

## University of Groningen

### Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen

Folkerts, Suzan Antoinette

**IMPORTANT NOTE:** You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

*Document Version*

Publisher's PDF, also known as Version of record

*Publication date:*  
2010

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

*Citation for published version (APA):*

Folkerts, S. A. (2010). *Voorbeeld op schrift. De overlevering en toe-eigening van de vita van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. s.n.

#### Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

#### Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

*Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.*

Voorbeeld op schrift

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting Het Nuyensfonds, Stichting Sormani Fonds en Stad Sint-Truiden.



Middeleeuwse Studies en Bronnen CXXIV

Afbeeldingen op het omslag: handschrift Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 1016 (5 D 6), f. 309r; Christina Mirabilis gezeten op een rad. Detail van een kopergravure met de heiligen van de maand juli, voorafgaand aan p. 1 van *Generale Legende der Heylighen: Vergadert wt de H. Schrifture, Oude Vaders, ende Registers der Heylighe Kercke*, door P. Petrus Ribadineira ende P. Heribertvs Rosweyds. *Priesters der Societeyt Iesu. Den vierden druck met veel Levens der Heylighen vermeerdert, met een Register dienende tot de Sermoonen des Iaers II* (Antwerpen: Hieronymus Verdussen, 1649).

Deze dissertatie heeft geen eigen ISBN.

Het ISBN van de handelseditie is 978-90-8704-167-0.

© 2010 Suzan Folkerts & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

[www.verloren.nl](http://www.verloren.nl)

Typografie Rombus, Hilversum

Omslagontwerp Martine Groeneveld-Breeman, Rotterdam

Drukwerk Wilco, Amersfoort

Brochage Van Strien, Dordrecht

*No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

# Voorbeeld op schrift

De overlevering en toe-eigening van de *vita*  
van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de  
Letteren  
aan de Rijksuniversiteit Groningen  
op gezag van de  
Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,  
in het openbaar te verdedigen op  
donderdag 17 juni 2010  
om 16:15 uur

door

Suzanne Antoinette Folkerts

geboren op 16 april 1976  
te Groningen

Promotor: Prof. dr. B.A.M. Ramakers

Copromotor: Dr. R.I.A. Nip

Beoordelingscommissie: Prof. dr. D.E.H. de Boer  
Prof. dr. K. Goudriaan  
Prof. dr. Th.F.C. Mertens

# Inhoud

<b>Woord vooraf</b>	7
<b>I Oude verhalen in nieuwe boeken</b>	9
1.1 Het <i>Nachleben</i> van de <i>vita</i> van Christina Mirabilis	9
Geboeid door een middeleeuwse heilige	9
Van tekst naar boek: wisseling van perspectief	14
1.2 Opzet van de studie	22
Afbakening van het onderzoek en indeling van het boek	22
Terminologie: heiligen, leken, geestelijken en religieuzen	27
<b>2 Profeten en bemiddelaars: lekenheiligen in de dertiende eeuw</b>	31
2.1 Christina in het kader van een corpus	31
De <i>vita</i> van Christina Mirabilis	31
<i>Mulieres religiosae</i> en mannelijke vrome leken	39
2.2 Lekenapostolaat en lekenheiligen	44
Het apostolaat voor leken	44
Profeten in eigen land	48
2.3 ‘Met het voorbeeld van haar leven’	54
Heiligenlevens en heilsgeschiedenis	54
Een nieuw type heiligenleven	56
2.4 Boetedoening, bemiddeling en autoriteit	62
Boetedoening en <i>imitatio Christi</i> : Arnulf van Villers	62
Bemiddelaars voor arme zielen: Ida van Nijvel	65
Autoriteit <i>ex gratia</i> : Maria van Oignies	71
2.5 Een vijftiende-eeuws model: Lidwina van Schiedam	76
Een levende heilige in de vijftiende eeuw	77
De aangepaste versie van Thomas van Kempen	79
Besluit	82
<b>3 Circulatie van een corpus: vitae van lekenheiligen in cijfers en context</b>	85
3.1 De handschriftelijke overlevering in cijfers	85
Latijnse handschriften	86
Volkstalige versies	91
Een korte schets van de overleveringscontext	95
3.2 Clusters van handschriften met de <i>vita</i> van Christina Mirabilis	97
Zes varianten	98
Variantenformules en clustering van afschriften	102
3.3 De fascinatie van cisterciënzers met lekenheiligen	117
Cisterciënzers en <i>vitae</i> van hun eigen heiligen	117

	Cisterciënzers en <i>vitae</i> van niet-cisterciënzer lekenheiligen	120
3.4	Een boek voor de ruilmarkt	124
	Handschrift Brussel, KB, 4459-70	124
	Een rode draad: mystiek, <i>memoria</i> of nieuwe heiligheid	128
3.5	Interruptie: gelezen of vereerd?	131
	De verering van cisterciënzer lekenheiligen	132
	De verering van niet-cisterciënzer lekenheiligen	135
	Besluit	140
<b>4</b>	<b>Hergebruik en toe-eigening van de <i>vita</i> van Christina Mirabilis in de vijftiende eeuw</b>	143
4.1	Collectievorming in de vijftiende eeuw	143
	Nieuwe devoten en het kopiëren van oude verhalen	144
	Hagiografische collecties in de vijftiende eeuw	150
4.2	Brabantse kloosters en heiligen van eigen bodem	156
	Een legendarium uit Rooklooster	156
	Brabantse heiligen en een heilig Brabant	162
4.3	Nieuwe heiligen voor vijftiende-eeuwse devoten	170
	Collecties van nieuwe heiligen	170
	Eigentijdse modellen voor de kartuizers van Beatusberg	181
4.4	Kruisbroeders op zoek naar hun identiteit	187
	Christiaan van Sittard en Christina Mirabilis	188
	Religieuze wortels en spirituele identiteit	196
4.5	Een onbekende Middelnederlandse bewerking	200
	Handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6)	201
	<i>Van der heliger maria van ogines</i> ... en Christina	205
	Een handschrift vol exempelen	214
<b>5</b>	<b>Terug naar de tekstdrager</b>	221
5.1	De <i>vita</i> van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen	221
5.2	Handschriften als bron voor tekstgebruik	224
	<b>Bijlagen</b>	227
Bijlage 1	Editie van de Middelnederlandse bewerking van de <i>vita</i> van Christina Mirabilis in handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6)	227
Bijlage 2	Handschriften met dertiende-eeuwse <i>vitae</i> van lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden	239
Bijlage 3	Variantenformules van de proloog en hoofdstuk xviii van de <i>vita</i> van Christina Mirabilis	256
Bijlage 4:	Beknopte beschrijvingen van de behandelde handschriften	266
	<b>Literatuur</b>	283
	<b>Summary</b>	302
	<b>Register</b>	305
	<b>Curriculum vitae</b>	312

# Woord vooraf

Wanneer iemand mij in de afgelopen jaren vroeg waarover mijn onderzoek ging, antwoordde ik de eerste jaren telkens: over heiligenlevens van vrome leken, maar in de laatste jaren: over het hergebruik van heiligenlevens. Het onderzoek, dat in september 2003 aanving in het kader van het Breedtestrategieprogramma 'Cultural Change: Perception and Representation' van de Onderzoekschool Geesteswetenschappen Groningen en de landelijke Onderzoekschool Mediëvistiek, had als werktitel 'Heiligenlevens van dertiende-eeuwse vrome leken: Functie, receptie en transformatie (circa 1275-1525)'. Deze titel stelde nog teksten centraal, waar de huidige titel met de woorden 'overlevering en toe-eigening' de wisseling van perspectief van teksten naar (gebruikers van) handschriften moet weergeven.

De wisseling van perspectief was het gevolg van een steeds sterker wordende liefde voor het handschriftenonderzoek. Dat bracht mij, behalve naar diverse Nederlandse bibliotheken, naar Brussel, Leuven, Luik, Trier, Keulen en Wenen. Ik ben niet anders dan behulpzaam tegemoet getreden door de (oud)medewerkers van de diverse bibliotheken. Ik dank in het bijzonder Herman Mulder en Martin Wittek voor het verschaffen van foto's van en informatie over een slecht ontsloten handschrift in de Koninklijke Bibliotheek van België. De speurtocht naar Christina 'de Wonderbaarlijke' leidde ook tot meer toeristische uitstapjes, uiteenlopend van een persoonlijke rondleiding in de Schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Sint-Truiden tot een bezoek aan de moderne kluizenaar van Warfhuizen, die met medeneming van een relik van Christina vanuit het zuiden neerstreek in het hoge noorden.

De volgende personen zijn van groot belang geweest bij de totstandkoming van dit proefschrift: mijn promotor Bart Ramakers, die alle vertrouwen in mij had en heeft; mijn dagelijkse begeleider en copromotor Renée Nip, die mij uit de bekende derdejaars onderzoeksdip wist te halen; mijn voormalige scriptiebegeleider Anneke Mulder-Bakker, die het heiligenleven van Christina als onderwerp aandroeg en het onderzoeksvoorstel commentarieerde; en Dick de Boer, Koen Goudriaan en Thom Mertens, die als leden van de beoordelingscommissie het manuscript zorgvuldig doornamen. Koen Goudriaan (wederom) en Paul Wackers ben ik dankbaar voor het opbouwend commentaar dat zij mij verschaften in het kader van cursussen van de onderzoeksschool Mediëvistiek. Wat betreft de codicologie heb ik zeer veel geleerd van Jos Hermans (in dierbare herinnering). Bea Blokhuis dank ik voor haar nauwgezette commentaar op mijn Latijnse transcripties. Dank ook aan Sabrina Corbellini, die me in de gelegenheid stelde om het proefschrift te voltooiën in de inspirerende omgeving van een nieuw project. Verder dank ik Annemieke Verboon en Maaike van der Lugt, die mij onafhankelijk van elkaar vanuit Parijs behulpzaam



waren door foto's respectievelijk een ongepubliceerde editie te zenden. De Werkgroep Christina van de Erfgoedcel Sint-Truiden ben ik erkentelijk voor de toezending van de brochures met visueel materiaal over Christina. Die leidden tot de ontdekking van de gravure die nu het omslag siert.

Dankzij een beurs van het NWO kon ik enige tijd in Antwerpen verblijven, alwaar het Ruusbroecgenootschap mij als gastonderzoeker verwelkomde. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar Veerle Fraeters en Thom Mertens, die mij hebben geholpen mijn onderzoek vorm te geven. Ik koester warme herinneringen aan dit verblijf, dat veraangenaamd werd door onder anderen Patricia Stoop. In het kader van de Onderzoekschool Geesteswetenschappen Groningen, die zo enthousiasmerend werd geleid door Helen Wilcox, ondervond ik steun en vriendschap van mede-promovendi zoals Justyna Wubs-Mrozewicz en mijn paranimf Willemien Roenhorst. Mijn kamergenoten Femke Hemelaar en Jeroen Vandommele weten niet half wat voor lieve collega's en grote steun zij waren gedurende de jaren die we deelden in kamer 114 van de Oude Boteringestraat 23. Het relativeringsvermogen van Vincent Robijn en het meeleven van mijn zus en tweede paranimf Marleen Folkerts waren eveneens onontbeerlijk.

Tot slot een speciaal dankwoord voor Henri en Merlijn, die in het laatste jaar wel wat aandacht hebben moeten ontberen. Gelukkig hebben lieve familieleden het een en ander opgevangen.

Groningen, februari 2010

Suzan Folkerts

# Oude verhalen in nieuwe boeken

## 1.1 Het *Nachleben* van de *vita* van Christina Mirabilis

### *Geboeid door een middeleeuwse heilige*

Christina Mirabilis ('de Wonderbaarlijke') leefde van circa 1150 tot 1224 in en rond Sint-Truiden in het huidige België. We kennen haar levensverhaal door de Latijnse *vita* (heiligenleven) die de dominicaner geestelijke Thomas van Cantimpré in 1232 over haar schreef.<sup>1</sup> Zij was volgens dit heiligenleven een vrome vrouw die op de leeftijd van ongeveer 32 jaar als gevolg van haar spirituele oefeningen ziek werd en stierf. Toen zij opgebaard lag in de kerk, kwam Christina tijdens het *Agnus Dei* plotseling tot leven en vloog als een vogel naar de gewelven van de kerk. De omstanders vluchtten, terwijl de priester haar met de gewijde hostie in de handen sommeerde naar beneden te komen. Teruggekeerd naar huis, vertelde zij haar zussen en vrienden wat haar was overkomen. Nadat zij was overleden was zij door engelen rondgeleid door vagevuur en hel, waar zij de gemartelde zielen van overleden mensen had gezien. Vervolgens was zij voor Gods troon geleid. Hij had haar voor een keuze gesteld: of zij zou direct worden toegelaten in de hemel, of zij zou terugkeren naar de aarde om door boetedoening de zielen uit het vagevuur te bevrijden. Ze zou dan haar medemensen voorleven hoe zij boete moesten doen om de gruwelijke straffen in het vagevuur te voorkomen. Christina had het laatste gekozen en was met haar missie teruggekeerd naar de levenden op aarde. Gedurende de rest van haar leven zwierf zij rond als boeteling en predikster van het vagevuur. Zij leidde een godgewijd leven maar deed geen intrede in een klooster. Na haar definitieve overlijden op de leeftijd van ongeveer 74 jaar werd zij begraven in het Sint-Catharinaklooster bij Sint-Truiden. Volgens een anonieme continuator van de *vita* verzamelden zich pelgrims bij haar graf om genezing van ziekten af te smeken.<sup>2</sup> Zij doet als patroon van geesteszieken ook nu nog dienst, blijkens de medaillons met haar beeltenis die op het internet te koop worden aangeboden.<sup>3</sup>

1 De *vita* van Christina is voor het eerst uitgegeven door Laurentius Surius in 1572. In deze studie wordt de uitgave in de *Acta Sanctorum* gebruikt: Joannes PINIUS (ed.), *Vita s. Christinae mirabilis virginis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iulius V (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1868) 650–660 (hierna geciteerd als *VCMA*, AASS). Zie voor een Engelse vertaling: Barbara NEWMAN en Margot KING, *The Collected Saints' Lives of Thomas of Cantimpré: Christina the Astonishing, Lutgard of Aywieres, Margaret of Ypres, and Abbot John of Cantimpré*. *Medieval Women: Texts and Contexts* 19 (Turnhout: Brepols, 2008) 123–157.

2 Over deze aanvulling op de *vita* meer in paragraaf 3.2.

3 <http://store.catholicmax.com/stchristina.html> (geraadpleegd op 21-07-2009).

Christina's levensgeschiedenis en *vita* hebben door de geschiedenis heen belangstelling en verwondering gewekt. Bij gebrek aan andere bronnen vallen haar levensgeschiedenis en haar heiligenleven eigenlijk nagenoeg samen. (Met de woorden *vita* en heiligenleven wordt in deze studie steeds een tekst of tekstsoort aangeduid.) De receptie van haar *vita* vond (en vindt) plaats op drie niveaus, aan te duiden als de primaire, secundaire en tertiaire receptie.<sup>4</sup> De primaire receptie is de receptie van de Latijnse *vita* door het door Thomas van Cantimpré geïntendeerde publiek. Over dat publiek is eigenlijk niet zoveel bekend. Thomas droeg het heiligenleven niet op aan een individu of aan een bepaalde gemeenschap, maar spreekt zijn publiek toe met 'Ziet dus, lezer' en 'wie dit ook maar leest'.<sup>5</sup> Zijn doel was die lezer te stichten met een verheffend en voorbeeldig verhaal. Aangezien hij in het Latijn schreef, kan men veronderstellen dat hij een publiek van geletterde geestelijken en religieuzen op het oog had (geletterd betekent in de middeleeuwen: met kennis van het Latijn). Wie de bedoelde en feitelijke eerste lezers ook waren, vast staat dat zij hebben gezorgd voor de overlevering van de tekst. De *vita* is in de middeleeuwen over een deel van Europa verspreid, getuige een kleine twintig Latijnse en zeven volkstalige handschriften waarin ze is afgeschreven. (Met een handschrift of manuscript wordt in deze studie een handgeschreven boek (codex) bedoeld en met een afschrift een kopie van een tekst.)

Behalve door het beoogde publiek zijn middeleeuwse teksten ontvangen door allerlei onbedoelde lezers, zowel in de middeleeuwen als in latere eeuwen (de secundaire receptie). Thomas had niet kunnen vermoeden dat zijn *vita* in de twintigste eeuw gebruikt zou worden als bron voor toneelstukken en zelfs voor een popsong.<sup>6</sup> Dit zijn voorbeelden uit heel andere tijden en contexten, maar ook de laatmiddeleeuwse receptie van de *vita* vond plaats zonder dat hij daar directe invloed op had, zeker na zijn overlijden rond 1270. De Middelnederlandse vertaling die broeder Geraert circa 1250 vervaardigde voor de benedictijnen van het Sint-Catharinaklooster bij Sint-Truiden kan hij nog hebben gekend, evenals het oudste overgeleverde Latijnse afschrift uit het cisterciënzerinnenklooster Ter Kameren (tweede helft dertiende eeuw). Alle andere ons bekende handschriften zijn vervaardigd in de veertiende en vijftiende eeuw. Hoewel ook deze latere handschriften zijn geproduceerd en gelezen door religieuzen die onder het door Thomas geïntendeerde publiek kunnen worden geschaard, waren de latere receptiecontexten, onder invloed van onder meer nieuwe religieuze hervormingsbewegingen, duidelijk andere dan de dertiende-eeuwse.

De tertiaire receptie vindt plaats in het werk van de onderzoeker, op wie de tekst, net als op eerdere publieken, een bepaalde uitwerking heeft. Onderzoekers brengen hun specifieke kennis, ervaring en vaardigheden mee wanneer zij een tekst bestuderen. Hun vooron-

4 Deze trits is ontleend aan Veerle FRAETERS, 'Medioneerlandstiek in context: literair-historici op zoek naar Hermes en Philologia', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120 (2004) 298–308, aldaar 304.

5 Vide ergo, lector. En: quicumque legit haec. *VC*M, *AASS*, 659 (c. xli) en 650 (prologus).

6 Ter gelegenheid van Christina's 800e geboortedag werd een opbouwend katholiek toneelstuk geschreven: Jozef BOON, *Het spel van Sinte Christina, de Wonderbare: Een legendespel in drie bedrijven*. Opbouwen 71 (Brugge: De Kinkhoren, 1950). In 2004 toerde een Britse theatergroep met de naam *in situ*: door East Anglia met een toneelstuk over Christina getiteld *Minabilis*. Zie de website <http://www.insitutheatre.co.uk/past.htm> (geraadpleegd op 04-08-2009). De popsong is het nummer 'Christina the Astonishing' door Nick Cave and the Bad Seeds op het album *Henry's Dream* (Londen: Mute Records, 1992).

derstellingen, keuzes en fascinaties bepalen hoe hun studie eruit komt te zien.<sup>7</sup> Aan de basis van dit onderzoek ligt de belangstelling voor de flexibele manier waarmee middeleeuwers blijkens de *vita* van Christina omgingen met godsdienst en daaruit voortvloeiende ideeën over de wereld om hen heen. Het gegeven dat een excentrieke en aan geen enkele instelling verbonden vrouw door een geestelijke als heilige werd beschreven, roept de vraag op of moderne lezers en onderzoekers niet te beperkt denken over wat in de middeleeuwen kon en mocht. Men omschrijft Christina's *vita* vaak als bizar en balancerend op de grens van wat binnen de Kerk werd geaccepteerd.<sup>8</sup> Het is de vraag of middeleeuwers dat ook zo hebben gezien.

In dit boek is de laatmiddeleeuwse overlevering en toe-eigening van de *vita* van Christina tot onderwerp gekozen, een deel dus van de secundaire receptie. (Met late middeleeuwen wordt hier de periode van circa 1275 tot en met 1525 bedoeld.) Die keuze komt in de eerste plaats voort uit nieuwsgierigheid naar het *Nachleben* van de tekst en naar het publiek. Ze werd gewekt door de kennismaking met een handschrift met het heiligenleven waarin door een latere gebruiker marginale aantekeningen zijn aangebracht.<sup>9</sup> Niet alleen de tekst bleek een *Nachleben* te hebben, maar ook het handschrift waarin die tekst zich bevindt. Het gaat om een manuscript uit het cisterciënzer klooster Villers, geschreven in 1320. De aantekeningen zijn van een zestiende-eeuwse hand. Deze plaatste opmerkingen bij passages over twee wonderen waarbij olie en melk uit Christina's maagdelijke borsten vloeide. Dit riep vragen op als: wie schreef die aantekeningen? Waarom vond deze persoon die wonderen zo belangrijk dat hij of zij er aandacht aan schonk? Wat betekenden die wonderen voor Thomas als auteur, voor de makers van het handschrift in 1320 en voor de anonieme gebruiker van het handschrift eeuwen later? Bijzonder is dat in een ander handschrift met een bewerking van de *vita* van Christina eveneens een aantekening bleek te zijn gemaakt bij het melkwonder. Beide handschriften worden in deze studie behandeld.<sup>10</sup> Andere vragen die voortvloeien uit nieuwsgierigheid naar het *Nachleben* van de *vita* zijn: Heeft de tekst veranderingen ondergaan? Wie vormden het publiek? Welke betekenis heeft het heiligenleven gehad voor lezers die het eeuwen later nog kopieerden en bestudeerden?

De (handschriftelijke) overlevering van de *vita* van Christina is in tegenstelling tot het heiligenleven zelf en zijn ontstaanscontext een onontgonnen terrein. In de inleiding tot de meest recente vertaling ervan in het Engels wordt gerept van twaalf handschriften, maar

7 FRAETERS, 'Medioneerlandistiek in context', 304. Fraeters verwijst voor het begrip tertiaire receptie naar het werk van David Freedberg.

8 'Bij dit alles lijkt Thomas van Cantimpré een bijzonder lichtgelovig man te zijn geweest en de vreemde voorvallen uit de *Vita Christinae Mirabilis* hebben hem dan ook, in dit verband, sinds lang bij velen ernstig gecompromitteerd. [...] Zolang het niet vaststaat wat de hagiografie met dergelijke wondere dingen eigenlijk heeft bedoeld, is het dan ook geraden de *Vita Christinae Mirabilis* niet naar het rijk der fabelen te verwijzen.' Stephanus AXTERS, *Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden I: De vroomheid tot rond het jaar 1300* (Antwerpen: De Sikkel, 1950) 334; 'Even by the standards of hagiography, much of her [Christina's] behaviour seems not so much saintly or idealized as just plain weird'. Barbara NEWMAN, 'Introduction', in: NEWMAN en KING, *The Collected Saints' Lives*, 3-51, aldaar 30. Zie ook Frits VAN OOSTROM, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006) 397-401, in het bijzonder 399-400.

9 Brussel, KB, 4459-70, f. 170r en 172r (1320), uit Villers, cisterciënzers.

10 Het Brusselse handschrift en de marginale aantekeningen daarin worden behandeld in paragraaf 3.4. Het andere handschrift is Parijs, BA, 413 (vijftiende eeuw), uit Parijs, Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, reguliere kanunniken. Dit wordt besproken in paragraaf 3.1 en 4.5. De aantekening staat op f. 107r en luidt: *lac virgineum*.



Afb. 1 Sint-Truiden, Onze-Lieve-Vrouwekerk, Schatkamerdepot:  
Uitschuifbaar paneel uit het reliekschrijn van Christina met daarop  
afgebeeld Christina als hoedster van het vee, door G. Schoofs (1863).  
(© Schatkamerdepot Onze-Lieve-Vrouwekerk Sint-Truiden)

zonder toelichting of zelfs maar verwijzing naar handschriftsignaturen.<sup>11</sup> Het onderzoek richt zich vooral op de religieuze vrouwenbeweging in de dertiende eeuw, op de relatie van de auteur (Thomas) tot zijn onderwerp (Christina), op gendervraagstukken en op heiligheid en hagiografie in de dertiende eeuw.<sup>12</sup> Christina behoorde tot een groep van vrome vrouwen die als de eerste begijnen of hun voorloopters worden gezien. De vraag is of hun *vitae* ook door begijnen en vrouwelijke religieuzen werden gelezen. In de literatuur wordt daar wel van uitgegaan. John Van Engen bijvoorbeeld veronderstelt dat de *vita* van een andere dertiende-eeuwse heilige vrouw, Maria van Oignies, als voorbeeld voor begijnen diende.<sup>13</sup> Verder bleek uit een studie naar de (volkstalige) hagiografische collectie van het Sint-Agnesklooster in Maaseik tot verbazing van Anneke Mulder-Bakker, die dat blijkbaar wel verwachtte, dat daar geen enkel heiligenleven van dertiende-eeuwse vrome vrouwen aanwezig was.<sup>14</sup> Het staat allerm minst vast dat die heiligenlevens in het bijzonder voor vrouwelijke lezers bestemd waren. In deze studie zal het aandeel van vrouwen en mannen in het lezerspubliek van de *vitae* van Christina en andere dertiende-eeuwse heilige vrouwen nader worden onderzocht. Tot het *Nachleben* van de Latijnse *vitae* behoren ook overzettingen in de volkstalen, die die heiligenlevens toegankelijk moesten maken voor een publiek van ongeletterde vrouwelijke religieuzen en andere leken (waarmee beslist niet is gezegd dat geen enkele vrouwelijke religieuze Latijn kende). Een volgende vraag is dan ook of en welke vertalingen er van de *vita* van Christina circuleerden.

Aan de keuze voor een receptieonderzoek ligt in de tweede plaats de overtuiging ten grondslag dat onderzoek naar middeleeuwse teksten verricht moet worden met inachtneming van de materiële tekstdrager: het handschrift. Eigenlijk kan dit standpunt nog radicaler worden geformuleerd: de middeleeuwse tekst *is* per definitie zijn (afzonderlijke en unieke) materiële verschijning. Dit komt doordat middeleeuwse teksten, in ieder geval tot de introductie van de boekdrukkunst, maar ook daarna nog, met de hand werden geschreven en gekopieerd. Geen exemplaar van een tekst is daardoor gelijk, elk afschrift kent kleine of grote varianten. (Dat geldt in beperkte mate voor vroege drukken overigens ook). Aangezien van de *vita* van Christina geen origineel, dat wil zeggen geen door Thomas van Cantimpré geschreven exemplaar (autograaf) beschikbaar is, houdt de bestudering van iedere afzonderlijke kopie in feite al receptieonderzoek in.

11 NEWMAN, 'Introduction', 17-18.

12 Zie voor de meest recente overzichten NEWMAN, 'Introduction', 30-37; Jennifer N. BROWN (ed.), *Three Women of Liège: A Critical Edition of and Commentary on the Middle English Lives of Elizabeth of Spalbeek, Christina Mirabilis, and Marie d'Oignies*. Medieval Women: Texts and Contexts 23 (Turnhout: Brepols, 2008) 219-245. Zie ook Anke E. PASSENIER, 'The Life of Christina Mirabilis: Miracles and the Construction of Marginality', in: Anne-Marie KORTE (red.), *Women and Miracle Stories: A Multidisciplinary Exploration* (Leiden: Brill, 2001) 145-178.

13 John VAN ENGEL, 'New Devotion in the Low Countries', *Ons Geestelijk Erf* 77 (2003) 235-263, aldaar 243. Hij noemt specifiek Maria van Oignies, een soortgelijke ongebonden heilige vrouw als Christina.

14 'Géén van de beroemde reclusen en mysticae uit de eigen omgeving vonden, zo blijkt, in verering of in geschrifte hun weg naar het Agnesklooster, en dat terwijl de zusters wel grote belangstelling toonden voor mystieke teksten. Géén Lutgard, géén Beatrijs, géén Maria van Oignies of Hadewijch, al bezat men wel enkele excerpten uit werk van haar'. Anneke B. MULDER-BAKKER, 'Heilige maagden aan de Maas', in: B. EBELS-HOVING, C.G. SANTING en C.P.H.M. TILMANS (red.), *Genoechlijke ende lustige historiën: Laatmiddeleeuwse Geschiedschrijving in Nederland*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 4 (Hilversum: Verloren, 1997) 121-139, aldaar 127.

### *Van tekst naar boek: wisseling van perspectief*

Deze studie wil de tastbare, aanwezige handschriften met de *vita* van Christina Mirabilis in hun geheel tot studieobject verheffen, dus niet enkel de verschillende afschriften van de tekst. (Drukken uit de bestudeerde periode zijn niet bekend.) De centrale vraag luidt: op welke wijze komt het hergebruik van de *vita* van Christina Mirabilis tot uitdrukking in de laatmiddeleeuwse handschriften waarin ze is overgeleverd? Een belangrijke constatering is dat het heiligenleven voorkomt in handschriften van uiteenlopende samenstelling. De context die de omringende teksten de *vita* bieden is telkens anders, hetgeen interessante vragen oproept over publiek, gebruik en functie. Wat betekent het wanneer de *vita* nu eens in een Latijnse versie is samengebracht met heiligenlevens van bisschoppen, dan weer in een Middelnederlandse versie met andere volkstalige devotionele teksten? In deze studie wordt een poging ondernomen een rode draad of ordenend principe aan te wijzen in handschriften die de *vita* van Christina bevatten. Een codicologische analyse dient hierbij steeds als fundament. Pas na codicologische ontleding kan immers iets zinnigs worden gezegd over het ontstaan en de samenstelling van een handschrift. Verder wordt de culturele context, gevormd door de gebruikers en de religieuze instellingen of andere socio-culturele groepen waartoe zij behoorden, voortdurend in het oog gehouden. We benaderen manuscripten met de *vita* van Christina als een 'site', een plek waar verschillende gebruikers – kopiïsten, samenstellers en lezers – invulling geven aan de betekenis van die *vita*. Het onderzoek wil de religieuze of socio-culturele identiteit van de gebruikers blootleggen die zich in de handschriften manifesteert. Waarom en hoe eigenden laatmiddeleeuwse gebruikers zich de *vita* toe? Met toe-eigening wordt hier niet alleen het letterlijk in bezit nemen van een tekst bedoeld, maar ook het zich eigen maken (verinnerlijken) van de inhoud daarvan en het daaraan toekennen van een eigen, vaak nieuwe, betekenis.

### *Terugkeer naar het handschrift: varianten en processen*

De overtuiging dat onderzoek naar teksten op basis van tekstdragers (handschriften, maar ook vroege drukken) moet worden verricht is tegenwoordig algemeen verbreid.<sup>15</sup> De terugkeer naar het handschrift en de aandacht voor varianten zijn sinds het werk van Bernard Cerquiglini, *Éloge de la variante* (1989), en de aflevering van het tijdschrift *Speculum* over *New Philology* (1990) niet meer weg te denken uit de studie van middeleeuwse teksten.<sup>16</sup> *New philologists* spreken van *terugkeer* naar het handschrift omdat de middeleeuwse letterkunde een handschriftencultuur was, terwijl sinds het midden van de twintigste eeuw filologisch onderzoek bijna uitsluitend is verricht op basis van edities.<sup>17</sup> Wanneer manuscripten werden gebruikt, was dat doorgaans om met het oog op een editie op zoek te gaan

<sup>15</sup> Siân ECHARD en Stephen PARTRIDGE, 'Introduction: Varieties of Editing: History, Theory, and Technology', in: idem (red.), *The Book Unbound: Editing and Reading Medieval Manuscripts and Texts* (Toronto, Buffalo en Londen: University of Toronto Press, 2004) xi–xxi, aldaar xii.

<sup>16</sup> Bernard CERQUIGLINI, *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie* (Parijs: Editions du Seuil, 1989); *Speculum: A journal of mediaeval studies* 65:1 (1990) 1–226. Stephen Nichols beschreef de drijfveren van de *New Philologists* als een 'desire to return to the medieval origins of philology, to its roots in a manuscript culture where, as Bernard Cerquiglini remarks, "medieval writing does not produce variants, it is variance"'. Stephen G. NICHOLS, 'Introduction: Philology in a Manuscript Culture', *Speculum* 65:1 (1990) 1–10, aldaar 1. De betreffende geparafraseerde passage uit Cerquiglini is te vinden op p. 111 van diens boek.

<sup>17</sup> NICHOLS, 'Introduction', 2–7.



naar de ‘oorspronkelijke’ auteursversie van een tekst (via het reconstrueren van een stamboom of stemma) of naar de ‘beste’ versie van een tekst in een uniek handschrift.<sup>18</sup> In de nieuwe benadering worden variëteit versies om zichzelf bestudeerd, als nieuwe teksten, en niet om een ‘originele’ (maar in feite niet bestaand hebbende) tekst te reconstrueren.<sup>19</sup> Onderzoek dat enkel gericht is op auteursteksten gaat voorbij aan de middeleeuwse tekstopvatting en de praktijk van het middeleeuwse tekstgebruik.<sup>20</sup> In de middeleeuwen werden teksten overgeschreven en veranderd zonder dat altijd rekenschap werd afgelegd van de herkomst en het auteurschap van die teksten. Dat staat haaks op het moderne idee van een schrijver die een vaststaande (gedrukte) tekst produceert die de lezers tot zich nemen (en waarop auteursrecht berust). Wegens de focus op het manuscript wordt de *New Philology* ook wel betiteld als *Material Philology*.

Gepaard aan de aandacht voor varianten gaat het besef dat middeleeuwse teksten niet op zichzelf staan maar deel uitmaken van *processen* van overlevering.<sup>21</sup> Middeleeuwse teksten waren onderhevig aan voortdurende bewerking en herschrijving door gebruikers, die op die manier als het ware de nieuwe auteurs van de nieuw ontstane tekst werden. Deze processen van tekstoverlevering zijn sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw onder meer bestudeerd door een Duitse onderzoeksgroep uit Würzburg (dus lang voor de verschijning van bovengenoemde manifesten).<sup>22</sup> De onderzoekers bestudeerden met wat zij noemden de *überlieferungsgeschichtliche Methode* geen afzonderlijke teksten maar reeksen van afschriften (in handschriften) die licht werpen op het proces van overlevering en het gebruik van teksten. Handschriften leggen, in de woorden van Kurt Ruh, de *Geschichtlichkeit von Literatur* bloot.<sup>23</sup> Uit het Würzburger project zijn twee voor het hagiografieonderzoek belangrijke studies voortgekomen, namelijk *Die deutschen und niederländischen Legendarie des Mittelalters* van Werner Williams-Krapp en *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda Aurea* van Barbara Fleith.<sup>24</sup> Voor beide studies geldt dat het corpus van teksten en handschriften te groot was om variantenonderzoek te doen. Deze studies bevinden zich daardoor op het niveau van de ontsluiting en de repertoriëring en dienen vooral als basis voor vervolgonderzoek.

<sup>18</sup> NICHOLS, ‘Introduction’, 6–7.

<sup>19</sup> Een goed voorbeeld van bestudering van bewerkingen en varianten omwille van zichzelf, is de studie van Sylvia Huot over de middeleeuwse receptie van de *Roman de la Rose*. SYLVIA HUOT, *The Romance of the Rose and its medieval readers: Interpretation, reception, manuscript transmission*. Cambridge Studies in Medieval Literature 16 (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

<sup>20</sup> WERNER WILLIAMS-KRAPP, ‘Die Überlieferungsgeschichtliche Methode – Rückblick und Ausblick’, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 25 (2000) 1–21, aldaar 6; STEPHEN KELLY en JOHN J. THOMPSON, ‘Imagined Histories of the Book: Current Paradigms and Future Directions’, in: idem (red.), *Imagining the Book*. Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 7 (Turnhout: Brepols, 2005) 1–14, aldaar 5.

<sup>21</sup> ECHARD en PARTRIDGE spreken van een ‘mainstream awareness of the medieval and modern text as a social phenomenon’ en citeren David Wallace: ‘Medieval literature cannot be understood (does not survive) except as part of transmissive processes – moving through the hands of copyists, owners, readers and institutional authorities – that form part of other and greater histories (social, political, religious and economic)’. ECHARD en PARTRIDGE, ‘Introduction’, xii.

<sup>22</sup> Zie KURT RUH (red.), *Überlieferungsgeschichtliche Prosaforschung: Beiträge der Würzburger Forschergruppe zur Methode und Auswertung* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985).

<sup>23</sup> KURT RUH, ‘Überlieferungsgeschichte mittelalterlicher Texte als methodischer Ansatz zu einer erweiterten Konzeption von Literaturgeschichte’, in: idem, *Überlieferungsgeschichtliche Prosaforschung*, 262–272, aldaar 266.

<sup>24</sup> WERNER WILLIAMS-KRAPP, *Die deutschen und niederländischen Legendarie des Mittelalters: Studien zur ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. Texte und Textgeschichte 20 (Tübingen: Max Niemeyer, 1986); BARBARA FLEITH, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda Aurea*. Subsidia Hagiographica 72 (Brussel: Société des Bollandistes, 1991).



De kritiek die op de doelstellingen van de *New Philology* (alle varianten van een tekst analyseren en interpreteren) en op de *überlieferungsgeschichtliche Methode* kan worden geuit – kritiek die een van de betrokken onderzoekers, Williams-Krapp, zelf heeft geformuleerd –, is dat de grenzen van de interpreteerbaarheid van varianten al snel zijn bereikt.<sup>25</sup> De intenties van de auteur of de kopiist (als de nieuwe auteur van de bewerkte tekst) zijn moeilijk vast te stellen. Een afschrift geeft bovendien de som van alle veranderingen weer die een tekst eerder in de overleveringsgeschiedenis heeft ondergaan. Veel van die geschiedenis is verloren gegaan doordat handschriften uit de overleveringsketen zijn verdwenen. De inbreng van de laatste kopiist is dus nauwelijks te onderscheiden van die van eerdere kopiïsten. Volledigheid is derhalve een illusie. Vandaar dat Williams-Krapp heeft gezocht naar nieuwe mogelijkheden voor het *überlieferungsgeschichtliche* onderzoek. Hij ziet die in de vergelijking van overleveringsgeschiedenissen en in het onderzoek naar het publiek en de populariteit van teksten, kortom: in de receptie.<sup>26</sup> In de bundel *Hagiographie im Kontext* bijvoorbeeld, waarin de overleveringscontext van hagiografische teksten centraal staat,<sup>27</sup> onderzoekt hij de wisselwerking tussen de tekstoverlevering over dominicaner heiligen en de propaganda van hun cultus.<sup>28</sup> Door minder naar de variant als nieuwe tekst van een nieuwe auteur en meer naar de receptie en reproductie te kijken, opent zich een veel breder onderzoeksterrein.

Wat de hagiografie betreft zijn processen van overlevering behalve in de bovengenoemde Duitse bundel eveneens geanalyseerd in studies met titels als *Écriture et réécriture hagiographique* (Monique Goullet) en 'Hagiografisch herschrijven' (Katrien Heene).<sup>29</sup> Goullet en Heene laten zien hoe opeenvolgende auteurs heiligenlevens herschreven met nieuwe doeleinden en onder gebruikmaking van een hagiografisch discours (een verzameling van archetypen, thema's en motieven). Overigens doet Heene dat zonder terug te grijpen op handschriften. Ook de studie van Mathilde van Dijk naar de *vita* van Barbara van Nicomedia laat het procesmatige en gebruiksgebonden karakter van hagiografie zien door uit de volledige overleveringsgeschiedenis juist die bewerkingen van de *vita* te selecteren en te behandelen die bestemd waren voor vrouwelijke religieuzen.<sup>30</sup> Aangezien in deze studies vooral inhoudelijk naar de teksten is gekeken, moesten concessies worden gedaan aan de volledigheid. Vandaar dat niet alle varianten en versies werden bestudeerd.

25 WILLIAMS-KRAPP, 'Die Überlieferungsgeschichtliche Methode', 13-14.

26 WILLIAMS-KRAPP, 'Die Überlieferungsgeschichtliche Methode', 13-14.

27 Klaus Herbers beschrijft het perspectief in die bundel als 'die Sorge um der rechten Kontext' (in plaats van 'die Sorge um der rechten Text'). Klaus HERBERS, 'Hagiographie im Kontext – Konzeption und Zielvorstellung', in: Dieter R. BAUER en Klaus HERBERS (red.), *Hagiographie im Kontext: Wirkungsweisen und Möglichkeiten historischer Auswertung. Beiträge zur Hagiographie 1* (Stuttgart: Steiner, 2000) ix-xxviii, aldaar ix.

28 Werner WILLIAMS-KRAPP, 'Kultpflege und literarische Überlieferung', in: BAUER en HERBERS, *Hagiographie im Kontext*, 241-244, aldaar 240-241.

29 Monique GOULLET, *Écriture et réécriture hagiographiques: Essai sur les réécritures de Vies de saints dans l'Occident latin médiéval (VIII-XIII s.)*. Hagiologia: Études sur la Sainteté en Occident – Studies on Western Sainthood 4 (Turnhout: Brepols, 2005); Katrien HEENE, 'Hagiografisch herschrijven in de vijftiende eeuw?: De casus Johannes Brinckerinck', *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 252-284. Zie ook de artikelen onder de kop 'Écriture et réécriture en hagiographie: études de cas' in de bundel Étienne RENARD e.a. (red.), "Scribere sanctorum gesta": *Recueil d'études d'hagiographie médiévale offert à Guy Philippart*. Hagiologia: Études sur la Sainteté en Occident – Studies on Western Sainthood 3 (Turnhout: Brepols, 2005).

30 Mathilde van DIJK, *Een rij van spiegels. De heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 71 (Hilversum: Verloren, 2000).

Doordat de *vita* van Christina niet zo veel afschriften, bewerkingen en vertalingen kent, kan in deze studie een middenweg worden gevolgd tussen het bieden van een overzicht van alle handschriften van een tekstgroep (zoals in de Würzburger studies van Williams-Krapp en Fleith) en het minutieus onderzoeken van het proces van herschrijven binnen kleinere clusters van teksten of handschriften (zoals door Goullet, Heene en Van Dijk is gedaan). Collatie van de afschriften wijst uit dat de tekstuele variatie weliswaar niet groot is, maar wel aanknopingspunten biedt voor verder receptieonderzoek. Op bovengenoemde studies over hagiografie wordt voortgebouwd door niet alleen de varianten en de verschillende versies van de *vita* van Christina Mirabilis te onderzoeken, maar ook de handschriftelijke context waarin de tekst door latere gebruikers werd gekopieerd, herschreven en verinnerlijkt. De visie dat in het onderzoek naar teksten de tekstdrager centraal moet staan leidt immers als vanzelf tot het inzicht dat die laatste niet in stukken kan worden geknipt door alleen afschriften van één tekst eruit te lichten en te analyseren. In deze studie worden de manuscripten waarin de *vita* van Christina voorkomt in hun geheel als studieobject gezien.

#### *Verzamelhandschriften – bijdragen uit de Medioneerlandistiek*

Voor de accentverschuiving ten opzichte van bovengenoemde, op tekstoverlevering gerichte studies is steun gezocht in publicaties uit Nederlandstalige en Angelsaksische hoek waarin het handschrift als geheel wordt benaderd. Binnen de Medioneerlandistiek bestaat al geruime tijd aandacht voor verzamelhandschriften. De reeks 'Middelieuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden', waarin manuscripten in hun geheel worden uitgegeven, is van start gegaan met de publicatie van de gelijknamige congresbundel over de handschriftelijke benadering van teksten.<sup>31</sup> Verzamelhandschriften worden hierin omschreven als codices die van meet af aan als materiële eenheid zijn bedoeld en waarin ten minste twee teksten zijn samengebracht.<sup>32</sup> Bij de studie van verzamelhandschriften gaat het om de context die teksten in een handschrift elkaar onderling bieden.<sup>33</sup> Vragen die beantwoord moeten worden zijn: hoe is de collectie tot stand gekomen? Was daarbij toeval of planning in het spel? Heeft er redactioneel ingrijpen plaatsgehad in de teksten? Wat is de aard van de collectie? Op welke wijze is er samenhang in de collectie aangebracht? Hoe is de collectie gestructureerd? En wat is de functie van de collectie?<sup>34</sup> Middels bestudering van de uiterlijke aspecten van een handschrift kunnen vragen over de inhoudelijke, tekstuele kant worden beantwoord. Opschriften (karakteriserende betitelingen, anders dan de (oorspronkelijke) titel, die boven de tekst zijn geplaatst) structureren de collectie en bieden inzicht in het beeld dat de compiler van de teksten had of wilde geven. Ze vormen als

<sup>31</sup> Gerard SONNEMANS (red.), *Middelieuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden: Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Middelieuwse Studies en Bronnen 51 (Hilversum:Verloren, 1996).

<sup>32</sup> Gerard SONNEMANS, 'Inleiding', in: idem, *Middelieuwse Verzamelhandschriften*, 7–20, aldaar 11. Deze definitie is door de projectcommissie van de reeks geponeerd in Th. MERTENS (red.), *Richtlijnen voor de uitgave van Middelieuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* (Hilversum:Verloren, 1994) 10.

<sup>33</sup> Gerard SONNEMANS, 'Inleiding', 18.

<sup>34</sup> Paul WACKERS, 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften', in: SONNEMANS, *Middelieuwse Verzamelhandschriften*, 23–37.

het ware het commentaar van de compiler.<sup>35</sup> Ook inhoudsopgaven en paragraaftekens zijn structurerende (of paratextuele) elementen die iets te zeggen hebben over de ordening van de collectie en de bedoeling van de compiler.<sup>36</sup>

Hoewel de wisseling van perspectief – van tekst naar boek – in deze studie wordt omarmd en nagevolgd, is de bundel *Middeleeuwse Verzamelhandschriften* niet in alle opzichten richtinggevend. Problematisch is de definitie van het begrip verzamelhandschrift (iets dat overigens al werd gesignaleerd door Hans Kienhorst, een van de medewerkers aan de bundel).<sup>37</sup> Immers, wat moet in de hierboven gegeven omschrijving worden verstaan onder ‘als materiële eenheid bedoeld’? De ‘bedoeling’ van een samensteller van een handschrift is aan interpretatie onderhevig. Gaat het om een van tevoren uitgedachte *thematische* opzet, om de geïntendeerde *functie* van de collectie, of slechts om de eenheid van *productie*? Ook willekeurig samengestelde verzamelhandschriften waren bij hun ontstaan bedoeld als een eenheid, zij het slechts een praktische. J.P. Gumbert heeft er verder op gewezen dat de gegeven omschrijving van een verzamelhandschrift niet voldoende precies is wanneer die wordt geconfronteerd met de praktijk.<sup>38</sup> De codicologische opbouw van handschriften is namelijk veel complexer dan in de woorden ‘materiële eenheid’ kan worden uitgedrukt. Een verzamelhandschrift kan in fasen zijn ontstaan en het oorspronkelijke gebruik van de delen kan afwijken van wat de huidige verschijningsvorm doet vermoeden.<sup>39</sup> Voorts zijn ook collecties die *niet* van meet af aan als eenheid bedoeld waren maar later in de receptiegeschiedenis tot eenheid zijn gevormd interessante studieobjecten. Die kunnen evengoed dienen als object van receptieonderzoek, toch een van de oogmerken van de nieuwe benadering.

Gumbert ontwikkelde een terminologie voor de codicologische (materiële) beschrijving van (verzamel)handschriften. Hij maakt onderscheid tussen codicologische eenheden en samengestelde handschriften. Een codicologische eenheid bestaat uit een discreet aantal katernen die in één operatie zijn bewerkt en beschreven en die een afgeronde tekst of tekstreeks bevatten.<sup>40</sup> Samengestelde handschriften bestaan uit twee of meer van zulke codicologische eenheden en worden door Gumbert ‘schakelhandschrift’ of composiet ge-

35 Gerard SONNEMANS, ‘What’s in a name? Het belang van opschriften in verzamelhandschriften’, in: idem, *Middeleeuwse verzamelhandschriften*, 61–78, aldaar 63–64. Zie voor dit onderwerp ook Gerard GENETTE, *Paratexts. Threshold of Interpretation*. Literature, culture, theory, 20 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Vertaling van *Seuils. Poétique* (Parijs: Seuil, 1987) door Jane E. Lewin.

36 Hans KIENHORST, ‘Middeleeuwse verzamelhandschriften als codicologisch object’, in: SONNEMANS, *Middeleeuwse Verzamelhandschriften*, 39–60, aldaar 43 en 47.

37 KIENHORST, ‘Middeleeuwse verzamelhandschriften’, 40.

38 De kritiek op de definitie van verzamelhandschrift, zoals die in de bundel *Middeleeuwse Verzamelhandschriften* wordt gebezigd, is als volgt geformuleerd door Gumbert: ‘Maar wat is de materiële eenheid, als hoedanig de codex ‘bedoeld’ moet zijn? Het kan niet een ‘eenheid’ in de hier besproken zin [=codicologische eenheid, SF] zijn, want dat is een kwestie van uitvoering, niet van bedoeling’. J.P. GUMBERT, *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie*. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, 67, nr. 2 (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2004) 31.

39 KIENHORST, ‘Middeleeuwse verzamelhandschriften’, 40. Zie voor een codicologische blik op verzamelhandschriften ook idem, ‘Manuscriture – Hoe moet zo’n boek genoemd worden? Een vernieuwde kijk op Middel nederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object’, *Revue belge de philologie et d’histoire*, 83:3 (2005) 785–818.

40 GUMBERT, *Codicologische eenheden*, 13. ‘Discreet’ betekent hier: onderscheiden, in aantal bepaald. Met ‘één operatie’ bedoelt Gumbert: ‘iemand neemt het besluit een boek met zekere tekst of tekstreeks te maken of te doen maken, en dan wordt dat werk uitgevoerd en op zeker moment is het af’.

noemd.<sup>41</sup> Een verzamelhandschrift zoals hierboven omschreven kan in codicologisch opzicht een eenheid zijn en is dus niet stevast hetzelfde als een composiet. Gumbert spreekt verder van een homogenetische composiet als het gaat om een reeks met een bedoeling samengebonden eenheden.<sup>42</sup> Omdat de materiële praktijk zo ingewikkeld is, wordt in dit boek de term verzamelhandschrift vermeden waar het gaat om de codicologische beschrijving van manuscripten. Bij de materiële beschrijving van handschriften wordt gebruik gemaakt van Gumberts terminologie, zij het op beperkte schaal. Voorzover het begrip verzamelhandschrift wel wordt gebezigd, wil daarmee niet meer zijn aangeduid dan een codex die twee of meer teksten bevat, ongeacht wanneer die tot stand is gekomen. In de praktijk blijkt bijna elk handschrift in het onderzoekscorpus een verzamelhandschrift te zijn. Als synoniem wordt ook wel ‘collectie’ gebruikt.

#### *De verbeelding van het boek – Angelsaksische benaderingen*

Voor verdere reflectie op verzamelhandschriften als onderzoeksobject zijn een monografie en twee bundels uit de Angelsaksische traditie geraadpleegd. De monografie van Pamela Gehrke over Oudfranse collecties met minstens één heiligenleven in versvorm diende, mede omdat zij daarin hagiografisch materiaal behandelt, als voorbeeldstudie. Zij verwoordt haar onderzoeksperspectief als volgt:

A focus on the manuscript as a unity adds a concrete dimension to the study of literature, for, unlike the composition of the texts themselves, the confection of a given codex can be attributed to a finite, if not always clearly identifiable, number of individual purposes. [...] each manuscript can offer us a glimpse of the [medieval literary] system.<sup>43</sup>

Vergeleken met studies waarin handschriften worden gebruikt om teksten te onderzoeken is het perspectief hier 180 graden gedraaid: van de tekst naar het manuscript. De samenstelling van het handschrift zelf vormt nu het onderwerp van studie. Gehrke gaat uit van het bestaan van *including principles* die de opname van teksten in een collectie stuurden, hoe gevarieerd van samenstelling die ook was.<sup>44</sup> Haar doel is

to interpret the dialogue among texts in terms of each manuscript's function in social life, the function, presumably, that motivated the scribe's selection, and that determined the principles of inclusion he more or less deliberately observed.<sup>45</sup>

Zij concludeert op basis van een selectie van vier handschriften met een gevarieerde (heterogene) samenstelling dat kopiisten of compilatoren werkten vanuit een globale opvatting van het doel van de collectie, zoals stichten of vermaken. Zij hielden bij de samenstelling van een handschrift niet zozeer een genre (tekstsoort) maar veeleer de functie en het publiek in het oog.<sup>46</sup> Uiteraard werd de samenstelling van een collectie ook door toevallige

41 GUMBERT, *Codicologische eenheden*, 16.

42 GUMBERT, *Codicologische eenheden*, 20 en 31.

43 Pamela GEHRKE, *Saints and Scribes: Medieval Hagiography in Its Manuscript Context*. University of California Publications in Modern Philology 126 (Chicago: University of California Press, 1993) 10–11.

44 GEHRKE, *Saints and Scribes*, 2.

45 GEHRKE, *Saints and Scribes*, 10.

46 GEHRKE, *Saints and Scribes*, 162.

factoren bepaald. De kopiisten moesten het doen met wat zij aan materiaal in handen kregen.<sup>47</sup>

Gehrke veronderstelt dat Latijnse handschriften met hagiografie verschillen van haar volkstalige corpus, vooral hierin dat Latijnse collecties vanuit een drang tot ordenen (een 'kaartenbakmentaliteit') zijn samengesteld tot homogene handschriften.<sup>48</sup> Zij baseert zich voor deze uitspraak op het onderzoek van Guy Philippart, die een classificatie van handschriften met hagiografie maakte. Hij onderscheidt die naar type collectie (lectionaria, homilia, legendaria, et cetera), naar organisatiemethode (volgens alfabet of *per circulum anni*, dat wil zeggen in de volgorde van de feestdagen van de heiligen) en naar type heilige (maagden, martelaren, kerkvaders, heiligen van een bepaalde orde et cetera).<sup>49</sup> Gehrke zoekt een verklaring voor het schijnbare gebrek aan homogeniteit binnen haar corpus van handschriften in het andere, volkstalige publiek en in de orale traditie waarin de volkstalige berijmde teksten ontstonden en werden overgedragen. De tegenstelling die zij ziet is echter niet zo scherp omdat zij Latijnse manuscripten met enkel of voornamelijk hagiografie vergelijkt met volkstalige handschriften waarin ook andere tekstsoorten voorkomen. Het is de vraag of alle Latijnse hagiografische handschriften wel zo ordelijk en homogeen zijn samengesteld als Gehrke veronderstelt. Voor het hier behandelde corpus geldt dat niet alleen de volkstalige maar ook de Latijnse codices met hagiografie zeer verscheiden van samenstelling zijn. Overigens bespeurt Williams-Krapp in zijn volkstalige hagiografische materiaal zowel homogeniteit als heterogeniteit. Hij onderscheidt drie typen legendenverzamelingen: verzamelingen die gerangschikt zijn *per circulum anni*, verzamelingen rond specifieke groepen heiligen (zoals martelaren, maagden of regionale heiligen) en verzamelingen waarin heiligen toevallig bij elkaar zijn gebracht.<sup>50</sup>

Het analyseren en duiden van verzamelhandschriften is ook het doel van de bundel *The Whole Book* uit 1996.<sup>51</sup> De auteurs richten zich met name op *miscellanies*: mengelwerken of verzamelhandschriften in de hier gebruikte ruime betekenis. (Verzamel)handschriften zijn volgens de redacteurs van de bundel beslist geen transparante media die slechts teksten doorgeven. Het gaat om studieobjecten met een eigen identiteit, die teksten contextualiseren.<sup>52</sup> De centrale vraag in de bundel is: hoe kunnen onderzoekers omgaan met handschriften met een zeer diverse inhoud? De auteurs komen tot dezelfde conclusies als Gehrke, namelijk dat zelfs de meest heterogene collecties met een reden tot stand zijn gekomen. De bijdrage van Siegfried Wenzel gaat over (schijnbaar) willekeurig samengestelde Latijnse manuscripten met (voornamelijk) prekencollecties. Hij stelt vast dat de meeste daarvan niet willekeurig tot stand kwamen, omdat de functie en het beoogde gebruik de maker altijd stuurden. De prekencollecties zijn meestal (partieel) gegroepeerd

47 GEHRKE, *Saints and Scribes*, 2.

48 GEHRKE, *Saints and Scribes*, 7 en 161. Zij citeert op p. 7 C.S. Lewis: 'there was nothing medieval people liked better or did better, than sorting out and tidying up'.

49 GUY PHILIPPART, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques*. Typologie des sources du Moyen Âge occidental 24-25 (Turnhout: Brepols, 1977) 22-26, 81, 85 en 99.

50 WILLIAMS-KRAPP, *Die deutschen und niederländischen*, 9.

51 STEPHEN G. NICHOLS en SIEGFRIED WENZEL (red.), *The Whole Book: Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Recentiores: Later Latin Texts and Contexts 6 (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996).

52 STEPHEN G. NICHOLS en SIEGFRIED WENZEL, 'Introduction', in: idem, *The Whole Book*, 1-6, aldaar 2.

naar onderwerp, auteur of taal.<sup>53</sup> Voorts werden de collecties aangevuld met allerlei trakaten en *exempla* die soms thematisch verwant zijn aan de omringende preken. Andere auteurs in de bundel waren eveneens in staat afzonderlijke handschriften te karakteriseren. Net als Gehrke concludeert Barbara A. Shailor op basis van een aantal handschriften van uiteenlopende samenstelling dat maar weinig codices werkelijk *miscellaneous* zijn. Er is vrijwel altijd een ordeningsprincipe (*principle of organization*) aanwijsbaar. Zij doelt hiermee op de structuur die door de samensteller in het handschrift is gelegd met het oog op gebruikers.<sup>54</sup> Ralph Hanna III veronderstelt dat kopiisten van Middelenegelse handschriften, hoewel zij praktisch te werk gingen bij het verzamelen en overschrijven van leggers (wat voorhanden kwam, gebruikten ze), vanuit een plan of thema werkten.<sup>55</sup> Uit alle artikelen blijkt dat het zoeken naar ordenende principes zoals thema of structuur (te vergelijken met Gehrkes *including principles*) veel oplevert.<sup>56</sup>

In de bundel *Imagining the Book* uit 2005 plaatst Derek Pearsall echter enkele kanttekeningen bij het classificeren van *miscellanies* zoals dat in *The Whole Book* is gedaan.<sup>57</sup> Wanneer de onderzoeker vaststelt dat in een verzamelhandschrift een leidend principe aanwijsbaar is, betekent dat nog niet dat het beoogde publiek dat principe ook zag en dat het handschrift werd vervaardigd met een duidelijke opzet of bedoeling. De auteurs die bijdroegen aan *Imagining the Book* gaan een stap verder dan het aanwijzen van ordeningsprincipes en stellen het handgeschreven boek centraal als 'a site upon which the contemporaneous activities of readers and writer take place', 'upon which [...] social negotiations are enacted'.<sup>58</sup> Boeken zijn in deze optiek niet alleen materiële objecten, maar ook culturele fenomenen. Wanneer het boek wordt gezien als een proces in plaats van als een statische structuur is er plaats voor het bestuderen van de activiteiten en strategieën van alle betrokkenen. Lezers, schrijvers, kopiisten, redacteurs en commentatoren 'weefden' samen het boek tot een betekenisvolle tekst. (Tekst betekent oorspronkelijk 'weefsel'. In dit perspectief is het boek in zijn geheel dus een nieuwe tekst.<sup>59</sup>) De door de postmiddeleeuwse boekcultuur ingegeven gedachte aan een actieve schrijver en een passieve lezer moet worden losgelaten (wat ook al door de *new philologists* werd betoogd). In plaats daarvan staan de gemeenschappen waarin een boek werd gemaakt en gebruikt in het middelpunt.<sup>60</sup> Handschriften weerspiegelen de identiteit en het zelfbeeld van die gemeenschappen. Om door te kunnen dringen tot de betekenis van een handschrift dient de codicologische analyse hand in hand te gaan met de studie van de culturele context, want die heeft zijn stempel in het materiële artefact ge-

53 Siegfried WENZEL, 'Sermon Collections and Their Taxonomy', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 7-21, aldaar 15.

54 Barbara A. SHAILOR, 'A Cataloger's View', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 153-167, aldaar 165.

55 Ralph HANNA III, 'Miscellaneity and Vernacularity: Conditions of Literary Production in Late Medieval England', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 37-51, aldaar 47 en 50.

56 James O' DONNELL, 'Retractions', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 169-173, aldaar 171.

57 Derek PEARSALL, 'The Whole Book: Late Medieval English Manuscript Miscellanies and their Modern Interpreters', in: KELLY en THOMPSON, *Imagining the Book*, 17-29, aldaar 25.

58 KELLY en THOMPSON, 'Imagined Histories', 3.

59 KELLY en THOMPSON, 'Imagined Histories', 5. Zie voor reflectie op de begrippen tekst en context ook HERBERS, 'Hagiographie im Kontext', x-xi.

60 KELLY en THOMPSON, 'Imagined Histories', 5 en 9. Zij spreken van *reading communities*, maar eigenlijk dekt het woord leesgemeenschap niet volledig de lading, aangezien zij doelen op de gemeenschap waarin kopiisten, redacteurs en lezers samen betekenis gaven aan een boek.



drukt.<sup>61</sup> Met andere woorden: de context is met de tekst ‘verweven’ en verandert deze.<sup>62</sup>

In de hierboven behandelde Nederlandstalige en Engelstalige studies is een poging gedaan om verzamelhandschriften (*miscellanies*) te classificeren en te duiden. Indeling in typen kan op verschillende manieren gebeuren: codicologisch, naar uitvoering, zoals door Kienhorst en Gumbert is gedaan, of inhoudelijk, naar ordenend principe, zoals in de Angelsaksische studies gebeurde. Een ordeningsprincipe kan een thema zijn, maar ook het beoogde gebruik of de functie. De intentionaliteit van een dergelijk principe is echter bijna altijd onderwerp van speculatie. De grenzen tussen collecties met een helder geïntendeerd principe en willekeurig samengestelde collecties zijn niet scherp te trekken. De onderzoeker loopt het risico zijn eigen verbeelding van het boek te volgen in plaats van die van de middeleeuwse kopiist, compiler of gebruiker. In deze studie wordt desondanks een poging ondernomen om in handschriften met de *vita* van Christina Mirabilis een rode draad of ordenend principe aan te wijzen. Daarbij wordt steeds de wisselwerking tussen tekst, handschrift, gebruiker en gebruikscontext in ogenschouw genomen.

## 1.2 Opzet van de studie

### *Afbakening van het onderzoek en indeling van het boek*

Deze studie wil zoals gezegd handschriften met de *vita* van Christina Mirabilis in hun geheel centraal stellen om het hergebruik en de toe-eigening van die *vita* door kopiïsten en lezers in de late middeleeuwen te onderzoeken. Ze behoort tot een groep dertiende-eeuwse heiligenlevens van vrouwelijke en mannelijke lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden. Door uit die groep te kiezen voor het heiligenleven van Christina, dat in achttien Latijnse handschriften en in zeven volkstalige handschriften is overleverd, wordt een al te grote spagaat tussen studie van de handschriften en studie van de tekst(overlevering) vermeden. Collatie van alle afschriften is mogelijk, wat in het geval van de *vita* van een soortgelijke heilige uit de dertiende eeuw, Maria van Oignies, wegens de lengte van die *vita* en het grote aantal van 56 Latijnse afschriften en volkstalige bewerkingen niet goed uitvoerbaar is, zeker wanneer daarnaast ook nog intensief codicologisch onderzoek wordt verricht.

In hoofdstuk 2 wordt de *vita* geïntroduceerd. Het doel van dit hoofdstuk is inzicht te bieden in het type heilige dat Christina vertegenwoordigde en het model van heiligheid dat haar *vita* bood. Het plaatst Christina zelf en haar heiligenleven in hun cultuur- en godsdiensthistorische context om inzicht te krijgen in de herkomst van de thema's en het model van heiligheid in haar *vita*. Ook wordt enige aandacht geschonken aan de eigenaardigheden van het genre van het heiligenleven. De *vita* maakt zoals gezegd deel uit van een groep van dertiende-eeuwse heiligenlevens van *mulieres religiosae* (religieuze vrouwen) uit de Zuidelijke Nederlanden, zoals deze vrouwen door hun tijdgenoten werden genoemd. *Vitae* van heilige vrouwen uit die regio worden al heel lang als één groep beschouwd, niet

61 KELLY en THOMPSON, 'Imagined Histories', 5.

62 HERBERS, 'Hagiographie im Kontext', xi.

alleen in wetenschappelijke publicaties maar ook reeds in de middeleeuwen en in de contrareformatische periode.<sup>63</sup> In deze studie is dit corpus verruimd met heiligenlevens van hun mannelijke tegenhangers, dat wil zeggen mannelijke lekenheiligen.<sup>64</sup> Dit is gedaan om eenzijdige concentratie op de sexe van de heiligen te voorkomen en omdat de *vitae* daartoe aanleiding geven. Niet hun sexe maar eigenschappen zoals ongeletterdheid en nederigheid werden benadrukt. Het accent ligt daarom op de lekenstatus van Christina en de andere heiligen, in het bijzonder op hun rol van profeet. Het profeetschap vormde een alternatief voor het priesterschap, waartoe vrouwen en mannelijke leken geen toegang hadden. Hoewel de *vitae* door geestelijken zijn geschreven, bekritiseren zij bij monde van de lekenheiligen regelmatig hun zondige collega's. Lekenheiligen fungeerden blijkens hun *vitae* als spiegels van nederigheid en eenvoud. Dit is een reden om te onderzoeken of hun *vitae* dan ook juist door geestelijken werden gelezen.

De benaming 'lekenheiligen' voor de bestudeerde groep is gekozen om niet telkens de lange omschrijving 'dertiende-eeuwse heilige vrouwen en mannen uit de Zuidelijke Nederlanden die geen geestelijken waren' te hoeven geven. De benaming wordt hier gebruikt om een subgroep van de groep eigentijdse, 'levende' of 'nieuwe' heiligen aan te duiden (die in paragraaf 2.2 wordt behandeld). Hiermee worden personen bedoeld die als vertegenwoordigers optraden van de nieuwe kloosterorden en de nieuwe spiritualiteit van de latere middeleeuwen, ongeveer vanaf de twaalfde eeuw. Zij leefden in dezelfde tijd als hun ver eerders en hun hagiografen, voor wie ze een levend voorbeeld waren. Uiteraard waren martelaressen uit de eerste eeuwen van het Christendom en heilige vorsten uit de vroege middeleeuwen ook lekenheiligen, maar zij waren voor de laatmiddeleeuwse lezers die hier centraal staan heiligen uit een ver verleden.

In paragraaf 2.4 worden drie centrale thema's uit de *vita* van Christina Mirabilis behandeld. Daarbij komen de heiligenlevens van enkele andere lekenheiligen uit het corpus iets uitgebreider aan bod, namelijk van Arnulf van Villers, Ida van Nijvel en Maria van Oignies. Deze paragraaf wil laten zien dat de drie thema's niet alleen in de *vita* van Christina voorkomen, maar ook in andere *vitae* uit het corpus. Verder dient hij om die andere heiligenlevens te introduceren, aangezien ze regelmatig terugkeren in de volgende hoofdstukken. Aan het eind van hoofdstuk 2 wordt de *vita* van Lidwina van Schiedam behandeld om aan te tonen dat het model van (leken)heiligheid en de thema's van dertiende-eeuwse heiligenlevens een parallel kenden in de vijftiende eeuw. Ze werden blijkbaar ook toen van belang geacht. Lidwina's heiligenleven levert een inhoudelijk aanknopingspunt voor de veronderstelde vijftiende-eeuwse interesse voor *vitae* van dertiende-eeuwse lekenheiligen. Haar *vita* is weliswaar in de Noordelijke Nederlanden ontstaan, maar de overlevering vond plaats in dezelfde context als die van haar dertiende-eeuwse voorgangers. Ze komt af en toe zelfs in dezelfde handschriften voor als die dertiende-eeuwse heiligenlevens.

<sup>63</sup> Het gaat om Aleidis van Schaarbeek, Beatris van Nazareth, Catharina van Vrouwenpark, Christina Mirabilis van Sint-Truiden, Elisabeth van Spalbeek, Ida van Gorsleeuw, Ida van Leuven, Ida van Nijvel, Ivetta van Hoei, Juliana van Cornillon, Lutgard van Tongeren, Margaretha van Ieper, Maria van Oignies en Odilia van Luik.

<sup>64</sup> Het betreft Arnulf van Villers, Franco van Archennes, Gerlach van Houthem, Gobert van Aspremont, Petrus van Villers, Simon van Aulne en Walter van Bierbeek.



De eerste twee paragrafen van hoofdstuk 3 dienen als een inleiding tot zowel hoofdstuk 3 als hoofdstuk 4, waarin de laatmiddeleeuwse overlevering en toe-eigening van de *vita* van Christina worden behandeld. Het onderwerp van paragraaf 3.1 is de verspreiding van de *vita* van Christina en, ter vergelijking, die van de andere heiligenlevens uit het corpus. Inventarisatie van de in totaal 112 middeleeuwse Latijnse en volkstalige handschriften wijst uit dat de meeste afkomstig zijn uit de Nederlanden, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijngebied. De *vita* van Christina bereikte zowel Groningen in het noorden als Basel in het zuiden. Haar *vita* en enkele andere heiligenlevens zijn tevens tot Engeland doorgedrongen. De *vita* van Maria van Oignies, die niet alleen getalsmatig maar ook qua verspreiding het succesvolst was, is zelfs overgeleverd in Scandinavië, Italië en het Iberisch schiereiland. De onderzochte handschriften zijn verdeeld in twee blokken, een met dertiende- en veertiende-eeuwse handschriften (tot circa 1375) en een met manuscripten uit de ruime vijftiende eeuw (van circa 1375 tot het begin van de zestiende eeuw). Dit is gedaan omdat de overleveringscontext daartoe aanleiding gaf. De heiligenlevens blijken namelijk vooral te zijn overgeleverd in de context van hervormingsgezinde (klooster)gemeenschappen uit de ruime vijftiende eeuw.<sup>65</sup> Oudere handschriften treffen we voornamelijk aan in kringen van cisterciënzers. Deze algemene constatering geldt ook voor het heiligenleven van Christina. De twee oudste handschriften komen uit cisterciënzer kloosters, de vijftiende-eeuwse exemplaren uit de context van de nieuwe hervormingsbewegingen. Collatie van de afschriften van haar *vita* (paragraaf 3.2) wijst uit dat zich aan de hand van de varianten ook in de tekstuele overlevering twee clusters laten onderscheiden. Die stemmen overeen met de zojuist genoemde tweedeling in de handschriftelijke overlevering naar tijd en context.

De rest van hoofdstuk 3 is gewijd aan de vroege cisterciënzer overleveringscontext. Eerst behandelen we de voorliefde van cisterciënzers voor lekenheiligen uit eigen kring en de toe-eigening door hen van ongebonden lekenheiligen zoals Christina en Maria van Oignies. Vervolgens dient het eerder genoemde manuscript uit 1320 uit het cisterciënzer klooster Villers als vroege casus voor het hier gekozen onderzoeksperspectief. Dit handschrift bevatte, zoals zal blijken, teksten die de lezers hielpen zich de thema's van de cisterciënzer en nieuwe christocentrische spiritualiteit eigen te maken. De excursie, ten slotte, naar sporen van de cultus van de lekenheiligen heeft als doel de handschriftelijke overlevering van hun *vitae* in het perspectief van hun verering te plaatsen.

Hoofdstuk 4 concentreert zich op het hergebruik en de toe-eigening van de *vita* van Christina in handschriften uit de ruime vijftiende eeuw. Uit deze periode blijkt het meeste materiaal voorhanden te zijn. De afstand tussen ontstaan en gebruik van de tekst is in deze periode aanzienlijk, wat in het kader van de geformuleerde onderzoeksvraag interessant is. Er is sprake van een heel nieuwe receptiecontext en een nieuw publiek. De handschriften uit Engeland worden hier buiten beschouwing gelaten vanuit de veronderstelling dat de continentale overleveringscontext – de Nederlanden, Noord-Frankrijk en het Duitse

<sup>65</sup> Dit fenomeen constateerde Williams-Krapp ook voor de overlevering van volkstalige (Duitse en Nederlandse) *legendaria* in de late middeleeuwen. WERNER WILLIAMS-KRAPP, 'Late Medieval German Manuscript Culture and Vernacular Hagiography', in: RENARD, "Scribere sanctorum gesta", 343–355, aldaar 350.

Rijngebied – een samenhangende culturele regio vormt, onder meer op godsdienstig gebied. Evenals in de dertiende eeuw, waarin de heiligenlevens zijn geschreven, vonden daar in de ruime vijftiende eeuw vernieuwingen plaats in het godsdienstige leven, met de moderne devotie als de bekendste hervormingsbeweging.

Onder moderne devotie wordt in deze studie de beweging in haar breedste zin verstaan, dat wil zeggen als het geheel van alle groepen, gemeenschappen en personen die zich beschouwden als volgelingen van Geert Grote of zich door zijn gedachtegoed lieten inspireren. Grote (1340–1384) was afkomstig uit een rijke familie en bekeerde zich tot een religieus leven in vrijwillige armoede. Hij en zijn volgelingen wensten hun leven in te richten naar het voorbeeld van de apostelen en van de eerste christenen, de zogenaamde *vita apostolica*. Belangrijke waarden waren armoede en een persoonlijke, verinnerlijkte geloofsbeleving (aangeduid als de ‘vernieuwde innigheid’).<sup>66</sup> Zijn directe volgelingen waren de broeders en zusters van het gemene leven, reguleren en regularissen van het Kapittel van Windesheim en leden van de derde orde van Sint-Franciscus (tertiarissen en tertianen). Indirect kunnen echter ook bestaande religieuze instellingen tot de invloedssfeer van Grote en de moderne devotie worden gerekend, zoals de orde van de kruisbroeders, die zich in 1410 hervormde.<sup>67</sup>

De nieuwe vroomheid in de vijftiende eeuw werd gedragen door een bredere beweging dan alleen die van moderne devoten. In de eerste plaats waren er vooral in de steden leken die zich wilden toelagen op godsdienstige perfectie. Zij pakten de volkstalige vrome werken die de moderen devoten produceerden, zoals de vertaling van *De imitatione Christi* van Thomas van Kempen, met twee handen aan.<sup>68</sup> In de tweede plaats was de roep om hervorming ook in de bestaande kloosterorden te horen.<sup>69</sup> Binnen de benedictijner orde hadden enkele observante kloosters zich verenigd in de congregatie van Bursfeld, die net als de moderne devoten een terugkeer naar de *vita apostolica* tot doel had. Een andere observante kloostervereniging was de cisterciënzer colligatie van Sibculo. Er is veel voor te zeggen om de moderne devotie en de andere hervormingsgezinde (klooster)bewegingen als één samenhangende beweging te benaderen.<sup>70</sup> De spirituele kloof tussen hervormde gemeenschappen van verschillende orden en bewegingen was niet zo groot als de kloof tussen hervormde en niet-hervormde gemeenschappen binnen dezelfde orde.<sup>71</sup> De leiders

<sup>66</sup> Zie voor introducties in de moderne devotie onder meer Wybren SCHEEPSMA, *Deemoed en devotie: De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XVII (Amsterdam: Prometheus, 1997); VAN ENGEN, ‘New Devotion’; Rudolf VAN DIJK, ‘Een geest van innerlijke vernieuwing: de Moderne Devotie’, in: Rudolf VAN DIJK en Mariska VONK (red.), *Moderne devoten in monnikspij: Klooster en Colligatie van Sibculo 1406–1580*. Publicaties van de IJsselacademie 203 (Kampen: IJsselacademie en Nijmegen: Titus Brandsma Instituut, 2007) 29–44, aldaar 34–42; John VAN ENGEN, *Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008).

<sup>67</sup> Hans MOL, ‘Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap’, in: Hildo VAN ENGEN en Gerrit VERHOEVEN (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 110 (Hilversum: Verloren, 2008) 213–231, aldaar 217–218.

<sup>68</sup> VAN ENGEN, ‘New Devotion’, 236 en 252.

<sup>69</sup> Hildo VAN ENGEN en Gerrit VERHOEVEN, ‘Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden’, in: idem, *Monastiek observantisme*, 9–15, aldaar 11–12.

<sup>70</sup> MOL, ‘Epiloog’, 218 en 230; VAN DIJK, ‘Een geest van’, 40–43.

<sup>71</sup> Th. KOCK, *Die Buchkultur der Devotio moderna: Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels*. Tradition, Reform, Innovation 2 (2e druk: Frankfurt am Main: Lang, 2002) 306.

van de moderne devotie maakten deel uit van een netwerk van hervormingsgezinde geestelijken uit verschillende orden, zoals kartuizers.<sup>72</sup> De nauwe banden tussen hervormingsgezinde instellingen zijn ook geconstateerd bij de verspreiding van *legendaria*.<sup>73</sup>

De moderne devotie en de observantiebewegingen binnen de kloosterorden zorgden voor een hernieuwde aandacht voor oude teksten. Religieuze hervormingen gingen gepaard met de speurtocht naar geschikte godsdienstige geschriften en met de aanleg of uitbreiding van het boekenbezit.<sup>74</sup> Giles Constable toonde aan dat vooral mystieke teksten en werk van cisterciënzer auteurs uit de twaalfde eeuw grote belangstelling genoten in de vijftiende eeuw.<sup>75</sup> De heiligenlevens in het bestudeerde corpus behoren tot deze categorie, al zijn ze iets later tot stand gekomen dan de door Constable bestudeerde werken. De meeste zijn geschreven door cisterciënzers en verhalen (onder meer) van mystieke ervaringen. Constable verklaart de belangstelling voor dit soort teksten vanuit de belangrijkste overeenkomst tussen de twaalfde-eeuwse en vijftiende-eeuwse spiritualiteit, namelijk de voorkeur voor de *vita apostolica*.<sup>76</sup> Deze gedachte ligt ook aan de basis van deze studie, die veronderstelt dat de thematiek in de dertiende-eeuwse heiligenlevens van Christina Mirabilis en andere lekenheiligen aansloot bij de vijftiende-eeuwse hervormingsgezinde religieuze bewegingen.

In hoofdstuk 4 staan vier manuscripten met de *vita* van Christina centraal. De eerste twee zijn afkomstig uit het klooster van reguliere kanunniken Rooklooster bij Brussel respectievelijk het kartuizer klooster Beatusberg bij Koblenz. Ze vertegenwoordigen ieder een grotere groep. De eerste groep omvat handschriften die de lof op Brabant als rode draad hebben, de tweede manuscripten met teksten over heiligen die representanten zijn van de 'nieuwe' spiritualiteit. Met nieuwe spiritualiteit worden de in de twaalfde eeuw ingezette vernieuwingen op religieus terrein bedoeld die een nieuwe en ruimere invulling van de *vita apostolica* als kern hadden (ruimer dan alleen het kloosterleven). Het derde behandelde handschrift is er een met een minder helder ordeningsprincipe. Het is afkomstig uit het kruisbroedersklooster Clairlieu bij Hoei. Betoogd zal worden dat de samenstellers op zoek waren naar teksten die hun religieuze identiteit vastlegden. Het vierde onderzochte handschrift, ten slotte, is een Middelnederlands handschrift uit het Sint-Agnesklooster van regularissen bij Neerbosch (bij Nijmegen) met een tot op heden onbekende bewerking van de *vita* van Christina. Het ordeningsprincipe in dit handschrift is zowel functioneel als thematisch: het biedt exemplarische literatuur over het vagevuur. De vier manus-

72 MOL, 'Epiloog', 217.

73 WERNER WILLIAMS-KRAPP, 'German and Dutch legends of the Middle Ages: a survey', in: HANS BEKKER-NIELSEN (red.), *Hagiography and Medieval Literature: A Symposium* (Odense: Odense University Press, 1981) 66-75, aldaar 70.

74 WERNER WILLIAMS-KRAPP, 'Observanzbewegungen, monastische Spiritualität und geistliche Literatur im 15. Jahrhundert', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 20:1 (1995) 1-15, aldaar 1-3.

75 GILES CONSTABLE, 'Twelfth-Century Spirituality and the Late Middle Ages', in: O.B. HARDISON Jr. (red.), *Medieval and Renaissance Studies: Proceedings of the Southeastern Institute of Medieval and Renaissance Studies*. Medieval and Renaissance Studies 5 (Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1971) 27-60, aldaar 30-31; GILES CONSTABLE, 'The Popularity of Twelfth-Century Spiritual Writers in the Late Middle Ages', in: ANTHONY MOLHO en JOHN A. TEDESCHI (red.), *Renaissance: Studies in Honor of Hans Baron*. Biblioteca storica Sansoni: Nuova serie 49 (DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press en Florence: Sansoni, 1971) 5-28, aldaar 13. Beide artikelen zijn herdrukt in: GILES CONSTABLE, *Religious Life and Thought (11th-12th centuries)*. Collected Studies Series 89 (Londen: Variorum Reprints, 1979).

76 CONSTABLE, 'Twelfth-Century Spirituality', 49; CONSTABLE, 'The Popularity', 8 en 26.

cripten zijn – evenals het in het derde hoofdstuk behandelde handschrift uit Villers – zeer verschillend van samenstelling en karakter, maar hebben gemeen dat de samenstellers en kopiisten hun (religieuze) identiteit erin vastlegden. In elk ervan hebben de gebruikers zich Christina's *vita* toegeëigend en heeft ze een herkenbaar doel of een specifieke functie.

### ***Terminologie: heiligen, leken, geestelijken en religieuzen***

De woorden 'heilig' en 'heilige' kunnen niet zonder toelichting worden gebezigd. In deze studie wordt de benaming heilige gebruikt voor personen die door hun tijdgenoten als een heilige werden beschouwd en vereerd en als zodanig zijn aangeduid door de schrijvers van hun *vitae*. Een heilige was een heilige in relatie tot andere mensen, door de bewondering en verering door andere mensen.<sup>77</sup> Mulder-Bakker onderscheidt vier opvattingen (of typen) van heiligheid in de middeleeuwen. De eerste is die van de heilige (of het heilige; dit type behelst namelijk ook plekken en objecten) als *power station*, een medium tussen hemel en aarde. De tweede is die van de heilige als bemiddelaar (vanuit het graf) tussen God en de mensen of als voorspreker bij God voor de gelovigen. De derde is die van de heilige als voorbeeld van deugdzaamheid, als rolmodel. De vierde is de heilige als icoon.<sup>78</sup> Het derde middeleeuwse concept is – ook volgens Mulder-Bakker – van toepassing op de lekenheiligen in de hier bestudeerde groep.<sup>79</sup> Hun tijdgenoten beschouwden hen als voorbeelden van deugdzaamheid. De lekenheiligen fungeerden niet alleen tijdens hun leven als voorbeeld, ook later, in hun *vitae*, vervulden zij die rol. Zij waren *exempla*, voorbeelden op schrift voor talrijke generaties lezers.

In modern-kerkrechtelijke zin kan alleen een door de paus heilig verklaarde (gecanoniseerde) persoon heilig worden genoemd.<sup>80</sup> Voorwaarden voor canonisatie in de middeleeuwen waren een *vita* waaruit het voorbeeldige deugdzame leven van de heilig te verklaren persoon bleek en getuigenissen van wonderen die deze na zijn of haar dood had verricht. Heiligheid wordt dus altijd pas postuum vastgesteld. De personen uit de bestudeerde groep zijn geen van allen in de middeleeuwen gecanoniseerd (later soms wel, zoals Lutgard van Tongeren). In de dertiende eeuw was de procedure voor canonisatie echter ook nog niet definitief geregeld. Paus Alexander III had weliswaar in 1170 het recht van heiligverklaring gereserveerd voor de Heilige Stoel, maar in de praktijk waren het nog steeds bisschoppen die de verering van heiligen goedkeurden. Pas in 1634 werd heiligverklaring definitief een pauselijk prerogatief. Vanaf toen werd onderscheid gemaakt tussen *sancti* en *beati* (heiligen respectievelijk zaligen).<sup>81</sup> De moderne juridische invulling van het begrip heilig doet evenwel geen recht aan de situatie in de middeleeuwen. Op lokaal en

<sup>77</sup> André VAUCHEZ, *Sainthood in the Later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) 141. Vertaling van: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age. d'Après les procès de canonisation et les documents hagiographiques* (Rome en Parijs: École française de Rome, 1988) door Jean Birrell.

<sup>78</sup> Anneke B. MULDER-BAKKER, 'The invention of saintliness. Texts and contexts', in: idem (red.), *The Invention of Saintliness*. Routledge Studies in Medieval Religion and Culture 2 (Londen en New York: Routledge, 2002) 3-23, aldaar 8-12.

<sup>79</sup> MULDER-BAKKER, 'The invention', 10.

<sup>80</sup> MULDER-BAKKER, 'The invention', 3-4 en 7-8.

<sup>81</sup> B. VAN BILSEN en W. DE WOLF, 'Heiligverklaring', in: L. BRINKHOFF e.a. (red.), *Liturgisch woordenboek I*. Romen's woordenboeken (Roermond en Maaseik: Romen, 1958-1962), 973-976, aldaar 974.

regionaal niveau werden vele personen als heilige gezien en beschreven, zonder ooit door een paus of een bisschop te zijn erkend. Christina Mirabilis is nooit gecanoniseerd, maar wordt in de handschriften waarin haar *vita* is overgeleverd behalve *beata* veelvuldig *sancta* genoemd. Dit geldt ook voor de andere heiligen uit het corpus.

Evenals het begrip 'heilige' verdient de benaming 'leek' toelichting. Met de heilige leken in deze studie worden mannen en vrouwen bedoeld die binnen of buiten het klooster een godgewijd leven leidden, maar geen priesterwijding bezaten, met andere woorden: geen (hogere) geestelijke waren. Een geestelijke (*clericus*) was iemand die de tonsuur had ontvangen van een bisschop en onder het kerkelijk recht viel.<sup>82</sup> Clerici zonder of met enkel lagere wijdingen, zoals scholieren, konden later in hun leven terugkeren naar de lekenstand en als klerk een administratieve functie uitoefenen.<sup>83</sup> Scholing was aanvankelijk voorbehouden aan jongens die voorbereid werden op het priesterschap, vandaar dat scholieren tot de (lage) geestelijkheid behoorden. Clerici met de priesterwijding konden op grond daarvan kerkelijke functies uitoefenen en de sacramenten toedienen (zij vormden de hoge geestelijkheid). Tot de geestelijkheid (*clerus*) worden wel eens ten onrechte alle kloosterlingen of religieuzen gerekend. Zij hadden wel professie gedaan, dat wil zeggen de kloostergeloften afgelegd, maar niet alle kloosterlingen hadden de tonsuur en de priesterwijding ontvangen. Religieuzen zonder wijding golden in kerkelijk-hiërarchisch opzicht als leek en waren voor het ontvangen van de sacramenten afhankelijk van een priester.<sup>84</sup> Vrouwelijke religieuzen hadden uiteraard nooit een priesterwijding ontvangen (in de rooms-katholieke Kerk waren de tonsuur en de priesterwijding voorbehouden aan mannen). Wanneer in dit boek de term 'leek' wordt gebruikt, gebeurt dat in tegenstelling tot 'geestelijke' of 'priester' en zegt dat niets over de mate waarin die leek zich had teruggetrokken uit de wereld en een religieus leven leidde. Ook nonnen en monniken die geen priester waren, worden hier dus leek genoemd. Lutgard van Tongeren, een van de heilige vrouwen, wordt in haar *vita* zelfs letterlijk *laica monialis* genoemd.

In het kerkrechtelijke jargon is behalve de tegenstelling leek-geestelijke ook de tegenstelling leek-religieuze te vinden.<sup>85</sup> Een religieuze is strikt genomen een persoon die leeft naar een kloosterregel en de publieke geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid heeft afgelegd. Een leek is dan iemand die, zonder geloften te hebben gedaan, in de wereld leeft. Het onderscheid leek-religieuze is in de middeleeuwse praktijk (én theorie) echter niet zo scherp te maken. In de geschiedenis van de Kerk hebben allerlei tussenvormen bestaan tussen een seculier en een regulier leven.<sup>86</sup> Iemand kon in een religieuze gemeen-

82 R.Th.M. VAN DIJK en Th. MERTENS, 'Termen uit het kerkelijk leven van de late Middeleeuwen', in: Th. MERTENS e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 8 (Amsterdam: Prometheus, 1993) 341-359 en 490-492, aldaar 344.

83 VAN DIJK en MERTENS, 'Termen uit het kerkelijk leven', 344-345. De lagere wijdingen waren die van ostiarius, lector, exorcist en acoliet, in de middeleeuwen meestal in een keer toegediend. De hogere wijdingen waren die van subdiaken, diaken, priester en bisschop.

84 VAN DIJK en MERTENS, 'Termen uit het kerkelijk leven', 343.

85 VAN DIJK en MERTENS, 'Termen uit het kerkelijk leven', 343.

86 Kaspar ELM, 'Vita regularis sine regula: Bedeutung, Rechtsstellung und Selbstverständnis des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Semireligiosentums', in: František ŠMAHEL en Elisabeth MÜLLER-LUCKNER (red.), *Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter*. Schriften des Historischen Kollegs: Kolloquien 39 (München: R. Oldenbourg Verlag, 1998) 239-273, aldaar 242-243.

schap wonen zonder professie te hebben gedaan of na enkel een private gelofte te hebben afgelegd. Voor personen die zich tussen de wereld van de ‘gewone’ leken en de religieuze orden bewogen, is de term ‘semi-religieus’ bedacht.<sup>87</sup> Hieronder vallen onder meer begijnen, leden van de derde orde van Sint-Franciscus en broeders en zusters van het gemene leven. De term voldoet niet, want strikt genomen bestaat er niet zoiets als ‘half-religieus’ of half-regulier en blijft er onduidelijkheid bestaan over de status van de verschillende personen die in die categorie worden gevat.

Voor deze studie is het onderscheid tussen religieuzen, niet-religieuzen en ‘semi-religieuzen’ van ondergeschikt of geen belang omdat vanaf de twaalfde eeuw veel middeleeuwse auteurs die indeling namelijk evenmin strikt hanteerden.<sup>88</sup> *Religio* (een vrome levenswijze, ook wel *conversatio* of *ordo*) stond tot de twaalfde eeuw gelijk aan monastieke observantie.<sup>89</sup> *Religiosus* (-a) was in feite een synoniem voor monnik of non. De verinnerlijking van monastieke waarden door en de toepassing ervan op alle gelovigen zorgden ervoor dat vanaf de twaalfde eeuw de begrippen *religio* en *religiosus* van betekenis veranderden en ruimer werden toegepast.<sup>90</sup> Door de dertiende-eeuwse canonist Hendrik van Susa (Hostiensis) werd een onderscheid gemaakt tussen een *religiosus* in strikte zin; iemand die een regel volgt en professie had gedaan, en een *religiosus* in ruime zin; dat wil zeggen een seculiere clericus of een vrome leek die monastieke waarden als kuisheid en armoede individueel in de praktijk bracht.<sup>91</sup> Het begrip regulier was echter ook niet strikt voorbehouden aan personen die leefden naar een monastieke regel. Jacob van Vitry, de auteur van de *vita* van Maria van Oignies, was van mening dat iedere gelovige die volgens de regel van het Evangelie leefde en gehoorzaam was aan de hoogste abt, te weten God zelf, een regulier kon worden genoemd.<sup>92</sup> Hij gebruikte verder de benaming *mulieres religiosae* voor reclusen en vrouwen die wij als begijnen zouden aanduiden.<sup>93</sup> Het gebruik van deze terminologie was dus allerm minst helder en vastgeroest. Voor alle hier besproken begrippen geldt dat er lang gewerkt is met definities die afkomstig zijn uit het postmiddeleeuwse kerkrechtelijke jargon.<sup>94</sup> De middeleeuwse omgang met deze begrippen was echter veel flexibeler dan de contra-reformatorische.

87 ELM, ‘*Vita regularis*’, 243, 245 en 272; VAN DIJK en MERTENS, ‘Termen uit het kerkelijk leven’ 346.

88 Elizabeth MAKOWSKI, ‘Mulieres religiosae, Strictly Speaking: Some Fourteenth-Century Canonical Options’, *Catholic Historical Review* 85 (1999) 1–14, aldaar 1 en noot 5; Carolyn MUESSIG, ‘Paradigms of sanctity for Thirteenth-Century Women’, in: Beverly Mayne KIENZLE (red.), *Models of Holiness in Medieval Sermons: Proceedings of the International Symposium (Kalamazoo, 4–7 May 1995)*. Textes et Études du Moyen Âge 5 (Louvain-la-Neuve: Fédération Internationale des Instituts d’Études Médiévales, 1996) 85–102, aldaar 101.

89 Giles CONSTABLE, *The Reformation of the Twelfth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996) 7.

90 Religion was a way of life, a *conversatio* of *ordo*, not a system of belief, and a *religiosus* was a man who led a religious life and who might also be a *regularis* and a *claustralis* if he followed a known rule, in particular that of Benedict, and lived in a monastery. CONSTABLE, *The Reformation*, 7.

91 CONSTABLE, *The Reformation*, 7–8.

92 CONSTABLE, *The Reformation*, 7 en 11.

93 Hij schrijft bijvoorbeeld over weduwen: *Alia vice, cum religiosa quaedam vidua, quae diu in sancta viduitate Deo servierat*. Daniel PAPEBROCHIIUS (ed.), *Vita b. Mariae Oigniacensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum Iunius V* (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 547–572, aldaar Liber I, c. iii, 557 (hierna geciteerd als *VMO*, *AASS*).

94 MULDER-BAKKER, ‘The invention’, 3–6.

*Praktische aanwijzingen*

Hoewel veel heiligenlevens uit het corpus nauwelijks aan bod komen, zijn zo veel mogelijk gegevens over handschriften opgenomen, zodat anderen daar hun voordeel mee kunnen doen. Afkortingen van bewaarplaatsen van handschriften staan in bijlage 2, die lijsten met handschriften bevat: een lijst met handschriften per heilige en een alfabetische lijst naar bewaarplaats, beide gesplitst in Latijnse en volkstalige handschriften. Afkortingen van titels van *vitae* (in de uitgave van de *Acta Sanctorum*) worden in de lijst van gebruikte literatuur vermeld en tevens bij de eerste volledige verwijzing in de voetnoten. Dat geldt ook voor afkortingen van elektronische databanken. De kritische lezer zou zich kunnen afvragen waarom nog edities zijn gebruikt, terwijl het handschrift zo principieel als bron is gekozen. Edities zijn immers constructies van teksten die geen middeleeuwer in die vorm ooit gezien heeft. Het antwoord is dat edities onontbeerlijk zijn voor verwijzingen naar de tekst.<sup>95</sup> Naar welk handschrift, naar welke variant zou men moeten verwijzen als niet de specifieke variant het onderwerp van studie is maar de algemene inhoud van de tekst? In hoofdstuk 2 over de inhoud van de heiligenlevens zijn edities gebruikt, maar bij twijfelachtige passages is wel steeds een handschrift geconsulteerd (vooral in het geval van de *vita* van Ida van Nijvel). In het geval van Christina kon de betrouwbaarheid van de *Acta Sanctorum*-editie worden vastgesteld doordat alle afschriften met die editie zijn vergeleken.

De door middeleeuwse kopiisten gehanteerde afkortingen zijn in citaten in de hoofdttekst van deze studie stilzwijgend opgelost, in voetnoten en in de handschriftbeschrijvingen in bijlage 4 niet.

95 Zie voor een nieuwe benadering van edities, als antwoord op de kritiek vanuit de *New Philology* op 'oude' edities die op zoek gaan naar het 'beste' handschrift en de 'beste' tekst: ECHARD en PARTRIDGE, 'Introduction: Varieties of Editing', xiii.



# Profeten en bemiddelaars: lekenheiligen in de dertiende eeuw

## 2.1 Christina in het kader van een corpus

### *De vita van Christina Mirabilis*

De *vita* van Christina Mirabilis (circa 1150–1224) is een van de spectaculairste heiligenlevens die uit de middeleeuwen zijn overgeleverd. Christina's wonderbaarlijke terugkeer uit de dood, waarvan in hoofdstuk 1 verslag is gedaan, vormde het begin van een leven dat een aaneenschakeling was van miraculeuze voorvallen. Zij gaf invulling aan haar zelfgekozen martelaarschap door in het ijskoude water van de Maas te springen, zich in hete kookpotten en ovens te begeven en zich door honden te laten opjagen door doornstruiken. Verder hing zij zichzelf op tussen dieven aan een galg en ging bij doden in het graf liggen. Zij vastte zeer streng en als zij eens iets at dat onrechtmatig was verkregen door de schenker, was het alsof zij slangen at. Bij al haar pijn schreeuwde zij als een vrouw in barensnood. Haar lichaam werd door de hevige pijnningen echter niet geschaad. Doordat Christina was herrezen uit de dood, was haar lichaam van een bovenmenselijke natuur. Volgens Thomas was zij zo licht dat zij als een vogel naar de boomtoppen zweefde. Aan het eind van haar leven beheerste Christina haar lichaam dusdanig dat zij boven de grond zweefde en de mensen, die niet wisten of zij een geest of een gewoon lichaam zagen, schrik aanjoeg.<sup>1</sup>

Thomas van Cantimpré (circa 1200–circa 1270), de auteur van de *vita*, onderkende dat het leven van Christina voor sommige mensen te extreem was om geloofwaardig te zijn. Hij verwees daarom in de proloog naar zijn bronnen: betrouwbare ooggetuigen uit Sint-Truiden en de vermaarde prediker Jacob van Vitry (circa 1160–1240), bisschop van Acco en later kardinaal. Thomas had Christina niet zelf gekend en schreef de *vita* in 1232, acht jaar na haar dood. Jacob van Vitry had eveneens een *vita* geschreven van een heilige vrouw, namelijk Maria van Oignies (circa 1177–1213). In de proloog daarvan staat een bondige schets van Christina's leven, die Thomas in zijn eigen proloog citeert.<sup>2</sup> Jacob schrijft dat hij een

<sup>1</sup> Adeo enim in illo extremo vitae suae anno in omnibus fere partibus animale corpus sic spiritus obtinuerat, ut humanae mentes vel oculi vix possent ejus corporis umbram sine horrore et tremore spiritus intueri. *VCM, AASS*, 658 (c. xxxv).

<sup>2</sup> Vidi, inquit, aliam (Christinam intellige) circa quam [tam] mirabiliter operatus est Dominus, quod cum diu mortua jacisset, antequam in terra corpus ejus sepeliretur, [anima ad corpus revertente] revixit; et a Domino obtinuit, ut in [hoc] seculo vivens in corpore, purgatorium sustineret. [...] Tandem in tanta pace peracta poenitentia, et tantam a Domino gratiam promeruit,





Afb. 2 Sint-Truiden, Onze-Lieve-Vrouwekerk, Schatkamerdepot:  
Uitschuifbaar paneel uit het reliekschrijn van Christina met daarop  
afgebeeld haar herrijzenis, door G. Schoofs (1863).  
(© Schatkamerdepot Onze-Lieve-Vrouwekerk Sint-Truiden)

vrouw had gezien in wie God zo wonderbaarlijk werkte, dat zij, toen zij was overleden, vlak voordat zij begraven zou worden weer tot leven kwam om voortaan de martelingen van het vagevuur tijdens haar leven te verduren. Nadat zij haar boetedoening had voltooid, ontving zij de genadegaven van God en leidde ‘opgenomen in de geest’ de zielen naar het vagevuur of door het vagevuur heen naar de hemel.<sup>3</sup> Deze samenvatting van Christina’s leven geeft, zoals we nog zullen zien, de essentie weer van de betekenis die haar *vita* had voor talrijke generaties lezers na Thomas.

Thomas bracht in de *vita* een structuur aan, met behulp waarvan de inhoud van de tekst kan worden naverteld. Hij schrijft in de proloog dat hij eerst zal verhalen hoe Christina werd (op)gevoed (*in primis quemadmodum nutrita sit*), vervolgens hoe zij werd onderwezen (*postmodum educata*) en ten slotte wat haar daden waren (*atque inde cetera illius gesta*).<sup>4</sup> In de *vita* zijn geen cesuren te vinden die deze verdeling aanduiden. Uit Thomas’ woorden kan strikt genomen ook niet worden opgemaakt of hij op opeenvolgende fasen in Christina’s leven doelt. De lezer dient aan de hand van de verhaalstof die delen zelf te onderscheiden. Hierna wordt betoogd dat de *vita* kan worden verdeeld in hoofdstuk i-v ((op)voeding), vi-xix (*educatio*) en xx-xli (*gesta*).

Thomas verhaalt in het eerste hoofdstuk zeer kort van Christina’s jeugd. Zij leefde als wees met twee zussen in een soort religieuze gemeenschap, waarbinnen de taken als volgt waren verdeeld. De oudste zus wijdde zich aan het gebed, de middelste zus aan het huishouden en Christina, de jongste, hoedde het vee. In het veld had zij mystieke ervaringen en verkreeg zij vertroosting van Christus zelf. Als gevolg van haar contemplatieve oefeningen werd zij ziek en overleed zij. Na haar wonderbaarlijke terugkeer uit de dood vertelde zij haar zussen en vrienden van Gods opdracht: voortaan zou zij de straffen voorleven die zondaars in het vagevuur moesten ondergaan. Zij waarschuwde dat de dingen die met haar zouden gebeuren het menselijke verstand te boven gingen. Die waarschuwing bleek gegrond: haar omgeving dacht dat zij door demonen bezeten was en zette haar gevangen. Echter, met Gods hulp ontsnapte zij en vluchtte naar een afgelegen gebied. Tijdens haar verblijf in de wildernis (*deserta*) vond een wonder plaats dat de eerste fase, waarin zij door Christus werd gevoed, heel letterlijk verbeeldt. Uit haar maagdelijke borsten namelijk vloaide, als een genadegave van God, melk waarmee zij zichzelf kon voeden. Hierna hunkerde zij naar het lichaam van Christus (de communie). Toen zij die eenmaal had ontvangen, was de fase van (op)voeding afgesloten (hoofdstuk v). Christina’s voeding bestond uit de vertroosting van Christus door zijn aanwezigheid, door het wonder van de melk en door de communie. Deze eerste fase bereidde haar voor op haar taak.

ut multotiens rapta in spiritu animas defunctorum usque in purgatorium vel [per] purgatorium sine aliqua sui laesione usque ad superna regna conduceret. *VCM, AASS*, 650 (prologus). Zie voor de betreffende passage in de *vita* van Maria van Oignies: *VMO, AASS*, 549 (prologus).

<sup>3</sup> De bewoordingen *rapta in spiritu* (opgenomen in de geest) en *rapta a spiritu* (opgenomen door de geest) komen vaker voor in de *vita* en geven aan dat Christina in een staat verkeerde van ontvankelijkheid voor mystieke ervaringen. We komen de eerstgenoemde bewoording ook tegen in de *Visioenen* van Hadewijch: Ic was in Assumptiedaghe te mettener in den gheeste opgenomen. Frank WILLAERT en Imme DROS, *Hadwijch: Visioenen*. Nederlandse klassieken 8 (Amsterdam: Prometheus en Amsterdam: Bakker, 1996) 68 (Visioen 5).

<sup>4</sup> Hinc ergo opus aggredientes, in primis quemadmodum nutrita sit, postmodum educata, atque inde cetera illius gesta [...] exequamur. *VCM, AASS*, 650 (prologus).

In hoofdstuk vi vangt een nieuwe fase in Christina's leven aan en daarmee ook het tweede deel van de *vita*, Christina's *educatio*. Deze fase wordt ingeleid door de volgende zin: 'Toen begon Christina die dingen te doen, waarvoor zij door de Heer was teruggezonden'.<sup>5</sup> Ze stond in het teken van lichamelijk lijden. De Heilige Geest onderwees haar in de passie en de liefde van Christus via haar nabootsing van Christus' lijden. Niet door boekengeleerdheid, maar door de genadelessen van de Heilige Geest en Christus zelf leerde Christina als ongeletterde de heilsboodschap.<sup>6</sup> Die verworven kennis gaf zij op haar beurt door aan haar omgeving door de martelingen in het vagevuur uit te beelden en op te roepen tot bekering en boetedoening. Zij onderwees niet alleen door het voorbeeld van haar lijden, maar ook door de woorden uit haar mond. De gave van het spreken had zij wederom niet door scholing maar via Christus zelf verkregen.<sup>7</sup> De fase van de *educatio* eindigt in hoofdstuk xix met een uitgebreide les over het vagevuur, door Thomas in de mond van Christina gelegd.

In het derde deel van de *vita*, dat over Christina's *gesta* gaat, beschrijft Thomas haar publieke optreden als profeet en raadgever. Hoofdstuk xx is een korte inleiding op de daaropvolgende hoofdstukken, waarin wordt verhaald van allerlei profetieën (hoofdstukken xxi-xxv).<sup>8</sup> In die inleiding wordt het doel van Christina's *gesta* benadrukt: de bekering van mensen met de bedoeling hun ziel te behoeden voor straffen in het vagevuur. Na de profetieën beschrijft Thomas een mystieke ervaring: Christina werd 'opgenomen door de geest' en tolde met grote snelheid rond. Toen zij vervolgens tot rust was gekomen klonk uit het gebied tussen keel en borst een wonderlijk harmonieus geluid.<sup>9</sup> Zij verbleef vervolgens negen jaar in Borgloon bij de recluse Ivetta of Jutta. In die periode was zij persoonlijk raadgever van Lodewijk II, graaf van Loon. Zij profeteerde, wees hem op moederlijke wijze terecht en luisterde op zijn sterfbed naar het opbiechten van de zonden die hij tijdens zijn leven had begaan.<sup>10</sup> Voorts nam zij de last van zijn boetedoening in het vagevuur gedeeltelijk van hem over. Aan het eind van haar eigen leven was zij als een schim: zij at niets meer en zag eruit alsof zij krankzinnig was van zorgen om het lot van de mensen. Toen zij ziek werd nam zij haar intrek in het Sint-Catharinaklooster van de benedictinessen bij Sint-Truiden, waar zij gedurende haar leven al vaker haar toevlucht had gezocht. Op haar sterfbed vroeg Beatrijs, de non die haar verzorgde, of zij nog wat zaken wilde uitleggen. Toen Christina stierf voordat zij aan dat verzoek had kunnen voldoen, riep Beatrijs of zij niet terug kon keren uit de dood. Dat wonder gebeurde: Christina keerde voor de tweede keer terug uit de dood, beantwoordde de vraag van Beatrijs en stierf voor de derde maal. Daarna werd zij in het klooster begraven.

5 Tunc coepit Christina agere illa, propter quae a Domino remissa fuerat. *VCMA, AASS*, 652 (c. vi).

6 Thomas benadrukt elders in de *vita* nog eens dat Christina ongeletterd was (maar toch kennis van Latijnse geschriften had en de betekenis van de Schrift begreep). Intelligebat autem ipsa omnem latinatatem, et sensum in Scriptura divina plenissime noverat, licet ipsa a nativitate litteras penitus ignoraret *VCMA, AASS*, 657 (c. xxix).

7 Et perfundebatur mira oris gratia, quando de Christo Domino hoc dicebat. *VCMA, AASS*, 655 (c. xix).

8 Hoofdstuk xx bestaat uit slechts één zin: Spiritu prophetiae in multis claruit, multos praemonuit ad salutem, multos de secretis et occultis sceleribus in occulto redarguit, et ad poenitentiam revocavit. *VCMA, AASS*, 655 (c. xx).

9 rapiebatur a spiritu, corpusque ejus velut trochus ludentium puerorum in vertiginem rotabatur [...] sonabatque proinde inter guttur et pectus ejus, quaedam harmonia mirabilis. *VCMA, AASS*, 656 (c. xxvi). In de proloog staat dat ze werd opgenomen in de geest: multotiens rapta in spiritu. *VCMA, AASS*, 650 (pologus).

10 Ei omnia peccata sua ab anno aetatis suae undecimo usque ad diem illam cum maximis lacrymis recitavit. *VCMA, AASS*, 657 (c. xxxiii).

Thomas richt zich in het laatste hoofdstuk van de *vita* direct tot de lezer met een boodschap (*Vide, lector ...*).<sup>11</sup> Hij haalt de parabel aan van de vijf dwaze maagden, die geen extra olie hadden gekocht voor hun lampen en op het moment dat de bruidegom arriveerde geen lichtjes hadden om hem feestelijk binnen te halen. Hij waarschuwt de lezers om gereed te zijn op het moment dat hun hemelse bruidegom op de jongste dag terugkeert. Zij moeten boete doen, wat Christina haar hele leven met woorden, tranen, uitroepen, oneindig geschreeuw en met het voorbeeld van haar leven had onderwezen en voorgeleefd.<sup>12</sup> De strekking is duidelijk: Christina was volgens Thomas een levend voorbeeld van boetedoening als middel om te ontsnappen aan de kwellingen door de demonen in het vagevuur.

Christina's *vita* is de afgelopen jaren veelvuldig onderworpen aan analyses en interpretaties. Alleen al de wijze waarop de door Thomas gemaakte indeling van de *vita* in drie delen wordt gereconstrueerd, vergt een interpretatie, aangezien hij zelf geen cesuren aangeeft in de tekst. Het uitgangspunt voor de hierboven gemaakte indeling is dat de rode draad in de *vita* de door Christina actief uitgedragen en uitgebeelde boodschap van boetedoening is, zoals uit de proloog en vooral het slothoofdstuk blijkt. In een eerdere bijdrage werden de door Thomas genoemde fasen op een andere wijze geïnterpreteerd, wat leidde tot een iets andere indeling.<sup>13</sup> Christina's (op)voeding werd daar opgevat als haar jeugd (hoofdstuk i-ii), haar *educatio* als haar geestelijke rijping tijdens een teruggetrokken bestaan (hoofdstuk iv-xv) en haar *gesta* als haar publieke optreden als wijze, volwassen vrouw (hoofdstuk xvi-xli). De cesuren lagen in die indeling bij Christina's eerste dood, waarna haar penitentie een aanvang nam, en bij haar 'zelfdoop' in Wellen, waarna zij zich volgens Thomas minder aanstootgevend ging gedragen.<sup>14</sup> De drie fasen in de *vita* werden verbonden met de levensfasen van jeugd, vruchtbare leeftijd en rijpheid na het veertigste levensjaar (Christina was ongeveer veertig toen zij zichzelf onderdompelde). Deze interpretatie van de door Thomas bedoelde indeling kwam voort uit een genderbenadering: vrouwen konden na hun veertigste jaar, na de vruchtbare fase, als wijze vrouw een publieke rol vervullen.<sup>15</sup> De gewijzigde interpretatie van Thomas' indeling van de *vita* is geïnspireerd door een artikel over de lekenbroeder Arnulf van Villers, waarin wordt betoogd dat Arnulf volgens zijn *vita* door middel van boetedoening door Christus en de Heilige Geest werd onderwezen.<sup>16</sup> Net als

11 *VCM, AASS*, 659 (c. xli).

12 Et quid aliud in omni vita sua Christina clamavit, nisi poenitentiam agere, et paratos esse homines omni hora? Hoc verbis multis, hoc fletibus, hoc ejulatibus, hoc clamoribus infinitis, hoc exemplo vitae plus docuit [...]. *VCM, AASS*, 659 (c. xli).

13 Suzan FOLKERTS, 'Een vrome vrouw als rolmodel voor geestelijken: Christina de Wonderbare van Sint-Truiden', *Ons Geestelijk Erf* 78 (2004) 5-24, aldaar 10-11.

14 ad ecclesiam quamdam in villa, quae dicitur Guelleir confugeret, inventoque aperto fonte sacro baptismi, illi se totam immergeret. Quo facto, hoc inibi dicitur consecuta quod contemperatio, ex tunc fuit modus ejus vitae hominibus. *VCM, AASS*, 654 (c. xv). Onlangs is een twaalfde-eeuws doopvont in het Metropolitan Museum of Art in New York geïdentificeerd als een doopvont afkomstig uit Wellen. Zie de website van *Het belang van Limburg*: <http://www.hbvl.be/limburg/wellen/wellense-doopvont-duikt-op-in-metropolitan-museum.aspx> (geraadpleegd op 26 maart 2010).

15 Anneke B. MULDER-BAKKER, 'The prime of their lives: Women and age, wisdom and religious careers in Northern Europe', in: Juliette DOR, Lesley JOHNSON en Jocelyn WOGAN-BROWNE (red.), *New Trends in Feminine Spirituality: The Holy Women of Liège and their Impact*. Medieval Women: Texts and Contexts 2 (Turnhout: Brepols, 1999) 215-236, aldaar 218-220 en idem, 'The Metamorphosis of Woman: Transmission of Knowledge and the Problems of Gender', *Gender & History* 12 (2000) 642-664.

16 'Goswin called Arnulf a man "wisely unlearned in the virtue of the holy cross, who avidly learned it by beating himself". [...] According to Goswin, Arnulf's flagellation and self-torture taught him the virtues of the holy cross and filled him with a

Christina's leven stond het leven van Arnulf in het teken van lijden en boetedoening. In zijn *vita* worden die expliciet gekoppeld aan *educatio* (Arnulf wordt bijvoorbeeld *scholaris* genoemd).<sup>17</sup> De reden dat hier niet de uit een genderperspectief maar de uit het thema van het heiligenleven voortvloeiende indeling wordt gehanteerd, is dat die laatste dichter bij de geïntendeerde betekenis van de tekst ligt. Ze past bovendien beter bij het aspect waar in deze studie het accent op wordt gelegd, namelijk de lekenstatus van Christina.

Volgens Margot King kan de *vita* van Christina worden gelezen in termen van de door Willem van Saint-Thierry geformuleerde mystieke opgang van de ziel in drie stappen.<sup>18</sup> Willem, een benedictijn en later cisterciënzer, was een veel gelezen auteur die onder meer het Hooglied becommentarieerde. Zijn leer van de drie trappen van mystieke groei is van grote invloed geweest op het laatmiddeleeuwse denken over mystiek.<sup>19</sup> Mystiek kan worden omschreven als het streven naar aanschouwing van of zelfs eenwording met het goddelijke. Door nadruk te leggen op de mystiek komt King tot een iets andere indeling van de *vita*. De eerste fase begint volgens haar bij het wonder van de melk in hoofdstuk iv (de animale fase, waarin de ziel wordt gevoed), de tweede bij het wonder van de olie in hoofdstuk xiii (de rationele fase, waarin de ziel wordt onderwezen) en de derde bij het gewichtloos 'rondtollen' in hoofdstuk xxvi (de spirituele fase, waarin de ziel vrijheid heeft verworven). In Christina's heiligenleven zijn mystieke ervaringen echter niet zo prominent aanwezig en er is ook geen sprake van groei of ontwikkeling. In haar jeugd werd zij volgens Thomas ook al deelgenoot gemaakt van Christus' geheimenissen.<sup>20</sup> Verder legt hij helemaal geen nadruk op het streven naar eenwording met Christus, maar wel op de navolging van hem.<sup>21</sup>

Dat actieve boetedoening in Christina's leven voornamer was dan contemplatie en geestelijke vervoering, blijkt uit een verhaal dat Thomas inlaste voorafgaand aan het relaas over Christina's sterfbed (hoofdstuk xxxvi). Zijn zegsman was Thomas, de abt van de benedictijnen van Sint-Truiden. Die had Christina eens in de kerk gadegeslagen terwijl zij een dialoog opvoerde tussen haar lichaam en haar ziel (*anima/spiritus*).<sup>22</sup> Zij bestrafte haar lichaam met slagen en vroeg waarom het haar ziel nog zo lang op aarde vasthield. Het lichaam repliceerde met de vraag waarom Christina's ziel op haar beurt het lichaam dan niet losliet en rust gunde. Vervolgens prees en koesterde Christina haar lichaam omdat het de pijnigingen zo geduldig had doorstaan. Dit relaas, dat de verhaallijn van de *vita* doorbreekt en daardoor in het oog springt, zegt veel over Thomas van Cantimprés opvatting over de

divine love that made him not the bride of Christ but Christ's student.' Martha NEWMAN, 'Crucified by the Virtues: Monks, Lay Brothers, and Women in Thirteenth-Century Cistercian Saints' Lives', in: S. FARMER en C. BRAUN PASTERNAK (red.), *Gender and Difference in the Middle Ages*. Medieval Cultures 32 (Minneapolis en Londen: University of Minnesota Press, 2003) 182-209, aldaar 191 en 192.

<sup>17</sup> Si novus iste scholaris. *VAV, AASS*, 569 (Liber II, c. vi) en: ita scholasticus noster. *VAV, AASS*, 566 (Liber II, c. i).

<sup>18</sup> Margot H. KING, 'The Sacramental Witness of Christina Mirabilis: The Mystic Growth of a Fool for Christ's Sake', in: John A. NICHOLS en Lilian Thomas SHANK (red.), *Peaceweavers*. Medieval Religious Women 2. Cistercian Studies Series 72 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1987) 145-164, aldaar 149-154; zie ook NEWMAN en KING, *The Collected Saints' Lives*, 129, noot 4.

<sup>19</sup> Paul VERDEYEN, *Willem van Saint-Thierry en de liefde: Eerste mysticus van de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, 2001) 85-87.

<sup>20</sup> Quinimo illi dedit gratiam internae dulcedinis, secretisque coelestibus eam saepius visitabat. *VCM, AASS*, 651 (c. i).

<sup>21</sup> De kritiek op Kings interpretatie is ook geuit door PASSENIER, 'The Life of Christina', 147, noot 8.

<sup>22</sup> Thomas gebruikt de woorden *spiritus* (geest) en *anima* (ziel) hier beide: Tunc iterum assumens personam corporis, quasi spiritui dicebat: O anima misera! *VCM, AASS*, 658 (c. xxxvi).

verhouding tussen actie en geestelijke vervoering in het leven van Christina. Alleen door zelfpijnigingen (actie) wordt de weg vrijgemaakt voor de aanschouwing van Gods waarheid. De geest en de ziel kunnen niet zonder het lichaam. Het was niet voor niets dat Christina tijdens het werk op het land mystieke ervaringen kreeg waaraan zij later be-zweek, terwijl haar oudste zuster, die zich thuis in gebed en contemplatie kon overgeven aan God, die niet had (althans voor zover we dat uit de *vita* kunnen opmaken).<sup>23</sup> In Christina's heiligenleven is mystiek dus wel aanwezig, maar staat niet zo centraal als haar missie. Thomas verdeelde de *vita* van Lutgard van Tongeren overigens wel expliciet in drie delen die de drie fasen van spirituele groei weergeven: Lutgard was eerst een beginner, daarna een gevorderde en ten slotte een volmaakte in de mystiek.<sup>24</sup>

De analyse en interpretatie van Christina's heiligenleven vindt in de bestaande studies plaats vanuit verschillende perspectieven. In de eerste plaats worden vanuit filologisch perspectief thema's en motieven onderscheiden en geduid. Het thema (het centrale onderwerp) dat de *vita* domineert, namelijk boetedoening en vagevuur, zal in paragraaf 2.4 verder behandeld worden. Motieven (herhaaldelijk terugkerende narratieve elementen) zijn onder meer dat Christina schreeuwde alsof zij in barensood was (viermaal)<sup>25</sup> en de wonderen van haar maagdelijke borsten die olie en melk gaven waarmee zij zichzelf kon verzorgen en voeden. Deze beide motieven verwijzen naar moederschap. Christina is om die reden wel vergeleken met de maagd Maria.<sup>26</sup> Het eerste motief verwijst, wanneer het wordt uitgelegd als de opoffering van een moeder in het kraambed, echter ook naar het offer van Christus, die door middel van zijn kruisdood de mensheid redde van de dood. Dat Christina evenals Christus stierf om vervolgens terug te keren en een bemiddelende rol te vervullen – zij nam de straffen in het vagevuur van zielen over – versterkt de gelijkenis tussen Christina en Christus (haar naam alleen al verwijst naar Christus).<sup>27</sup> Door de nadruk te leggen op haar middelaarsrol stelde Thomas haar voor als een *alter Christus*, terwijl in *vitae* van veel andere heilige vrouwen het motief van de *bruid* van Christus werd gebruikt.<sup>28</sup> Het tweede motief verwijst behalve naar Maria die het Christuskind zoogt tevens naar Christus, die de gelovigen voedt. Zo werd hij sinds de twaalfde eeuw in onder meer cisterciënzer

23 Robert SWEETMAN, 'Christine of Saint-Trond's Preaching Apostolate: Thomas of Cantimpré's Hagiographical Method Revisited', *Vox Benedictina* 9 (1992) 67–97, aldaar 69–70. Herdruk in: Elspeth DURIE, Dewey KRAMER en Margot KING (red.), *On Pilgrimage: The Best of Vox Benedictina 1984–1993: A Journal of Feminine and Monastic spirituality* (Toronto: Peregrina, 1994) 411–432.

24 *Vitam piae Lutgardis utcumque descripsi; tribus libris opus omne distinguens; secundum triplicem statum in anima, inchoantium, proficientium, et perfectorum.* Godefridus HENSCHENIUS, (ed.), *Vita S. Lutgardis virginis Cisterciensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius IV (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 189–210, aldaar 189 (prologus) (hierna geciteerd als *VLA*, *AASS*). Simone Roisin meent dat de *vita* van Christina vergeleken met de *vita* van Lutgard 'onrijp' was, maar daar ben ik het niet mee eens. Hij had verschillende bedoelingen met de *vitae*. S. ROISIN, 'La méthode hagiographique de Thomas de Cantimpré', in: *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi iam annos xxv professoris* I. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 3e série, 22 (Leuven en Brussel: Bibliotheque de l'Université, 1945) 546–557, aldaar 549.

25 *Clamabat[que] quasi [of velut] parturiens.* *VCMAASS*, 652 (c. vi), 654 (c. xviii), 655 (c. xxi) en 656 (c. xxvii).

26 BROWN, *Three Women of Liège*, 227–228 en 231.

27 Dit heb ik eerder betoogd in FOLKERTS, 'Een vrome vrouw', 16–17.

28 De benaming *alter Christus* werd niet door Thomas gebruikt, maar is afkomstig uit de *vita* van Franciscus van Assisi. Dat Christina in tegenstelling tot andere vrouwen niet als bruid van Christus werden verbeeld, heb ik betoogd in FOLKERTS, 'Een vrome vrouw', 13–14. Zie ook Catherine M. MOONEY, 'Voice, Gender, and the Portrayal of Sanctity', in: idem (red.), *Gendered Voices: Medieval Saints and their Interpreters* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999) 1–15, aldaar 10.



kringen voorgesteld.<sup>29</sup> Bernard van Clairvaux en andere cisterciënzer auteurs gebruikten dit beeld van de liefdevolle verzorger en voeder van zielen behalve voor Christus ook voor zichzelf en voor abten.<sup>30</sup> Thomas paste het toe op Christina, al voedde en vertroostte zij in de betreffende passages alleen zichzelf. God schonk haar olie en melk als genadegaven van de Heilige Geest (olie is een symbool van genade).<sup>31</sup>

In de tweede plaats wordt vanuit religie- en cultuurhistorisch perspectief getracht Christina als (type) heilige of zelfs als historische figuur te duiden. In het laatste geval gaat het meestal om haar rol van heilige in de samenleving (als *living saint* of levende heilige).<sup>32</sup> Zij is op basis van haar *vita* door onder anderen Barbara Newman omschreven als epilepsie-patient of als ex-comapatiënt met een hersenbeschadiging, die door personen in haar eigen tijd en omgeving werd beschouwd als een bezetene.<sup>33</sup> Tijdgenoten accepteerden haar pas als een heilige op het moment dat een gezaghebbende geestelijke of recluse (zoals Ivetta van Borgloon) haar kwellingen interpreteerde als tekenen van God. Als dit niet al tijdens haar leven gebeurde, zoals Newman veronderstelt, gebeurde het in ieder geval postuum, in haar heiligenleven. In dit perspectief was de *vita* een middel om Christina van alle verdenking van bezetenheid te vrijwaren en daarentegen juist als heilige te presenteren.

Verder is Christina door de kunsthistoricus Paul Vandenbroeck vanuit een cultureel-antropologisch perspectief vergeleken met een sjamaan.<sup>34</sup> Sjamanen zijn bemiddelaars tussen hemel en aarde. Zij hebben contact met het bovennatuurlijke. Dat bereiken zij door gebed, meditatie, zang, pijn en andere technieken, waarbij zij in trance raken.<sup>35</sup> In tegenstelling tot priesters zijn sjamanen geen officieel aangestelde, maar wel sociaal aanvaarde bemiddelaars

29 Carolyne Walker BYNUM, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1982) 111-112 en 147-148; KING, 'The Sacramental Witness', 153. Een voorbeeld is te vinden in de *vita* van de cisterciënzerin Aleidis van Schaarbeek, die vertroosting zocht aan Christus' borst, zoals een kind bij zijn moeder drinkt: *more parvuli causa sugendi matris ubera, ad pectus Christi convolvavit et ad vulnera; quorum liquore membra sauciata sanitati concito sensit restituta*. Godefridus HENSCHENIUS (ed.), *Vita b. Aleidis Scharembecanae*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 471-477, aldaar 474 (c. ix).

30 BYNUM, *Jesus as Mother*, 115-116; Nicole BÉRIOT, 'The Right of Women to Give Religious Instruction in the Thirteenth Century', in: Beverly Mayne KIENZLE en Pamela J. WALKER (red.), *Women Preachers and Prophets through Two Millennia of Christianity* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1998) 134-145, aldaar 140.

31 Zie hierover ook PASSENIER, 'The Life of Christina Mirabilis', 173-174.

32 De bewoording 'levende heiligen' werd gebruikt door Gabriella Zarri voor zestiende-eeuwse Italiaanse vrome vrouwen. Zij kwam de term tegen in een van haar bronnen. Gabriella ZARRI, 'Living Saints: A Typology of Female Sanctity in the Early Sixteenth Century', in: Daniel BORNSTEIN en Roberto RUSCONI (red.), *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy. Women in Culture and Society* (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1996) 219-303, aldaar 221. De term werd overgenomen door onderzoekers van dertiende-eeuwse heiligen en heiligenlevens, zie onder meer: MULDER-BAKKER, 'The invention', 10-11; Anneke B. MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses: The Rise of the Urban Recluse in Medieval Europe*. Vertaald door Myra Heerspink Scholz (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005) 197-198. Zie verder paragraaf 2.2 en 2.3.

33 Barbara NEWMAN, 'Possessed by the Spirit: Devout women, Demoniacs, and the Apostolic life in the Thirteenth Century', *Speculum* 73 (1998) 733-770, aldaar 763-768; NEWMAN, 'Introduction', 37, noot 82. Zie voor medische interpretaties ook Nancy CACIOLA, 'Mystics, Demoniacs, and the Physiology of Spirit Possession in Medieval Europe', *Comparative Studies in Society and History* 42 (2000) 268-306, aldaar 275 en Sallie BAXENDALE, 'The intriguing case of Christina the Astonishing', *Neurology* 70 (2008) 2004-2007 (Christina als epileptica).

34 Paul VANDENBROECK, 'Dit raken van Mij die onraakbaar ben...', in: idem e.a., *Hooglied: De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw. Vereniging voor tentoonstellingen: Paleis voor Schone Kunsten Brussel: 25 februari - 22 mei 1994. Creatrices I* (Brussel: Paleis voor Schone Kunsten en [Gent]: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1994) 15-154. Barbara Newman vergeleek Christina's missie ook met sjamanisme: NEWMAN, 'Introduction', 35.

35 Serena NANDA en Richard L. WARMS, *Cultural Anthropology* (9e druk, Belmont, CA etc.: Thomson Wadsworth, 2007) 390.

tussen natuur en bovennatuur.<sup>36</sup> Bijna alle samenlevingen kennen dit soort figuren. In het dertiende-eeuwse Europa kunnen heiligen met mystieke en profetische gaven als sjamaan worden getypeerd. Christina reisde tijdens haar eerste dood naar de andere wereld en ook later bemiddelde zij voor zielen in het vagevuur. Zij voelde als een ‘zielenbarometer’ (een bewoording van Vandenbroeck) aan of een overledene in de hemel, de hel of het vagevuur verkeerde.<sup>37</sup> Het is de vraag of het begrip sjamaan zomaar op een middeleeuwse heilige kan worden toegepast. Binnen de christelijke traditie van middeleeuws Europa past het begrip profeet veel beter. Wat de studie van Vandenbroeck wel laat zien, is dat middeleeuwse heiligen ook op een universeler, godsdienstantropologisch niveau benaderd kunnen worden en dat hierdoor het inzicht in hun functioneren wordt verruimd.

Over de feitelijke levensloop van Christina en haar rol als heilige in de samenleving kunnen we niet veel met zekerheid zeggen, wel over Thomas’ verbeelding van haar leven (John Coakley noemde dit het onderscheid tussen *lived sanctity* en *imagined sanctity*).<sup>38</sup> Een heiligenleven is een geconstrueerde weergave van een leven en staat in het teken van het aantonen van de heiligheid van de beschreven persoon (hierover meer in paragraaf 2.3). Er wordt overigens niet getwijfeld aan het historische bestaan van Christina en andere dertiende-eeuwse heilige vrouwen uit de Zuidelijke Nederlanden.<sup>39</sup> Zo zijn hun *vitae* gebruikt als bron voor onder meer de geschiedenis van begijnen en reclusen.<sup>40</sup> Hier staan echter de (receptie van) de *vitae* en de daarin geconstrueerde heiligen centraal, niet de historische personen van deze heiligen en de context waarin zij leefden.

### Mulieres religiosae en mannelijke vrome leken

De *vita* van Christina Mirabilis wordt doorgaans – ook hier – bestudeerd in het kader van een corpus van andere dertiende-eeuwse *vitae* uit de Zuidelijke Nederlanden (ongeveer de regio Vlaanderen, Brabant en het bisdom Luik). In 1957 verscheen *L’hagiographie cistercienne dans le diocèse de Liège au XIIIe siècle* van Simone Roisin, dat de basis vormt voor het onderzoek naar deze heiligenlevens. Roisin nam cisterciënzer *vitae* (*vitae* geschreven door cisterciënzers over cisterciënzers) van mannen en vrouwen als uitgangspunt. De heiligenlevens van vrome vrouwen die geen cisterciënzerinnen waren, zoals begijnen, bleken daarmee zoveel inhoudelijke verwantschap te vertonen dat zij ook die opnam in haar corpus. (Ove-

<sup>36</sup> NANDA en WARMS, *Cultural Anthropology*, 391.

<sup>37</sup> VANDENBROECK, “Dit raken van Mij”, 24.

<sup>38</sup> John W. COAKLEY, *Women, Men, and Spiritual Power: Female Saints and Their Male Collaborators* (New York: Columbia University Press, 2006) 5–6. Coakley ontleende deze begrippen aan Jean-Claude Poulin. Zie hierover ook PASSENIER, ‘The Life of Christina Mirabilis’, 169 en Alois M. HAAS, *Mystik im Kontext* (München, Wilhelm Fink Verlag, 2004) 245–246 (in het hoofdstuk dat is getiteld ‘Christina mirabilis: Geschichte und Fiktionalität in mystischen Texten’).

<sup>39</sup> Over Christina is, behalve de *vita* door Thomas en de passage in de *vita* van Maria van Oignies door Jacob van Vitry, nog een bron beschikbaar, namelijk de kroniek van de benedictijner abdij van Sint-Trudo in Sint-Truiden. Hierin wordt op twee plaatsen over Christina geschreven: hoe ze Lutgard van Tongeren adviseerde in de keuze voor een klooster en hoe haar lichaam bij de verhuizing van het Sint-Catharinaklooster, waar ze was begraven, werd overgebracht naar een nieuwe rustplaats. Beide verhalen staan echter ook in de *vitae* van respectievelijk Lutgard en Christina, dus bieden geen nieuwe informatie. E. LAVIGNE, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden II: 1138–1558: Vertaling van de ‘Gesta abbatum Trudonensium’ met annotaties van prof. dr. W. Jappe Alberts en prof. dr. C.G.M. Jansen* (Leeuwarden en Maastricht: Eisma, 1988) 85 en 92–93.

<sup>40</sup> Walter SIMONS, *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001) 37; MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*.



rigens worden met begijnen in de eerste helft van de dertiende eeuw vrouwen bedoeld die op diverse wijzen buiten de kloostermuren een godgewijd leven leidden. Pas later werden daarmee vrome vrouwen aangeduid die bij elkaar in een convent of hof woonden.<sup>41)</sup> Gemene deler is volgens haar de *courant mystique*, de mystieke stroming.<sup>42</sup> In de mystieke vroomheid van zowel cisterciënzers als begijnen stonden de intieme omgang van de ziel met Christus, de liefde voor de (lijdende) Christus en het verlangen naar de eucharistie centraal. Zoals we al zagen ligt het accent in sommige *vitae*, waaronder die van Christina, meer op de navolging van Christus door middel van boetedoening dan op de mystieke eenwording.

De dertiende-eeuwse *vitae* uit de Zuidelijke Nederlanden zijn representanten van de nieuwe vroomheid in de late middeleeuwen, waarvan de verinnerlijking van het geloof en de gerichtheid op de menselijkheid van Christus de belangrijkste kenmerken waren en waarin een grotere rol voor leken was weggelegd. In andere gebieden waar de nieuwe (leken)vroomheid bloeide, zoals in Italië en het Duitse Rijk, werden eveneens heiligenlevens geschreven van vrouwen en mannen die deze spiritualiteit belichaamden.<sup>43</sup> Met name in Italië hadden de bedelorden van franciscanen en dominicanen daarin een groot aandeel. De bekendste Italiaanse voorbeelden (weliswaar van iets latere datum) zijn de *vitae* van Catharina van Siena, Clara van Assisi en Angela van Foligno.<sup>44</sup> Duitse voorbeelden zijn de *vitae* van Margaretha van Maagdenburg en Christina van Stommelen.<sup>45</sup>

Hoewel Roisin de heiligenlevens van zowel mannelijke als vrouwelijke heiligen behandelde, ging de aandacht tot voor kort nagenoeg alleen uit naar de *vitae* van de vrouwen in haar corpus. Deze *vitae* worden samen met enkele andere (niet-cisterciënzer) heiligenlevens van vrome vrouwen uit de Zuidelijke Nederlanden sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw onder invloed van vrouwen- en genderstudies doorgaans behandeld als een afzonderlijke categorie, door Brenda Bolton aangeduid als *vitae matrum*.<sup>46</sup> Het gaat om

41 SIMONS, *Cities of Ladies*, 35–36; Anke PASSENIER, “‘Women on the Loose’: Stereotypes of Women in the Story of the Medieval Beguines”, in: Ria KLOPPENBORG en Wouter J. HANEGRAAFF (red.), *Female Stereotypes in Religious Traditions*. Studies in the History of Religions 66 (Leiden, New York en Keulen: Brill, 1995) 61–88, aldaar 61–62.

42 Simone ROISIN, *L'hagiographie cistercienne dans le diocèse de Liège au XIII<sup>e</sup> siècle*. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 3<sup>e</sup> Série 27 (Leuven: Bibliothèque de l'Université en Brussel: Éditions Universitaires Les Presses de Belgique, 1947) 9.

43 Ik beperk me hier tot de Zuidelijke Nederlanden, maar dat is voornamelijk uit praktische overwegingen. De handschriftelijke overlevering laat zien dat de heiligen uit het bestudeerde corpus en heiligen uit andere regio's af en toe samen voorkomen in handschriften (zie hoofdstuk 4). Ik zal ze dus waar nodig behandelen. Studies die (onder meer) laatmiddeleeuwse Italiaanse en Duitse (leken)heiligen tot onderwerp hebben, zijn Richard KIECKHEFER, *Unquiet Souls: Fourteenth-Century Saints and their religious Milieu* (Chicago en Londen: University of Chicago Press, 1984); Rudolph M. BELL, *Holy Anorexia* (Chicago: University of Chicago Press, 1985); Carolyne Walker BYNUM, *Holy Feast and Holy Fast: The religious significance of food to medieval women* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1987).

44 Zie onder meer Aviad M. KLEINBERG, *Prophets in their own Country: Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages* (Chicago en Londen: University of Chicago Press, 1992).

45 Paul Gerhard SCHMIDT (ed.), *Die Vita der Margareta Contracta, einer Magdeburger Rekluse des 13. Jahrhunderts*. Studien zur katholischen Bistums- und Klostergeschichte 36 (Leipzig: Benno Verlag, 1992); Anneke B. MULDER-BAKKER, ‘De stichtige punten van Kreupele Margriet’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 47 (1997) 131–142; Christine RUHRBERG, *Der literarische Körper der Heiligen: Leben und Viten der Christina von Stommeln*. Bibliotheca Germanica 35 (Tübingen: Francke, 1995).

46 Een van de eerste studies over de *vitae* van *mulieris religiosae* is Brenda BOLTON, ‘Vitae Matrum: A further aspect of the Frauenfrage’, in: Derek BAKER (red.), *Medieval Women: Dedicated and presented to Professor Rosalind M.T. Hill on the occasion of her seventieth birthday*. Studies in Church History: Subsidia 1 (Oxford: Basil Blackwell, 1978) 253–273. Zie ook Ursula PETERS, *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts* (Tübingen: Niemeyer, 1988) 9–39 en de bundel DOR, JOHNSON en WOGAN-BROWNE, *New Trends*.

de heiligenlevens van de cisterciënzerinnen Aleidis van Schaarbeek, Beatrijs van Nazareth, Catharina van Vrouwenpark,<sup>47</sup> Ida van Gorsleeuw, Ida van Nijvel en Lutgard van Tongeren. Verder worden ook de *vitae* van begijnen, kluizenaressen en andere niet aan een specifieke kloosterorde verbonden vrome vrouwen, namelijk Christina Mirabilis, Elisabeth van Spalbeek, Ida van Leuven (later wel cisterciënzerin), Ivetta van Hoei, Juliana van Cornillon, Margaretha van Ieper, Maria van Oignies en Odilia van Luik tot de *vitae matrum* gerekend. In de middeleeuwen zelf werden bovengenoemde vrouwen en hun heiligenlevens ook al als één categorie beschouwd. De beperking tot bestudering van vrouwen is daarom ook niet geheel misplaatst. Zij werden door hun tijdgenoten aangeduid als *mulieres religiosae*. Jacob van Vitry prijst in de *vita* van Maria van Oignies de Luikse *mulieres religiosae* en bedoelt daarmee zowel maagden, weduwen als gehuwde vrouwen.<sup>48</sup> Latere kopiïsten en samenstellers van handschriften brachten hun heiligenlevens (zowel van nonnen als niet-nonnen) veelvuldig bij elkaar in handschriften.<sup>49</sup> De vijftiende-eeuwse hagiograaf Johannes Gielemans bijvoorbeeld plaatste ze bij elkaar in zijn grote verzamelwerk *Hagiologium Brabantinorum* (zie paragraaf 4.2).

De grote aandacht voor de *mulieres religiosae* heeft er toe geleid dat de *vitae* van hun mannelijke tegenhangers (leken, in de zin van niet-priesters) lang buiten beeld zijn gebleven.<sup>50</sup> Ze waren er wel. De auteur van de *vita* van Ida van Nijvel (hoogstwaarschijnlijk de cisterciënzer Goswin van Bossut)<sup>51</sup> prijst behalve de vrome vrouwen (*mulieres religiosae*) ook de deugdzame mannen (*boni viri*) in Ida's omgeving. Hij schrijft dat in Nijvel vele vrome mannen, maagden en reclusen woonden, over wie God zoveel genade uitstortte dat de stad een paradijs leek.<sup>52</sup> Mannelijke leken uit de Zuidelijke Nederlanden waarvan in de dertiende

47 De *vita* van Catharina van Vrouwenpark hoort eigenlijk niet in het corpus thuis, omdat die *vita* slechts bestaat uit twee dertiende-eeuwse *exempla* die mogelijk in de vijftiende eeuw door Johannes Gielemans zijn samengevoegd (we kennen de tekst als eenheid enkel uit zijn werk). Godefridus HENSCHENIUS (ed.), *Vita ven. Catharinae*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Maii I (3<sup>e</sup> druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1866) 537–539.

48 Ik veronderstel dat Jacob nonnen onder de maagden schaarde. In dertiende-eeuwse *vitae* worden nonnen vaak betiteld als *virgines*. Anneke Mulder-Bakker stelt dat Jacob juist heel bewust de nonnen niet noemde en zijn lofprijzing beperkte tot ongebonden vrome vrouwen. Anneke B. MULDER-BAKKER, 'General Introduction', in: idem (red.), *Mary of Oignies: Mother of Salvation*. Medieval Women: Texts and Contexts 7 (Turnhout: Brepols, 2006) 1–30, aldaar 14.

49 Twee voorbeelden: Handschrift Brussel, KB, 8609–20 (tweede helft dertiende eeuw en veertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen, bevat onder andere de *vitae* van de cisterciënzerinnen Lutgard van Tongeren, Aleidis van Schaarbeek en Ida van Nijvel, maar ook van Christina Mirabilis, de recluse Margaretha van Maagdenburg en Elisabeth van Thüringen (de laatste twee kwamen uit een andere regio). Handschrift Luik, Bu, 135 C (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders, bevat (onder meer) de heiligenlevens van de non Ida van Gorsleeuw en de ongebonden vrouwen Elisabeth van Spalbeek en Maria van Oignies. Zie hiervoor ook paragraaf 4.3.

50 Dit constateerde Richard Kieckhefer ook voor de *vitae* van laatmiddeleeuwse mannelijke heiligen waarin vroomheid (en niet de kerkelijke carrière) centraal staat. Richard KIECKHEFER, 'Holiness and the Culture of Devotion: Remarks on Some Late Medieval Male Saints', in: Renate BLUMENFELD-KOSINSKI en Timea SZELL (red.), *Images of Sainthood in Medieval Europe* (Ithaca en Londen: Cornell University Press, 1991) 288–305, aldaar 292–293.

51 Martinus CAWLEY en Barbara NEWMAN, *Send me God: the Lives of Ida the Compassionate of Nivelles, Nun of La Ramée, Arnulf, Lay Brother of Villers, and Abundus, Monk of Villers*. Medieval Women: Texts and Contexts 6 (Turnhout: Brepols, 2003) 6–7; ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 54–59. De identificatie is gedaan op basis van vergelijking van het taalgebruik in de *vita* van Ida met dat in de *vita* van Arnulf van Villers, die zeker door Goswin van Bossut is geschreven.

52 Bonis viris et religiosis mulieribus ibidem degentibus consanguinitate proxima fuisse memoratur. En: nonnullos habet viros in lege Dei timoratos, plurimas virgines Domino devote servientes, quasdam etiam pia conversationis inclusas, quae excluso a se toto mundo totas se includerunt cum Deo, a quo supernae gratiae frequenter pabulo reficiuntur, ita ut in hac parte idem oppidum quasi quidam paradisus deliciarum esse videatur. De beata Ida de Rameia virgine, in: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae regiae Bruxellensis I: Codices latini membranei* II (Brussel: Polleunis, Ceuterick en Lefebure, 1889) 222–226, aldaar 223.

eeuw een *vita* is geschreven, zijn Arnulf van Villers, Franco van Archennes, Gerlach van Houthem,<sup>53</sup> Gobert van Aspremont, Petrus van Villers, Simon van Aulne en Walter van Bierbeek. Behalve Gerlach, die als kluizenaar in een holle eik woonde, waren al deze mannen monnik (*monachus* of *nonnus*) of lekenbroeder (*conversus*) in cisterciënzer kloosters. Over de *vitae* van mannelijke cisterciënzer leken is weinig meer gepubliceerd sinds het verschijnen van het werk van Roisin. Uitzonderingen zijn twee studies van de hand van Katrien Heene en Martha Newman over dertiende-eeuwse *vitae* uit de Zuidelijke Nederlanden.<sup>54</sup> Zij pleiten voor het naast elkaar bestuderen van de heiligenlevens van ongebonden vrome vrouwen, nonnen, lekenbroeders en koormonniken.<sup>55</sup> Er blijken namelijk overeenkomsten te bestaan tussen heiligenlevens van personen uit deze verschillende groepen. Een vergelijking kan bovendien meer inzicht verschaffen in de eigen aard van de afzonderlijke *vitae* binnen een groep. De presentatie van Christina vertoont op sommige vlakken meer overeenkomsten met die van lekenbroeders dan met die van andere vrouwen, bijvoorbeeld in het geval van de bruidsmetaforiek. Veel begijnen, nonnen en monniken zochten volgens de *vitae* eenwording van hun ziel met hun bruidegom Christus, maar Christina en lekenbroeders (*conversi*) zoals Arnulf van Villers niet.<sup>56</sup>

De Latijnse term *conversi* werd in de middeleeuwen in verschillende betekenissen gebruikt en behoeft enige toelichting.<sup>57</sup> In de benedictijner traditie werden met *conversi* monniken aangeduid die in tegenstelling tot *oblati* (kinderen die vanaf hun twaalfde jaar in een klooster opgroeiden) pas als volwassene waren ingetreden. Zij waren volwaardige leden van de gemeenschap en konden wijdingen ontvangen. Vanaf de elfde eeuw werd de term *conversi* daarnaast (en in de hier besproken cisterciënzer *vitae* uitsluitend) gebruikt voor lekenbroeders. Die hadden wel geloften afgelegd, maar waren geen koormonniken. Zij hadden een andere rol in de kloostergemeenschap dan koormonniken, die tot uitdrukking kwam in hun uiterlijk. Zij droegen een ander habijt en hadden een baard. Zij leefden gescheiden van de koormonniken, vaak op een uithof (*grangia*). Zij waren werkzaam op het land of deden ander handwerk, zodat de koormonniken tijd hadden om zich aan studie en gebed te wijden. Het was lekenbroeders verboden zich te ontwikkelen op het terrein van studie.<sup>58</sup> Het belangrijkste verschil tussen hen en de koormonniken (althans, degenen

Deze uitgave bevat alleen excerpten (waaronder het geciteerde) die zijn weggelaten uit een andere, oudere uitgave van de *vita* van Ida van Nijvel: Chrysóstomo HENRÍQUEZ, (ed.), *Quinque prudentes virgines, sive B. Beatricis de Nazareth, B. Aleydis de Scarenbecka, B. Idae de Nivellis, B. Idae de Lovanio, B. Idae de Levis, Ordinis Cisterc. praeclara gesta, ex antiquis M.S. eruta*. (Antwerpen: Johannes Cnobbaert, 1630) 199–297.

53 Gerlach van Houthem is overleden in 1165. Hij leefde minstens een halve eeuw eerder dan de overige vrome leken die hier zijn opgesomd. Zijn *vita* is in de dertiende eeuw geschreven en om die reden wordt hij hier toch vermeld.

54 Katrien HEENE, 'Ad sanguinis effusionem: Automutilatie en gender in middeleeuwse heiligenlevens', *Queeste* 6 (1999) 1–22; NEWMAN, 'Crucified by the Virtues'.

55 NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 183–185; HEENE, 'Ad sanguinis', 4 en 18. Zie ook Suzan FOLKERTS, 'Vrome leken en foute priesters', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 19:4 (2005) 225–233, aldaar 233.

56 NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 188–189; FOLKERTS, 'Een vrome vrouw', 17. Zie voor vrouwelijke beeldspraak voor de zielen van monniken ook David DAMROSCH, 'Non Alia sed Aliter: The Hermeneutics of Gender in Bernard of Clairvaux', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL, *Images of Sainthood*, 181–195.

57 Michael TOEPFER, *Die Konversen der Zisterzienser: Untersuchungen über ihren Beitrag zur mittelalterlichen Blüte des Ordens*. Berliner Historische Studien 10. Ordensstudien IV (Berlijn: Ducker & Humblot, 1983) 19–20; Bruce LESCHER, 'Laybrothers: Questions Then, Questions Now', *Cistercian Studies Quarterly* 23 (1988) 63–85, aldaar 64–66; CONSTABLE, *The Reformation*, 77–80.

58 TOEPFER, *Die Konversen*, 43 en 49.

met een priesterwijding) was hun veronderstelde (on)geletterdheid.<sup>59</sup> Lekenbroeders werden in hun *vitae* gepresenteerd als ongeletterd (*illiteratus*, dat wil zeggen zonder kennis van het Latijn), ook als zij wel geschoold waren. In hun *vitae* werden boven alles hun nederigheid en eenvoud (*simplicitas*) geprezen.

De hierboven genoemde mannelijke leken uit cisterciënzer kringen hadden, hoewel zij geen van allen geestelijken met een priesterwijding waren, verschillende posities in hun kloostergemeenschap.<sup>60</sup> Gobert van Aspremont, Franco van Archennes en Walter van Bierbeek werden in hun *vitae* aangeduid als *monachi*. Zij leefden na hun bekering in een klooster als lekenmonniken zonder priesterwijding (wellicht hadden zij wel lagere wijdingen ontvangen).<sup>61</sup> Arnulf van Villers, Petrus van Villers en Simon van Aulne daarentegen werden aangeduid als *conversi* en waren dus lekenbroeders. Mogelijk heeft dit verschil te maken met hun afkomst. Franco, Gobert en Walter waren ridder (evenals overigens Gerlach van Houthem) en kruisvaarder. Arnulf, Petrus en Simon waren dat niet, al kwamen zij wel uit gegoede families. Behalve Simon, die in Aulne, en Walter van Bierbeek, die in Himmenrode nabij Trier leefde, leefden de genoemde lekenbroeders in Villers.

Sommige leken uit de groep leidden evenals Christina Mirabilis een godgewijd leven buiten een klooster. Zij waren begijn (bijvoorbeeld Elisabeth van Spalbeek, Maria van Oignies, Margaretha van Ieper), recluse (Ivetta van Hoei, Juliana van Cornillon) of kluizenaar (Gerlach van Houthem). Anderen kozen daarentegen voor toetreding tot een kloosterorde en legden eeuwige geloften af. Intrede in een klooster vond volgens de *vitae* vaak plaats na een bekering op volwassen leeftijd. Dit patroon is vooral te zien bij de mannen, die zich na een wereldlijk leven bekeerden en als monnik of lekenbroeder in een klooster of op een uithof daarvan gingen leven. Simon van Aulne koos daarentegen al op de leeftijd van zestien voor een leven als lekenbroeder. De vrouwen die voor het klooster kozen, traden meestal in als jong meisje, maar ook wel op latere leeftijd (Ida van Leuven) of als weduwe. Voorts zien we dat sommige vrouwen tijdens hun leven van klooster of zelfs kloosterorde wisselden. Lutgard van Tongeren was benedictines en werd volgens haar *vita* op aanraden van de priester Johannes van Lier en Christina Mirabilis cisterciënzerin.<sup>62</sup> Binnen de grenzen van de orthodoxie hadden vrome leken vanaf de twaalfde eeuw dus keuze uit verschillende godsdienstige levensstijlen. De werelden van geprofesten (zij die klooster-geloften hadden afgelegd) en niet-geprofesten waren blijkens de *vitae* bovendien niet strikt gescheiden: vrome leken hadden over de grenzen van de orden heen contact met elkaar en met geestelijken, die vaak als zielzorger optraden.<sup>63</sup> Het waren vooral cisterciënzers, premonstratenzers, dominicanen en minderbroeders, leden dus van de nieuwe orden, die zich bekommerden om de zielzorg van vrome leken. De auteurs van de *vitae* zijn, voor zover wij hen kennen, uitsluitend in die kringen te vinden.

De auteurs van de heiligenlevens van vrome leken waren geestelijken, priesters met

<sup>59</sup> NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 185.

<sup>60</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 40, noot 1.

<sup>61</sup> Voor de term 'lekenmonnik', zie TOEPFER, *Die Konversen*, 19–20.

<sup>62</sup> VLA, AASS, 195 (Liber I, c. xxii)

<sup>63</sup> BOLTON, 'Vitae Matrum', 260; Brian Patrick McGuire, 'The Cistercians and Friendship: An Opening to Women', in: John A. Nichols en Lilian Thomas Shank (red.), *Hidden Springs: Cistercian Monastic Women*. Medieval Religious Women 3. Cistercian Studies Series 113 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1995) 171–200, onder meer 186–187 over Arnulf van Villers.

kennis van het Latijn, al dan niet behorend tot een kloosterorde. Sommigen waren de biechtvader van de door hen beschreven heilige leek, anderen kunnen beter worden omschreven als ‘spirituele vriend’.<sup>64</sup> De prediker (later bisschop van Acco en kardinaal) Jacob van Vitry onderhield een vriendschappelijke band met Maria van Oignies, de dominicaan Thomas van Cantimpré met Lutgard van Tongeren. Zowel Jacob als Thomas stonden als priester in een gezaghebbende verhouding tot Maria respectievelijk Lutgard, maar hun bewondering voor deze vrouwen leidde ertoe dat zij zich op hun beurt door hen lieten adviseren.<sup>65</sup> Geestelijken zoals zij, die aan universiteiten waren geschoold maar in hun omgeving ongeletterde vrome leken zagen met heel andere, mystieke (openbarings)gaven, waren onder de indruk van de werking van de Heilige Geest in deze personen. Zij hadden toegang tot een vorm van kennis van goddelijke zaken die de auteurs zelf niet bezaten. Zij waren gefascineerd door het anders-zijn van heilige leken en reflecteerden in de *vitae* indirect ook op hun eigen positie.<sup>66</sup> Robert Sweetman merkt een parallel op tussen het leven van Thomas van Cantimpré en dat van Christina, die door Thomas werd gepresenteerd als een prediker van het vagevuur.<sup>67</sup> Thomas was ten tijde van het schrijven van de *vita*, in 1232, juist overgegaan van de contemplatieve orde van regulieren van de congregatie van Sint-Victor naar de actievere dominicaner orde, waar prediken voorop stond.<sup>68</sup> Zijn belangstelling voor de prediking van het vagevuur is in zijn verbeelding van Christina als actieve boetelinge en levend voorbeeld van het vagevuur terug te vinden. Het is belangrijk om te beseffen dat de *vitae* zijn geschreven vanuit het perspectief van deze geestelijken en dat de portretten van de heiligen zijn gekleurd door hun bedoelingen en preoccupaties.

## 2.2 Lekenapostolaat en lekenheiligen

### *Het apostolaat voor leken*

De opkomst van *vitae* van vrome leken in de dertiende eeuw moet worden gezien tegen de achtergrond van de spirituele en kerkelijke ontwikkelingen in de (ruime) twaalfde eeuw. In die periode kwam de lekenvroomheid tot bloei. Kenmerkend daarvoor was een

64 Deze bewoordingen gebruikte de auteur van de *vita* van Ida van Leuven voor haar biechtvader, die volgens hem de voornaamste onder haar spirituele vrienden was: *Is siquidem spiritualium amicorum illius praecipuus exitisse dignoscitur*. Daniel Papebrochius (ed.), *Vita ven. Idae virg. cisterc.*, in: J. Bollandus, G. Henschenius e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Aprilis II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1865) 158–189, aldaar 158 (prologus) (hierna geciteerd als *VIL*, *AASS*). Een nieuwe uitgave van deze *vita* met Nederlandse vertaling is bezorgd door Herman Vekeman (ed.), *Ida van Leuven (ca. 1211 – ca. 1290): Latijnse vita, vertaling, inleiding en commentaar* (Budel: Damon, 2006).

65 John Coakley, ‘Gender and the Authority of Friars: The Significance of Holy Women for Thirteenth-Century Franciscans and Dominicans’, *Church History* 60 (1991) 445–460, aldaar 454–455 en 457.

66 Coakley heeft de auteurs en hun beweegredenen tot onderwerp gekozen van zijn boek over de *vitae* van heilige vrouwen. Coakley, *Women, Men, and Spiritual Power*, 6. Zie ook Robert Sweetman, ‘Thomas of Cantimpré, *Mulieres Religiosae*, and Purgatorial Piety: Hagiographical *Vitae* and the Beguine “Voice”’, in: Jacqueline Brown en William P. Stoneman (red.), *A Distinct Voice: Medieval Studies in Honor of Leonard E. Boyle, O.P.* (Notre-Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1997) 606–628 en idem, ‘Visions of Purgatory and their Role in the Bonum universale de apibus of Thomas of Cantimpré’, *Ons Geestelijk Erf* 67 (1993) 20–33.

67 Sweetman, ‘Christine of Saint-Trond’s Preaching’, 82.

68 Robert Godding, ‘Vie apostolique et société urbaine à l’aube du XIIIe siècle’, *Nouvelle Revue Théologique* 104 (1982) 692–721, aldaar 693.

zekere verinnerlijking of privatisering van het godsdienstige leven, waarbij gelovigen zochten naar middelen om uitdrukking te geven aan hun eigen vroomheid. Leken wilden actief bijdragen aan hun eigen zielenheil en daarvoor niet uitsluitend steunen op de bemiddeling door priesters.<sup>69</sup> Een bekend voorbeeld van een lekenbeweging uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw vormen de waldenzen. Hun leider was Petrus Waldo, een bekeerde koopman uit Lyon die vrijwillig in armoede leefde en met zijn volgelingen rondtrok om te prediken (wat hen op een verbod door de paus kwam te staan). De waldenzen gingen in navolging van de apostelen blootsvoets en leefden van aalmoezen. Leken zoals zij gaven nieuwe inhoud aan de *vita apostolica*, het leven zoals de apostelen en de eerste christenen dat leidden volgens het bijbelboek *Handelingen*. Kloosterlingen interpreteerden de *vita apostolica* als een gemeenschappelijk teruggetrokken leven in armoede, maar vanaf de twaalfde eeuw benadrukten (vooral) leken andere aspecten van het apostolaat.<sup>70</sup> Zij werden onder meer gedreven door kritiek op de rijkdom van de kloosters (het verbod op bezit gold voor individuele kloosterlingen maar niet voor de kloostergemeenschap). Een alternatief apostolisch leven was in hun ogen een bestaan buiten de kloostermuren, waarin vrijwillige armoede en prediking centraal stonden. Als ware *pauperes Christi* gaven zij al hun bezit weg en voorzagen in hun bestaan door middel van aalmoezen of handenarbeid, daarmee gehoor gevend aan het gebod van Jezus.<sup>71</sup> De nieuwe bedelorden van franciscanen en dominicanen ontstonden eveneens uit dit streven. Zij richtten zich op prediking, voornamelijk in de steden. Evenals vrome leken hechtten zij meer belang aan dit aspect van het apostolische leven dan aan het aspect van het gemeenschappelijke (klooster)leven in armoede.<sup>72</sup>

Opvallend veel vrouwen omarmden de mogelijkheid om een andere invulling te geven aan een godgewijd leven dan intreding in een klooster.<sup>73</sup> Jacob van Vitry schreef in de proloog van de *vita* van Maria van Oignies over de vele heilige maagden in het bisdom Luik die kuisheid in acht namen, vrijwillig in armoede leefden en hun familie verlieten om zich aan hun hemelse Bruidegom te wijden.<sup>74</sup> Ook Goswin van Bossut meldt in de *vita* van Ida van Nijvel dat in Luik vele vrome maagden leefden 'als vriendinnen van God tussen de dochters van Babylon en als lelies tussen de doornen'.<sup>75</sup> Zij woonden alleen, samen met vrome familieleden of met andere vrouwen in een gemeenschap van begijnen. Over de re-

69 Herbert GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*. Historische Studien 267 (Berlijn: Eberling, 1935; anastatische herdruk: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970) 14.

70 MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 11.

71 'Als je volmaakt wilt zijn, ga dan naar huis, verkoop alles wat je bezit en geef de opbrengst aan de armen; dan zul je een schat in de hemel bezitten. Kom daarna terug en volg mij.' Matteüs 19, 21 (Nieuwe Bijbel Vertaling (NBV)).

72 CONSTABLE, *The Reformation*, 157-158.

73 Alcantara MENS, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen- en Begardenbeweging: Vergelijkende Studie: XIIde-XIIIde eeuw* (Antwerpen: Standaard-Boekhandel, 1947) 65; BYNUM, *Jesus as Mother*, 14; SIMONS, *Cities of Ladies*, 35.

74 Vidisti enim (et gavisus es) in hortic liliurum Domini multas sanctarum Virginum in diversis locis catervas, quae spreitis pro Christo carnalibus illecebris, contemptis etiam amore regni caelestis hujus mundi divitiis, in paupertate et humilitate Sponso caelesti adhaerentes, labore manuum tenuem victum quaerebant, licet parentes earum multis divitiis abundarent. *VMO*, AASS, 547 (prologus).

75 Sicut lilia inter spinas, sic amicae Dei videbantur, plurimae videlicet religiosae virgines, inter filias Babilonis demorabantur. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes*, 253.



denen van de grote populariteit van een vroom, ongehuwd leven onder vrouwen in de dertiende eeuw is uitvoerig gespeculeerd. De kwestie staat bekend als de *Frauenfrage*.<sup>76</sup> Sociaal-economische factoren, met name de mogelijkheden voor vrouwen om in een stedelijke omgeving in hun eigen levensonderhoud te voorzien, de aantrekkingskracht van een leven buiten zowel klooster als huwelijk en een verondersteld vrouwenoverschot in de steden als gevolg van migratie zijn als verklaring genoemd.<sup>77</sup> De keuze van vrouwen voor een godgewijd leven zal uiteraard tevens (of vooral) zijn voortgekomen uit oprechte vroomheid.

Het apostolaat voor leken hield niet alleen een alternatief in voor het kloosterleven, maar ook een alternatief voor het priesterschap. In de twaalfde eeuw was een kloof ontstaan tussen de geestelijkheid en het lekenvolk. De benaming 'leek' werd voor het eerst in 95 in een christelijke context gebruikt door paus Clemens I van Rome.<sup>78</sup> Het Griekse *laïkos* (een adjectief, afgeleid van *laos*) onderscheidde het volk van zijn leiders. Strikt genomen is de hele Kerk de *laos* (het volk) van God. Volgens de bijbel vormt de Kerk het lichaam van de hogepriester Christus en zijn alle leden van dat lichaam middels de doop bekleed met het priesterschap: 'Maar u bent een uitverkoren geslacht, een koninkrijk van priesters' (1 Petrus 2, 9).<sup>79</sup> In de eerste eeuwen (tot 313) genoten alle gedoopte christenen, mannen en vrouwen, op grond van hun deelneming aan het lichaam van Christus priesterslijk gezag. Zij mochten de doop bedienen en onderwijzen, al werden vrouwen beschouwd als minder gezaghebbend dan mannen. Reeds vroeg in de geschiedenis van de Kerk echter zijn bijzondere rechten toegekend aan de leidende klasse van mannelijke geestelijken (presbyters, diakenen en bisschoppen) en is de scheiding tussen het kerkvolk en de leiders vergroot. Overigens werden tot in de vierde eeuw ook vrouwen tot diacones gewijd.<sup>80</sup> Tijdens het Tweede Concilie van Sevilla in 619 werd een verbod uitgevaardigd voor leken om diensten te leiden en om als kerkelijke rechters op te treden.<sup>81</sup> In de elfde eeuw verbreedde de kloof tussen geestelijken en leken zich verder door de investituurstrijd en de Gregoriaanse hervormingsbeweging. Geestelijken trokken de bediening van alle sacramenten naar zich toe. De 'Kerk', oorspronkelijk de hele *laos*, werd in hun ogen het equivalent van de kerkelijke hiërarchie, de clericale orde.<sup>82</sup>

Na de Gregoriaanse hervormingen in de elfde eeuw was de priester nog de enige officiële bemiddelaar van geestelijk heil. Priesters hadden op grond van hun ambt de macht

76 Walter SIMONS, 'Een zeker bestaan: de Zuidnederlandse begijnen en de *Frauenfrage*, 13de-18de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991) 125-146, aldaar 125-131.

77 SIMONS, *Cities of Ladies*, 8-9.

78 George Hunston WILLIAMS, 'The Ancient Church, AD 30-313', in: Stephen Charles NEILL en Hans-Ruedi WEBER (red.), *The Layman in Christian History. A Project of the Department on the Laity of the World Council of Churches* (Londen: S.C.M. Press, 1963) 28-56, aldaar 30. Clemens gebruikte het woord *laikos* in een brief aan de gemeente in Korinthe, waarin hij schreef over de rol van de *laikos anthropos* in de liturgie.

79 WILLIAMS, 'The Ancient Church', 30-31. Bijbelcitaat uit de NBV. Andere bijbelcitaten, eveneens uit de NBV: 'Christus heeft zich de eer hogepriester te worden evenmin zelf verleend, dat deed degene die tegen hem zei: 'Jij bent mijn zoon, ik heb je vandaag verwekt'. Hebreëën 5, 5; 'Welnu, u bent het lichaam van Christus en ieder van u maakt daar deel van uit'. 1 Korintiërs 12, 27.

80 MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 17.

81 Christopher N.L. BROOKE, 'The Church of the Middle Ages. 1000-1500' in: NEILL en WEBER, *The Layman*, 111-134, aldaar 113.

82 BROOKE, 'The Church of the Middle Ages', 113; MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 19.

Gods woord te verkondigen en zijn genade door te geven via de sacramenten. Het hoogtepunt in de uitoefening van hun ambt was de viering van de eucharistie, waarbij zij het Sacrament, het lichaam van Christus zelf, in hun handen hielden.<sup>83</sup> Een smetteloze reputatie was hierbij van groot belang. Daarom werd het celibaat hersteld en werd simonie, het kopen en verkopen van kerkelijke ambten, bestreden. Met het voltrekken van de scheiding tussen de clericale orde en het lekenvolk groeide ook de kritiek op geestelijken die hun ambt bezoedelden. Vrome leken die deel wilden hebben aan Gods genade raakten gefrustreerd wanneer geestelijken, van wie zij ter verkrijging van genade afhankelijk waren, zich schuldig maakten aan verrijking of losbandigheid. Anticlericalisme en de opkomende lekenbeweging zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Soms leidden protestbewegingen van leken tot ketterij. De waldenzen, die de prediking van Gods woord door leken niet schuwden, begaven zich aanvankelijk nog ongewild buiten de grenzen van wat de Kerk toestond. Andere ketterse bewegingen gingen veel verder: de albigenzen (of katharen) bewogen zich welbewust buiten de officiële Kerk en kenden een geheel eigen priesterklasse van *perfecti*.<sup>84</sup>

Het apostolaat voor leken was niet alleen gebaseerd op het idee dat het priesterschap oorspronkelijk was bedoeld voor alle gelovigen, maar ook op de overtuiging dat iedere gelovige door de nederige navolging van Christus zelfstandig tot God kon komen. De noodzakelijke bemiddeling door priesters in de bediening van de sacramenten was weliswaar officieel vastgelegd, maar tegelijkertijd leerde de bijbel dat iedere vrome christen, ook een leek, rechtstreeks door Gods Geest kon worden aangeraakt.<sup>85</sup> Wie de *imitatio Christi* tot in de perfectie volvoerde, dat wil zeggen wie door strenge ascese en penitentie het lijden van Christus nabootste, kon door God begenadigd worden met mystieke ervaringen en gaven zoals visioenen, openbaringen en profetieën. Naast vrijwillige armoede en prediking behoorden ook de gaven van de Geest tot het apostolische model. Volgens de apostel Paulus bezaten de leden van de eerste christelijke gemeenten het vermogen tot genezing, profetie en het spreken in tongen.<sup>86</sup> Deze gaven verschaften devote leken de mogelijkheid om bij te dragen aan het eigen zielenheil en dat van anderen en daarbij ook autoriteit te doen gelden. Paulus schreef al dat wie de gave van profetie had, Gods woord kon en moest interpreteren en doorgeven.<sup>87</sup> Priesters hadden gezag vanwege hun ambt (*ex officio*), maar vrome leken ontleenden autoriteit en bemiddelingskracht aan rechtstreeks van God ontvangen vermogens (*ex gratia*).<sup>88</sup> Zo reisden zij bijvoorbeeld in visioenen naar het hiernamaals om

83 BYNUM, *Jesus as Mother*, 9–11.

84 SIMONS, *Cities of Ladies*, 17.

85 MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 20.

86 'Aan de een wordt door de Geest het verkondigen van wijsheid geschonken, aan de ander door diezelfde Geest het overdragen van kennis; de een ontvangt van de Geest een groot geloof, de ander de gave om te genezen. En weer anderen de kracht om wonderen te verrichten, om te profeteren, om te onderscheiden wat wel en wat niet van de Geest afkomstig is, om in klanktaal te spreken of om uit te leggen wat daar de betekenis van is.' 1 Korintiërs 12, 8–10 (NBV).

87 Diane WATT, *Secretaries of God: Women Prophets in Late Medieval and Early Modern England* (Cambridge: D.S. Brewer, 1997) 20; 'Maar iemand die profeteert spreekt tot mensen, en wat hij zegt is opbouwend, troostend en bemoedigend. Iemand die in klanktaal spreekt is daar alleen zelf bij gebaat; iemand die profeteert doet dat ten bate van de gemeente. Ik zou willen dat u allen in klanktaal kon spreken, maar ik wil nog liever dat u profeteert. Iemand die profeteert is nuttiger dan iemand die in klanktaal spreekt, tenzij hij uitlegt wat hij zegt, zodat de gemeente er baat bij heeft.' 1 Korintiërs 14, 3–5 (NBV).

88 HEENE, 'Ad sanguinis effusionem', 18.



daar voorspraak te doen voor zondaars. Voor leken was de weg van ascese, boetedoening, profetie en mystieke gaven dé manier om invulling te geven aan het apostolaat, meer nog: om heilig te worden.

### *Profeten in eigen land*

Door de veranderingen in het spirituele leven van de twaalfde eeuw kreeg ook heiligheid een ander en diverser karakter. Niet langer was ze voorbehouden aan personen met een hoge kerkelijke of wereldlijke rang, zoals abten, bisschoppen en vorsten. Iedere gelovige die Christus navolgde kon heilig worden. Innerlijke deugdzaamheid was daarvoor belangrijker dan het hebben van een plaats in de kerkelijke hiërarchie of het verrichten van spectaculaire genezingswonderen.<sup>89</sup> ('Heilig' wordt hier zoals gezegd dus niet opgevat in de strikt kerkrechtelijke zin van gecanoniseerd.) Tot de twaalfde eeuw waren heiligen meestal personen uit het (verre) verleden, die als wonderdoeners vanuit hun graf als bemiddelaar tussen mens en God opereerden en die een cultus hadden. Heiligheid bleek in de 'nieuwe spiritualiteit', die werd gekenmerkt door de verinnerlijking van het geloof, vooral tijdens het leven van een persoon. De mate waarin iemand Christus imiteerde en daarmee een model was voor de gelovigen, bepaalde zijn of haar graad van heiligheid. De wonderen die een heilige na zijn of haar dood verrichtte, boetten in aan gewicht. Heiligen daalden, in de woorden van André Vauchez, van de hemel neer op aarde.<sup>90</sup> Zij werden levende heiligen, die vooral door hun mystieke en profetische gaven en door hun charismatische persoonlijkheid bewonderaars trokken.<sup>91</sup> Zij waren al tijdens hun leven heilig in de ogen van hun tijdgenoten en, als zij een *vita* kregen, ook in de ogen van hun hagiograaf. Overigens bleven 'oude' heiligen, zoals martelaren, maagden, bisschoppen en abten uit een (ver) verleden, naast 'nieuwe', levende heiligen in de belangstelling staan. Evenzo bleef men naast *vitae* van contemporaine levende heiligen hagiografie van traditionele heiligen produceren.

De lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden waren zulke eigentijdse, levende heiligen. Jacob van Vitry noemt hen in de proloog van de *vita* van Maria van Oignies *sanctis modernis* (nieuwe heiligen).<sup>92</sup> Maria van Oignies was volgens Jacob de nieuwe heilige bij uitstek. Als de 'uitmuntende parel van God' belichaamde zij alle genadegaven.<sup>93</sup> Zij bouwde reeds bij leven zo'n reputatie op dat mensen haar van heinde en verre kwamen opzoeken. Zij was charismatisch in de oorspronkelijke betekenis van het woord: begiftigd met de gaven van de Heilige Geest. Die doorstraalden haar gelaat.<sup>94</sup> Charisma was de belangrijkste eigenschap van lekenheiligen. Zij ontleenden hun heiligheid immers niet aan hun pries-

89 André VAUCHEZ, 'Lay People's Sanctity in Western Europe: Evolution of a Pattern (Twelfth and Thirteenth Centuries)', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL (red.), *Images of Sainthood*, 21-32, aldaar 28-30; BYNUM, *Jesus as Mother*, 16-17.

90 'Les saints redescendent – pour ainsi dire – du ciel sur la terre.' André VAUCHEZ, *Saints, prophètes et visionnaires: Le pouvoir surnaturel au Moyen Age* (Parijs: Albin Michel, 1999) 60.

91 MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 197-198.

92 *Sanctis modernis in diebus nostris*. *VMO*, prologus, 549. Hoewel Jacob hier niet het vrouwelijke meervoud *sanctae modernae* gebruikt, is het toch niet zeker of hij behalve vrome vrouwen ook vrome mannen op het oog had, want hij noemt in de omringende tekst alleen voorbeelden van vrouwen.

93 Cum in una pretiosa et praeexcellente margarita omnium fere gratiarum inveniam plenitudinem. *VMO*, *AASS*, 549 (prologus).

94 Adeo autem ex plenitudine cordis ejus in facie illius Spiritus sancti gratia resultabat. *VMO*, *AASS*, 556 (Liber I, c. xiii).

terambt, zoals veel traditionele mannelijke heiligen (bisschoppen, abten, pausen), of aan hun adellijke komaf, zoals veel abdissen en nonnen. Het was in de dertiende eeuw ook niet langer noodzakelijk een contemplatief monastiek leven te leiden om aan het heilighede-ideaal te voldoen.<sup>95</sup> Een kenmerk van de nieuwe heiligheid was *caritas* (naastienliefde) en die vergde een actieve rol in de wereld. Andere aspecten van de heiligheid van vrome leken waren volgens hun *vitae* eenvoud en nederigheid, boetedoening en ascese, en profetische en mystieke gaven.

Pretentieloze eenvoud (*simplicitas*) was een belangrijk aspect van het nieuwe heilighede-ideaal, met name bij cisterciënzers.<sup>96</sup> Ze was bij uitstek een kenmerk van ongeletterde lekenbroeders, die werden aangeduid als *homines simplices*.<sup>97</sup> Zoals gezegd mochten lekenbroeders zich niet aan studie wijden en hadden zij dienende taken zoals het verrichten van landarbeid voor het klooster. De ongeletterdheid van de lekenmonnik Gobert van Aspremont werd eveneens geprezen. Hij was volgens de auteur van zijn *vita* wijzer dan de geleerde monniken. Zijn ascese maakte hem tot *eruditus*.<sup>98</sup> De eenvoudige vrome levenswandel van lekenbroeders ging volgens hun heiligenlevens gepaard met grote visionaire gaven. Simon van Aulne was een helderziende die tot ver buiten zijn kloostergemeenschap werd geroemd. Volgens de overlevering ontbood paus Innocentius III hem zelfs in Rome tijdens het Tweede Lateraanse concilie in 1215. Hij bood Simon wegens diens visionaire gaven de priesterwijding aan, maar die weigerde en koos voor behoud van zijn eenvoudige status.<sup>99</sup> Ook vrouwen werden in hun heiligenlevens vaak als eenvoudig en ongeletterd voorgesteld. Over Christina wordt geschreven dat zij, hoewel ongeschoold, de Schrift kon interpreteren.<sup>100</sup> Met nadruk stelt Thomas dat haar kennis niet het resultaat was van opleiding, maar voortkwam uit een goddelijke bron. Dit lezen we vaker in de *vitae* van lekenheiligen, zoals in die van Gobert van Aspremont.<sup>101</sup> Maria van Oignies was volgens Jacob van Vitry ‘eenvoudig als een duif’, maar zeer wijs doordat de Heilige Geest haar openbaringskennis

95 VAUCHEZ, ‘Lay People’s Sanctity’, 30.

96 CONSTABLE, *The Reformation*, 24.

97 Sapienter indoctus. En: hominem Dei, simplicem et innocentem. Daniel PAPEBROCHUS (ed.), *Vita b. Arnulfi Villariensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius VII (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 558–579, aldaar 561 (Liber I, c. iv) en 566 (Liber 2, c. ii) (hierna geciteerd als *VAV*, AASS).

98 Katrien HEENE, ‘De litterali et morali earum instructione: Women’s Literacy in Thirteenth-Century Latin Agogic Texts’, in: Thérèse DE HEMPTINNE en María Eugenia GÓNGORA (red.), *The Voice of Silence: Women’s Literacy in a Men’s Church*. Medieval Church Studies 9 (Turnhout: Brepols, 2004) 145–166, aldaar 159–160. Een van de passages waarnaar Heene verwijst, is: quis umquam vidit militem laicum, qui nil nisi mundana consueverat, sic eruditum? P. DOLMANS (ed.), *Vita b. Goberti Confessoris*, in: J. BOLLANDUS, G. Henschenius e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Augustus IV (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 370–395, aldaar 389.

99 A. DIMIER, ‘Une découverte concernant le bienheureux Simon d’Aulne’, *Cîteaux: commentarii cistercienses* 21 (1970) 302–305; Jeroen DEPLOIGE, ‘Priests, Prophets, and Magicians: Max Weber and Pierre Bourdieu vs Hildegard of Bingen’, in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 3–22, aldaar 20–21. Van Simon van Aulne is geen *vita* overgeleverd in middeleeuwse handschriften, het oudste handschrift dateert uit de zeventiende eeuw (Brussel, KB, 8965–66, f. 209r–224r). De hierboven genoemde studies maken gebruik van zeventiende-eeuwse uitgaven van Simons *vita* en van de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, die een passage over Simon schreef, uitgegeven door Josephus STRANGE (ed.) *Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis cisterciensis Dialogus Miraculorum: Textum ad quatuor codicum manuscriptorum editionisque principis fidem accurate recognovit Josephus Strange* II (Keulen, Bonn en Brussel: J.M. Heberle, 1851; anastatische herdruk: The Gregg Press Incorporated: Ridgewood, N.J., 1966) I, 150–155 (Distinctio III, c. xxxiii).

100 Intelligebat autem ipsa omnem latinatatem, et sensum in Scriptura divina plenissime noverat, licet ipsa a nativitate litteras penitus ignoraret. *VCM*, AASS, 657 (c. xxix).

101 Sic pius Gobertus, licet illitteratus, tamen divina gratia inspiratus secundum S. Scripturas operabatur. *VGA*, AASS, 390.

schonk.<sup>102</sup> Lekenheiligen waren *fools for Christ's sake*: dwaas in de ogen van mensen, maar wijs in de ogen van God, omdat zij wereldse zaken verwierpen en Christus nederig naven volgden.<sup>103</sup>

Verwant aan eenvoud waren nederigheid of deemoed (*humilitas*) en gehoorzaamheid. Goswin van Bossut noemt Arnulf van Villers simpel en nederig van hart en omschrijft nederigheid als de grootste aller deugden.<sup>104</sup> Over Ida van Nijvel merkt hij op dat zij als een goede dienstmaagd van Christus, die zelf de meester van de nederigheid was, wist dat de weg van de deemoed naar God leidde. Zij liep met gebogen hoofd en zei eens dat zij wilde dat de aarde haar tot de helft van haar lichaam zou opslokken, zodat zij heel klein zou worden.<sup>105</sup> De heilige leken bleven volgens de auteurs van hun *vitae* overigens steeds gehoorzaam aan hun abt of abdis of aan andere gezagdragers binnen de kerkelijke hiërarchie (priesters). Beatris stopte met haar geselingen toen haar die werden verboden.<sup>106</sup> Goswin houdt in het heiligenleven van Arnulf een lofzang op de gehoorzaamheid, 'de moeder aller deugden', die heiligen naar perfectie leidde.<sup>107</sup> Arnulf was zo nederig dat hij niet alleen de aanwijzingen van zijn kloosteroversten maar ook die van zijn gelijken zonder voorbehoud opvolgde.<sup>108</sup> Christina en Maria waren ondanks hun onafhankelijke positie en reputatie als wijze raadgevers eveneens nederig en gehoorzaam aan priesters.<sup>109</sup> Hun hagiografen benadrukten dit om hen te vrijwaren van iedere verdenking van ketterij. Jacob schrijft juist dat Maria op pelgrimage wilde gaan om de albigenzen te bekeren.<sup>110</sup>

Gedreven door compassie traden lekenheiligen in contact met gelovigen die hun hulp zochten op spiritueel gebied of op het terrein van ziekenzorg en armenzorg.<sup>111</sup> Zij zonderden zich niet af in hun cel of huis om enkel te mediteren en te bidden. Ida van Nijvel was weliswaar non, maar haar *vita* verhaalt van talrijke ontmoetingen met personen die haar opzochten of die zij buiten het klooster bezocht.<sup>112</sup> Zij wordt een nieuwe Martha ge-

**102** Et omnibus columbina simplicitate obedire satagebat. En: et cognovi [zegt Maria] in spiritu, quod Spiritus Sanctus Missam illam ad me transferebat. *VMO, AASS*, 551 (Liber I, c. v) en 566 (Liber II, c. vii).

**103** KING, 'The Sacramental Witness', 151. De bijbelse referentie die hierbij hoort is: 'Wij zijn dwaas omwille van Christus, terwijl u dankzij Christus zo geweldig wijs bent.' 1 Korintiërs 4, 10 (NBV).

**104** In simplicitate cordis, didicit ab ipso mitis esse et humilis corde. En: humilitatem, quae Sanctorum virtus est permaxima, intra mentis suae secretarium inconcussam et illibatam conservans. *IVV, AASS*, 560 (Liber I, c. iii) en 567 (Liber 2, c. iii).

**105** Et quia beata Christi famula sciebat humilitatem viam esse qua tenditur ad Dominum [...] Dicereque solebat aliquando: Ego vellem, si possibile esset, quod me gradiente vel stante terra sub pedibus meis aperiretur, ita quod pars inferior corpusculi mei absconderetur in terra, et pars superior brevis ac per modica redderetur. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 202 (c. i).

**106** L. REYENS (ed.), *Vita Beatricis: De autobiografie van de Z. Beatris van Tienen O. Cist., 1200-1268: In de Latijnse bewerking van de anonieme biechtvader der abdij van Nazareth te Lier voor het eerst volledig en kritisch uitgegeven*. Studiën en tekstuutgaven van Ons Geestelijk Erf 15 (Antwerpen: Ruusbroecgenootschap, 1964) 28 (c. iv).

**107** Obedientia itaque est genitrix omnium virtutum: obedientia est inventrix regni caelorum; obedientia est caelum aperiens, et hominem de terra elevans: obedientia est cohabitatrix Angelorum; obedientia Sanctorum omnium cibus est. Ex hac Sancti ablactati sunt, et per hanc ad perfectionem pervenerunt. *IVV, AASS*, 568 (Liber 2, c. iv).

**108** Et tam magistris quam coequalibus suis obedientiam, ad omnia paratissimus, impenderet. *IVV, AASS*, 567 (Liber 2, c. iv).

**109** Clerum ac maxime sacerdotes propter nimium amorem Christi miro modo venerabatur. *VCM, AASS*, 657 (c. xxix); Praedicatores et fideles animarum Pastores diligebat. *VMO, AASS*, 562 (Liber II, c. iv).

**110** Unde tantam hujus peregrinationis concepit ardorem [...] saltem aiebat illa, Dominum meum honorarem, illic nomen ejus confitendo, ubi toties impii abnegaverunt eum blasphemando. *VMO, AASS*, 565 (Liber II, c. vii).

**111** Isabelle COCHELIN, 'Sainteté laïque: l'exemple de Juette de Huy (1158-1228)', *Le Moyen Âge* 95 (1989) 397-417, aldaar 408.

**112** In de dertiende-eeuwse cisterciënzer hagiografie werd monastieke contemplatie in harmonie gebracht met apostolische activiteiten buiten het klooster. Renna schrijft: 'The authors of the *Lives* accept charitable actions not as incidental diversions, but as behavior which is intrinsic to their calling.' Thomas RENNA, 'Hagiography and Feminine Spirituality in the Low Countries', *Cîteaux: commentarii cistercienses* 39 (1988) 285-295, aldaar 286.

noemd,<sup>113</sup> de bijbelse representant van het actieve leven (Martha's zuster Maria representeerde het contemplatieve leven). Deze herwaardering van de *vita activa* was een gevolg van de godsdienstige veranderingen in de twaalfde en dertiende eeuw, waarin leken naar nieuwe vormen van godgewijd leven zochten.<sup>114</sup> De heilige leken, zeker zij die niet aan een klooster waren gebonden en in een stedelijke omgeving leefden, kozen een pad dat de *vita contemplativa* en de *vita activa* combineerde. Het nieuwe heiligheidsideaal was de *vita mixta*.<sup>115</sup> In sommige *vitae* voert de contemplatie de boventoon, in andere de actie. Mannelijke leken, die vaak een verleden als kruisridder hadden en nadien boetelingen waren geworden, werden door hun hagiografen als actief voorgesteld. Ook ongebonden vrouwelijke leken, zoals Christina Mirabilis, Elisabeth van Spalbeek en Maria van Oignies, werden als zodanig gepresenteerd. Nonnen als Aleidis van Schaarbeek en Lutgard van Tongeren daarentegen leidden volgens hun hagiografen een meer contemplatief leven. Dat paste beter bij een leven binnen de kloostermuren. De socioloog Max Weber hanteerde de begrippenparen in-de-wereld – wereldmijndend en ascetisch (actief) – mystiek (passief).<sup>116</sup> Ze zijn door onder meer Caroline Walker Bynum toegepast op de dertiende-eeuwse heiligenlevens van *mulieres religiosae*.<sup>117</sup> De paren suggereren een dichotomie (Weber gebruikte ze als polen), maar volgens de dertiende-eeuwse *vitae* is ascese juist een voorwaarde voor het krijgen van mystieke ervaringen of gaat daar in ieder geval mee gepaard. Mystici en mysticae combineerden hun contemplatieve leven bovendien vaak met charitatieve daden, zoals geestelijk advies, armen- en ziekenzorg. Zelfs de kloosterlingen onder hen meden de wereld niet.<sup>118</sup> Beter is dus te spreken van een schaal van actief naar contemplatief, van in-de-wereld naar wereldmijndend. In het geval van dertiende-eeuwse lekenheiligen bestond de tegenstelling tussen ascese en mystiek niet.

Een ander Weberiaans onderscheid is in het kader van deze studie beter te gebruiken, namelijk dat tussen de (ideaaltypen van de) profeet en de priester (en dit is eerder gedaan door mediëvisten).<sup>119</sup> Omdat hier een socio-culturele benadering van heiligheid wordt aange-

**113** Vt quasi noua quaedam Martha circuiens vicos et plateas oppidi. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 203 (c. i). Dit hoofdstuk beschrijft de levenswijze van Ida vóór ze in het klooster trad en nog bij de begijnen leefde.

**114** VAUCHEZ, 'Lay People's Sanctity', 28 en 30.

**115** CONSTABLE, *The Reformation*, 24–25; RENNA, 'Hagiography and Feminine', 294; Richard KIECKHEFER, 'Imitators of Christ: Sainthood in the Christian Tradition', in: Richard KIECKHEFER en George D. BOND (red.), *Sainthood: Its Manifestations in World Religions* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1988) 1–42, aldaar 21.

**116** MAX WEBER, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I* (Tübingen: Mohr, 1920; anastatische herdruk: Tübingen: Mohr, 1972) 538–540; MAX WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie. Mit einem Anhang: Die rationalen und soziologischen Grundlagen der Musik*. (4e herziene druk, bezorgd door Johannes Winckelmann: Tübingen: Mohr, 1956) 327–334.

**117** CAROLYN WALKER BYNUM, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion* (New York: Zone Books, 1991) 66–78; JAN KOWALCZEWSKI en MARGOT H. KING, 'Thirteenth Century Asceticism: Marie d'Oignies and Lutgard of Awyières [sic] as Active and Passive Ascetics: with extracts from their vitae', *Vox Benedictina* 3 (1986) 21–50, aldaar 21–26. Voor kritiek op dit laatste artikel, zie de brief van John Thompson in *Vox Benedictina* 3 (1986) 197–206. Thompson schrijft hierin dat Weber zijn theorie niet ontworpen heeft om toe te passen op het katholicisme of op de middeleeuwen. Dit schreef ook Barbara R. WALTERS, 'Women Religious *Virtuosae* from the Middle Ages: A Case Pattern and Analytic Model of Types', *Sociology of Religion: A Quarterly Review* 63 (2002) 69–89. Bynum daarentegen stelde dat sociologen die het vroeg-moderne protestantisme willen begrijpen juist het laatmiddeleeuwse christendom moeten bestuderen (p. 77).

**118** BYNUM, *Fragmentation and Redemption*, 68–70.

**119** WEBER, *Gesammelte Aufsätze*, 540–541 en 565; WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 268–275. Zie ook DEPLOIGE, 'Priests, Prophets, and Magicians', 6–7. Deploige past in dit artikel de theorieën van Weber en Bourdieu over profeten, priesters en magiërs toe op Hildegard van Bingen.

wend in plaats van een kerkrechtelijke, kan het sociologische perspectief van Weber verhelderend werken. Wat lekenheiligen, zowel geproteste als ongebonden, gemeen hadden, was dat zij geen priesterambt bekleedden en dus ook niet de voorrechten bezaten die daaraan verbonden waren. Priesters ontleenden hun autoriteit en vermogen om heil door te geven aan hun ambt en positie binnen de kerkelijke hiërarchie, de 'heilsonderneming' (*Heilsbetrieb*).<sup>120</sup> Heilige leken daarentegen hadden een persoonlijke roeping en waren uitverkoren door God om zijn boodschap door te geven, met andere woorden: zij waren profeten.<sup>121</sup> Een profeet spreekt namens God maar ook vóór God, dat wil zeggen hij of zij interpreteert het woord van God. Hij onthult als visionair (ziener) zowel verborgen als toekomstige zaken.<sup>122</sup> Profeten staan over het algemeen kritisch tegenover de priesterklasse en lopen als buitenstaanders de kans om verketterd te worden. In Webers opvatting zijn zij in de regel leken.<sup>123</sup> In de joods-christelijke traditie hebben zij altijd bestaan naast de priesterklasse. Niet alleen oudtestamentische figuren als Jesaja, Jeremia en Malachias, maar ook Johannes de Doper en Jezus Christus waren profeten. Vanaf de elfde en twaalfde eeuw was er als gevolg van de kerkelijke en spirituele hervormingen (en bijkomend anticlericalisme) behoefte aan charismatische personen die vernieuwing uitdroegen.<sup>124</sup> Vrouwen en mannelijke leken, die uitgesloten waren van het priesterschap, sprongen daar op in en gingen de rol van profeet vervullen. Zij waren vaak afkomstig uit de invloedssfeer van de nieuwe religieuze orden, zoals die van cisterciënzers en franciscanen. De charismatische abdis, visionair en auteur Hildegard van Bingen (1098–1179) wordt beschouwd als de eerste middeleeuwse vrouwelijke profeet.<sup>125</sup> In de *vita* van Gerlach van Houthem heet zij 'profetes van het Nieuwe Testament'.<sup>126</sup>

Ook Christina Mirabilis is in alle opzichten een profeet in Weberiaanse zin. Zij was door God geroepen om de boodschap van het vagevuur te verkondigen. Zij kende verborgen zaken, zoals de staat waarin de zielen zich in het hiernamaals bevonden, en voorzegde toekomstige gebeurtenissen. Verder oefende zij als vertrouweling en geestelijke moeder van de graaf van Loon op hoog niveau invloed uit. Hij nam niet alleen in geestelijke, maar ook in politieke zaken haar advies aan (zo waarschuwde zij hem bijvoorbeeld voor vijanden). Maria van Oignies, Ida van Nijvel, Arnulf van Villers en Elisabeth van Spalbeek, die hieronder worden behandeld, waren eveneens profeten. Hetzelfde geldt voor de helderziende Simon van Aulne.<sup>127</sup> Overigens is Webers ideaaltipe van de profeet niet op alle dertiende-

120 WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 268–269.

121 Wir wollen hier unter einem "Propheten" verstehen einen rein persönlichen Charismaträger, der kraft seiner Mission eine religiöse Lehre oder einem göttlichen Befehl verkündet. WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 268.

122 WATT, *Secretaries of God*, 3.

123 WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 278.

124 DEPLOIGÉ, 'Priests, Prophets, and Magicians', 9–11. Zie ook MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 189–191.

125 André VAUCHEZ, *The Laity in the Middle Ages: Religious beliefs and devotional practices* (Notre Dame en Londen: University of Notre Dame Press, 1993) 220. Vertaling van: *Les laïcs au moyen âge: Pratiques et expériences religieuses* (Parijs: Éditions du Cerf, 1987); Kathryn KERBY-FULTON, 'Prophet and Reformer: "Smoke in the Vineyard"', in: Barbara NEWMAN (red.), *Voice of the Living Light: Hildegard of Bingen and Her World* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1998) 70–90, aldaar 73; DEPLOIGÉ, 'Priests, Prophets, and Magicians', 11.

126 Virgo sanctissima Hildegardis nomine, famosissima illa prophetissa Novi Testamenti. C.H. KNEEPKENS (ed.), 'Erasmus Ghoyee, Divi Gerlaci vita et miracula', in: Anneke B. MULDER-BAKKER (red.), *De kluizenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 45 (Hilversum: Verloren, 1995) 137–138, 140–142 en 148–214 (even pagina's), aldaar 160 (c. viii).

127 DEPLOIGÉ, 'Priests, Prophets, and Magicians', 20–21.

eeuwse lekenheiligen probleemloos van toepassing, aangezien niet allen een uitgesproken actieve en publieke rol vervulden. Vrouwen die op de schaal van contemplatief naar actief meer naar het eerste neigden (althans als zodanig in hun *vita* worden voorgesteld) en op de schaal van in-de-wereld naar wereldmijdend meer naar het tweede, voldoen niet of minder goed aan Webers ideaaltipe. Hun visionaire gaven worden in plaats van als actief en profetisch meer als passief en ontvangend gepresenteerd, door middel van onder meer de bruids-metaforiek.<sup>128</sup> Webers model biedt een leidraad om de rollen van religieuze leiders en autoriteiten inzichtelijk te maken, maar zijn uiteraard niet bindend. In een wat ruimere opvatting van de profeet als een charismatische bemiddelaar van het heil die buiten de priesterklasse staat, vormt de term profeet een goede en genderneutrale aanduiding voor lekenheiligen met visionaire en profetische gaven, zowel vrouwen als mannen.

In hun optreden als profeten waren lekenheiligen evenals priesters bemiddelaars van het heil. Waar priesters een brug sloegen tussen God en de gewone gelovigen door de bediening van de sacramenten, deden profeten dat door middel van hun visioenen en profetieën. Zij waren concurrenten van priesters en bekritiseerden bovendien misstanden in het priesterschap. Door hun profetische en visionaire gaven kenden zij de gedachten van mensen en ontmaskerden zondigende geestelijken. Maria van Oignies wees bijvoorbeeld eens een priester terecht omdat hij haar de kerk uit had gestuurd omdat zij hilde. Die priester werd op zijn beurt bevangen door een huilbui en moest tot zijn schande bekennen dat hij Maria ten onrechte had berispt.<sup>129</sup> Thomas van Cantimpré schrijft dat Christina Mirabilis priesters eerde, hoewel zij vele beledigingen van hun zijde te verduren had gehad. Zij vermaande zondige priesters wanneer zij de naam van Christus schonden, maar deed dat volgens Thomas met veel eerbied, alsof het om haar eigen vader ging.<sup>130</sup> Jacob van Vitry is explicieter in zijn bewoordingen dan Thomas. Hij schrijft dat Maria engelen zag jubelen wanneer priesters de mis eervol celebreeerden, en vervolgt met: 'wee de ellendige priesters die gezellen zijn van de verrader Judas en Christus nogmaals kruisigen met hun vervuilde handen'.<sup>131</sup> In de *vita* van de non Ida van Nijvel is een vergelijkbare passage te vinden. De auteur haalt daarin uit naar hypocriete priesters en waarschuwt hen dat zij als zondaars samen met de duivel de hel inrennen.<sup>132</sup> In alle drie gevallen is sprake van een paradox. Profeten bekritiseerden misstanden in het priesterschap, maar tegelijk waren het geestelijken (pries-

<sup>128</sup> WATT, *Secretaries of God*, 20; DEPLOIGE, 'Priests, Prophets, and Magicians', 19.

<sup>129</sup> *VMO, AASS*, 551 (Liber I, c. v).

<sup>130</sup> Clerum ac maxime sacerdotes propter nimium amorem Christi miro modo venerabatur, cum tamen versa vice multas ab eis injurias pateretur. Peccantes sacerdotes vel clericos secretius et cum mira reverentia quasi proprios patres dulciter admonebat. *VCMA, AASS*, 657 (c. xxix). Zie ook FOLKERTS, 'Vrome leken', 229; COAKLEY, 'Gender and the Authority', 455.

<sup>131</sup> Vae Sacerdotibus miseris, Judae proditoris sociis; qui Christum iterum quantum in se est crucifigunt, et sanguinem testamenti pollutum ducunt; qui manibus pollutis, oculis impudicis, ore venenato, corde impuro, dum ad reverendum Sacramentum irreverenter accedunt. *VMO, AASS*, 659 (Liber II, c. vii).

<sup>132</sup> Die passage is blijkbaar zo scherp dat hij niet is opgenomen door de eerste uitgever van de *vita*, de cisterciënzer Chrysostomo Henríquez. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 215 (c. vi). De passage is ten dele uitgegeven door de Bollandisten (Scire enim debetis quia [...] cautelam de futuris), maar ook zij hebben nog iets weggelaten. *De beata Ida de Rameia*, 223. Het door alle uitgevers weggelaten stuk heb ik getranscribeerd uit handschrift Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 21, f. 168r-v (vijftiende eeuw), waarschijnlijk uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, regulieren Windesheim. Die passage luidt: Quid hic respondebitis o sacerdotes irreverentes et infruniti. qui videntes furem dyabolum furantem vobis salutem animarum vestrarum cum eo curritis ad infernum dum queritis ea qua vestra sunt non que ihesu cristi Quare ausu temerario religionem exterius ostenditis quam interius non habetis?



ters) die hun heiligenlevens schreven en hen die kritiek in de mond legden. Via de *vitae* van lekenheiligen kaartten zij misstanden in de Kerk aan en hielden zij collega-geestelijken een spiegel voor.<sup>133</sup> Jacob doet in het bovengenoemde citaat een zeer direct beroep op het geweten van zijn ambtgenoten. Hoewel lekenheiligen als profeet kritiek konden leveren op zondige priesters, werden zij als deemoedig en gehoorzaam aan het officiële gezag gepresenteerd. Om de lezers te overtuigen van de heiligheid van de leken-profeten, waakten de auteurs van hun *vitae* ervoor dat zij binnen de grenzen van de orthodoxie bleven.

### 2.3 ‘Met het voorbeeld van haar leven’

#### *Heiligenlevens en heilsgeschiedenis*

Hierboven is al enige malen gerefereerd aan de problematiek van de interpretatie van heiligenlevens. Heiligenlevens zijn geschreven met een bedoeling en kunnen niet worden gelezen of geïnterpreteerd zonder voorkennis van de middeleeuwse opvattingen over heiligheid en over het doel van geschiedschrijving in het algemeen. Volgens de middeleeuwse, christelijke opvatting was het menselijk bestaan gevat in het heilsplan van God. De aardse geschiedenis had in die opvatting een lineair verloop, van de schepping tot aan het einde der tijden, wanneer Christus terugkeerde naar de aarde. Het verleden en het heden waren onderdeel van de nog onvoltooide heilsgeschiedenis van het Nieuwe Testament (Hildegard van Bingen kon daarom profetes van het Nieuwe Testament worden genoemd).<sup>134</sup> Gods werk was niet alleen zichtbaar in de bijbel, maar ook in tekenen, wonderen en heiligen in de eigen geschiedenis. De middeleeuwse historiografie had tot doel de tekenen van zijn aanwezigheid te ontdekken en te interpreteren en inzicht te bieden in zijn heilsplan.<sup>135</sup> Heiligenlevens behoorden in die zin tot de geschiedschrijving.<sup>136</sup> Elke *vita* beschreef op welke wijze de heilige deel had aan het heilsplan en hoe hij of zij Gods genade en aanwezigheid in de geschiedenis weerspiegelde.<sup>137</sup> Het doel van een heiligenleven was, behalve het aantonen van de heiligheid van een persoon, het onderrichten van de lezers in Gods universele bedoelingen.

Een heilige was iemand in wie de genade van God zichtbaar aanwezig was door een volkomen deugdzzaam leven en door de wonderen die hij of zij tijdens en na het aardse leven had verricht.<sup>138</sup> Heiligen hadden zich volledig op God gericht en konden daardoor

<sup>133</sup> Geestelijken waren niet alleen het geïntendeerde, maar ook het werkelijke publiek van de *vitae*, zoals in hoofdstuk 3 wordt betoogd.

<sup>134</sup> Zie hierboven, paragraaf 2.2.

<sup>135</sup> Marco MOSTERT, ‘De geschiedenis’, in: Manuel STOFFERS (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 63 (Heerlen: Open Universiteit en Hilversum: Verloren, 1994) 295-316, aldaar 296; Renée NIP, *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (†1087): Studie van de bronnen en diplomatische editie van BHL 703 (Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 982)*. Publications de la Fondation Encyclopédie Bénédictine 3 (Leuven: Encyclopédie Bénédictine en Turnhout: Brepols, 2004) 27.

<sup>136</sup> Felice LIFSHITZ, ‘Beyond Positivism and Genre: “Hagiographical” Texts as Historical Narrative’, *Viator* 25 (1994) 95-113; NIP, *Arnulfus van Oudenburg*, 13-16.

<sup>137</sup> Franz-Josef SCHMALE, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985) 113-114; Thomas J. HEFFERNAN, *Sacred Biography. Saints and their Biographers in the Middle Ages* (New York en Oxford: Oxford University Press, 1988) 28-29.

<sup>138</sup> SCHMALE, *Funktion und Formen*, 115; Anneke B. MULDER-BAKKER, ‘Heilige personen, hun cultus en hun *vitae*. Een inspire-



fungeren als een voorspreker en voorbeeld voor andere gelovigen.<sup>139</sup> Het volmaakte voorbeeld van een deugdzzaam leven was dat van Jezus Christus, aangezien hij de incarnatie van God was. De navolging van Christus, de *imitatio Christi*, gold daarom als een teken van heiligheid. Wegens de middeleeuwse visie op heiligheid stonden in *vitae* niet zozeer de persoonlijke goede eigenschappen van een heilige centraal, alswel de in hem of haar zichtbare trekken van Christus.<sup>140</sup> Heiligen werden in hun *vitae* gespiegeld aan het voorbeeld van Christus. Hun wonderdaden toonden gelijkenis met die van Jezus in de vier evangeliën, zoals wonderbaarlijke genezingen, voedselvermeerderingen en profetieën.<sup>141</sup> Daarnaast dienden andere heiligen als model, zoals Martinus van Tours.<sup>142</sup> De heiligenlevens lijken trouwens ook qua structuur op de evangeliën. Ze zijn verdeeld in episodes, waarbij de dood van de heilige het hoogtepunt vormt.<sup>143</sup>

De telkens terugkerende verwijzingen in een *vita* naar het leven en de wonderen van Christus en andere heiligen fungeren als gemeenplaatsen (*topoi*). Voorbeelden van zulke *topoi* zijn bijzondere tekenen bij de geboorte en ongewoon gedrag van de heilige in zijn of haar jeugd. De heilige was, net als de twaalfjarige Jezus in de tempel van Jeruzalem, als kind al heel godsdienstig, speelde niet en vertoonde het gedrag van een oud persoon (het *puer-senex*-motief).<sup>144</sup> Andere gemeenplaatsen in heiligenlevens zijn het vrijwillige martelaarschap (boetedoening), een al dan niet dramatische bekering tot een religieuze levensstijl (*conversio*) en een overlijden dat gepaard ging met allerlei wonderen. Al die gemeenplaatsen, de 'codes' van een cultuur,<sup>145</sup> werden door de lezers van heiligenlevens herkend. De auteur en het (geïntendeerde) publiek van een *vita* maakten deel uit van dezelfde godsdienstige cultuur of geloofsgemeenschap. Die bepaalde wat waardig en normerend was. Heiligen en hun *vitae* werden in een geloofsgemeenschap gecreëerd en vormden er tegelijkertijd een model voor.<sup>146</sup> Niet alleen bedoelde, maar ook onbedoelde latere publieken konden zich een *vita* toe-eigenen. Zij hechtten mogelijk belang aan andere zaken dan de auteur en vroegere gebruikers hadden gedaan en wijzigden de *vita* eventueel overeenkomstig hun waarden.<sup>147</sup>

Heiligenlevens konden aan verschillende doeleinden beantwoorden en verschillende functies vervullen. Een eerste doel was het stichten van de lezer of toehoorder en het verschaffen van inzicht in Gods heilsplan. *Vitae* boden voorbeelden van deugdzzaam leven dat leidde tot eeuwig heil. Met name in religieuze gemeenschappen was het lezen van heiligen-

rend onderzoeksterrein voor historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 200–211, aldaar 200. Deze omschrijving van een heilige is heel algemeen. Zie paragraaf 1.1 voor nuancering van het begrip 'heilige'.

<sup>139</sup> E.J.A. DE GRIJS, 'Heiligen, wat zijn dat eigenlijk?', in: R.E.V. STUIP en C. VELLEKOOP (red.), *Andere structuren, andere heiligen*. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 2 (Utrecht: Verloren, 1983) 13–32, aldaar 19–22.

<sup>140</sup> KIECKHEFER, 'Imitators of Christ', 33; DE GRIJS, 'Heiligen, wat zijn dat eigenlijk?', 22.

<sup>141</sup> Ienje van 't SPIJKER, *Als door een speciaal stempel. Traditie en vernieuwing in heiligenlevens uit Noordwest-Frankrijk (1050–1150)*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 23 (Hilversum: Verloren, 1990) 79; SCHMALE, *Funktion und Formen*, 115.

<sup>142</sup> VAN 't SPIJKER, *Als door een speciaal stempel*, 80; NIP, *Arnulfus van Oudenburg*, 22; KIECKHEFER, 'Imitators of Christ', 30.

<sup>143</sup> KIECKHEFER, 'Imitators of Christ', 30.

<sup>144</sup> VAUCHEZ, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 509; NIP, *Arnulfus van Oudenburg*, 23–34.

<sup>145</sup> Bewoording van Dieter von der NAHMER, *Die Lateinische Heiligenvita: Eine Einführung in die Lateinische Hagiographie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994) 154.

<sup>146</sup> HEFFERNAN, *Sacred Biography*, 5 en 16; VAN 't SPIJKER, *Als door een speciaal stempel*, 87.

<sup>147</sup> NIP, *Arnulfus van Oudenburg*, 20–21.

levens onderdeel van een programma van spirituele groei.<sup>148</sup> Een *vita* kon de lezer ook vertroosting bieden. Een tweede doel was het aantonen van de authenticiteit van de heilige zelf, bijvoorbeeld met het oog op canonisatie. Verwijzingen naar de Schrift of naar andere *vitae* stonden garant voor de authenticiteit en de autoriteit van de in de *vita* beschreven heilige.<sup>149</sup> Auteurs van heiligenlevens bevestigden die tevens door het noemen van hun getuigen. Geschiedschrijving was vanouds gebaseerd op het verslag van ooggetuigen, omdat die als de betrouwbaarste golden. Een derde doel was de instandhouding van de gedachtenis (*memoria*) van heiligen, vooral als die tot de eigen gemeenschap hadden behoord. Dit is een doelstelling van geschiedschrijving in het algemeen, maar in het bijzonder ook van sommige heiligenlevens, bijvoorbeeld de *vitae* van de monniken en lekenbroeders van Villers. De heiligenlevens van leden van een groep die in een verzameling werden bijeengebracht, dienden om de groep een gemeenschappelijke identiteit en een gevoel van saamhorigheid te verschaffen.<sup>150</sup> Een vierde doel was het ondersteunen van claims en het legitimeren van macht. Kerkelijke en wereldlijke leiders konden hun politiek gezag legitimeren op basis van een relatie met of verwantschap aan een heilige.<sup>151</sup> Door een band te creëren met een heilige straalde diens heiligheid op hen af. Zo werden Karel de Grote en allerlei Merovingische heiligen in de geslachtslijn van de Brabantse hertogen opgenomen (zie paragraaf 4.2). Een vijfde doel van heiligenlevens, ten slotte, was het verrichten van een vrome daad door de hagiograaf zelf. Dikwijls vroeg hij in de proloog of in het slotwoord of de lezers voor hem wilden bidden. Overigens vervulden heiligenlevens niet al deze doelstellingen en functies (tegelijk). Vanaf de twaalfde eeuw is onder meer een onderscheid waarneembaar tussen *vitae* die bestemd waren voor een canonisatieprocedure en heiligenlevens die dat niet waren.

### *Een nieuwe type heiligenleven*

Vanaf de twaalfde eeuw werden *vitae* geschreven van ‘nieuwe’, levende heiligen, tijdgenoten dus van de hagiografen.<sup>152</sup> De nieuwe spiritualiteit, waarin de nadruk lag op de *vita apostolica*, de devotie tot en de navolging van Christus en de verinnerlijking van het geloof, bracht nieuwe vormen van heiligheid met zich mee. Behalve aan ‘grote’ figuren, zoals bisschoppen, abten en abdissen, werden nu ook heiligenlevens gewijd aan gewone leken, onder wie veel vrouwen.<sup>153</sup> Zij waren al tijdens hun leven een voorbeeld en spiegel van het heilige geweest. Men tekende hun *vitae* al vrij snel op na hun dood. Met de nieuwe heiligen deed in de (late) twaalfde en dertiende eeuw ook een nieuw type heiligenleven zijn intrede. Kort gezegd verschoof hierin de aandacht voor de heilige als machtige wonderdoener vanuit het graf naar de heilige als krachtig levend voorbeeld.<sup>154</sup> De verschuiving is

<sup>148</sup> Ineke van't SPIJKER, ‘Model Reading: Saints’ Lives and Literature of Religious Formation in the Eleventh and Twelfth Centuries’, in: RENARD, “*Scribere sanctorum gesta*”, 135–156, aldaar 136–137 en 140–141.

<sup>149</sup> HEFFERNAN, *Sacred Biography*, 6.

<sup>150</sup> VAN'T SPIJKER, ‘Model Reading’, 144. Hierover meer in paragraaf 3.4 en 4.4.

<sup>151</sup> MICHAEL E. GOODICH, *Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 25 (Stuttgart: A. Hiersemann, 1982) 6.

<sup>152</sup> GOODICH, *Vita Perfecta*, 9; Anneke B. MULDER-BAKKER, ‘Saints without a past: Sacred places and intercessory power in saints’ Lives from the Low Countries’, in: idem, *The Invention of Saintliness*, 38–57, aldaar 45–47.

<sup>153</sup> GOODICH, *Vita Perfecta*, 4, 173 en 192–193.

<sup>154</sup> MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 197–198; NEWMAN, ‘Introduction’, 17.

een verplaatsing van een accent. Nieuwe (leken)heiligen verichtten blijkens de *vitae* (en in sommige gevallen ook blijkens toegevoegde *miracula*) wel degelijk wonderen na hun dood, maar die stonden niet langer centraal.

De belangrijkste doelstelling en functie van dertiende-eeuwse *vitae* van nieuwe heiligen, meer bepaald die van de lekenheiligen uit het bestudeerde corpus, was het stichten van het publiek. De heiligenlevens hielden de lezer(es) of toehoorder een vroomheidsmodel voor waarnaar hij of zij zich kon richten. Dat blijkt onder meer uit de grote aandacht voor het innerlijke spirituele leven van de heilige.<sup>155</sup> Roisin betitelt de nieuwe heiligenlevens als *biographies mystiques* omdat niet de uiterlijke grootsheid van de heiligen centraal stond, maar hun mystieke gaven en deugden.<sup>156</sup> Deze trend is volgens Barbara Newman in de twaalfde eeuw ingezet met de *vita* van Hildegard van Bingen, waarin haar mystieke en profetische gaven de voornaamste motieven waren.<sup>157</sup> Welke *vita* ook de eerste was, duidelijk is dat in de dertiende eeuw sprake was van een nieuw type heilige en een nieuw type *vita*. Hagiografen maakten nauwelijks nog gewag van wonderen vanuit het graf, die voordien steeds als bewijs van heiligheid werden aangevoerd.<sup>158</sup> Dertiende-eeuwse *vitae* van lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden waren doorgaans ook helemaal niet bedoeld om te dienen in een canonisatieproces. Jacob van Vitry deed wel een poging om een officiële verering van Maria van Oignies teweeg te brengen, maar in het geval van de meeste lekenheiligen uit het corpus bleef een dergelijk initiatief uit.<sup>159</sup> Zij hadden dikwijls ook nauwelijks of geen cultus waaraan hun *vita* kon bijdragen. Vanaf de dertiende eeuw werd overigens ook in de pauselijke canonisatieprocedure meer waarde gehecht aan het door betrouwbare ooggetuigen gadeslagen deugdzame leven van een heilige dan aan diens wonderen.<sup>160</sup> Toch bleef een betrouwbaar verslag van postuum verrichte wonderen een voorwaarde voor canonisatie.

Niet alleen uit de grote aandacht voor het innerlijk en het deugdzame leven van de lekenheiligen maar ook uit de expliciete bewoordingen van de auteurs kan worden opgemaakt dat de nieuwe heiligenlevens voornamelijk waren bedoeld als voorbeeld (*exemplum*). Het woord *exemplum* komt in de *vitae* vele malen voor.<sup>161</sup> Thomas van Cantimpré schrijft in de proloog van die van Christina dat hij haar had vervaardigd om de lezer te stichten en om Christus te eren.<sup>162</sup> In een van de laatste hoofdstukken merkt hij op dat hij niet wil ingaan op de wonderen die bij het graf van Christina hebben plaatsgevonden (maar hij zegt

<sup>155</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 140, 205–206; A.M.J. VAN BUUREN, 'Lutgart van Tongeren', in: STUIP en VELLEKOOP, *Andere Structuren, andere heiligen*, 260–264, aldaar 123; Barbara NEWMAN, 'Preface: Goswin of Villers and the Visionary Network', in: CAWLEY en NEWMAN, *Send me God*, xxix–xlix, aldaar xxxi; Werner WILLIAMS-KRAPP, 'Literary genre and degrees of saintliness: The perception of holiness in writings by and about female mystics', in: MULDER-BAKKER, *The Invention of Saintliness*, 206–218, aldaar 213.

<sup>156</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 8–9.

<sup>157</sup> Barbara NEWMAN, 'Hildegard and her Hagiographers: The Remaking of Female Sainthood', in: MOONEY, *Gendered Voices*, 16–34, aldaar 18–19.

<sup>158</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 78; GOODICH, *Vita Perfecta*, 31.

<sup>159</sup> MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 195–196.

<sup>160</sup> GOODICH, *Vita Perfecta*, 31; MULDER-BAKKER, 'Heilige personen', 201; VAUCHEZ, *Sainthood in the Later Middle Ages*, 36–37 en 499; KIECKHEFER, 'Imitators of Christ' 31.

<sup>161</sup> MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 196.

<sup>162</sup> Ob aedificationem legentium et specialiter Christi laudem, [...] descripsi. VCM, AASS, 650 (prologus).

niet waarom).<sup>163</sup> Als hij de heiligverklaring van Christina op het oog had gehad, zou hij dat wel hebben gedaan of zou hij een mirakelboek hebben aangelegd. Immers, voor een heiligverklaring waren wonderen nodig (hij schrijft overigens wel dat ze plaatsvonden). In plaats daarvan sloot hij af met een hoofdstuk waarin hij de lezers een les geeft en hen oproept net als Christina boete te doen. Christina waarschuwde gelovigen voor de verschrikkingen van vagevuur en hel door middel van woorden, gehuil, geschreeuw en 'met het voorbeeld van haar leven' (*exemplo vitae*).<sup>164</sup> In de proloog van de *vita* van Lutgard van Tongeren schrijft Thomas te hopen dat de *vita*, als een *exemplum* van deugd, de deugdzzaamheid van de lezers zal vermeerderen.<sup>165</sup> De anonieme auteur van de *vita* van Juliana van Cornillon begint de proloog al direct met de mededeling dat het voorbeeld het voornaamste middel is voor het beïnvloeden van het gedrag van mensen. Zoals was wordt ingedrukt door een stempel, zo wordt de moraal gevormd door het voorbeeld.<sup>166</sup> Verderop schrijft hij dat het voorbeeld van de heiligen tot deugdzzaamheid leidt. Daarbij geldt dat hoe recenter de heiligen leefden, hoe krachtiger hun voorbeeld is.<sup>167</sup> Evenals Thomas schreef hij de *vita* van Juliana expliciet ter stichting.<sup>168</sup>

Wat schreven de auteurs over hun beoogde publiek? De auteur van de *vita* van Juliana had, hoewel hij in opdracht schreef van Johannes van Lausanne, een kanunnik van het Sint-Maartens klooster in Luik, zowel mannen als vrouwen op het oog. Hij betoogt dat de nieuwe heiligen, zowel mannelijke als vrouwelijke, door mannen en vrouwen moeten worden geïmiteerd in de uitoefening en voortgang van hun deugden.<sup>169</sup> Hij richt zich trouwens tot lezers én toehoorders.<sup>170</sup> Dat doet ook Goswin van Bossut in de *vita* van Arnulf van Villers: de *vita* diende ter stichting van de luisteraars.<sup>171</sup> Goswin schreef de *vita* vermoedelijk in de eerste plaats voor het eigen klooster Villers, waar ze voor de tafellezing konden dienen. Tegelijkertijd hoopte hij dat toekomstige lezers baat bij de tekst zouden hebben.<sup>172</sup> Thomas van Cantimpré vervaardigde de *vita* van Lutgard in opdracht van de abdis van haar klooster Aywières, maar dacht eveneens aan een toekomstig publiek: 'niet alleen jullie [de nonnen van het klooster Aywières], maar alle maagden van alle kloosters zouden dit heiligenleven van de begenadigde Lutgard moeten ontvangen'.<sup>173</sup> Hij had dus een publiek van

<sup>163</sup> Nec enim ullus ambigit, gratiam sanitatum collatam esse his, qui cum fide debita ad ejus tumulum accesserunt. Sed nos hujusmodi prosequi non valemus. *VCMA*, AASS, 659 (c. xl).

<sup>164</sup> Hoc verbis multis, hoc fletibus, hoc ejulatibus, hoc clamoribus infinitis, hoc exemplo vitae plus docuit. *VCMA*, AASS, 659 (c. xli).

<sup>165</sup> Augeatque legentibus virtutem et meritum, quibus praescriptum adierit virtutis exemplum. *VLA*, AASS, 189 (prologus).

<sup>166</sup> Nam sicut impressionem cera recipit ex sigillo, sic vitae formatur moralitas ab exemplo. Godefridus HENSCHENIUS, (ed.), *De B. Juliana virgine priorissa Montis-Cornelii apud Leodium*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Aprilis I (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1866) 442–475, aldaar 442 (prologus) (hierna geciteerd als *VJC*, AASS).

<sup>167</sup> Sed licet Sanctorum Sanctarumque temporis antiqui gesta, auribus inculcata fidelium, virtutum semper esse debeant incentiva; scio tamen quod exempla Sanctorum nostri temporis, quanto recentiora tanto magis sunt motiva. *VJC*, AASS, 442 (prologus). Zie ook MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 197 en 269, noot 68.

<sup>168</sup> Digna est ut pro aedificatione fidelium ad memoriam revocetur. *VJC*, AASS, 442 (prologus).

<sup>169</sup> Quin et nostra tempora multos Sanctos habuerint, et adhuc habeant, atque Sanctas; non solum mulieribus sed et viris in virtutum exercitiis et profectibus imitandas. *VJC*, AASS, 442 (prologus).

<sup>170</sup> Sed obsecro lectores pariter et auditores ... *VJC*, AASS, 443 (prologus).

<sup>171</sup> Ad aedificationem audientium, in medium proferemus. *VAV*, AASS, 574 (Liber II, c. xv).

<sup>172</sup> Aliqua, tam praesentibus quam posteris, profutura, scribere valeamus. *VAV*, AASS, 558 (prologus).

<sup>173</sup> Ergo non sol vos, sed omnium monasteriorum Brabantiae coetus virginum, Vita piaie Lutgardis suscipiant. *VLA*, AASS, 189 (prologus).

vrouwelijke kloosterlingen op het oog, ook al schreef hij in het Latijn. In hoofdstuk 3 zullen we overigens zien dat de overgeleverde handschriften een aanwijzing vormen dat het werkelijke publiek van de *vita* van Lutgard (en dat van *vitae* van de andere lekenheiligen) overwegend mannelijk was.

De heiligenlevens boden de lezers en toehoorders een levend voorbeeld en een spiegel. In de *vitae* kwamen de overleden heiligen weer tot leven en konden zij als het ware worden aanschouwd.<sup>174</sup> Die beeldspraak werd ook gebruikt door de auteurs. Goswin houdt zijn lezers door middel van het voorbeeld van Arnulf een spiegel voor: in die spiegel zien zij dat hun opofferingen in het niet vallen bij die van Arnulf.<sup>175</sup> Thomas schrijft in de *vita* van Christina: *Vide ergo lector* (Ziet dus, lezer).<sup>176</sup> De lezer moest 'kijken' naar het levende voorbeeld van Christina. Dat diende om te inspireren en om af te schrikken, maar niet om op alle punten letterlijk na te volgen.<sup>177</sup> De lezer werd wel opgeroepen om boete te doen, maar moest op een voor hem of haar geschikte wijze invulling geven aan die penitentie. De boetedoening die Christina volbracht was immers naar menselijke maatstaven niet te volbengen: de pijnen van het vagevuur waren alleen te dragen door een lichaam dat reeds dood was. Dat van Christina was door haar eerste overlijden en terugkeer uit de dood van een andere soort, het was een engelenlichaam.<sup>178</sup> In de *vita* van Maria van Oignies schrijft Jacob van Vitry hetzelfde: lezers moesten de extreme gedragingen niet nabootsen, maar enkel bewonderen.<sup>179</sup> De deugdzaamheid van de heiligen moest door de lezer worden verinnerlijkt; de afschrikwekkende pijnigingen dienden ter vermaning. In de *vita* van Ida van Nijvel spreekt Goswin van Bossut de lezers direct en in scherpe bewoordingen aan. Hij waarschuwt hen uitvoerig voor de verschrikkingen van de hel die Ida in een visioen had aanschouwd:

Wat doen jullie, o ellendige liefhebbers van de wereld, wat doen jullie? Waarom zijn jullie zo dwaas en rennen jullie met open ogen de hel in, haasten jullie je naar de dood, de eeuwigdurende dood? Als het mogelijk was voor jullie om nu te zien hoe de hel is, zouden jullie niet toelaten dat je werd gevangen door de strikken van de duivel.<sup>180</sup>

### *Exempla*

Dertiende-eeuwse *vitae* van levende (leken)heiligen vertonen wat betreft hun stichtelijke functie overeenkomsten met *exempla* of exempelen. Dat zijn korte anekdotes die op (de middeleeuwse opvatting van) historische waarheid berusten en een geloofsopvatting illu-

<sup>174</sup> MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 197–198; ZARRI, 'Living Saints', 219.

<sup>175</sup> *Attendant ergo nunc universi, omnes corporis dolores, quos ille ab initio conversionis suae, usque ad obitum suum, perpassus est; et in ejus sancta conversatione, quasi in quodam speculo lucidissimo, pervidere poterunt, quam modica sint respectu passionum illius, ea quae ipsi pro Christo Domino patiuntur.* *VAV, AASS*, 565 (Liber I, c. xii).

<sup>176</sup> *Vide ergo, lector, quantis simus obnoxii, qui Christinam videmus tot tormenta.* *VCN, AASS*, 659 (c. xl).

<sup>177</sup> Deze spanning tussen navolging en bewondering komt vaker voor in heiligenlevens. VAN'T SPIJKER, 'Model Reading', 144.

<sup>178</sup> SWEETMAN, 'Christine of Saint-Trond's Preaching', 81.

<sup>179</sup> *nec hoc dixero ut excessum commendem en imitari non possumus en admiremur potius quam imitemur.* *VMO, AASS*, 550 (Liber I, c. ii).

<sup>180</sup> *Quid agitis, o miseri amatores mundi, quid agitis? Quare tam insensati estis ut apertis oculis curratis ad infernum, properetis ad mortem et mortem sempiternam? [...] Si possibile esset vobis videre nunc qualis infernus sit, non pateremini vos irretiri laqueis diaboli, qui vos secum in tormentis aeternaliter socios habere desiderat.* *De beata Ida de Rameia*, 224 (c. xviii). Deze passage is weggelaten uit de uitgave door Henríquez.

streren.<sup>181</sup> Evenals de *vitae* van lekenheiligen bevatten *exempla* ‘levende’ heilsgeschiedenis, heilsgeschiedenis die zich opnieuw voltrekt wanneer de tekst wordt gelezen.<sup>182</sup> Exempelen kunnen worden beschouwd als een tekstsoort op zich, maar ze staan als retorisch middel doorgaans in dienst van een ander genre, voornamelijk van de preek.<sup>183</sup> In de late middeleeuwen putten geestelijken veelvuldig uit *exempla*-verzamelingen om hun preken te verlevendigen met anekdotes en om in traktaten een standpunt toe te lichten. Vele van de oudste en bekendste verzamelingen van *exempla* zijn afkomstig van cisterciënzers, zoals de *Dialogus miraculorum* (1219–1223) van de hand van de monnik Caesarius van Heisterbach. In de dertiende eeuw legden met name dominicanen, predikers bij uitstek, *exempla*-verzamelingen aan. De belangrijkste onder hen zijn Jacob van Vitry en Stefan (Etienne) van Bourbon.<sup>184</sup>

Niet alleen wat betreft hun functie, maar ook in hun opzet lijken sommige heiligenlevens enigszins op *exempla*-verzamelingen. De *vitae* van Christina Mirabilis en Maria van Oignies bijvoorbeeld zijn een aaneenschakeling van anekdotes die lessen over deugden bevatten.<sup>185</sup> Het is niet toevallig dat de auteurs ervan allebei ook *exempla* hebben verzameld. Jacob van Vitry schreef behalve veel preken ook de *Historia Occidentalis*, een exemplerverzameling over de morele staat van de Kerk en haar toekomst. Thomas van Cantimpré was de auteur van het *Bonum universale de apibus*, waarin het religieuze leven wordt vergeleken met het leven in een bijenkorf. Hij verwerkte enkele passages uit de *vita* van Christina en het *Supplement* over Maria van Oignies in zijn *Bonum universale*.<sup>186</sup> Passages uit de *vita* van Maria van Oignies werden ook in andere *exempla*-verzamelingen opgenomen. Vincent van Beauvais nam grote delen van haar *vita* over in zijn *Speculum historiale*.<sup>187</sup> Arnold van Luik ontleende er eveneens een tiental exempelen aan voor zijn *Alphabetum narrationum*.<sup>188</sup> Ver-

<sup>181</sup> Claude BRÉMOND, Jacques LE GOFF en Jean-Claude SCHMITT, *L'“exemplum”*. Typologie des sources du Moyen Âge occidental 40 (Turnhout: Brepols, 1982) 36–38.

<sup>182</sup> ‘An exemplum, indeed, but then in the sense of Aaron Gurevich’s definition, a salvational story that “happens” at the very moment it is being told.’ MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 198.

<sup>183</sup> BRÉMOND, LE GOFF en SCHMITT, *L'“exemplum”*, 28, 36–38 en 79; Jacques BERLIOZ, ‘Introduction à la recherche dans les *exempla* médiévaux’, in: Jacques BERLIOZ en Marie Anne POLO DE BEAULIEU (red.), *Les Exempla médiévaux: Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach* (Carcassonne: Garac/Hesiode, 1992) 15–74, aldaar 19.

<sup>184</sup> Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum: A handbook of medieval religious tales*. FF Communications 204 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1969) 521.

<sup>185</sup> KING, ‘The sacramental witness’, 148; MULDER-BAKKER, ‘General Introduction’, 29–30; NEWMAN, ‘Introduction’, 17.

<sup>186</sup> Georgius COLVENERIUS (ed.), *Thomae Cantipratani, S. Theol. Doctoris, Ordinis Praedicatorum, et Episcopi suffraganei Cameracensis, Bonum universale de apibus. In quo ex mirifica apum [...]* (Douai: Baltazar Bellerus, 1627) 505–506 (Liber II, 53, 23) over Christina; 40 (Liber I, 9, 8) en 529–530 (Liber II, 54, 18) over Maria.

<sup>187</sup> Vincentius Bellovacensis: *Speculum Historiale Bibliotheca Mvndi sev Specvli Maioris Vincentii Bvrgvndi praesulis Bellovacensis, ordinis praedicatorum, theologi ac doctoris eximii, tomus quartus, qui specvlvm historiale inscribitvr...* [etc.] (Douai: Baltazar Bellerus, 1624; anastatische herdruk: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1965) 1240–1252 (Liber XXX, c. x–li).

<sup>188</sup> Michel LAUWERS, ‘Expérience béguinale et récit hagiographique: A propos de la “Vita Mariae Oigniacensis” de Jacques de Vitry (vers 1215)’, *Journal des Savants* (1989) 61–101, aldaar 84, noot 102. Het *Alphabetum narrationum* is nog niet uitgegeven. We beschikken al wel over een uitgave van een Middelenegse vertaling van het *Alphabetum*, waarin ik tien exempelen over Maria heb gevonden. Arnold van Luik werd door Banks nog verkeerd geïdentificeerd als Stefan (Etienne) van Besançon. Mary Macleod BANKS (ed.), *An Alphabet of Tales. An English 15th century translation of the Alphabetum Narrationum of Etienne de Besançon. From Additional Ms. 25,719 of the British Museum I–II*. Early English Text Society. Original Series 126–127 (Londen: Kegan Paul, Trench, Trübner en Co., 1904–1905) I: 17, nr. 21; 100, nr. 145; 174, nr. 248; II: 293, nr. 427; 294, nr. 429; 391–392, nr. 588 en 589; 411, nr. 616 (passage uit de *Vita* van Maria van Oignies over Christina de Wonderbare); 441, nr. 660; 518–519, nr. 778. Deze exempelen zijn opgenomen in de index van Tubach: TUBACH, *Index exemplorum*, 11, nr. 38, 249, nrs. 3201, 3202, 3203, 3204A en 3204B, 284, nr. 3671, 334, nr. 4375, 374, nr. 4945 en 395, nr. 5240A. Volgens de index van Tubach zijn deze exempelen ook te vinden in een Catalaanse exemplerverzameling en één ervan (nr. 588) tevens in een Hongaars werk.



der namen Caesarius van Heisterbach en Stefan van Bourbon passages uit Maria's *vita* over in hun werk.<sup>189</sup> Andersom werden *exempla* over vrome leken bewerkt tot een zelfstandige *vita*. Zo bevat de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach een levensbeschrijving van Walter van Bierbeek die ook apart voorkomt in handschriften.<sup>190</sup>

Een ander teksttype waarmee de dertiende-eeuwse *vitae* van vrome leken verwantschap vertonen zijn de broeder- en zusterboeken uit verschillende religieuze orden. Die bevatten levensbeschrijvingen van broeders of zusters van een bepaalde gemeenschap. Ze hebben het doel volgende generaties in de gemeenschap rolmodellen te verschaffen en de herinnering aan de broeders en zusters te bewaren. De *Gesta sanctorum Villariensium* bijvoorbeeld zijn een verzameling van levensbeschrijvingen van monniken en lekenbroeders uit het cisterciënzer klooster Villers, in fasen samengesteld vanaf de veertiende eeuw.<sup>191</sup> Ze bevatten onder meer de levensbeschrijving van de lekenbroeder Arnulf van Villers, die in een oudere en langere versie ook afzonderlijk in handschriften voorkomt. Sommige levensbeschrijvingen kunnen getypeerd worden als heiligenleven, omdat de monnik of lekenbroeder daarin als heilige wordt gepresenteerd. Broederboeken (*libri fratrum*) zijn, behalve bij cisterciënzers, bekend bij franciscanen, kartuizers en dominicanen.<sup>192</sup> Verder zijn er de zogenaamde *Schwesterbüchern*, verzamelingen van levensbeschrijvingen van dominicanessen uit het Duitse Rijnland.<sup>193</sup> In de Nederlanden zijn *libri fratrum* en zusterboeken opgesteld in het milieu van de moderne devoten in de vijftiende eeuw. De broeders en zusters werden, op enkele uitzonderingen na, niet als heiligen gepresenteerd, maar dienden wel als voorbeeld.<sup>194</sup> De relatie tussen heiligenlevens van vrome leken, *exempla*, *libri fratrum* en zusterboeken verdient nadere bestudering, met name in die contexten waarin ze gezamenlijk functioneerden.<sup>195</sup> Alle hebben dezelfde functie: het verschaffen van modellen.

<sup>189</sup> Over Caesarius van Heisterbach, zie: LAUWERS, 'Expérience béguinale', 69, noot 37, 81, noot 89 en 83-84, noot 102. Het gaat niet om Caesarius' bekende werk *Dialogus miraculorum*, maar om de *Libri VIII miraculorum* uit 1225-1226. Voor Stefan van Bourbon, zie: Maria Grazia CALZÀ, *Dem weiblichen ist das Verstehen des Göttlichen "auf den Leib" geschrieben: die Begine Maria von Oignies (-1213) in der hagiographischen Darstellung Jakobs von Vitry (-1240)*. Bibliotheca academica: Sammlung interdisziplinärer Studien 3 (Würzburg: Ergon Verlag, 2000) 48-49, noot 121. Het is mij onbekend om welke exempelen het gaat en waar ze precies zijn te vinden.

<sup>190</sup> De levensbeschrijving van Walter van Bierbeek komt voor in *Distinctio VII*, c. xxxviii van de *Dialogus Miraculorum*: STRANGE, *Caesarii Heisterbacensis ... Dialogus miraculorum II*, 49-57. Een sterk verkorte en gewijzigde versie staat in het in paragraaf 3.4 behandelde handschrift Brussel, KB, 4459-70, f. 65r-v. Voorts heeft Johannes Gielemans de *exempla* in een bewerking opgenomen in zijn *Historiologium Brabantinorum*, handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710, f. 194v-197r (1485-1487), uitgegeven in de *Acta Sanctorum: Vita h. Walteri de Birbeke*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Ianuarius III (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1863) 60-63 (hierna geciteerd als *VWB, AASS*). Verder bevat Brussel, KB, 1780-81, f. 71r-80v (vijftiende eeuw), misschien in of nabij Oudenburg, de levensbeschrijving van Walter door Caesarius van Heisterbach met daaraan toegevoegd een gedicht en een gebed. Boven het gedicht staat de rubriek: *Sequitur laus quodam metrica ad laudem sancti Walteri per me Ny. Weyts edita anno liliij. octaua kalendas augusti*.

<sup>191</sup> Zie de elektronische databank *The Narrative Sources from the Medieval Low Countries – De verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden – Les sources narratives des Pays-Bas médiévaux*. Versie 3.3 (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis Universiteit Gent, Instituut voor Middeleeuwse Studies Katholieke Universiteit Leuven en Afdeling Geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, 1996-2004), <http://www.narrative-sources.be>, nr. G078 (hierna geciteerd als *Narrative Sources* 3.3). De *Gesta* zijn onvolledig uitgegeven: G. WAITZ (ed.), *Ex gestis sanctorum Villariensium*, in: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores XXV* (Hannover: Hahn, 1880; anastatische herdruk: Stuttgart en New York: Hiersemann, 1964) 220-235.

<sup>192</sup> Ludo JONGEN en Wybren SCHEEPSMA, 'Wachten op de hemelse Bruidegom. De Diepenveense nonnenviten in literairhistorisch perspectief', in: MERTENS, *Boeken voor de eeuwigheid*, 295-317 en 467-476, aldaar 312-313.

<sup>193</sup> JONGEN en SCHEEPSMA, 'Wachten op de hemelse Bruidegom', 314.

<sup>194</sup> SCHEEPSMA, *Deemoed en devotie*, 134.

<sup>195</sup> Deze problematiek is het onderwerp van het onderzoeksproject 'Voorbeeldige levens: Het spanningsveld tussen het historiografische en het hagiografische discours in de Moderne Devotie', uitgevoerd binnen het Ruusbroecgenootschap (Univer-



## 2.4 Boetedoening, bemiddeling en autoriteit

Welk voorbeeld gaven Christina en andere lekenheiligen nu precies? Uit de *vita* van Christina kwamen drie thema's als essentieel naar voren, namelijk boetedoening, bemiddeling (onder meer voor de zielen in het vagevuur) en godsdienstig gezag als profeet (paragraaf 2.1 en 2.2). In deze paragraaf is bij elk ervan een andere exemplarische *vita* gezocht, respectievelijk die van Arnulf van Villers, Ida van Nijvel en Maria van Oignies. Ze worden hier als voorbeelden van de thema's wat uitvoeriger behandeld, mede omdat ze in de volgende hoofdstukken vaak aan bod komen. De thema's boetedoening, bemiddeling en autoriteit geven samen kernachtig weer welk voorbeeld en welke spiegel de auteurs de lezer voorhielden. Wie de lezers waren, zal in het volgende hoofdstuk onderzocht worden met behulp van gegevens over de herkomst en de verspreiding van de handschriften met de *vitae* van lekenheiligen. Handschriftelijke gegevens maken inzichtelijk in welke kringen de lezers gezocht moeten worden, de hier behandelde thema's waaróm zij die *vitae* interessant vonden. In deze en de volgende paragraaf blijkt dat het overkoepelende onderwerp van de *vitae*, namelijk de heilige leek in zijn of haar rol als profeet, vooral geestelijken stof ter overdenking bood.

### *Boetedoening en imitatio Christi: Arnulf van Villers*

De centrale boodschap die Thomas van Cantimpré zijn lezers meegaf, is: doe boete om een straf in hel of vagevuur te ontlopen. Christina gaf een afschrikwekkend voorbeeld van de straffen in het vagevuur, maar tevens imiteerde zij door haar boetedoening het lijden van Christus. Boetedoening (penitentie) was naast het nastreven van de *vita apostolica* een geschikt middel voor leken om bij te dragen aan hun eigen zielenheil. Ze transformeerde in de twaalfde eeuw van een opgelegde straf voor zondaars in een vrijwillige levensstijl voor hen die perfectie nastreefden.<sup>196</sup> Een volmaakt vroom leven was immers gelegen in de navolging van (het lijden van) Christus. Voor leken was boetedoening een middel bij uitstek om een volmaakte staat te bereiken, omdat er geen scholing, wijding of professie voor nodig was. In de *vitae* van lekenheiligen zijn penitentie en *imitatio Christi* dan ook belangrijke thema's. Ondanks dat zij niet allemaal monnik of non waren, stonden dertiende-eeuwse lekenheiligen in de traditie van de woestijnvaders en de elfde- en twaalfde-eeuwse heremieten die zichzelf pijnigden.<sup>197</sup> Uiteraard waren zij ook opvolgers van de vroeg-christelijke martelaren en martelaressen. Arnulf van Villers, naast Christina Mirabilis het voorbeeld bij uitstek van boetedoening, wordt in zijn *vita* regelmatig 'moderne martelaar' genoemd.<sup>198</sup> Zijn boete was volgens zijn hagiograaf zelfs zwaarder dan die van de oude martelaren, omdat het zelfopgelegde martelingen betrof.<sup>199</sup>

siteit Antwerpen). Zie ook A. M. BOLLMANN, *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio moderna: Volkssprachige Schwesternbücher in literarhistorischer Perspektive* (onuitgegeven proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2004) 185-192; HEENE, 'Hagiografisch herschrijven', 256, 276-280; WILLIAMS-KRAPP, 'Literary genre and degrees', 214-215.

<sup>196</sup> VAUCHEZ, *The Laity in the Middle Ages*, 111-112; HEENE, 'Ad sanguinis effusionem', 7.

<sup>197</sup> NEWMAN, 'Preface', xli.

<sup>198</sup> novi Martyris nostri. En: Martyri nostro. *IV*, AASS, 558 (prologus) en 561 (Liber I, c. v).

<sup>199</sup> sed manibus propriis seipsum caedens, et tormentum tormento addens, majus aliquid ageret quam Martyres antiqui, qui alienis manibus torquebantur. *IV*, AASS, 561 (Liber I, c. iv).

Penitentie vormt het centrale thema van het heiligenleven van Arnulf. De auteur ervan is Goswin van Bossut, monnik en cantor in het cisterciënzer klooster Villers waar Arnulf als lekenbroeder woonde en werkte.<sup>200</sup> De *vita* bestaat uit twee boeken, waarvan het eerste geheel gewijd is aan de boetepraktijken en martelinstrumenten van Arnulf. Goswins doel met het eerste boek was te laten zien hoe Arnulf de martelaarskroon verdiende.<sup>201</sup> Hij was een Brusselse jongeman die in zijn jeugd zeer lichtzinnig leefde. Zijn gedrag en taalgebruik waren volgens Goswin als die van een landloper wiens pad tot de dood leidt.<sup>202</sup> Arnulf was echter uitverkoren. God greep op een gegeven moment in en zond hem de Heilige Geest, waarna hij biechtte, zijn 'oude mens aflegde en de nieuwe aantrok'.<sup>203</sup> Hij begon het gezelschap van religieuzen op te zoeken en woonde zo veel mogelijk missen bij. In 1201 trad hij op de leeftijd van 22 jaar als lekenbroeder toe tot de cisterciënzer orde. Zijn leven eindigde na een periode van ziekte in 1228.

Goswin gebruikt in zijn beschrijving van Arnulf veel beeldspraak uit het krijgswezen en typeert hem als de (bijbelse) *miles Christi*, soldaat van Christus.<sup>204</sup> Hij schrijft bijvoorbeeld dat Arnulf als nieuwe worstelaar tegen verleidingen streed, zijn wapenrusting uitbouwde en de wacht hield tegen verleidingen en zonden.<sup>205</sup> Als een 'nieuwe recruit van Christus' deed hij na een jaar in het klooster professie.<sup>206</sup> Het regime daar was hem niet streng genoeg en hij legde zichzelf heimelijk strengere ascese en heviger pijniging op dan volgens de regel was toegestaan. Hij spande koorden van paardenhaar om zijn benen. Toen hij flauwviel van de pijn vermaande een monnik hem; hij ging te ver. Van zijn biechtvader mocht hij dit soort praktijken voortaan alleen nog na toestemming uitvoeren. Hij kon zijn boetepraktijken nu zonder ongehoorzaam te zijn voortzetten en hield daarbij rekening met zijn medebroeders. Toen zijn rottende wonden, waaruit de maden kropen, begonnen te stinken, bedacht hij weer andere straffen. Hij wentelde zich naakt door de brandnetels, droeg een haren kleed op zijn huid en geselde zich met takkenbossen. De boetedoening was Arnulfs manier om Christus te imiteren. Hij gaf zijn bloed zoals Christus zijn bloed gaf en volgde 'mannelijk' de Heer in diens passie.<sup>207</sup>

<sup>200</sup> De *vita* is overgeleverd in verschillende redacties en versies, waarnaar nog nauwelijks onderzoek is verricht. In de *Gesta sanctorum Villariensium* is een verkorte *vita* opgenomen (BHL 714), terwijl de eigenlijke *vita* (BHL 713) in handschriften van diverse samenstelling voorkomt. Zie voor enkele aantekeningen hierover E. DE MOREAU, *L'abbaye de Villers-en-Brabant aux XIIe et XIIIe siècles: Étude d'histoire religieuse et économique* (Brussel: Librairie Albert Dewit, 1909) xxvii–xxix; CAWLEY en NEWMAN, *Send me God*, xx–xxii.

<sup>201</sup> In primo libro Vitae ejus, non solum corporales ejus afflictiones, sed etiam instrumenta afflictionum tantummodo annotare; ut discant omnes longo illum martyrio fuisse coronatum. *IVAV*, AASS, 558 (prologus).

<sup>202</sup> Sed levis moribus et verbis, per tortuosa mortis itinera coepit erraticus viator incedere. *IVAV*, AASS, 559 (Liber I, c. i).

<sup>203</sup> Exiit veterem hominem cum actibus suis, et induit novum. *IVAV*, AASS, 559 (Liber I, c. i). Deze passage is gebaseerd op de bijbel, onder meer het volgende stuk: 'Door Jezus wordt duidelijk dat u uw vroegere levenswandel moet opgeven en de oude mens, die te gronde gaat aan bedrieglijke begeerten, moet afleggen, dat uw geest en uw denken voortdurend vernieuwd moeten worden en dat u de nieuwe mens moet aantrekken, die naar Gods wil geschapen is in waarachtige rechtvaardigheid en heiligheid.' Efeziërs 4, 21–24 (NBV).

<sup>204</sup> 'Deel in het lijden als een goed soldaat van Christus Jezus.' 2 Timoteüs 2, 3 (NBV).

<sup>205</sup> Pugnans itaque de cetero novus athleta viriliter, praeparavit animam suam ad tentationes; et in hoc statu Religionis, quasi duobus annis praemunens quantum potuit, se a peccatis et vitiis custodivit. *IVAV*, AASS, 559 (Liber I, c. i).

<sup>206</sup> Novus Christi tirunculus. *IVAV*, AASS, 559 (Liber I, c. ii). C. ii begint met de woorden *Egressus igitur...* (dit is wat onduidelijk aangegeven in de editie).

<sup>207</sup> [Goswin spreekt Arnulf aan:] ut merito offerres Domino majestatis sanguinem tuum, qui tempore passionis suae grantanter obtulit pro te Deo Patri sanguinem suum. En: sequebatur viriliter Dominum Christum ad passionem. *IVAV*, AASS, 561 (Liber I, c. iv) en 564 (Liber I, c. x).

Het tweede boek gaat over Arnulfs deugden, openbaringen en daden (*gesta*). Zijn deugden waren, naast boetedoening, nederigheid, naastenliefde – hij deelde als een nieuwe Martinus zelfs meer uit aan de armen dan door de kloosteroversten was toegestaan – en (desondanks) gehoorzaamheid. Goswin verklaart deze tegenstrijdigheid niet. Wellicht vond hij dat Arnulfs morele gelijk boven de kloosterregel ging. Een bijzondere genadegave waren zijn onbeheersbare lachbuien, die vergezeld gingen van ritmisch stampen met zijn voeten, waarbij zijn hoofd rood aanliep. Ze werden veroorzaakt door de vreugde die hij voelde in zijn hart als hij een preek hoorde of als hij boete deed. Net als van het gedrag van Christina Mirabilis werd van deze lachbuien gedacht dat ze een kwade oorsprong hadden.<sup>208</sup> Goswin schrijft te hopen dat diegenen die om het gedrag van Arnulf lachen en zijn onschuld in twijfel trekken zelf eens de gave van tranen zullen krijgen. Deze terechtwijzing doet denken aan de anekdote over de huilende priester in de *vita* van Maria van Oignies. Goswin schrijft dat het lachen vooral door ‘seculieren’ niet altijd werd begrepen.<sup>209</sup> Hiermee bedoelt hij vermoedelijk niet gewone leken, maar seculiere geestelijken, tegen wie hij elders in de *vita* eveneens fulmineert. In een verhaal over een onkuise wereldheer haalt Goswin uit naar hypocriete priesters in het algemeen, die ‘wolven in schaapskleren zijn en in het gezicht van hun Redder spugen als zij de mis celebreren’.<sup>210</sup> De seculier in dit verhaal ging op aanraden van een vrome vrouw naar Arnulf om te vragen of die voor hem wilde bidden.<sup>211</sup> Arnulf doorzag de zondige staat waarin de priester leefde en wees hem om zijn hypocrisie terecht. Uit dit verhaal blijkt dat Arnulf een profeet was, die een raadgevende en corrigerende rol had in de samenleving. Een gravin vroeg hem ooit om advies over de plaats van een nieuw te stichten klooster, clerici kwamen bij hem om raad en hij kende door openbaring de gedachten en intenties van mensen.

Arnulf blonk uit in boetedoening, maar is zeker niet de enige lekenheilige in het bestudeerde corpus die op die manier Christus nabootste. Onthouding, versterving en zelfpijniging zijn gebruikelijke thema's in *vitae* van lekenheiligen.<sup>212</sup> Gerlach van Houthem leefde na zijn bekering ook zeer ascetisch. Hij droeg evenals Arnulf een haren kleed onder zijn harnas en overige kleding en at brood vermengd met as. Hij sliep zeer weinig en ondernam dagelijks een bedevaart naar het graf van Sint Servaas in Maastricht en eens per week een tocht naar Aken. Hij ging blootsvoets en soms waren de bloedsporen nog te zien, zo zwaar waren de tochten. Vrouwelijke heiligen pijnigden zichzelf eveneens. Christina Mirabilis is het voornaamste voorbeeld van hen, naast anderen, zoals Beatrijs van Nazareth, die zichzelf geselde, en Maria van Oignies, die stukken uit haar lichaam sneed.<sup>213</sup> De meeste

208 Fuerunt aliqui, qui spiritum, quo ille regebatur, non habentes; risum ejus jubilatorium in malo interpretati sunt. [...] Utinam qui ridentem deriserunt, et innocentem habuerunt contemptui, tantam habuerint abundantiam lacrymarum in pace cordis sui, quantum ille beatus habebat spiritualis risus copiam in horribili afflictione corporis sui. *VAV, AASS, 570* (Liber II, c. vii).

209 Maxime coram secularibus, qui ignorabant quid significaret tam vehemens risus ejus. *VAV, AASS, 570* (Liber II, c. vii).

210 Erubescant simulatores et luxuriosi Sacerdotes, qui sub vestimento ovium sunt lupi rapaces [...] qui, dum in Missae celebratione sacra verba ore immundo proferunt, in faciem Salvatoris spuunt. *VAV, AASS, 573* (Liber II, c. xiii).

211 Fuit quidam Sacerdos [secularis]... *VAV, AASS, 573* (Liber II, c. xiii). ‘Secularis’ staat in de editie tussen vierkante haken, omdat het niet in de verkorte *vita* is te vinden. Ik heb het, ter controle, wel gezien in handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 met de volledige *vita*, dat ik in paragraaf 4.2 behandel.

212 HEENE, ‘Ad sanguinis effusionem’, 8. Heene geeft talrijke voorbeelden uit het corpus van dertiende-eeuwse *vitae*, waarvoor ik graag verwijs.

213 *VMO, AASS, 641* (Liber I, c. vii); HEENE, ‘Ad sanguinis effusionem’, I en 10.

mannelijke lekenheiligen (Arnulf, Gerlach, Walter van Bierbeek, Gobert van Aspremont) maakten pas op latere leeftijd een *conversio* door, waarna zij een vroom of religieus leven gingen leiden.<sup>214</sup> Arnulf en Gerlach deden boete voor het zondige leven dat zij voordien hadden geleid. Van Arnulf wordt expliciet geschreven dat hij boete deed voor (onder meer) zijn *eigen* zonden.<sup>215</sup> De vrouwelijke lekenheiligen waren al op jonge leeftijd zeer vroom en kozen reeds als tiener een religieuze of andere godgewijde levensstijl. Als vrouwen boete deden, was dat vaak voor anderen.<sup>216</sup> Ook waren hun lijden en ascese een voorwaarde om mystieke ervaringen te krijgen.<sup>217</sup> Het is zeker niet zo dat een lekenheilige om slechts één reden boete deed. *Imitatio Christi* en bestraffing van de eigen zonden gingen gepaard met de voorbereiding op mystieke ervaringen. Nu eens wordt de ene reden meer benadrukt, dan weer de andere. Het lijden uitte zich ook in ziekte en verwondingen. Zo was Aleidis van Schaarbeek leproos en Lutgard van Tongeren de laatste jaren van haar leven blind. Toen Arnulf aan het eind van zijn leven ziek werd, gooide hij zijn boetewerktuigen weg omdat hij die niet langer nodig had.

### ***Bemiddelaars voor arme zielen: Ida van Nijvel***

Lekenheiligen traden in hun rol van profeet op als krachtige bemiddelaars tussen mens en God. Zij waren niet alleen na hun dood (zoals alle heiligen) voorsprekers, maar ook al tijdens hun leven. In hun *vitae* wordt juist die bemiddelaarsrol op aarde benadrukt. Zij leefden en handelden vanuit compassie met hun medemens. Het verhaal van Christina Mirabilis is wel het meest spectaculair. Zij keerde terug uit de dood om als *mediatrix* op te kunnen treden. God zelf had haar de opdracht gegeven met het voorbeeld van haar leven te prediken dat mensen boete moesten doen om het verblijf in het vagevuur voor zichzelf te bekorten. Thomas beschrijft hoe Christina via openbaring vernam wat het lot was van de overledenen in haar omgeving.<sup>218</sup> Uit verdriet om hun lijden wrong zij haar ledematen in allerlei bochten, alsof zij geen botten had. Als zij zag dat mensen die ze liefhad waren gered, danste zij van vreugde. Zij leefde niet alleen mee met de overleden zielen, zij riep ook de levenden op boete te doen en legde hun uit wat voor afschrikwekkende plaats het vagevuur was. Haar bemiddelaarsrol komt het beste naar voren in de hoofdstukken over haar vriendschap met de graaf van Loon. Niet alleen nam zij hem als het ware de finale biecht af, zij onderging ook de helft van zijn straf in het vagevuur.<sup>219</sup> Christina's boetedoening was zodoende een imitatie van het lijden van Christus, maar ook een daad van naastenliefde.

**214** Volgens Caesarius van Heisterbach leefde Walter van Bierbeek reeds voor zijn bekering zeer vroom, ook al was hij ridder en deed hij mee aan verderfelijke toernooien: *Licet enim corpore deditus esset, ut dictum est, tornamentis, corde tamen totus erat in obsequio beatae Virginis*. STRANGE, *Caesarii Heisterbacensis ... Dialogus Miraculorum*, 49 (Distinctio VII, c. xxxviii). In Walters *vita* is boetedoening overigens geen thema.

**215** [Een monnik vroeg aan Arnulf:] *Et quare, carissime, interficis temetipsum? Ad quod verbum ille Monacho jocose satisfaciens, non se sui ipsius, sed peccatorum interfectorem esse respondit*. *VAV, AASS*, 559 (c. iii).

**216** Zie hierover Jo Ann McNAMARA, 'The Need to Give: Suffering and Female Sanctity in the Middle Ages', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL, *Images of Sainthood in Medieval Europe*, 199–221.

**217** Heene zette alle motieven voor boetedoening en ascese op een rij. HEENE, 'Ad sanguinis effusionem', 17–18.

**218** *Cui Deus morientium quotidie vel ad salutem vel ad interitum merita revelabat [...]* Cum aliquis in urbe defunctus esset, quem damnatum pro culpa per spiritum cognovisset. *VCM, AASS*, 655 (c. xix).

**219** *Ego vero in meo corpore exactura tormenta dimidiam purgatorii tui partem excipio*. *VCM, AASS*, 658 (c. xxxiv).

*Het vagevuur in het werk van Thomas van Cantimpré*

Thomas van Cantimpré was niet alleen in de *vita* van Christina, maar ook in zijn andere werk gepreoccupeerd met het contact tussen de doden in het vagevuur en de levenden op aarde.<sup>220</sup> Het denken over het purgatorium was in de twaalfde eeuw uitgekristalliseerd tot het idee van een concrete plek waar overledenen die niet tot de hel waren veroordeeld, maar evenmin al naar de hemel mochten, moesten boeten voor hun zonden.<sup>221</sup> De tijd in het vagevuur kon worden bekort door de gebeden van alle vrome levenden op aarde, dus niet alleen heiligen. Het thema is zeer populair in de middeleeuwse visioens-, exempel- en hagiografische literatuur. Veel van Thomas' verhalen over het vagevuur, zowel in zijn hagiografische werk als in zijn exempelen, gaan over verschijningen van zielen aan lieden die zij persoonlijk hadden gekend. Het persoonlijkst is het verhaal over zijn eigen vader, die voor het behoud van zijn zaligheid alle hoop gesteld had op zijn zoon. Hij zorgde ervoor dat Thomas priester werd, zodat die na zijn dood voor hem kon bidden. Wanneer Thomas zijn gebeden verzaakte verscheen hij gekweld vanuit het vagevuur aan hem. Deze anekdote tekende Thomas op in zijn *Bonum universale de apibus*, waarin nog veel meer verhalen staan over verschijningen van zielen in het vagevuur.<sup>222</sup>

De belangstelling voor het vagevuur is volgens Sweetman te zien in Thomas' werk vanaf het moment dat hij pastoraal werk begon te doen (tegelijk met zijn overstap naar de dominicaner orde) en nadat hij in contact was gekomen met de heilige vrouwen in het bisdom Luik.<sup>223</sup> Die gaven een bijzondere invulling aan hun apostolaat door een brug te slaan tussen de doden in het hiernamaals en de levenden en door mee te boeten met de boetende zielen aldaar. Sweetman veronderstelt dat dit niet alleen de interpretatie van Thomas is, maar dat dit 'apostolaat van het vagevuur' door de vrouwen zelf werd ontwikkeld en gepredikt.<sup>224</sup> Dat is niet ondenkbaar, aangezien begijnen en religieuzen de zorg voor stervenden en de dodenwake als speciale taak voor zichzelf opvatten.<sup>225</sup> Volgens Newman hadden vrouwen zich dit apostolaat voor overleden zielen toegeëigend lang voordat scholastici de doctrine van het purgatorium uitwerkten.<sup>226</sup> Al voor men het vagevuur als derde plek naast hel en hemel definieerde, was de notie van compassie met boetende zielen te vinden in hagiografie over vrouwen. Voorgangers van de dertiende-eeuwse vrouwen waren Thecla, de

<sup>220</sup> Thomas W. GRZEBIEN, *Penance, Purgatory, Mysticism and Miracles: The Life, Hagiography, and Spirituality of Thomas of Cantimpré (1200-1270)* (onuitgegeven proefschrift University of Notre Dame, Ind., 1989; Ann Arbor, Mich.: University Microfilms International, 1991) 433; SWEETMAN, 'Thomas of Cantimpré', 610-611; PASSENIER, 'The Life of Christina Mirabilis', 167-170.

<sup>221</sup> Jacques LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*. Bibliothèque des Histoires (Parijs: Éditions Gallimard, 1981) 14. Er is veel kritiek op Le Goffs visie op de geboorte van het vagevuur: het idee van het vagevuur is niet ontstaan in de twaalfde eeuw, maar bestond al veel langer. Wel is het sterk gegroeid en geconcretiseerd, vandaar dat ik het woord 'uitgekristalliseerd' gebruik. Verder is er kritiek op zijn stellingname dat, met het verschijnen van het zelfstandig naamwoord *purgatorium*, het vagevuur een concrete plaats innam in het hiernamaals als derde plek naast hel en hemel. Zie Jan GOOSSENS, 'De doorbraak van het vagevuur in de Middelnederlandse en Middellatijnse letterkunde van het Luiks-Brabantse gebied', *Ons Geestelijk Erf* 78 (2004) 265-291, aldaar 266-268; Barbara NEWMAN, *From Virile Woman to WomanChrist: Studies in Medieval Religion and Literature* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995) 109.

<sup>222</sup> SWEETMAN, 'Thomas of Cantimpré', 610-611. Zie ook Robert SWEETMAN, 'Visions of Purgatory and their Role in the *Bonum universale de apibus* of Thomas of Cantimpré', *Ons Geestelijk Erf* 67 (1993) 20-33, aldaar 26-27. Het exempel over de vader van Thomas is COLVENERIUS, *Thomae Cantipratani*, Liber II, 53, 32.

<sup>223</sup> SWEETMAN, 'Thomas of Cantimpré', 616.

<sup>224</sup> SWEETMAN, 'Thomas of Cantimpré', 621.

<sup>225</sup> SIMONS, *Cities of Ladies*, 78-79.

<sup>226</sup> NEWMAN, *From Virile Woman*, II en 110.

volgelingen van de apostel Paulus, en de martelares Perpetua, die door gebeden en tranen zorgde dat haar jong overleden broertje het hemelse paradijs kon binnengaan.<sup>227</sup> De dertiende-eeuwse Luikse heilige vrouwen hadden volgens hun *vita* de speciale gave om de stand van zaken wat betreft het zielenheil van de overledenen te doorzien en de bemiddelende kracht om hen uit het vagevuur te redden. Op dat punt waren priesters onmachtig. Zij konden weliswaar bidden voor de overledenen maar zij konden hun zielen niet als ‘co-verlossers’ van Christus bevrijden door straffen over te nemen. Hun ambt beperkte zich volgens Jacob van Vitry nu eenmaal tot de levenden.<sup>228</sup>

Thomas behandelde het purgatorium niet alleen in zijn exempelen en in de *vita* van Christina, maar ook in andere heiligenlevens.<sup>229</sup> In het *Supplement* op de *vita* van Maria van Oignies, dat hij circa 1230–1231 schreef, geeft hij (net als in de *vita* van Christina) bij monde van Maria een uiteenzetting over het vagevuur, zodat de lezer leert om wat voor plek het gaat.<sup>230</sup> Verderop vertelt hij hoe Maria’s moeder vanuit het hiernamaals aan haar dochter verscheen.<sup>231</sup> Zij klaagde dat zij tot de eeuwige pijn van de hel was veroordeeld omdat zij oogluikend had toegestaan dat haar familie haar had onderhouden met geld dat door woekerpraktijken was verkregen. Thomas schrijft dat Maria zeer begaan was met de zielen in het vagevuur, in het bijzonder met haar moeder, maar toen bleek dat die tot de hel was veroordeeld, accepteerde zij Gods oordeel.<sup>232</sup> Voor haar moeders zielenheil kon zij niets meer doen. Maria’s compassie met zieken, stervenden en overledenen was al door Jacob van Vitry vermeld, evenals haar gave om te zien of iemand zich in het vagevuur bevond.<sup>233</sup> Maria vocht onder meer tegen demonen die om de ziel van een stervende vrouw cirkelden. Zij bemiddelde met succes voor haar bij Christus: Petrus liet Maria in een visioen zien dat de vrouw in het vagevuur boette voor haar zonden.<sup>234</sup>

In de *vita* van de benedictines, later cisterciënzerin, Lutgard van Tongeren, die Thomas in 1246–1248 schreef, is het vagevuur eveneens een prominent thema.<sup>235</sup> Hij bespreekt een aantal verschijningen van overleden zielen aan Lutgard. Zij deed boete voor hen en bad, op-

227 NEWMAN, *From Virile Woman*, 11 en 110.

228 SIMONS, *Cities of Ladies*, 80. Simons haalt een preek van Jacob van Vitry aan: ‘Even a priest cannot save a human soul from purgatory, he said in a sermon, since “the souls in purgatory fall outside his domain”’. De benaming co-verlosser (*co-redeemer*) is ontleend aan Barbara Newman: NEWMAN, *From Virile Woman*, 12.

229 Zie hiervoor ook GOOSSENS, ‘De doorbraak van het vagevuur’, 274 vv.

230 Digne certe ac juste ignis ille in purgationem animarum... Daniel PAPEBROCHUS (ed.), *Supplementum ad Vitam s. Mariae Oigniacensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius V (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 572–583, aldaar 574 (§ 4=c. iii) (hierna geciteerd als *Supplementum*). Nederlandse vertaling van deze passage bij GOOSSENS, ‘De doorbraak van het vagevuur’, 276. Zie voor het vagevuur in de *Vita* van Maria en het *Supplement* ook GRZEBIEN, *Penance, Purgatory*, 437–441 en Katherine CLARK, ‘Purgatory, Punishment, and the Discourse of Holy Widowhood in the High and Later Middle Ages’, *Journal of the History of Sexuality* 16 (2007) 169–203, aldaar 188–191.

231 Dit verhaal nam Thomas tevens op als exemplum in het *Bonum universale*. Zie paragraaf 4.5, noot 347.

232 Erga animas, quae in purgatorio erant, valde compatiens, super anima matris suae jam defunctae multum sollicitabatur in spiritu [...] Ancilla vero Christi consideratis per ordinem omnibus, etiam in matre perdita, iustum Dei iudicium benedixit. *Supplementum*, AASS, 576 (§ 12=c. xi in de handschriften).

233 Super omnia vero misericordiae opera infirmis assistere, et defunctorum obitui seu sepulturae interesse consueverat, ubi multa de arcanis coelestibus Domino revelante frequentissime percepit. *VMO*, AASS, 558 (Liber II, c. iii).

234 *VMO*, AASS, 558–559 (Liber II, c. iii).

235 GRZEBIEN, *Penance, Purgatory*, 445–448 en 452; LE GOFF, *La naissance*, 434–436. Heene merkte al op dat Le Goff Lutgard een vagevuurheilige noemde, maar dat deze benaming nog meer van toepassing is op Christina. HEENE, ‘Ad sanguinis effusionem’, 13.



dat zij gered werden en de hemel konden binnengaan. Ook vastte zij tweemaal zeven jaren voor alle zondaren. Onder de doden die aan haar verschenen bevond zich zelfs paus Innocentius III, die wegens drie zonden in het vagevuur moest boeten tot het Laatste Oordeel. Op advies van de Maagd Maria, die al voor hem gedaan had gekregen dat hij niet tot de hel werd veroordeeld, vroeg hij nu ook nog aan Lutgard voor hem te bidden. Thomas merkt op dat hij de drie zonden niet zal onthullen uit eerbied voor de paus.<sup>236</sup> Verderop schrijft hij dat Maria van Oignies op haar sterfbed voorzegde dat er geen betere bemiddelaar op aarde was dan Lutgard en dat die ook na haar dood nog vele wonderen zou verrichten.<sup>237</sup>

### *Ida van Nijvels vagevuurvisioenen*

Niet alleen Christina, Maria en Lutgard werden door hun hagiografen gepresenteerd als apostelen voor de doden, maar ook de cisterciënzerin Ida van Nijvel (1199–1231).<sup>238</sup> De auteur van haar *vita* was Goswin van Bossut, die ook de *vita* van Arnulf van Villers geschreven heeft.<sup>239</sup> Ida's vader overleed toen zij negen jaar oud was. Haar familie wilde haar uithuwelijken, maar zij ontvluchtte het huis met enkel haar psalter. Zij zocht haar toevlucht bij een paar vrome maagden die in armoede als begijnen leefden bij een kapel. Haar familie stond toe dat zij zich bij hen voegde. Op haar twaalfde overleed ook haar moeder, waarna een familielid haar verzorgde met middelen uit de erfenis van haar ouders. Ida was heel nederig en dienstbaar aan de vrouwen met wie zij samenleefde. Ook was zij zeer begaan met haar noodlijdende medemensen. Als een nieuwe Martha verzamelde zij kleding, schoeisel en voedsel en droeg daarmee zorg voor hun welzijn.<sup>240</sup> Haar compassie uitte zich ook in huilbuien, wat gold als een teken van heiligheid. Op haar zestiende trad zij in het cisterciënser klooster La Ramée. Volgens Goswin deed zij dat onder meer omdat zij dan geen enkel persoonlijk bezit meer zou hebben en om vaker de eucharistie te kunnen vieren.<sup>241</sup> Haar dienstbaarheid drukte zij onder meer uit door te bidden voor het zielenheil van de vader van een van haar zusters in het klooster. Toen zij via een openbaring vernam dat hij werd gepijnigd in het vagevuur, vroeg zij aan God zijn lijden te verlichten. Zij leed met hem mee door middel van een zes weken durende koorts, waarna zij in een visioen zag dat zijn ziel was gered.<sup>242</sup> Talrijke verhalen als dit, waarin haar compassie en caritas blijken, volgen in de rest van de *vita*. Aan het eind van haar leven was zij een lange tijd ziek. Zij stierf op de leeftijd van 32 jaar.

<sup>236</sup> Nota autem Lector, quod ex revelatione pie Lutgardis ipsas tres causas accepimus; sed eas ob tanti Pontificis reverentiam subticemus. *VLA, AASS*, 197 (Liber II, c. vii).

<sup>237</sup> In morte testata est illa beatissima Maria de Oignies [...] spiritu prophetiae tacta praedixit: Sub coelo, ait, non habet mundus Domina Lutgarde fidelior, et magis efficacem in precibus pro liberandis animabus a Purgatorio, et pro peccatoribus exoratricem. *VLA, AASS*, 198 (Liber II, c. ix).

<sup>238</sup> GOOSSENS, 'De doorbraak van het vagevuur', 282–284. Goossens behandelt ook Aleidis van Schaarbeek, die haar meelaatsheid interpreteerde als boetedoening voor anderen. Door het verlies van haar ogen verloor ze mensen uit het vagevuur.

<sup>239</sup> Zie paragraaf 2.1, noot 51 over het auteurschap. Zie voor de *vita* van Ida van Nijvel voorts Albert D'HAENENS, 'Femmes excédentaires et vocation religieuse dans l'ancien diocèse de Liège lors de l'essor urbain (fin du XII<sup>e</sup> – début du XIII<sup>e</sup> siècle). Le cas d'Ida de Nivelles (1200–1231)', in: Hervé HASQUIN (red.), *Hommages à la Wallonie: Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*. Éditions de l'Université de Bruxelles: Faculté de Philosophie et Lettres 80 (Brussel: Université Libre de Bruxelles, 1981) 217–235.

<sup>240</sup> HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 203 (c. i).

<sup>241</sup> HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 206–207 (c. ii).

<sup>242</sup> HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 213 (c. v).





**D**ie eerwerdige maghet Christi  
 vde van puele bekeerde hair  
 tot gode te dienen van ionghen kinde  
 Als andere iogemaechdekens speelde  
 soe bleefse te hups by harer moed go  
 de dienēde seer oetmoedich wasse. se  
 dich. en gheseggelijck. Doe wasse seer  
 goedtperē en ontfermherrich den ar  
 mē en crachē menschen wāt sp plach  
 te puele achter strātē te gaene aen  
 haer vriendē en aē vriende biddende  
 om schoene en om cledere voer die ar  
 me en o broot/vleesch en andere noot  
 dorstē die si dē armē trouwelijc deilde

**A**ls si. xvi. iaren out was so ghichse  
 totter hepligher religien vā sinte ber  
 naerts ordenen te flameie in walsch  
 brabāt En als de gracie gods in hair  
 wies noch nouicpe zijnde so wasse op  
 een rijt opgheroghē in hooger cōtem/

placien/en si sprac suetelijc tottē conic  
 der glorien hē oetmoedelijc biddende  
 voer een haer gheminde susterkē de  
 vā herte ghequelt was. Doe antwoer  
 de haer ons heere vragēde/ Dochter  
 wat begeerdi vā my En si seyde ald?  
 Heere heb ic gracy vondē in dijnē oo  
 ghē. so thoont mi e seker teekē harer  
 behoudenissen/ Doe antwoorde haer  
 oō lieue heere/ Dich ic thoone di dpe  
 gloriose plaetse der oīsprekeliher vru  
 echden die ich haer int inde gheuē sal  
 sonder ynde Doe was die maghet  
 Christi seer vbljdt/ En tē ocupe van  
 deser openbarighe/ so ontfincse oock  
 reuelacie vā toecomēdē dngē te we  
 tene vādē skate vā sommighē haren  
 vriendē/dē welckē gheschiet was tge  
 nedatse indē gheeste behinde

**D**aer was een susterkē vā ri. iare  
 noch scoliere dpe een grote siecte had  
 de totter welker sinte vde haer visp  
 terende sepr/ Ic byddu mi gheminde  
 suster/dar ghydē seuenste nacht na v  
 doot wed comt tot my/en my dā boot  
 scaepthoed; m; v es/ Doe antwoorde  
 si ic saelt gheere doen/ist d; god mi ge  
 hinghet/ Als dat kint gheso:uē was  
 so en quāle niet weder den seuensten  
 nacht maer dē. xxviij. nacht opēbaer  
 de si haer/en seyde aldus/ Tot nu toe  
 hebick gheweest in purgerende stedē  
 om dies wille dat ic gheuodt ben ge  
 weest van noordoirstē dpe met onrep  
 ken gheldeghecocht waren Daer na  
 vraechde si hair na hair vriende som  
 leuende/ som doot/ Doe antwoorde sp  
 Vanden sommighen dpe leuē sijn ee  
 nighe inden wech dpe totten ewigē  
 leuene leidt. en selē behouden wordē

f ij

Afb. 3 Groningen, UB, uklu VZ-5, zonder folionummer. Afbeelding van Ida van Nijvel in *Die alderexcellentste Cronyke van Brabant Holland Seelant Vlaenderen int generael: Met vele nyeuwe addicien die in dye andere niet gheweest en zijn* (Antwerpen: [Jan van Doesborch], 1512).  
 (© Universiteitsbibliotheek Groningen)

In een van de visioensverhalen over het vagevuur schoot Ida een vrouw te hulp die zich in het vagevuur bevond.<sup>243</sup> Ida had veel gebeden voor haar zielenheil, maar haar straf scheen niet te verlichten. Daar had Ida zo'n verdriet van, dat zij pijn leed en bloed braakte (een motief dat vaker in de *vita* voorkomt). Vervolgens werd zij in een visioen opgenomen in het vagevuur en zag de zielen boete doen. Zij kwam voor een brede en diepe rivier te staan die was gehuld in een nevel waaruit de stemmen van getergde mensen klonken. Over de rivier was een brug gespannen die zo smal was als het scherp van een zwaard. Bij de brug stond de vrouw die zij wilde helpen. Aan de overzijde onderscheidde Ida een paradijselijke omgeving met de Verlosser, die haar uitnodigde de brug over te steken. Ida greep de hand van de vrouw, maar die durfde niet, zelfs niet na aandringen van Christus, die haar gelukkig prees dat Ida haar bij wilde staan. Die deed nog enkele vergeefse pogingen de vrouw mee te trekken en stak ten slotte alleen de brug over, die steeds breder werd. Aan de overzijde gekomen, omhelsde Christus haar. Voordat zij weer tot zichzelf kwam uit het visioen, zag zij nog dat enkele van haar dierbaren, zowel levende als dode, zich op die paradijselijke plek bevonden. Goswin schrijft dat Ida na het visioen minder compassie voelde met de vrouw die haar hulp had geweigerd dan ervoor.

De brug is een oud motief in verhalen over visioenen waarin reizen door het hiernamaals worden gemaakt.<sup>244</sup> Ze zijn sinds het werk van paus Gregorius de Grote (de *Dialogi*) niet meer weg te denken uit de middeleeuwse literatuur, met *La divina commedia* van Dante als hoogtepunt.<sup>245</sup> Peter Dinzeltbacher onderscheidt twee typen visioenen in de middeleeuwen, waarvan de *Jenseitsreise* het eerste type vormt.<sup>246</sup> De mystieke visioenen die heilige vrouwen vanaf de dertiende eeuw hadden, zijn volgens hem van een ander type en meestal gericht op een ontmoeting of eenwording met Christus.<sup>247</sup> Het visioen van Ida is een combinatie van de twee typen visioenen: aan het eind van de brug staat Christus, die haar in zijn armen sluit.<sup>248</sup> Dinzeltbacher beschouwt het verhaal daarom als het product van de overgangsfase van het ene naar het andere type.<sup>249</sup> Wanneer men het visioen echter bekijkt in de context van het hele heiligenleven en van *vitae* van andere lekenheiligen, dan vormt Ida's rol als profeet en bemiddelaar tussen de vrouw en Christus een betere verklaring voor Christus' verschijning aan het eind van de brug. Ida was in dit visioen niet op zoek naar eenwording met Christus, maar haar doel was het troosten van en het mede-lijden met een arme ziel.

Het lijden van en de boetedoening door vrouwelijke heiligen was nadrukkelijk verbonden met bemiddeling en lijden voor de zielen in het vagevuur.<sup>250</sup> Aleidis van Schaarbeek zei dat haar lijden als leproos niet alleen bijdroeg aan haar eigen heil, maar ook aan dat van overledenen.<sup>251</sup> De vraag is of mannelijke lekenheiligen zoals Arnulf, die ook boete deden, ditzelfde apostolaat voor de doden uitdroegen. Van Arnulf werd gezegd dat hij zich 'in zijn

243 HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 221–224 (c. ix). Dit hoofdstuk is tevens uitgegeven door Peter Dinzeltbacher op basis van handschrift Brussel, KB, 8609–20, f. 153v–154v en Brussel, KB, 8895–96, f. 9r–v. PETER DINZELBACHER, 'Ida von Nijvels Brueckenvision', *Ons Geestelijk Erf* 52 (1978) 179–194, aldaar 179–181.

244 DINZELBACHER, 'Ida von Nijvels', 183–184.

245 LE GOFF, *La naissance*, 122–131 en 450–479; GRZEBIEN, *Penance, Purgatory*, 443.

246 DINZELBACHER, 'Ida von Nijvels', 181–182.

247 DINZELBACHER, 'Ida von Nijvels', 182.

248 DINZELBACHER, 'Ida von Nijvels', 182 en 185.

249 DINZELBACHER, 'Ida von Nijvels', 192.

250 NEWMAN, *From Virile Woman*, 120; PASSENIER, 'The Life of Christina Mirabilis', 166–167.

251 BYNUM, *Fragmentation and Redemption*, 69.

vagevuur' bevond, toen hij zich had teruggetrokken om zichzelf te pijnigen.<sup>252</sup> Visioenen over personen in het vagevuur had hij echter niet. Wel geselde hij zich onder het noemen van de namen van mensen die hij kende, om ook voor hen boete te doen, en vroeg daarbij vergiffenis voor hun zonden.<sup>253</sup> Gerlach van Houthem deed zeven jaar lang boete voor zijn eigen zonden, alvorens hij zich als kluizenaar terugtrok. Zijn penitentie bestond uit pelgrimsreizen naar onder meer Jeruzalem, maar ook uit lichamelijke kwellingen. Hij stapte met zijn blote voet in een doorn, wat een hevige en langdurige pijn veroorzaakte, en herinnerde zich dat hij zijn moeder eens met die voet had geschopt.<sup>254</sup> Zijn ascese tijdens zijn latere kluizenaarschap was blijkens de *vita* ook niet bedoeld om voor anderen boete te doen, hoewel hij wel uit naastenliefde pelgrims ontving en hun voedsel en wijze raad verschaft. Het vagevuur komt in zijn *vita* niet voor. De veronderstelling (van onder meer Newman en Sweetman) dat de rol van bemiddelaar in het vagevuur alleen voor vrouwelijke heiligen was weggelegd of door hen werd aangenomen is op basis van de hier uitgelichte *vitae* van mannelijke en vrouwelijke leken aannemelijk.

### *Autoriteit ex gratia: Maria van Oignies*

Ida van Nijvel bad niet alleen uit compassie voor het zielenheil van overledenen, zij gaf ook raad aan levende personen die haar opzochten aan het spreekvenster van het klooster.<sup>255</sup> Goswin schrijft dat de Heilige Geest via Ida's mond sprak.<sup>256</sup> De raadgevende rol van lekenheiligen vormt, naast de bemiddelende, een belangrijk onderdeel van hun profeetschap. Zij hadden als profeten informeel gezag, anders dan het institutionele gezag van gewijde geestelijken die de sacramenten bedienden. Bron ervan was de openbaring van de Heilige Geest, die hun visioenen schonk, kennis verschaft over geloofsgeheimenissen en hen deed profeteren.

De lekenheiligen hielden hun kennis niet voor zichzelf. Zij deelden die met de gewone gelovigen (en met geestelijken) door middel van hun voorbeeldige leven, profetieën, gesprekken en openbare predikingen. Het preken tijdens de misviering was in principe voorbehouden aan geestelijken, maar prediken kon ook op andere niveaus worden gedaan. Sweetman toonde aan dat Thomas van Catimprés opvatting van prediken was gevormd door het Gregoriaanse *docere verbo et exemplo*, onderwijzen met het woord en het voorbeeld.<sup>257</sup> Spreken en voorleven stonden in die opvatting op gelijke hoogte. Christina Mirabilis was volgens Sweetman in de ogen van Thomas een volwaardig prediker, die met het voorbeeld van haar leven de mensen (en indirect de lezers) instrueerde. Evenals Christina spoorde de begijn Elisabeth van Spalbeek mensen aan tot boetedoening en biecht.<sup>258</sup> Zij

<sup>252</sup> Eum esse in purgatorio. *IVV, AASS*, 561 (Liber I, c. iii).

<sup>253</sup> Et tunc valide se flagellando, nominatim commemorabat aliquos fratrum suorum, nunc vero aliquos amicorum, nunc vero religiosas mulieres dilectas sibi in Christo, quibus sive gratiam et remissionem peccatorum, sive levamen in tribulationibus, a Domino transmitti flagitabat. *IVV, AASS*, 565 (Liber I, c. xi).

<sup>254</sup> KNEEPKENS, 'Erasmus Ghoyee, Divi Gerlaci', 152 (c. iii).

<sup>255</sup> Pvella quaedam [...] venit ad fenestram monasterij, petiitque licentiam loquendi ancilla Christi ... En: Ida autem per spiritum diuinum hoc agnoscens, modicum ei ad fenestram locuta est. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 230 (c. xii) en 264 (c. xxvi).

<sup>256</sup> Spiritus sanctus manifeste loquebatur per os eius. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 242 (c. xvii).

<sup>257</sup> SWEETMAN, 'Christine of Saint-Trond's Preaching', 75 en 92-93, noot 35. De frase *docere verbo et exemplo* is afkomstig uit de *Cura pastoralis* van Gregorius de Grote en door Thomas verwerkt in zijn *Bonum universale*.

<sup>258</sup> Omnes ad confessionem et poenitentiam exhortatur. *Vita Elizabeth sanctimonialis in Erkenrode, Ordinis Cisterciensis, Leodi-*

gaf ware voorstellingen waarin zij de passie van Christus uitbeelde met haar lichaam.<sup>259</sup> Zoals Christina een voorbeeld gaf van de *imitatio Christi* door de straffen in het vagevuur te ondergaan, zo deed Elisabeth dat door Christus' lijden aan het kruis uit te beelden. Een hoogtepunt in haar performances vormde het tonen van haar stigmata, waardoor Christus' wonden weer zichtbaar aanwezig werden voor de gelovigen.<sup>260</sup> Daarnaast legde zij het evangelie uit via het gesproken woord (*exponeret*).<sup>261</sup>

De lekenheiligen in het bestudeerde corpus die geen monnik of non waren hadden de meest uitgesproken raadgevende rol in de samenleving. Nonnen en monniken waren in principe gebonden aan hun klooster, hoewel in hun *vitae* wel sprake is van reizen en contact met bezoekers. Niet-geprofesten, zoals Christina Mirabilis, die een zwervend bestaan leidde, en Elisabeth van Spalbeek, die als gewone leek bij familie woonde, traden in de openbaarheid binnen een stedelijke omgeving. Daar vestigden zich ook reclusen. Ivetta van Hoei bijvoorbeeld bracht een deel van haar leven door in een kluis bij het kapelletje van het leprosarium bij die plaats.<sup>262</sup> Dit soort kluizen had een venster naar de wereld, waardoor de reclusen hun omgeving te woord stonden over spirituele kwesties.<sup>263</sup> Mannelijke kluizenaars, die doorgaans in meer verlaten streken woonden, werden eveneens om raad gevraagd. Gerlach van Houthem ontving bij zijn eik veel bezoek. Hij gaf niet alleen het goede voorbeeld door daden, maar bracht de heilsboodschap ook via het gesproken woord.<sup>264</sup> Verder vermaande hij zondigende priesters, wrede soldaten en ijdele jongelingen. Het type van de bekeerde ridder die zich als heremiet in een woud terugtrok kwam overigens niet alleen voor in de hagiografie. Het is ook een bekend type in de middeleeuwse seculiere literatuur, zoals de heremiet Trevrizent in de graalroman *Parzival* van Wolfram van Eschenbach.<sup>265</sup> Trevrizent nam Parcival de biecht af en had een altaar waarop hij de mis celebreeerde, hoewel hij geen priester was.<sup>266</sup> Gerlach had eveneens een altaar, maar hij droeg de mis niet zelf op. Daarvoor had hij priesters tot zijn beschikking.<sup>267</sup>

*ensis dioecesis*, in: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae regiae Bruxellensis I: Codices latini membranei I* (Brussel: Polleunis, Ceuterick en Lefebvre, 1886) 362–378, aldaar 377 (c. xxvii). Zie ook HEENE, 'Ad sanguinis effusionem', 14–15. Zie over de *vita* van Elisabeth van Spalbeek verder paragraaf 3.3.

<sup>259</sup> Zie hierover Joanna E. ZIEGLER, 'On the Artistic Nature of Elisabeth of Spalbeek's Ecstasy: The Low Countries Do Matter', in: Ellen E. KITTELL en Mary A. SUYDAM (red.), *The Texture of Society: Medieval Women in the Southern Low Countries* (New York: Palgrave, 2004) 181–202, passim; Walter SIMONS, 'Reading a saint's body: rapture and bodily movement in the vitae of thirteenth-century beguines', in: S. KAY en M. RUBIN (red.), *Framing medieval bodies* (Manchester en New York: Manchester University Press, 1994) 1–23. Walter Simons bereidt een nieuwe vertaling van de *vita* van Elisabeth van Spalbeek voor.

<sup>260</sup> *Sciendum igitur est quod praefata puella manifestissime stigmata Domini nostri Jesu Christi in corpore suo portat. Vita Elizabeth*, 363 (c. iii). De begijn, later cisterciënzerin, Ida van Leuven ontving ook de stigmata: *quam antiqua Christi stigmata nostris temporibus in virgineo corpore renovata, passionisque Dominicae memoriale redivivum et indubitatum de se praebeant monumentum. VII, AASS*, 162 (Liber I, c. vi).

<sup>261</sup> *Ac si illud evangelicum nobis exponeret: Filius hominis non habet ubi caput suum reclinet. Vita Elizabeth*, 370 (c. x).

<sup>262</sup> MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 51 en 69.

<sup>263</sup> MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 70–72.

<sup>264</sup> *Denique vir beatus non solum per bonum operationem lucis exempla quibusque demonstravit, verum etiam doctrinae salutaris fontem plerisque fideliter administravit. KNEEPKENS, 'Erasmus Ghoyee, Divi Gerlaci'*, 162 (c. ix).

<sup>265</sup> Herbert GRUNDMANN, 'Zur Vita s. Gerlaci', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 18 (1962) 539–554, aldaar 550–553.

<sup>266</sup> GRUNDMANN, 'Zur Vita s. Gerlaci', 550 en 552.

<sup>267</sup> *Sanctus vero Gerlacus vestimenta sacerdotalia, vasa sacra, tabulam altaris vice consecratam et alia utensilia ad divinum mysterium necessaria diligenter acquisivit et sacerdotes religiosos penes se detinens divina sibi officia sollemniter fecit ab eis administrari. KNEEPKENS, 'Erasmus Ghoyee, Divi Gerlaci'*, 168 (c. xi).



### Magistra en mater spiritualis

De heilige die de benaming van wijze profeet en raadgever bij uitstek verdient, is Maria van Oignies. Haar *vita* wordt beschouwd als prototype van de dertiende-eeuwse heiligenlevens van lekenheiligen (met name vrouwen) uit de Zuidelijke Nederlanden.<sup>268</sup> Ze is de oudste en uitvoerigste van alle en kent bovendien de succesvolste overlevering. Dat zijn voldoende redenen om haar hier wat uitgebreider te behandelen. Ze werd vlak na Maria's dood in 1213 geschreven door Jacob van Vitry, die een persoonlijke band met haar had, zoals hierboven al is vermeld. Jacob presenteert Maria als het uitmuntende voorbeeld van het nieuwe type heilige: een leek die 'naakt de naakte Christus volgt'.<sup>269</sup> Hij somt in de proloog een aantal voorbeelden op van heilige vrouwen, onder wie Christina Mirabilis, en besluit met de woorden: 'Waarom zou ik nog meer vertellen over de diverse genadegaven die zich manifesteerden in verschillende personen, terwijl ik alle genadegaven heb ontdekt in één kostbare en uitmuntende parel, die schitterde als een edelsteen onder de stenen en als de zon onder de sterren'.<sup>270</sup> Maria was het voorbeeld bij uitnemendheid van de nieuwe lekenheiligen die de *vita apostolica* leefden en haar *vita* diende daarom als voorbeeld voor hagiografen na Jacob, zoals Thomas van Cantimpré.

Jacob van Vitry verdeelde de *vita* in twee boeken van dertien hoofdstukken en verhaalt daarin van respectievelijk de uiterlijke levensstijl en de innerlijke genadegaven van Maria.<sup>271</sup> De volgorde is niet chronologisch; in beide boeken wordt heen en weer gesprongen tussen verschillende perioden in Maria's leven. Maria werd in 1177 geboren in Nijvel als dochter van rijke ouders en weigerde al als kind in hun rijkdom te delen en dure kleding te dragen. Op haar veertiende werd zij uitgehuwelijkt aan Johannes van Nijvel. Vanaf toen begon zij haar lichaam te pijnigen met slagen en een ruw koord dat zij om haar middel snoerde. Maria wist haar man ervan te overtuigen dat hij zich moest bekeren tot een godgewijd leven en zijn goederen aan de armen moest schenken. Het paar, dat kuis leefde en de leprozen verzorgde in Willambrouck bij Nijvel, werd bespot door familieleden en andere wereldlijke personen. De wegen van Maria en Johannes scheidden toen Maria na een visioen vertrok naar Oignies om er te gaan wonen in een cel bij de kerk van het augustijner Sint-Nicolaasklooster. Daar stierf zij op 23 juni 1213 op ongeveer 36-jarige leeftijd. Zij werd in de kerk begraven.

De uiterlijke aspecten van Maria's levensstijl worden zoals gezegd behandeld in Boek I. Alle aspecten van de *vita apostolica* komen aan bod. Maria koos voor een leven in armoede

<sup>268</sup> CALZÀ, *Dem weiblichen*, 13; Jocelyn WOGAN-BROWNE en Marie-Élisabeth HENNEAU, 'Introduction: Liège, the Medieval "Woman Question", and the Question of Medieval Women', in: DOR, JOHNSON en WOGAN-BROWNE, *New Trends*, 1-32, aldaar 7; ZIEGLER, 'On the Artistic Nature', 185. Andersom kan het corpus van *vitae* van *mulieres religiosae* niet worden gezien als corpus van *vitae* van begijnen, omdat het merendeel van het corpus bestaat uit *vitae* van cisterciënzer heiligen. SWEETMAN, 'Thomas of Cantimpré', 606-608.

<sup>269</sup> André VAUCHEZ, 'Heilige; A. Westkirche; I. Heiligkeit', in: *Lexikon des Mittelalters* IV (München en Zürich, 1989) 2014-2015. Jacob gebruikt de uitdrukking 'naakt de naakte Christus volgen' letterlijk in zijn schets van Maria: *ut nudum Christum nuda sequeretur*. *VMO*, AASS, 557 (Liber II, c. ii).

<sup>270</sup> Sed quid opus est in diversis diversas et mirabiles gratiarum varietates enarrare? Cum in una pretiosa et praeexcellente margarita omnium fere gratiarum inveniam plenitudinem, quae inter alias, tamquam carbunculus inter alios lapides, tamquam sol inter stellas mirabiliter resplenduit. *VMO*, AASS, 549 (prologus).

<sup>271</sup> Sed jam huic, priori libello finem imponamus, in quo de iis quae ad exteriorem hominem pertinent et sensibilibus exterius exercentur, diximus; ut quasi media diaeta peracta, priusquam ad interiora et subtiliora transeamus, modicu respiremus. *VMO*, AASS, 556 (Liber I, c. xiii); CALZÀ, *Dem weiblichen*, 174 en 178.

en deed handwerk om in haar levensonderhoud te voorzien. Daarbij kleepte zij zich zeer eenvoudig. Zij gunde haar lichaam weinig slaap en voedsel en liet haar lichaam ook op vele andere manieren lijden om Christus' opdracht tot navolging te vervullen. Haar liefde voor Hem ging gepaard met overvloedige tranen en diepe zuchten. In Boek II heeft Jacob de stof systematisch geordend in zeven hoofdstukken die zijn gewijd aan de zeven gaven of 'geesten' (*spiritus*) van de Heilige Geest. Aan de hand daarvan zet Jacob uiteen hoe Maria's genadegaven zich manifesteerden. Door de geest van de vreze des Heren (de *spiritus timori*) ontweek zij het kwade en werd zij nederig, door de geest van de vroomheid (de *spiritus pietatis*) deed zij goede dingen voor haar naasten, door de geest van de kennis (de *spiritus scientiae*) had zij onderscheidingsvermogen, door de geest van de kracht (de *spiritus fortitudinis*) kon zij haar lijden geduldig volhouden, door de geest van de raad (de *spiritus consilii*) was zij helderziend en had zij een afgewogen oordeel, door de geest van het verstand (de *spiritus intellectus*) kende zij de hemelse geheimenissen en door de geest van de wijsheid (de *spiritus sapientiae*), ten slotte, werd zij vervuld van de zoetheid van haar Geliefde.<sup>272</sup> Jacob geeft in elk hoofdstuk talrijke voorbeelden van gebeurtenissen waaruit deze gaven blijken.

De genadegaven van de Heilige Geest verleenden Maria gezag. Zij werd door de Vader verlicht en door de Heilige Geest geïnstrueerd (*edocta* en *doceretur*),<sup>273</sup> zodat zij het goede van het kwade kon onderscheiden. God openbaarde aan haar de heimelijke zonden van medemensen en zij zag de staat waarin zielen in het vagevuur verkeerden. Zij spoorde dwalende zielen aan om zich te bekeren. Hoewel zij gehoorzaam was aan de Kerk en aan priesters, wees zij zondigende priesters terecht en ontmaskerde zij hypocriete geestelijken (van wie hierboven al een voorbeeld is gegeven). Zij troostte en onderwees mensen die haar in haar cel om raad kwamen vragen. Jacob betitelde haar als meesteres (*magistra*) en geestelijke moeder (*mater spiritualis*).<sup>274</sup> Zij gaf niet alleen advies en vertroosting, zij genoot ook gezag omwille van haar kennis en begrip (*intellectus*) van geloofsgeheimenissen. Aan het eind van haar leven bijvoorbeeld zong zij gedurende drie dagen een geïmproviseerd gezang, waarin zij een nieuwe interpretatie gaf van de Schrift, de Drie-eenheid en vele andere zaken.<sup>275</sup> Volgens Jacob was Maria, hoewel zij een leek was, het niveau van discipel ontstegen. Als een *magistra* las zij voor uit het 'Boek des Levens'.<sup>276</sup> Niet alleen met woorden of gezang, maar met haar hele verschijning verlichtte zij de ongeleerden (*indocti*).<sup>277</sup> Op

272 *Spiritus sapientiae, deliciis affluentem et caritate ferventem; spiritus intellectus, superiorum contemplativam; spiritus consilii, providam; spiritus fortitudinis, patientem et longanimum; spiritus scientiae, discretam; spiritus pietatis, misericordiae visceribus affluentem; spiritus timoris Domini, cautam et humilem filiam Regis reddebat.* *VMO, AASS*, 557 (Liber II, c. i).

273 *Pater luminum, cujus unctio docet nos de omnibus, spiritu scientiae filiam suam illuminavit.* En: *a Spiritu sancto familiariter edocta.* En: *Licet autem unctione Spiritus sancti, et divinis revelationibus doceretur interius.* *VMO, AASS*, 561, 562 en 563 (Liber II, c. iv).

274 *VMO, AASS*, 558 (Liber II, c. ii) en 561 (Liber II, c. iii).

275 *Incepit enim alta voce et clara cantare, nec cessavit spatio trium dierum et noctium Deum laudare, gratias agere, dulcissimam cantilenam de Deo, de sanctis Angelis, de beata Virgine, de Sanctis aliis, de amicis suis, de divinis Scripturis [...] Primo autem summo et supremo tono Antiphonam suam inchoavit a sancta scilicet Trinitate.* *VMO, AASS*, 569 (Liber II, c. xi). Over deze passage: Ulrike WIETHAUS, 'The Death Song of Marie d'Oignies: Mystical Sound and Hagiographical Politics in Medieval Lorraine', in: KITTELL en SUYDAM, *The Texture of Society*, 153-179.

276 *Tunc mira et inaudita de plenitudine eructans de libro Vitae, si possemus capere, multas et mirabiles lectiones, de discipula in magistram subito conversa, nobis legebas.* *VMO, AASS*, 558 (Liber II, c. ii).

277 *Heu! quot et quanta supprimebas, quibus et infirmi roborari, et pigri incitari, et indocti illuminari, et Dominus in Sanctis suis mirabilis posset ostendi.* *VMO, AASS*, 558 (Liber II, c. ii).

haar gezicht was als in een boek de olie van de Geest te 'lezen' (een teken van genade), waardoor de mensen wisten dat zij *virtus*, de kracht van een heilige, bezat.<sup>278</sup> De reputatie van de dienstmaagd van God (*ancilla Dei*), zoals Jacob haar vele malen noemt, was wijd verbreid.

### *Openbaring versus geletterdheid*

De bron van Maria's kennis was de openbaring door de Heilige Geest, niet de scholing die clerici hadden genoten. Opmerkelijk is dat Jacob wel de beeldspraak van scholing (*edocta, doceretur*) en boekenkennis gebruikt. Maria ontleende haar autoriteit niet zoals een theoloog aan de kennis van de Schrift, maar aan haar kennis van het Boek des Levens, dat zij door de gave van de *intellectus* kon lezen.<sup>279</sup> Daarin stonden toekomstige en verborgen zaken geschreven aangaande het lot van de mensen, zaken die alleen door een profeet konden worden onthuld. Het motief van het Boek des Levens komen we eveneens tegen in de *vita* van Ida van Nijvel. In een visioen liet de Heilige Geest het haar zien. Zij las er de namen van levenden en doden in.<sup>280</sup> Verder liet ook Arnulf van Villers het 'verlichte oog van zijn geest' gaan door het Boek van het Geweten van de mensen, dat wil zeggen hij zag hun gedachten en zonden.<sup>281</sup> Goswin benadrukt de ongeleerdheid en simpelheid van Arnulf, maar noemt hem 'onze onderwijzer (*scholasticus*), die uit het Boek van de Caritas de lessen van het heil aan gasten, vrienden en vreemden voorlas'.<sup>282</sup> Hij had visioenen en werd daardoor, in de woorden van Goswin, geschoold in de school van de allerhoogste God en leerde wat de wijsten onder de mensen niet ontdekt hadden.<sup>283</sup> Met de kennis die hij direct van God had verkregen beantwoordde hij zelfs vragen van een theoloog over de Drie-eenheid.<sup>284</sup>

De meeste lekenheiligen werden net als Arnulf gepresenteerd als eenvoudig, bescheiden en ongeletterd (dat wil zeggen zonder kennis van Latijn). Uit de *vitae* blijkt echter dat velen onder hen degelijk geschoold waren en de bijbel lazen, in het Latijn of in de volkstaal.<sup>285</sup> Maria droeg een psalter bij zich en ook Ida bezat er een toen zij bij de beginnen

<sup>278</sup> Adeo autem ex plenitudine cordis ejus in facie illius Spiritus sancti gratia resultabat, quod multi ex ejus aspectu spiritualiter refecti ad devotionem et lacrymas provocabantur; et in vultu ejus, quasi in libro unctionem Spiritus sancti legentes, virtutem ex ea procedere cognoscebant. *VMO, AASS*, 556 (Liber I, c. xiii).

<sup>279</sup> Cum autem librum Vitae vicinius inspiceret, multa per spiritum intellectus in eo percipiebat. *VMO, AASS*, 565 (Liber II, c. vii).

<sup>280</sup> Cum librum eundem attento contempleretur intuitu, et intuendo miraretur, reuelatione Spiritus sancti edocta est, quod liber quem videbat erat liber vitae. Et cum coepisset in eo legere, inuenit multarum nomina personarum scripta, quae vel iam obierant vel adhuc in hoc mundo superstites erant. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 243 (c. xviii).

<sup>281</sup> Aliquando etiam libros conscientiarum quorundam, calamo diaboli tetris litteris exaratos et corruptos, lucido mentis suae oculo inspiciens. *IVV, AASS*, 566 (Liber II, c. i).

<sup>282</sup> Ita scholasticus noster hospitibus, tam familiaribus sibi quam alienis, legebat interdum lectionem verae salutis de libro caritatis. *IVV, AASS*, 566 (Liber II, c. i).

<sup>283</sup> Et quid mirum, si novus iste scholaris, vir equidem simplex, a gratia instructus, in schola summae divinitatis didicit, quod mundi hujus sapientes per sapientiam suam invenire non potuerunt? *IVV, AASS*, 569 (Liber II, c. vi).

<sup>284</sup> Unde cum postea quidam Magister Theologus proponeret ei quaestiones aliquas de beata Trinitate; ille, qui erat unus ex simplicibus, cum quo sermocinata fuerat Dei Sapientia, libere et absolute, eodem Magistro testimonium perhibente, propositas quaestiones enodavit. *IVV, AASS*, 569 (Liber II, c. vi).

<sup>285</sup> Michel LAUWERS, 'Paroles de femmes, sainteté féminine: l'église du XIIIe siècle face aux béguines', in: Gaston BRAIVE en Jean-Marie CAUCHIES (red.), *La critique historique à l'épreuve: liber discipulorum Jacques Paquet*. Travaux et recherches 17 (Brussel: Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 1989) 99-115, aldaar 108-109.



ging wonen.<sup>286</sup> Zij hield van de Schrift als spiegel voor haar ziel en zij drukte de boeken zo stevig aan haar borst, dat die sporen in haar lichaam nalieten.<sup>287</sup> Ida van Gorsleeuw en Juliana van Cornillon schreven zelfs liturgische werken in het Latijn.<sup>288</sup> De hagiografen doen het voorkomen alsof de lekenheiligen de kennis van de Latijnse bijbel niet door scholing hadden verworven, maar via verlichting door God zelf. Christina Mirabilis begreep Latijnse geschriften, zong Latijnse gezangen en legde de Schrift uit, hoewel ze, zo betoogt Thomas, haar hele leven niet was geschoold.<sup>289</sup> Lutgard van Tongeren noemt hij een ongeletterde *laica monialis*.<sup>290</sup> Hij schrijft echter ook dat God haar verlichtte en haar inzicht gaf in de betekenis van het psalter (ook al vroeg zij zich af wat een simpele ongeletterde non met die kennis moest aanvangen).<sup>291</sup> Dat *laica* bij Thomas ongeletterd betekent en dat niet alle nonnen ongeletterd waren, blijkt uit de passage waarin Lutgard een andere, wel geletterde non vraagt haar iets uit te leggen.<sup>292</sup> Geschoold of niet, de openbaring wordt door de hagiografen als belangrijkste bron van kennis beschouwd. Jacob meldt bijna terloops dat Maria naar preken en Schriftuitleggingen luisterde (die ook een vorm van instructie waren).<sup>293</sup> De verklaring van de bijbel die zij middels het gezang op haar ziekbed gaf, zo benadrukt hij, had zij niet eerder gehoord, maar werd haar rechtstreeks door de Heilige Geest ingefluisterd.<sup>294</sup> Openbaring wordt in alle *vitae* voorgesteld als een hogere bron van kennis dan scholing. Door de lekenheiligen als simpel en nederig voor te stellen, versterkten de auteurs juist hun door God gegeven en door tijdgenoten erkende autoriteit.

## 2.5 Een vijftiende-eeuws model: Lidwina van Schiedam

Een heiligenleven dat nauw verwant is aan de dertiende-eeuwse *vitae* van vrome leken, is dat van Lidwina van Schiedam (†1433). De eerste versies van haar *vita* zijn ontstaan in het milieu van de moderne devoten in het tweede kwart van de vijftiende eeuw.<sup>295</sup> De francis-

<sup>286</sup> fugit, nihil omnino secum deferens nisi psalterium quod nuper discere coeperat, et simplicem vestem qua induebatur. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 201 (c. i).

<sup>287</sup> Scripturam sacram tanquam quoddam speculum animae valde diligebat, libros tamen in quibus inueniebat has dictiones scilicet Deus, vel Christus, [...] eosdem pectori suo applicabat, et tam fortiter in vlnis amplectebatur, quod ex duritia asserum eorumdem librorum non modice laedebatur. HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 207 (c. ii).

<sup>288</sup> Anneke B. MULDER-BAKKER, 'Introduction', in: idem (red.), *Seeing and Knowing: Women and Learning in Medieval Europe 1200-1550*. Medieval Women: Texts and Contexts 11 (Turnhout: Brepols, 2004) 1-19, aldaar 11.

<sup>289</sup> Cantus, inquam, iste Latinus erat, mirisque consonantium clausulis exornatus. Intelligebat autem ipsa omnem latinatatem, et sensum in Scriptura divina plenissime noverat, licet ipsa a nativitate litteras penitus ignoraret. VCM, AASS, 657 (c. xxix).

<sup>290</sup> Haec igitur, sicut Laica Monialis, cum non intelligeret, interpretata audisset, non ultra defunctum luxit; sed in morte illius Dominum per omnia benedixit. VLA, AASS, 198 (aldaar Liber II, c. viii).

<sup>291</sup> Psalterium tanto lucidius intellexit, quando radiantiori lumine fuerat illustrata [...] Quid mihi idiotae et rusticae, et Laicae Moniali Scripturae secreta cognoscere? VLA, AASS, 193 (aldaar Liber I, c. xii).

<sup>292</sup> Cumque haec verba Domini, utpote laica, non intelligeret; quaesivit ea a quadam Moniali, et intellecta recepit. VLA, AASS, 198 (aldaar Liber II, c. x).

<sup>293</sup> Divinis autem Scripturis prudens discretaque mulier sufficienter instructa erat; nam frequenter divinos sermones audiebat, verba Sacrae Scripturae conservans in corde suo. VMO, AASS, 562 (Liber II, c. iv).

<sup>294</sup> Quaedam etiam de divinis Scripturis, novo et mirabili modo exponens; de Evangelio, de Psalmis, de novo et de veteri Testamento quae numquam audierat, multa et subtiliter edisserens. VMO, AASS, 569 (Liber II, c. xi).

<sup>295</sup> Over de verschillende versies hierna meer. Ik citeer uit de oudste versie, de zogenaamde *Vita prior*.

caner monnik Johannes Brugman schreef in 1456 een versie die aan zijn achtergrond en belangstelling was aangepast. Haar *vita* is een van de weinige nieuwe heiligenlevens die nog in de late middeleeuwen in de Nederlanden zijn geproduceerd. Het is van betekenis dat juist zij, een ongebonden lekenheilige, populariteit genoot. De interesse van de moderne devoten en andere vijftiende-eeuwse kopiïsten en lezers voor het leven van een heilige leek uit hun eigen tijd dient hier als sleutel tot hun belangstelling voor de dertiende-eeuwse heiligenlevens van soortgelijke heiligen. Met andere woorden: het gegeven dat Lidwina's *vita* in de vijftiende eeuw is ontstaan en succes had, is aanleiding om te veronderstellen dat inhoudelijk verwante heiligenlevens uit de dertiende eeuw eveneens beantwoordden aan de vijftiende-eeuwse belangstelling. Dát er in de vijftiende eeuw interesse bestond voor dertiende-eeuwse *vitae* van lekenheiligen zal in het volgende hoofdstuk blijken. Ze circuleerden in dezelfde kringen als de *vita* van Lidwina en ze komen zelfs enkele malen samen voor in handschriften.<sup>296</sup> De verwantschap met de dertiende-eeuwse lekenheiligen berust niet alleen op het type heilige dat Lidwina vertegenwoordigde, maar ook op de vorm waarin een van de versies (want er zijn er meer) is gegoten.

### *Een levende heilige in de vijftiende eeuw*

Lidwina was evenals haar dertiende-eeuwse voorgangers een heilige die al bij leven veel bewonderaars had. Haar tijdgenoten beschouwden haar als zodanig, hoewel ook zij niet in de middeleeuwen is gecanoniseerd. Lidwina was een vroom meisje dat een kuis en godgevoerd leven verkoos boven het huwelijk. Op vijftienjarige leeftijd viel zij tijdens een schaatspartij en brak een rib. Zij verwondde zich op zo'n manier, dat zij de rest van haar leven (ongeveer achtendertig jaar) aan bed was gekluisterd. Zij woonde thuis en werd bijgestaan door familieleden en door haar biechtvaders. Lidwina's leven stond volgens haar hagiografen in het teken van lijden, vasten en ascese. Zij at en dronk steeds minder, tot zij alleen nog leefde van de hostie, het lichaam van Christus. Zij ontzegde zich slaap en kreeg kwaal op kwaal, zoals koorts, puisten en allerlei open wonden. Om haar pijn nog te verzwaren droeg zij een haren gordel onder haar kleding. Haar lijden bereikte een hoogtepunt toen zij door Picardische huurlingen van Filips de Goede, hertog van Bourgondië, werd bespot en mishandeld. Een engel deelde haar mee dat zij hiermee in de voetsporen van Christus was getreden, die door Romeinse soldaten was vernederd.<sup>297</sup> Zij zocht vertroosting in het overdenken van het lijden van Christus en kreeg visioenen waarin zij werd opgenomen in de hemel en Maria en het kind Jezus zag. Lidwina's visioenen gingen gepaard met wonderlijke verschijnselen. Zo verspreidde zich, ondanks dat de maden uit haar rottende wonden kropen, in haar kamer een heerlijke geur en werd er een glanzend licht waargenomen. Zij gaf veelvuldig aalmoezen aan de armen. Het geld, de wijn, het vlees en de erwten die

<sup>296</sup> Lidwina en verscheidene dertiende-eeuwse lekenheiligen komen samen voor in (onder meer) enkele handschriften die in paragraaf 4.3 en 4.4 worden behandeld.

<sup>297</sup> Post hanc igitur passionem Angelus Domini sanctus apparens ei, ac Sororis nomine appellans, indicavit, qualiter, sicut petierat, per irreverentem illum tactum, a Picardis sibi factum, posita fuerat in vestigiis Salvatoris. Daniel PAPEBROCHUS (ed.), *Prior vita B. Lidwinae virg.*, in: *Acta Sanctorum Aprilis II* (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1865) 270–301, aldaar 289 (c. xxv) (hierna geciteerd als *Prior vita*, AASS).

zij liet uitdelen, raakten niet op, zoals de kruik van de bijbelse weduwe van Sarfat niet leegraakte en de wijn op de bruiloft van Kana niet opraakte.<sup>298</sup> Lidwina stierf op 14 april 1433 op de leeftijd van ongeveer drieënvijftig jaar. Behalve in de verschillende versies van haar *vita* wordt onder meer gewag van haar gemaakt in een oorkonde uit 1420 of 1421 van de Schiedamse stadsbestuurders.<sup>299</sup> Zij komt ook voor in de *Liber de viris illustribus* van Johannes Busch, regulier kanunnik in het klooster Windesheim en kloosterhervomer in het Duitse Rijk.<sup>300</sup>

Lidwina werd evenals de lekenheiligen uit de dertiende eeuw gepresenteerd als een profeet en bemiddelaar tussen God en de mensen. Als profeet verkreeg zij haar kennis via goddelijke openbaring. Na de heilige communie werd zij zo verlicht dat zij haar innerlijk kon aanschouwen met haar geestelijk oog, zoals zij de buitenwereld met de ogen van haar lichaam waarnam.<sup>301</sup> Zij gaf advies aan mensen die bij haar op bezoek kwamen en legde aan een dominicaner doctor in de theologie uit hoe de menswording van God in elkaar stak.<sup>302</sup> Verder voorzegde zij de dood van haar vader en die van haarzelf.<sup>303</sup> Bovendien had zij visioenen waarin zij het zielenheil van overledenen te weten kwam. Zij zag hen vertoeven in de martelkamers van duivels, in het vagevuur of in de hemel. Door middel van hevige koorts en andere ziekten kon zij haar naasten redden van de pijnigingen in het vagevuur. Net als Christina Mirabilis had zij opdracht gekregen pijn te lijden voor haar medemensen en had zij dat lot aanvaard.<sup>304</sup> Op de overeenkomsten tussen enerzijds Lidwina en anderzijds Christina en Lutgard van Tongeren is al gewezen door Ludo Jongen.<sup>305</sup> Behalve profetieën, visioenen en reizen door het hiernamaals hadden Lidwina en Christina nog gemeen dat hun maagdelijke borsten melk gaven. Evenals Lutgard wijdde Lidwina zich aan de contemplatie van het lijden van Christus en was zij aan het eind van haar leven blind (aan één oog), maar zag zij met haar innerlijke oog visioenen.<sup>306</sup>

De overlevering van Lidwina's *vita* is zeer rijk, maar ook zeer gecompliceerd. Ze kent maar liefst drie Latijnse versies, waarvan er een in twee verschillende redacties en in ver-

298 Het verhaal over de weduwe van Sarfat staat in 1 Koningen 17, 7–16, het wonder van de bruiloft van Kana in Johannes 2, 1–11.

299 Deze oorkonde is in een Middelnederlandse versie en in een Latijnse versie bekend. De versies geven verschillende jaartallen: de Middelnederlandse 1421 en de Latijnse 1420. H. VAN OERLE, “‘Tleven van Liedwy die maghet van Scydam’”, *Ons Geestelijk Erf* 54 (1980) 241–266, aldaar 250 en 262–264 (uitgave Middelnederlandse versie); Joost JONKMAN en Ludo JONGEN, ‘Waarom leed Liedewij in godsnaam?: Enige opmerkingen over het ziekbed van de maagd van Schiedam (1380–1433)’, *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 189–205, aldaar 191.

300 VAN OERLE, “‘Tleven van Liedwy’”, 260.

301 In cujus sumptione tanto divino lumine frequenter intrinsecus illuminabatur, quod quemadmodum corporalibus oculis corporalia, ita et ipsa hoc supercaelesti perfusa lumine, omnia sua interiora oculo mentali perspiciebat. *Prior vita*, AASS, 296 (c. xxxiii).

302 Ingressus igitur in cellam ejus, inter cetera colloquia interrogabat eam, per quem modum factum fuerat a beatissima Trinitate opus Incarnationis Verbi. *Prior vita*, AASS, 297 (c. xxxiv).

303 *Prior vita*, AASS, 289 en 297 (c. xxvii en xxxvi).

304 Quo facto interrogavit eam Angelus suus, an haberet affectum amplius eamdem febrem patiendi, et hoc ad liberationem amicorum suorum qui in purgatorio erant. Cumque ipsa paratam se fore usque ad mortem responderet. *Prior vita*, AASS, 276 (c. vii).

305 Ludo JONGEN, ‘Middle Dutch prose hagiographies: Some remarks on the function of references to sources in *vitae* from the Northern Netherlands’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 34 (1991) 127–141, aldaar 136–137.

306 Ludo JONGEN, ‘Uit het oog, uit het hart? Over twee heilige maagden: Lutgard en Liedewij’, in: Anneke B. MULDER-BAKKER en Marijke CARASSO-KOK (red.), *Gouden Legendes: Heiligenlevens en Heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1997) 127–157, aldaar 132–133.

korte vorm is overgeleverd. Daarnaast bleven Middelnederlandse en (Neder)duitse vertalingen bewaard. Het voert te ver om hier alle versies uitvoerig te behandelen en met elkaar te vergelijken. Koen Goudriaan heeft op overtuigende wijze aangetoond dat de zogenoemde *Vita prior* van de hand van Hugo van Rugge (door Goudriaan *Venite* genoemd naar het eerste woord van de tekst) het oudste overgeleverde heiligenleven van Lidwina is.<sup>307</sup> Hugo van Rugge was regulier kanunnik in het Sint-Elisabethsklooster bij Brielle, dat was aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. De *vita* moet tussen 1434 en 1436 zijn geschreven, kort na Lidwina's dood.<sup>308</sup> De *Vita prior/Venite* is bekend in twee redacties: 'B' (Brussel) en 'W' (Wenen), genoemd naar de bewaarplaatsen van twee van de handschriften waarin ze voorkomen. In redactie W, volgens Goudriaan de jongste van de twee, zijn de hoofdstukken in een andere volgorde gezet, waardoor het verhaal een meer chronologische volgorde heeft gekregen dan in redactie B.<sup>309</sup> Behalve deze redacties is een verkorte versie van de *Vita prior/Venite* uit 1440 bekend.<sup>310</sup> Voorts zijn er twee versies overgeleverd van de hand van Thomas van Kempen en de minderbroeder Johannes Brugman. De eerste is van Hugo's *vita* afgeleid en dateert uit 1448.<sup>311</sup> Het werk van Brugman is waarschijnlijk deels gebaseerd op de *vita* van Hugo, deels op eigen onderzoek, en is geschreven in 1456.<sup>312</sup> Goudriaan toonde aan dat ook de Middelnederlandse vertaling gebaseerd is op de *Vita prior/Venite*, waar eerder nog werd gedacht dat de Middelnederlandse versie als bron had gediend voor Hugo van Rugge.<sup>313</sup>

### *De aangepaste versie van Thomas van Kempen*

Terwijl de samensteller van redactie W de chronologische structuur verstevigde, heeft Thomas van Kempen in zijn bewerking van de *vita* door Hugo van Rugge de thematische structuur sterker aangezet. Thomas was door Hugo's medebroeders van het Sint-Elisabethsklooster gevraagd om de tekst te stileren.<sup>314</sup> Waarschijnlijk vonden zij hem niet helder genoeg. De

<sup>307</sup> KOEN GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina en de Moderne Devotie', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003) 161-236, aldaar 165-166. In de *Acta Sanctorum* is de *Vita prior* uitgegeven onder de naam van Johannes Brugman. Pas later is uit onderzoek gebleken dat niet Brugman, maar Hugo van Rugge de auteur was.

<sup>308</sup> GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 165; LUDO JONGEN en CEES SCHOTEL m.m.v. JOSEPHINE FRANKEN (ed.), *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam: De Middelnederlandse tekst naar de bewaarde bronnen uitgegeven, vertaald en van commentaar voorzien*. Middelnederlandse tekstedities 2 (Hilversum: Verloren, 1994) 110.

<sup>309</sup> GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 163-164, 205-210 en 216.

<sup>310</sup> GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 206-207 en 211 (schema). Goudriaan noemt drie handschriften met de verkorte versie, waaronder met vraagteken Luik, BGS, 6 L 21. Het vraagteken is op zijn plaats, want dit Luikse handschrift bevat niet de verkorting, maar slechts enkele passages van de *vita*. De passages komen inhoudelijk overeen met delen van c. xxvi, xxix en xxii van de *Vita prior* (zie paragraaf 4.4). Het is onduidelijk welke versie als bron voor de passages heeft gediend. Wel komen flarden van zinnen letterlijk overeen met de tekst van de *Vita prior/Venite* zoals die in de *Acta Sanctorum* is uitgegeven. Dat wijst erop dat de *vita* van Hugo van Rugge (ook hier weer) als basis heeft gediend.

<sup>311</sup> GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 162. Jongen stelt dat Brugman de versie van Thomas tot voorbeeld had: JONGEN, 'Uit het oog', 134. Brugman heeft echter enkele episodes opgenomen die wel in de *Vita prior*, maar niet in de versie van Thomas stonden (onder meer het gesprek tussen Lidwina en de dominicaan). Dat pleit tegen de stellingname van Jongen.

<sup>312</sup> AMIDEUS VAN DIJK, 'Jan Brugman als biograaf van de heilige Lidwina', *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* 5 (1948) 273-305, aldaar 291-292 en 299.

<sup>313</sup> GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 218-223.

<sup>314</sup> Et sicut diu desiderastis eundem breviori ac planiori stilo compositum, vobis nunc ad legendum ex caritate transmittio. Michael Iosephus POHL (ed.), *Thomae Hemerken a Kempis canonici regularis ordinis S. Augustini: Sermones ad novicios; Vita Lidewigis Virginis adiectis epilogomenis adnotatione critica indicibus tabulis photographicis ex autographo editis Michael Iosephus Pohl*. Thomae Hemerken a

bewerking door Thomas valt uiteen in twee delen. Het eerste deel gaat over de ziekten van Lidwina, het tweede over haar geestelijke gaven en goddelijke vertroosting (door middel van visioenen). Deze indeling doet denken aan de *vita* van Maria van Oignies, die eveneens in twee boeken is verdeeld, gewijd aan respectievelijk haar uiterlijke gedragingen en haar innerlijke gaven. Of Thomas bij het componeren de *vita* van Maria van Oignies in gedachten had, valt moeilijk vast te stellen, maar de gelijkenis wat betreft structuur is noemenswaardig omdat ze aansluit bij de verwantschap tussen de in de *vitae* beschreven heiligen. Beide vrouwen waren niet aan een kloosterorde verbonden, profeteerden en gaven vanuit hun eigen huis raad aan leken en geestelijken. Beiden vastten verder zo ernstig dat zij op het laatst niets anders meer verdroegen dan de hostie. Beiden voorzegen ook hun eigen dood.

De versie van Thomas is interessant omdat enkele passages zijn weggelaten die juist van cruciaal belang zijn voor de waardering van Lidwina als een heilige leek. Goudriaan schrijft dat Thomas de *Vita prior* overzichtelijker maakte ‘met inachtneming van de thema’s die al door Hugo van Rugge waren aangedragen’. Volgens Goudriaan kan de bewerking van Thomas daarom als sleutel worden gebruikt tot de bedoelingen van Hugo.<sup>315</sup> De weglatingen zijn echter zo betekenisvol dat ze de inhoud van de *vita* van Lidwina wezenlijk veranderen. Thomas geeft de bedoelingen van Hugo niet volkomen weer. In de eerste plaats ontbreekt de episode waarin Lidwina een priester betrapt op een leugen over zijn overspel (hoofdstuk xxx van de *Vita prior/Venite*). In Schiedam gingen geruchten dat de pastoor (Johannes Engel) in zonde leefde met een vrouw. Lidwina vroeg hem ernaar maar hij ontkende de geruchten. In een visioen zag zij hem echter de zonde begaan. Zij confronteerde hem ermee en spoorde hem aan om te biechten en boete te doen. Niet lang daarna werd hij ziek en stierf. Vervolgens zag Lidwina in een visioen dat de pastoor in een verschrikkelijke put dichtbij de hel verkeerde. De getergde ziel steeg op uit de put en riep Lidwina aan met: ‘O geliefde moeder Lidwina, o zuiverste spiegel Gods, ik verzoek u toe te staan dat ik mij spiegel aan u’.<sup>316</sup> Lidwina leidde de ziel middels haar gebeden en verdiensten uit de put naar het vagevuur. In hetzelfde hoofdstuk staat nog een verhaal over een priester (Petrus) die door Lidwina eveneens uit een put werd gered. Lidwina redde deze ziel door zelf een zware beproeving te ondergaan. Hugo presenteert Lidwina hier als een vrouw die pastoors redt van hun lijden in de krochten van het hiernamaals terwijl juist zij worden geacht de bemiddelaars voor de gelovigen te zijn. De priesters spiegelen zich aan Lidwina en noemen haar hun moeder, waarmee Hugo haar voorstelt als superieur aan hen.

De volgende passages die Thomas heeft weggelaten, zijn delen van het hoofdstuk over Lidwina’s verlangen naar de Heilige Communie (hoofdstuk xxxiii van de *Vita prior* en Boek II, hoofdstuk xii in de versie van Thomas). De passages betreffen wederom een priester die door Lidwina wordt ontmaskerd als leugenachtig. In de versie van Thomas ontbreekt het verhaal waarin de pastoor van Schiedam (Andreas, de voorganger van de hierboven genoemde Johannes Engel) Lidwina op de proef stelde door haar een niet-geconsacreerde hostie te

Kempis canonici reglaris ordinis S. Avgvstini: Opera omnia volvminibvs septem edidit additoqve volvine de vita et scriptis eivs disptavit Michael Iosephvs Pohl VI (Freiburg im Breisgau: Herder, 1905) 317 (hierna geciteerd als POHL, *Vita Lidewigis*).

<sup>315</sup> GOUDRIAAN, ‘Het Leven van Lidwina’, 217.

<sup>316</sup> O carissima mater Lyduwa (sic enim consueverat eam appellare) o purissimum divinitatis speculum, patere quaeso ut me speculer in te. *Prior vita*, AASS, 293 (c. xxx).

geven. Andreas geloofde niet dat zij kon leven zonder voedsel. Hij moest echter beschaamd de aftocht blazen omdat Lidwina doorzag dat de hostie slechts gewoon brood was en haar weigerde. In de volgende passage, die Thomas wel opnam, wordt verteld dat het gekruisigde Christuskind aan Lidwina verscheen en veranderde in een hostie met vijf wonden, die door verschillende getuigen werd gezien. De pastoor Andreas gaf haar die hostie met tegenzin omdat hij niet wist of het wel om het ware lichaam van Christus ging. Thomas liet de rest van het verhaal weg.<sup>317</sup> Daarin staat dat, nadat Lidwina de hostie met de wonden van het gekruisigde Christuskind had ontvangen, Andreas nog steeds niet geloofde in de goddelijke oorsprong van de wonderlijke gaven van Lidwina. Hij liet in de kerk voor haar bidden alsof zij krankzinnig was en door de duivel bezeten. Verder loog hij dat hij de bloedende hostie had verbrand. Het lekenvolk werd hierom zo kwaad op de pastoor dat hij de kerk niet meer durfde verlaten. Het conflict liep hoog op en werd na tussenkomst van het stadsbestuur bezworen door de wijbisschop en andere vooraanstaande geestelijken. Lidwina, nederig als zij was, wilde alleen onder biechtgeheim de ware toedracht vertellen.

Dezelfde Andreas werd een poos later bij Lidwina geroepen omdat zij de communie wilde ontvangen. Zij leed op dat moment aan de builenpest en Andreas was bang te zullen worden besmet. Lidwina zei dat niemand door haar toedoen zou overlijden en voorzegde dat hij desondanks eerder zou sterven dan zijzelf. Zij adviseerde hem zich voor te bereiden op zijn naderende dood maar hij negeerde haar raad. Toen Andreas ziek werd, kreeg hij berouw van zijn onvriendelijke gedrag jegens haar. Hij vroeg om vergiffenis, maar negeerde wederom het advies van Lidwina zich te ontdoen van bepaalde goederen die hij illegaal had verkregen, om zo zijn zielenheil veilig te stellen. Het liep slecht af met Andreas: na zijn dood zag Lidwina in een visioen dat hij in de hel werd gepijnigd. Deze geschiedenis (hoofdstuk xxxv van de *Vita prior*) is een voortzetting van het hierboven genoemde hoofdstuk waarin een eerdere confrontatie tussen Andreas en Lidwina aan de orde is. Thomas liet ook dit verhaal over de pijnlijke ontmaskering van Andreas door Lidwina weg.

Een episode van een andere aard die in de versie van Thomas ontbreekt, is het verhaal over de dominicaner geleerde die bij Lidwina op bezoek kwam om te controleren of de dingen die hij over haar had gehoord authentiek waren (hoofdstuk xxxiv van de *Vita prior*). Om haar op de proef te stellen vroeg hij haar uit te leggen hoe de menswording van God in haar werk was gegaan. Lidwina's uiteenzetting, waarin zij de Drie-eenheid vergeleek met zonnestralen, overtrof al zijn verwachtingen en hij zei dat hij nooit eerder zoiets had gelezen of vernomen. Naar de reden waarom Thomas deze passage heeft weggelaten, is het gissen. Misschien vond hij het geen pas geven dat een simpele vrouw een theologische verhandeling hield ten overstaan van een geleerde dominicaan.

In alle hier genoemde passages die wel door Hugo van Rugge (en door Johannes Brugman en de vertaler van de Middelnederlandse versie, zij het in gekuiste vorm)<sup>318</sup> maar niet door Thomas van Kempen zijn opgenomen, wordt priesters een spiegel voorgehouden. Zij

<sup>317</sup> Behalve dat het verhaal is weggelaten door Thomas, bestaat het ook nog in een lange en een korte versie (in respectievelijk redactie W en B). GOUDRIAAN, 'Het *Leven van Liduina*', 210. De strekking van het verhaal is in beide versies hetzelfde. De pastoor verdenkt Lidwina ervan door de duivel te zijn ingeblazen en hij delft het onderspit in het daaropvolgende conflict.

<sup>318</sup> Goudriaan zet uiteen dat in de Middelnederlandse vertaling enkele passages, waaronder die over de overspelige priester en die over de aanvaring van Lidwina en pastoor Andreas, zijn gekuist. GOUDRIAAN, 'Het *Leven van Liduina*', 222-223.

dienen zich te hoeden voor arrogantie en de adviezen van nederige maar door God uitverkoren leken niet in de wind te slaan. De passages zetten priesters en bijgevolg het priesterambt in een twijfelachtig licht. Mogelijk liet Thomas ze daarom achterwege. Hoewel Hugo en Thomas beiden tot doel hadden hun broeders en andere religieuzen te stichten, verschilden zij van opvatting over wat gepast was om te vermelden in een *vita* van een heilige vrouw (of leek).<sup>319</sup> Thomas schrijft zelf in zijn proloog dat hij zaken waaraan aanstoot genomen zou kunnen worden heeft weggelaten.<sup>320</sup> Amideus van Dijk suggereert dat Windesheimers zoals Thomas Lidwina liever als een ‘stille duldster’ zagen dan als de ‘virago, treedster van de wijnpers en moeder van het volk’ die zij voor Johannes Brugman was.<sup>321</sup> Dat geldt echter niet voor alle Windesheimers, aangezien zowel de *vitae* van Hugo van Rugge, Thomas van Kempen en Johannes Brugman onder hen circuleerden (zie bijlage 2).

### Besluit

De *vita* van Lidwina is ontstaan binnen de context van de moderne devotie en is, hoewel Lidwina zelf een ongebonden leek was, tevens een representant daarvan. Hugo van Rugge was zoals gezegd augustijner koorheer in een klooster dat was aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. Hoogstwaarschijnlijk was de prior van dit klooster nauw betrokken bij Lidwina's sterfbed en begrafenissen en bij de totstandkoming van haar *vita*.<sup>322</sup> Daarin en in andere bronnen, zoals de kroniek van de hervormer Johannes Busch en het kroniekje van het Sint-Caeciliaconvent in Utrecht, zijn allerlei passages te vinden die banden tussen Lidwina en de moderne devoten aantonen.<sup>323</sup> Niet alleen had Lidwina ontmoetingen met figuren als Johannes Busch en Wernboud van Boskoop, evenals Busch een voorman van de hervormingsbeweging, zij had ook overeenkomsten met de moderne devoten op het spirituele vlak. Jongen wijst op het verhaal van de heremiet Gerrit, die zich in de Egyptische woestijn had teruggetrokken en met wie Lidwina door middel van visioenen contact had.<sup>324</sup> Het verhaal weerspiegelt de belangstelling van de moderne devoten voor de woestijnvaders, hun vroegchristelijke voorgangers. Lidwina en Gerrit waren evenals de woestijnvaders rolmodellen van onthouding en terugtrekking uit de wereld. Goudriaan noemt zeven aspecten van vroomheid die Lidwina met moderne devoten deelde, namelijk lijdensmeditatie, devotie tot de eucharistie, caritas, visioenen, mystiek, penitentie en de plaatsvervangende betekenis van haar lijden.<sup>325</sup> Deze aspecten zijn niet alleen kenmerkend voor de moderne devotie in het bijzonder maar voor de laatmiddeleeuwse spiritualiteit in het algemeen – óók voor dertiende-eeuwse *vitae* van heilige leken.

319 GOUDRIAAN, ‘Het Leven van Liduina’, 167.

320 Plura etiam de consilio quorundam religiosorum omisi inserere: quae forte quibusdam simplicibus dubitationem aut quaestionem intricatam ingerere videbantur. POHL, *Vita Lidewigis*, 318.

321 VAN DIJK, ‘Jan Brugman als biograaf’, 301–302.

322 GOUDRIAAN, ‘Het Leven van Liduina’, 173–174.

323 GOUDRIAAN, ‘Het Leven van Liduina’, 176 en 168–169; JONGEN en SCHOTEL, *Het leven van Liedewij*, 113.

324 LUDO JONGEN, ‘Die spindeldürre Jungfrau und ein nudeldicker Eremit: Über Liedewij von Schiedam und die modernen Devoten’, in: Angelika LEHMANN-BENZ, Ulrike ZELLMANN en Urban KÜSTERS (red.), *Schnittpunkte: Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter* (New York, München en Berlijn: Waxmann Münster, 2003) 83–93.

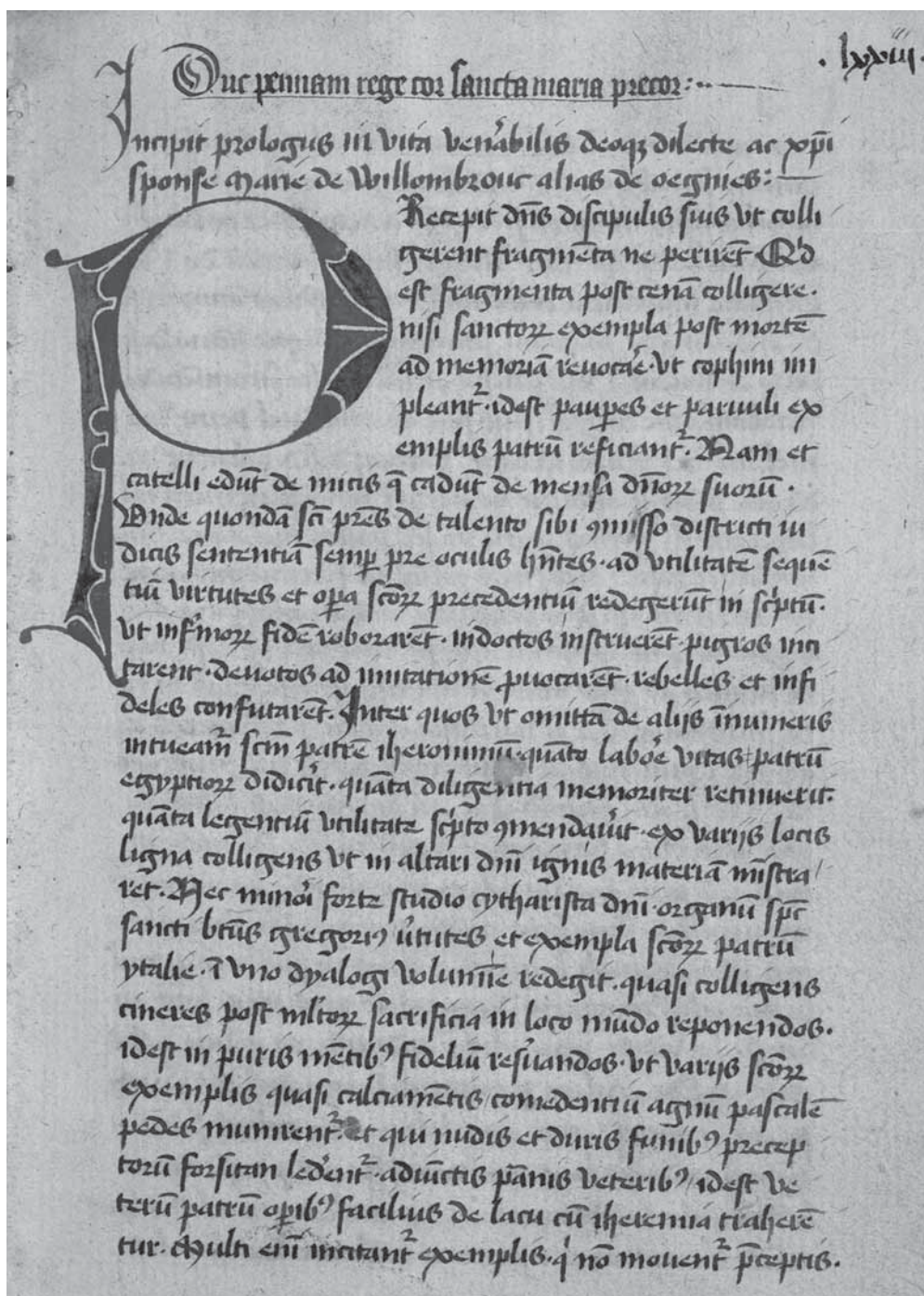
325 GOUDRIAAN, ‘Het Leven van Liduina’, 179 vv.



Eigenlijk is het niet van belang dat Lidwina als historische persoon met de moderne devotie in verband kan worden gebracht. Het feit alleen al dat moderne devoten, met name reguleren van Windesheim, haar *vita* vervaardigden en lieten circuleren is voldoende om te stellen dat ze een exponent is van de spiritualiteit van de moderne devoten in het midden van de vijftiende eeuw. Bovendien is wat we weten over Lidwina gekleurd door de preoccupaties van haar hagiografen.<sup>326</sup> Zij modelleerden haar naar hun maatstaven voor heiligheid en hun godsdienstige voorkeuren. Een voorbeeld (uit een andere hoek) is de bewerking van de *Vita prior* door Johannes Brugman. Hij was een minderbroeder en in zijn versie ontvangt Lidwina net als zijn ordestichter Franciscus de stigmata.<sup>327</sup> Wat van belang is, is dat de interesse van de reguleren van Windesheim voor het heiligenleven van Lidwina een aanwijzing is dat zij belang stelden in het rolmodel van de heilige leek als spiegel voor geestelijken. Of die heilige leek nu in de eigen tijd leefde of twee eeuwen eerder maakt voor de stichtelijke functie van haar of zijn heiligenleven niet uit, hoewel heiligen uit meer recente perioden als een beter voorbeeld werden beschouwd dan heiligen uit een ver verleden. De overeenkomsten tussen Lidwina en de lekenheiligen uit de dertiende eeuw, namelijk de hierboven genoemde zeven aspecten van vroomheid en het telkens terugkerende verhaalelement dat zij (zondige) priesters een spiegel voorhielden, zijn zo treffend, dat op basis daarvan verondersteld kan worden dat ook de *vitae* van dertiende-eeuwse lekenheiligen konden rekenen op de belangstelling van moderne devoten en andere hervormingsgezinden.

<sup>326</sup> Goudriaan wees ook op het gevaar van een cirkelredenering: vertoont de historische Lidwina nu verwantschap met moderne devoten of is zij gemodelleerd naar het wensbeeld van de moderne devoten? GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 177-178.

<sup>327</sup> VAN DIJK, 'Jan Brugman als biograaf', 297; DANIEL PAPEBROCHIUS (ed.), *Vita Posterior*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Aprilis II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1865) 303-363, aldaar 333 (Pars II, c. x).



Afb. 4 Handschrift Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 20, f. 73r met de aanvang van de *vita* van Maria van Oignies.

(© Maurits Sabbebibliotheek Leuven)

# Circulatie van een corpus: *vitae* van lekenheiligen in cijfers en context

## 3.1 De handschriftelijke overlevering in cijfers

In het vorige hoofdstuk bleek dat de *vitae* van dertiende-eeuwse lekenheiligen met diverse doeleinden zijn geschreven. Het belangrijkste was het stichten van de lezers en hun een voorbeeld te geven. Ze dienden in sommige gevallen tevens om bewondering voor en verering van de heilige op te wekken of, in het geval van een heilige uit de eigen gemeenschap, de herinnering vast te leggen. Het centrale thema van de *vita* van Christina Mirabilis is boetedoening (in twee opzichten, namelijk het plaatsvervangend lijden voor zielen in het vagevuur en de oproep tot boetedoening aan de nog levende mensen). Boetedoening en bemiddeling voor de overledenen in het vagevuur komen als thema's ook voor in *vitae* van andere lekenheiligen. Voorts is het gezag dat zij als profeet hadden een belangrijk onderwerp van hun heiligenlevens. Door hun nederigheid, eenvoud en (veronderstelde) ongeletterdheid waren zij een spiegel voor geestelijken. Via het model van de profeet waarschuwden de auteurs collega-geestelijken tegen hoogmoed en hypocrisie. De *vitae* van lekenheiligen boden wat betreft het laatste thema dus niet zozeer een voorbeeld voor leken alswel voor geestelijken.

Tussen de doeleinden van de heiligenlevens (oftewel de bedoelingen van de auteurs) en de functies, betekenissen en lezers die ze in de praktijk hadden, kan een kloof hebben bestaan. In dit en het volgende hoofdstuk wordt onderzocht in welke kringen de receptie daadwerkelijk plaatsvond. Paragraaf 3.1. en 3.2 vormen een inleiding tot zowel hoofdstuk 3 als hoofdstuk 4. In de eerste paragraaf zal het cijfermateriaal van zich doen spreken. Daaruit blijkt dat de *vitae* van Christina en de andere dertiende-eeuwse lekenheiligen voornamelijk in handschriften uit religieuze gemeenschappen van mannen (veelal priesters) zijn overgeleverd, hoewel de Latijnse *vitae* sporadisch ook in andere kringen circuleerden. Dit beeld correspondeert met de overtuiging dat de *vitae* van lekenheiligen juist geestelijken een rolmodel boden. Handschriften met volkstalige vertalingen blijken afkomstig uit zowel mannen- als vrouwenkloosters. Een tweede belangrijke constatering is dat de handschriften voor het overgrote deel uit de vijftiende eeuw dateren en afkomstig zijn uit hervormingsgezinde kringen van moderne devoten, kruisbroeders en kartuizers. Precies in die kringen blijkt de belangstelling voor de *vitae* van lekenheiligen groot. Die veronder-

stelling is gebaseerd op de voorkeur in die kringen voor twaalfde- en dertiende-eeuwse cisterciënzer geschriften (deels van mystieke aard) en op de populariteit van de *vita* van Lidwina van Schiedam, die grote gelijkenis vertoont met die van de dertiende-eeuwse lekenheiligen (zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet is).

In het geval van de *vita* van Christina zijn de handschriften nader beschouwd. De afschriften van de *vita* zijn in paragraaf 3.2 gecollationeerd (waarbij de overlevering in Engeland buiten beschouwing is gelaten). Uit die collatie blijkt dat de overlevering van de tekst via twee lijnen heeft plaatsgevonden, grof genomen een vroege cisterciënzer lijn en een lijn van vijftiende-eeuwse hervormingsgezinde religieuzen. Het grootste deel van de handschriften is weliswaar afkomstig uit de laatste groep, maar een niet onbelangrijk kleiner deel komt uit een dertiende- en veertiende-eeuwse cisterciënzer context. Hier wordt eerst aandacht besteed aan de rol die cisterciënzers speelden in de overlevering van de heiligenlevens van Christina en andere lekenheiligen (paragraaf 3.3). In paragraaf 3.4 wordt een handschrift uit die context uitvoerig behandeld. Doordat het tevens in handen kwam van een later, zestiende-eeuws publiek, vormt het een brug naar het onderwerp van hoofdstuk 4: het hergebruik van de *vita* van Christina in de ruime vijftiende eeuw.

### Latijnse handschriften

De Latijnse *vita* van Christina Mirabilis (BHL 1746) is overgeleverd in, voor zover bekend, dertien handschriften uit de middeleeuwen (tot 1525).<sup>1</sup> Een van de handschriften bevat de *vita* tweemaal, waarmee het aantal nog bestaande middeleeuwse afschriften van de *vita* op veertien komt. Daarnaast kan nog een manuscript worden genoemd dat tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan. Het gaat om het deel April van het *Magnum legendarium Bodecense* (hoewel Christina's feestdag op 24 juli valt).<sup>2</sup> Dit legendarium uit het klooster Böddecken (regulieren van Windesheim) bestond uit twaalf delen, waarvan slechts enkele zijn bewaard.<sup>3</sup> Een handschrift uit de zeventiende eeuw is hier buiten beschouwing gelaten.<sup>4</sup>

Verder zijn drie verkorte versies van Christina's *vita* bekend. De eerste is overgeleverd in twee handschriften uit Basel.<sup>5</sup> De tweede is opgenomen in een Engels manuscript en was,

1 Zie bijlage 2 voor een lijst. Margot King ((voormalig) Peregrina Publishers, Toronto) verschaftte mij nog een signatuur van een Italiaans handschrift (Fabriano, Monastero di S. Silvestro in Montefano, 21), onder verwijzing naar Réginald GRÉGOIRE, *Aglografia silvestrina medievale*. Bibliotheca Montisfani 8 (Fabriano: Montisfani, 1983). Ik heb echter geen verwijzing naar het bestaan van een afschrift van de *vita* van Christina Mirabilis in dat handschrift gevonden.

2 Olim Münster, UB, 21 (Cat. Staender, p. 53-54, nr. 214, II), f. 143v-149r (vijftiende eeuw), uit Böddecken, regulieren van Windesheim. H. MORETUS, 'De magno legendario Bodecensi', *Analecta Bollandiana* 27 (1908), 257-358, aldaar 294-300 (*vita* van Christina op p. 297). Ik kan niet verklaren waarom de *vita* van Christina zich in het deel April bevond. Wellicht is hier een vergissing van de samenstellers van het legendarium in het spel, of een vergissing bij de reconstructie van de inhoud van het legendarium. De inhoud van de delen is door Moretus gereconstrueerd op basis van onder meer de uitgaven van de *vitae* in de *Acta Sanctorum*.

3 F. HALKIN, 'Legendarii Bodecensis menses duo in codice Paderbornensi', *Analecta Bollandiana* 52 (1934) 321-333, aldaar 321-322. De delen Maart en December zijn in één band bewaard in Paderborn (Paderborn, B.Theodoriana, Ba 2) en het deel Oktober bevindt zich in particulier bezit (Slot Erpernborg in Westfalen, Archiv der Freiherrn von und zu Brenken, Handschrift nr. 7. Jostes geeft de signatuur B 6: A. E. JOSTES, *Die Historisierung der Devotio moderna im 15. und 16. Jahrhundert: Verbandsbewußtsein und Selbstverständnis in der Windesheimer Kongregation* (onuitgegeven proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2008) 154, noot 62).

4 De signatuur is Trier, SB, 1177/479 8°, f. 226r-235r (zeventiende eeuw).

5 Basel, UB, B IX 11, f. 92r-93v (midden veertiende eeuw), uit Basel, dominicanen, en Basel, UB, AVIII 6, f. 210r-215r (begin



zo blijkt uit een toevoeging van de kopiist, gebaseerd op een (nu onbekend) handschrift van de kartuizers nabij Londen.<sup>6</sup> De derde verkorte versie bevond zich in het *Sanctilogium* van Johannes Gielemans, geschreven tussen 1470 en 1482.<sup>7</sup> Het *Sanctilogium* bestaat uit vier delen en bevat circa duizend korte levensbeschrijvingen van heiligen. Uit het vierde deel zijn de ongeveer tachtig laatste bladen verdwenen, waaronder het folio dat de korte *vita* van Christina bevatte.<sup>8</sup> Tot slot bevat een handschrift uit Parijs een korte tekst over Christina die (volgens de kopiist, maar ook blijkens onderzoek) geëxtraheerd is uit het *Speculum divinatorum quorundam naturalium* van de theoloog Henricus Bate van Mechelen (eind dertiende eeuw), die op zijn beurt de *vita* van Thomas van Cantimpré als bron heeft gebruikt.<sup>9</sup> Henricus Bate gaf in dit *Speculum* onder meer een verklaring voor de wonderen die zich aan Christina voltrokken (haar terugkeer uit de dood en het zogen met maagdelijke borsten).<sup>10</sup> Het Parijse handschrift is niet meegerekend in het overzicht omdat het niet de *vita* zelf, maar een andersoortige bron betreft (zoals ook exempelen over de lekenheiligen niet zijn meegerekend). Christina's *vita* is in 1572 voor het eerst in druk uitgegeven door de Keulse kartuizer Laurentius Surius, maar deze druk valt buiten het bestek van deze studie.<sup>11</sup>

vijftiende eeuw), uit Basel, kartuizers. Geschenken door broeder Leonard Wettinger van Rinfelden (vriendelijke mededeling door Dominik Hunger, Universitätsbibliothek Basel). Zie Gustav MEYER en Max BURCKHARDT, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Basel: Beschreibendes Verzeichnis: Abteilung B: Theologische Pergamenthandschriften II: Signaturen BVIII 11 – B XI 26* (Basel: Verlag der Universitätsbibliothek, 1966) 180.

6 Oxford, BL, Bodley 240, p.(l) 708–712 (c. 57) (veertiende eeuw, in en na 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon. Patricia Deery KURTZ, 'Mary of Oignies, Christine the Marvelous, and medieval heresy', *Mystics Quarterly* 14 (1988) 186–196, aldaar 195, noot 3; Carl HORSTMAN (ed.), *Nova Legenda Anglie: As collected by John of Tynemouth, John Capgrave, and others, and first printed, with New Lives by Wynkyn de Worde a.d. mdxvi: Now re-edited with fresh material from ms. and printed sources I* (Oxford: Clarendon Press, 1901) lxi. Dit handschrift bevat in hetzelfde hoofdstuk (het handschrift is ingedeeld in doorlopend genummerde hoofdstukken) ook een verkorte *vita* van Lutgard van Tongeren. Het volgende hoofdstuk behelst de *vita* van Elisabeth van Spalbeek. Volgens Kurtz bevat het handschrift ook excerpten uit de *vita* van Maria van Oignies, maar die worden niet door Horstman genoemd.

7 Veronique HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté et patriotisme: Glorification du Brabant dans l'oeuvre hagiographique de Jean Gielemans (1427–1487)*. Hagiologia 6 (Turnhout: Brepols, 2007) 40.

8 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, olim f. 1187r (circa 1470–1482), uit Rooklooster, regulieren van Windesheim. Na f. 1128 (in de oude, in de vier delen van het *Sanctilogium* doorlopende foliëring van Gielemans) zijn minstens 76 bladen verdwenen. Zie Albertus PONCELET, *Catalogus codicum hagiographicorum latinorum Bibliothecae Vaticanae*. Subsidia Hagiographica 11 (Brussel: Polleunis en Ceuterick, 1910) 14. De korte levensbeschrijvingen van Juliana van Cornillon (olim f. 1134), Aleidis van Schaarbeek (olim f. 1135) en Lidwina van Schiedam (olim f. 1140r) zijn daardoor eveneens verloren. Wel bewaard zijn de korte *vitae* van Beatrijs van Nazareth (f. 1084v–1085r (moderne foliëring f. 146v–147r)), Lutgard van Tongeren (f. 1101v–1102r (f. 204v–205r)), Maria van Oignies (f. 1103v–1104r (f. 206v–207r)), Ida van Nijvel (f. 1104r–1105r (f. 207r–208r)) en Arnulf van Villers (f. 1105r–1106r (f. 208v–209)).

9 Parijs, BA, 413, f. 107r–108v (vijftiende eeuw), uit Parijs, Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, reguliere kanunniken. De kopiist schreef: *Collecta sunt autem ista de libro qui dicitur speculum diuinorum*. Zie ook Michel LAUWERS, 'Christina Mirabilis', in: *Lexikon für Theologie und Kirche* 2 (Freiburg etc.: Herder, 1994) kolom 1138–1139. Christina komt onder meer voor in het onuitgegeven Liber XIX van het *Speculum divinatorum*. Zie paragraaf 4.5 voor de identificatie van het Parijse excerpt.

10 Maaik van der Lugt heeft onderzoek verricht naar het werk van Bate en heeft een excerpt uit Liber XIX uitgegeven waarin een van de verwijzingen naar Christina voorkomt. Hierin wordt het tegennatuurlijke wonder genoemd van de olie die uit Christina's maagdelijke borsten vloeide: 'Praeter naturam igitur contingens possibile quidem est, secundum naturam autem impossibile femellas non parientes habere lac, quemadmodum de mirabili Christina virgine prius dictum est, et in aliis etiam tam virginibus quam non virginibus existentibus non impregnatis tamen neque parientibus visum est'. Uit: Maaik van der Lugt, *Le ver, le démon et la vierge: Les théories médiévales de la génération extraordinaire. Une étude sur les rapports entre théologie, philosophie naturelle et médecine* (Parijs: Les belles lettres, 2004) 541–542. Zie ook paragraaf 4.5.

11 Laurentius SURIUS (ed.), *De probatis sanctorum vitis; Quas tam ex MSS. Codicibus, quam ex editis Authoribus R.P. Fr. Lavrentius Surius carthusiae Coloniensis professor; Primum edidit & in duodecim menses distribuit*. Iyniv (4e druk: Keulen: Ioannis Kreps & Hermann Mylly, 1618) 319–324. De eerste druk verscheen in 1572, hier is de druk uit 1618 gebruikt. Christina's *vita* staat niet onder haar eigen feestdag, 24 juli, maar onder 23 juni, de feestdag van Maria van Oignies, wier *vita* ook door Surius is uitgegeven (p. 300–319).

Met achttien handschriften en in totaal negentien middeleeuwse afschriften van (een verkorte versie van) de *vita*, is de *Vita Christinae Mirabilis* in vergelijking met de heiligenlevens van andere dertiende-eeuwse lekenheiligen goed vertegenwoordigd. Daarvan is alleen de Latijnse *vita* van Maria van Oignies in meer middeleeuwse handschriften overgeleverd, namelijk 42 (dit is inclusief een manuscript dat enkel het *Supplement* door Thomas van Cantimpré bevat; wanneer het aantal afschriften van de *vita* en het *Supplement* apart worden geteld, komt het aantal op 47).<sup>12</sup> Om een indruk te krijgen van de overlevering is in onderstaande tabel het aantal middeleeuwse handschriften met (excerpten uit en korte versies van) dertiende-eeuwse *vitae* van lekenheiligen weergegeven. Een volledige lijst van handschriften met gegevens over datering en herkomst is opgenomen als bijlage 2. Ter vergelijking: van de Latijnse *vitae* van Lidwina van Schiedam en uittreksels daaruit zijn in totaal achttien handschriften bekend. Verder zijn de Latijnse en Middelnederlandse versies van haar *vita* vanaf 1483 op verschillende plaatsen gedrukt.<sup>13</sup> Vroege drukken van de *vitae* van dertiende-eeuwse lekenheiligen zijn uit de bestudeerde periode (tot 1525) niet overgeleverd.

Tabel 1 De middeleeuwse Latijnse handschriftelijke overlevering van *vitae* van lekenheiligen in cijfers (tussen haakjes het aantal afschriften)

<i>Vita</i> + <i>Supplement</i> Maria van Oignies	42 (47)	<i>Vita</i> Ida van Leuven	2
<i>Vita</i> Christina Mirabilis	18 (19)	<i>Vita</i> Odilia van Luik	1
<i>Vita</i> Elisabeth van Spalbeek	12	<i>Vita</i> Ivetta van Hoei	—
<i>Vita</i> Lutgard van Tongeren	11	<i>Vita</i> Arnulf van Villers	8
<i>Vita</i> Beatrijs van Nazareth	8	<i>Vita</i> Gobert van Aspremont	4
<i>Vita</i> Ida van Nijvel	7	<i>Vita</i> Petrus van Villers	4
<i>Vita</i> Juliana van Cornillon	7	<i>Vita</i> Franco van Archennes	3
<i>Vita</i> Aleidis van Schaarbeek	6	<i>Vita</i> Walter van Bierbeek	3
<i>Vita</i> Ida van Gorsleeuw	5	<i>Vita</i> Gerlach van Houthem	1
<i>Vita</i> Margaretha van Ieper	4	<i>Vita</i> Simon van Aulne	—

<sup>12</sup> In de nieuwe lijst zijn twee handschriften meer opgenomen dan in de lijst van handschriften in Suzan FOLKERTS, 'The Manuscript Transmission of the *Vita Mariae Oigniacensis* in the Later Middle Ages', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 221–241, aldaar 235–239. Het betreft de handschriften Brussel, KB, 8060–64, f. 137v–158v (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier, en Leuven, Abdij Keizersberg, [zonder nummer], f. 117v–155r (dertiende eeuw), herkomst onbekend. Er moet voorts een handschrift uit Villers (hebben) bestaan, dat ook de *vita* van Arnulf van Villers bevat(te). Dit handschrift bevatte tevens een katern met officies voor Maria en Arnulf, dat bewaard wordt als Brussel, KB, II 1658. Zie Daniel MISONNE (ed.), 'Office liturgique neumé de la Bienheureuse Marie d'Oignies, à l'Abbaye de Villers au XIII<sup>e</sup> siècle', in: *Album J. Balon* (Namen: Les anciens établissements Godenne, 1968) 169–189, aldaar 171–173. Herdrukt in *Revue Bénédictine* 111 (2001) 267–273. Verder wordt de *vita* van Maria tweemaal (in twee verschillende handschriften) genoemd in de catalogus van de bibliotheek van de reguliere kanunniken van Zevenborren, namelijk onder nummer K5 en nummer O24. Zie KOCK, *Die Buchkultur*, 166 en 167. Ten slotte kan nog een andere vermelding van de *vita* van Maria van Oignies in een middeleeuwse catalogus worden genoemd. Het gaat om de catalogus van de kloosterbibliotheek van het cisterciënzer klooster Eberbach uit 1502, waarin de *vita* wordt genoemd onder nummer h 11. Zie Nigel F. PALMER, *Zisterzienser und ihre Bücher. Die mittelalterliche Bibliotheksgeschichte von Kloster Eberbach im Rheingau unter besonderer Berücksichtigung der in Oxford und London aufbewahrten Handschriften* (Regensburg: Schnell & Steiner, 1998) 274.

<sup>13</sup> Zie voor een overzicht GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 229–230.

Opvallend is het verschil tussen de overlevering van *vitae* van mannelijke en vrouwelijke leken: de heiligenlevens van mannen zijn over het algemeen in veel minder handschriften overgeleverd. Van de *vita* van Gerlach van Houthem is de volledige tekst niet in een oudere bron overgeleverd dan in een druk uit 1600.<sup>14</sup> Uit de middeleeuwen is slechts een excerpt bewaard in het vierde deel van het *Sanctilogium* van Gielemans (dit excerpt is in de tabel opgenomen).<sup>15</sup> De *vitae* van Arnulf, Franco, Gobert en Petrus werden in verkorte vorm opgenomen in de tweede versie van de *Gesta sanctorum Villariensium*, een verzameling levensbeschrijvingen van abten, monniken en lekenbroeders van het klooster Villers (samengesteld voor 1459). Dat werk is in drie middeleeuwse manuscripten overgeleverd, welke zijn meegerekend in bovenstaande tabel.<sup>16</sup> Wanneer de verkorte levensbeschrijvingen in de *Gesta* niet zouden zijn meegerekend, zou het aantal handschriften met de volledige *vitae* respectievelijk vijf, nul, een en een zijn. De *vita* van Simon van Aulne is in geen enkel middeleeuws handschrift overgeleverd.<sup>17</sup> Wel staan een paar exemplen over hem in de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach, waarin ook een levensbeschrijving van Walter van Bierbeek en een exemplen over (vermoedelijk) Ida van Nijvel zijn opgenomen.<sup>18</sup>

Eveneens opvallend is het uitzonderlijk hoge aantal handschriften met (excerpten uit) de *vita* of het *Supplement* van Maria van Oignies, namelijk 42, ongeveer de helft van het totale aantal Latijnse handschriften (86). Een verklaring hiervoor is dat haar *vita* toonaangevend was voor het type heiligenleven van de nieuwe, levende heilige, waarin een deugdzaam levenswijze in plaats van het verrichten van wonderen de boventoon voerde. Jacob van Vitry, als beroemd prediker, bisschop van Acco en later kardinaal niet de geringste, had als autoriteit voorzien in een prototype. De *vita* blinkt uit door de mooie structuur en de uitwerking van de thematiek van de gaven van de Geest. Jacob behandelde alle gaven die een vrome leek kon hebben, zodat auteurs van andere heiligenlevens konden teruggrijpen op zijn werk. Blijkens de grote verspreiding van de *vita* van Maria – we vinden afschriften en vertalingen uit heel West-Europa, van Italië tot Scandinavië – ontsteeg de betekenis van haar *vita* het lokale niveau. Dit geldt in mindere mate ook voor de *vita* van Christina Mirabilis, die behalve in de Nederlanden ook in Engeland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijngebied (tot

<sup>14</sup> Anneke B. MULDER-BAKKER, 'De overgeleverde tekst en zijn wordingsgeschiedenis', in: idem, *De kluizenaar in de eik*, 25–49, aldaar 26.

<sup>15</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 966r–966v (moderne foliëring f. 99r–v) (1470–1482). Zie Anneke B. MULDER-BAKKER, 'De verering', in: idem, *De kluizenaar in de eik*, 119–135, aldaar 131–132.

<sup>16</sup> Andersom zijn *vitae* van lekenbroeders die niet afzonderlijk, maar alleen als onderdeel van de *Gesta* hebben gefunctioneerd, niet in de tabel opgenomen. Ik heb hier de grens getrokken, omdat de *Gesta* als een coherent werk moet worden opgevat en de levensbeschrijvingen daarin daardoor een ander karakter hebben dan afzonderlijke *vitae*. Bovendien is het van die *vitae* niet duidelijk uit welke periode ze dateren, aangezien de *Gesta* in de vijftiende eeuw zijn samengesteld. De grenzen tussen genres zijn echter diffuus, en een andere keuze was ook te rechtvaardigen. Zie DE MOREAU, *L'Abbaye de Villers-en-Brabant*, xxi–xxii.

<sup>17</sup> Het oudste handschrift dateert uit de zeventiende eeuw: Brussel, KB, 8965–66, f. 209r–224r (zeventiende eeuw). Ik heb deze *vita* hier opgenomen omdat ik ervan uitga dat die op een middeleeuwse versie steunt (in tegenstelling tot de *vita* van Catharina van Vrouwenpark, die niet meer is dan twee exemplen).

<sup>18</sup> STRANGE, *Caesarii Heisterbacensis ... Dialogus miraculorum* I, 101–103 en 150–155 (Distinctio II, c. xxx en III, c. xxxiii, exemplen over Simon); I, 251 (Distinctio IV, c. lxxxiv over Ida van Nijvel); II, 49–57 (Distinctio VII, c. xxxviii, de levensbeschrijving van Walter). Walter Simons opperde dat de anonieme maagd uit Nijvel in exemplen Distinctio IV, c. lxxxiv Ida van Nijvel is, omdat hun levenswijzen overeenkomen. SIMONS, *Cities of Ladies*, 173, noot 29. Zie ook CAWLEY en NEWMAN, *Send me God*, 105, noot 229.



aan Basel toe) is overgeleverd. Behalve de heiligenlevens van Maria en Christina is enkel de *vita* van Elisabeth van Spalbeek in Engeland in omloop geraakt. De *vitae* van de overige lekenheiligen zijn alleen in de Nederlanden overgeleverd, en dan voornamelijk in Brabant en Luik. Uitzonderingen zijn de *vitae* van Lutgard van Tongeren en Arnulf van Villers, die ook in handschriften uit het Duitse Rijngebied en Noord-Frankrijk zijn bewaard. Vermoedelijk heeft de Latijnse *vita* van Margaretha van Ieper eveneens in Duits gebied gecirculeerd, aangezien een Middelhoogduitse vertaling van die *vita* bekend is.

De drie *vitae* met de grootste verspreiding, wat betreft aantal afschriften en wat betreft verspreidingsgebied, waren die van vrouwen die niet aan een kloosterorde verbonden waren: Maria, Christina en Elisabeth. Andersom geldt echter niet dat de *vitae* met de geringste verspreiding alleen heiligenlevens van kloosterlingen (monniken, nonnen en lekenbroeders) betreffen. Van zowel de *vitae* van de cisterciënzers Ida van Leuven (die eerst begijn en later non was), Gobert van Aspremont, Petrus van Villers en Simon van Aulne als de *vitae* van de niet aan een kloosterorde gebonden Gerlach van Houthem, Odilia van Luik en Ivetta van Hoei kennen we slechts nul tot twee middeleeuwse afschriften. Wat wel kan worden geconstateerd, is dat de *vitae* van cisterciënzers over het algemeen een minder diverse verspreiding kennen. Ze zijn voornamelijk binnen de eigen orde overgeleverd en daarbuiten alleen in de Brabantse kloosters Rooklooster, Korsendonk en Heer-Izaaks-Bos, alle drie kloosters van regulieren van Windesheim. Het gaat om de heiligenlevens van Aleidis van Schaarbeek, Beatrijs van Nazareth, Ida van Nijvel, Arnulf van Villers, Gobert van Aspremont, Franco van Archennes en Petrus van Villers. De *vitae* van de cisterciënzervrouwen Ida van Gorsleeuw en Lutgard van Tongeren zijn ook in kloosters van andere orden overgeleverd, net als de heiligenlevens van de ongebonden Christina, Maria en Elisabeth en Juliana van Cornillon, die in verschillende gemeenschappen heeft gewoond. In de lijst van Latijnse handschriften zijn de orden van de benedictijnen, premonstratenzers, cisterciënzers, kartuizers, dominicanen, reguliere kanunniken en kruisbroeders vertegenwoordigd. De franciscaner orde ontbreekt in deze lijst, maar er is wel een volkstalig handschrift uit een franciscaner gemeenschap overgeleverd. Ook uit de gemeenschappen van de broeders van het gemene leven zijn handschriften met *vitae* van lekenheiligen bewaard.

Met (klooster)gemeenschappen waaruit handschriften zijn overgeleverd, worden overigens instellingen bedoeld die die manuscripten op een gegeven moment in bezit hadden en dat was, blijkens contemporaine bezittersaantekeningen, doorgaans al in dezelfde periode waarin het handschrift werd geproduceerd. Het is in de meeste gevallen niet mogelijk te achterhalen of de handschriften ook in diezelfde dan wel in andere gemeenschappen zijn geproduceerd. Veel manuscripten bevatten notities over bezitters, maar slechts zelden zijn in handschriften directe gegevens over kopiisten (of schenkers) te vinden. Indirecte gegevens over productie zijn te verkrijgen door diepgravend paleografisch en vergelijkend codicologisch onderzoek, maar dat is voor de meeste handschriften uit het hier bestudeerde corpus niet gedaan. Wanneer hier over de herkomst van een handschrift wordt gesproken, wordt de bezitter bedoeld. Informatie over de productie (plaats en maker) wordt waar mogelijk toegevoegd.

De Latijnse overlevering van *vitae* van lekenheiligen vond blijkens de 86 bekende middeleeuwse handschriften nagenoeg geheel plaats binnen kloosters en gemeenschappen van

mannen. Uitzonderingen zijn twee dertiende-eeuwse handschriften uit de cisterciënzerinnenkloosters Ter Kameren en La Ramée, niet toevallig de kloosters waar enkele van de vrouwen hadden geleefd van wie in die handschriften een *vita* is opgenomen (Aleidis van Schaarbeek in Ter Kameren en Ida van Gorsleeuw en Ida van Nijvel in La Ramée).<sup>19</sup> Twee vijftiende-eeuwse handschriften die met zekerheid stammen uit gemeenschappen van vrouwen, zijn een handschrift uit 1475 uit het cisterciënzerinnenklooster Hertogendal met de *vita* van Juliana van Cornillon en een handschrift uit Ter Kameren met de *vita* van Aleidis van Schaarbeek.<sup>20</sup>

Wanneer de volkstalige overlevering erbij wordt betrokken, verandert het beeld. Volkstalige handschriften zijn overgeleverd in gemeenschappen van zowel mannen als vrouwen, in gelijke mate (vijf respectievelijk vijf, waarvan drie door een man waren geschreven of aan het vrouwenklooster waren geschonken). Van een groot deel (zestien) van de volkstalige manuscripten is de herkomst echter onbekend, waardoor de zeggingskracht van de cijfers hier minder groot is dan we zouden wensen. Nu moet toch al heel voorzichtig met cijfers worden omgesprongen wanneer het handschriften betreft, want er zijn vermoedelijk evenveel handschriften verdwenen als bewaard – als er niet meer zijn verdwenen. Desondanks is het niet waarschijnlijk dat er zoveel handschriften met Latijnse heiligenlevens uit vrouwenkloosters verloren zijn gegaan dat daardoor de verhouding zo scheef is getrokken als uit de cijfers blijkt. De middeleeuwse overlevering van *vitae* van lekenheiligen kan op basis van de bekende handschriften gerust een zaak van mannen, meer specifiek mannelijke geestelijken (clerici) en kloosterlingen (onder wie ook niet-clerici) worden genoemd.

### *Volkstalige versies*

Een studie van de receptie van Latijnse heiligenlevens is niet compleet wanneer niet ook de vertalingen en bewerkingen in de volkstalen in ogenschouw worden genomen. Van de twintig *vitae* hebben er zeven hun neerslag gevonden in de volkstalen, in totaal in 26 middeleeuwse handschriften (sommige handschriften bevatten een combinatie van meerdere heiligenlevens van die zeven).

Evenals bij de overlevering in het Latijn spant de *vita* van Maria van Oignies in kwantitatief opzicht de kroon. De *vita* van Maria (of excerpten daaruit) is (zijn) overgeleverd in het Middelnederlands, Middelfrans, Italiaans, Middelengels, Zweeds en (Middel)Noors. De Zweedse en Noorse versies zijn in een respectievelijk vier handschriften overgeleverd.<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Brussel, KB, 8609-20 (tweede helft dertiende eeuw en veertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen. Dit handschrift bevat onder meer de *vitae* van Aleidis van Schaarbeek, Christina Mirabilis, Lutgard van Tongeren en Margaretha van Maagdenburg en de *vita*, *miracula* en lofdicht van Ida van Nijvel. Brussel, KB, 8895-96 (dertiende eeuw, 1280-1290), uit La Ramée, cisterciënzerinnen. Dit handschrift bevat uitsluitend de *vita*, lofdicht en *miracula* van Ida van Nijvel en de *vita* van Ida van Gorsleeuw.

<sup>20</sup> Brussel, KB, II 2759, f. 1r-103r (1475), uit Hertogendal bij Leuven, cisterciënzerinnen (Valle ducis, volgens Van den Gheyn Hertoginnendal bij Oudergem, dominicanessen); later Villers, cisterciënzers. Kopiïste Katharina Mast. Voor Villers, cisterciënzers; Brussel, KB, IV 778, gehele handschrift (vijftiende eeuw), uit Ter Kameren, cisterciënzerinnen.

<sup>21</sup> G.A. VAN DER TOORN-PIEBENGA, 'De *Vita Mariae Oigniacensis* in Scandinavië', *Ons Geestelijk Erf* 65 (1991) 13-22. De Zweedse vertaling is bewaard in handschrift Linköping, Stifts- och Landsbibliothek, XXXIX 2 of 49 fol. (begin zestiende eeuw), uit Vadstena, birgittinessen. Uitgave, niet door mij geraadpleegd: G. STEPHENS en F.A. DAHLGREN (ed.), *Ett fornsvenskt legendarium: innehållande medeltids kloster-sågor om helgon, påfvar och kejsare ifrån det 1: sta till det xiii: de århundradet: efter gamla handskrif-*

Tabel 2 De middeleeuwse volkstalige handschriftelijke overlevering van *vitae* van lekenheiligen in cijfers

<i>Vita</i> + <i>Supplement</i> Maria van Oignies	14	<i>Vita</i> Ida van Leuven	—
<i>Vita</i> Christina Mirabilis	7	<i>Vita</i> Odilia van Luik	—
<i>Vita</i> Elisabeth van Spalbeek	1	<i>Vita</i> Ivetta van Hoei	—
<i>Vita</i> Lutgard van Tongeren	5	<i>Vita</i> Arnulf van Villers	—
<i>Vita</i> Beatrijs van Nazareth	—	<i>Vita</i> Gobert van Aspremont	—
<i>Vita</i> Ida van Nijvel	1	<i>Vita</i> Petrus van Villers	—
<i>Vita</i> Juliana van Cornillon	—	<i>Vita</i> Franco van Archennes	—
<i>Vita</i> Aleidis van Schaarbeek	1	<i>Vita</i> Walter van Bierbeek	—
<i>Vita</i> Ida van Gorsleew	—	<i>Vita</i> Gerlach van Houthem	—
<i>Vita</i> Margaretha van Ieper	1	<i>Vita</i> Simon van Aulne	—

De maker van de Noorse bewerking nam enkel excerpten op die betrekking hadden op de Maagd Maria. De Zweedse vertaling is aangepast aan een vijftiende-eeuws publiek uit een andere regio (passages over de albigenzen werden bijvoorbeeld weggelaten). De Middelen-gelse vertaling bevindt zich in een handschrift dat tevens vertalingen van de *vitae* van Christina Mirabilis en Elisabeth van Spalbeek bevat.<sup>22</sup> De Middelfranse versies zijn be-waard in vier handschriften die alle uit Noord-Frankrijk stammen.<sup>23</sup> De teksten zijn (nog) niet uitgegeven en het is niet bekend hoe ze zich tot elkaar verhouden.<sup>24</sup> Hetzelfde geldt voor de Italiaanse vertalingen in twee handschriften.<sup>25</sup> Een Middelnederlandse bewerking van de *vita* van Maria van Oignies bevindt (of bevond) zich in een zoekgeraakt handschrift, dat gelukkig is beschreven voor het verdween.<sup>26</sup> Het handschrift bevat onder meer exem-

ter af George Stephens III. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, Svenska skrifter 7, 3 (Stockholm: Norstedt, 1865-1874) 390-433. De Noorse vertaling is overgeleverd in vier Noorse handschriften, waarvan de signatures niet worden ge-noemd door Van der Toorn-Piebenga. Uitgave, niet door mij geraadpleegd: C.R. UNGER (ed.), *Mariu saga* (Christiania: Brøgger og Christie, 1871) 917-921.

22 Oxford, BL, Douce 114, f. 26v-76r (vijftiende eeuw), uit Nottingham, Belle Vallis, kartuizers. De tekst is uitgegeven in BROWN, *Three Women of Liège*, 85-190; eerder uitgegeven door C. HORSTMAN[N] (ed.), 'Prosallegenden: Die Legendes des ms. Douce 114. (Dialekt von Nottinghamshire?)', *Anglia: Zeitschrift für Englische Philologie* 8 (1885) 102-196, aldaar 134-195.

23 Het eerste handschrift is Brussel, KB, 10203, f. 253r-266v (1385), herkomst onbekend; later in bezit van graaf Karel I van Croy-Chimay (1455-1527). *Miroir des Curés* II (deel I staat in handschrift Brussel, KB, 10202). De *vita* van Maria van Oignies is in dit handschrift voor het eerst toegevoegd aan de *Miroir des Curés* die abusievelijk toegeschreven is aan Thomas van Aquino. Zie G. BRUNEL, A.-F. LEURQUIN-LABIE en M. THIRY-STASSIN, 'L'hagiographie de langue française sur le Continent, IXe-Xve siècle', in: Guy PHILIPPART (red.), *Hagiographies: Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550* II (Turnhout: Brepols, 1996) 291-371, aldaar 326. De drie andere handschriften zijn Douai, BM, 869, f. 89-97 (vijftiende eeuw), uit Douai, minderbroeders; Kamerijk, BM, 210, f. 125v-130v (vijftiende eeuw), uit Kamerijk, Sint-Aubertus-klooster, regulieren; Valenciennes, BM, 126, f. 291v-? (vijftiende eeuw), herkomst onbekend; later in bezit van Maison de Croy. Kopiist Martinus van Loesvelt. Het slot ontbreekt. Zie: André VAUCHEZ, 'Prosélytisme et action antihérétique en milieu féminin au XIIIe siècle: La "Vie de Marie d'Oignies" (†1213) par Jacques de Vitry', in: Jacques MARX (red.), *Propagande et contre-propagan-de religieuses: Table ronde organisée par l'Institut d'Études Médiévales de l'Université de Nancy II et le C.E.R.C.O.M. (25-26 juin 1983)*. Problèmes d'histoire du Christianisme 17 (Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1987) 95-110, aldaar 104; Michel LAU-wers, 'Entre Béguinisme et Mysticisme: La Vie de Marie d'Oignies (†1213) de Jacques de Vitry ou la définition d'une sainteté féminine', *Ons Geestelijk Erf* 66 (1992) 46-70, aldaar 47, noot 5.

24 A.-F. Labie-Leurquin kondigt een op handen zijnde editie aan in BRUNEL, LEURQUIN-LABIE en THIRY-STASSIN, 'L'hagiographie de langue française', 347.

25 Florence, Biblioteca Nazionale Centrale, II, IV, 105, f. 78-90? (vijftiende eeuw); Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, T II 7, f. 181r-208v (tegen 1400, vijftiende eeuw?). Volgens VAUCHEZ, 'Prosélytisme', 110, noot 47 wordt de Italiaanse vertaling in het handschrift uit Siena toegeschreven aan Johannes Dominici.

26 Olim Israel (Arnhem), 1, f. 38v-54v (1454), uit Schüttorf, Mariëngaarde, zusters van het gemene leven. Geschonken door

pelen en vijftien heiligenlevens. De tekst moet voorlopig als verloren worden beschouwd. Van de *vita* bevindt zich een tweede Middelnederlandse bewerking in een handschrift in de Universiteitsbibliotheek in Utrecht. Deze tekst bestaat uit enkele korte excerpten en komt in het laatste hoofdstuk aan de orde omdat daarin een onvermoede Middelnederlandse bewerking van de *vita* van Christina Mirabilis is geïncorporeerd.<sup>27</sup>

De *vita* van Christina Mirabilis is vertaald in het Middelfrans,<sup>28</sup> het Middelenengels<sup>29</sup> en zelfs drie keer in het Middelnederlands. De eerste Middelnederlandse (berijmde) vertaling werd in de dertiende eeuw vervaardigd door de franciscaner monnik Geraert voor de benedictinessen van Nonnemielen.<sup>30</sup> De tweede is een prozavertaling uit Holland.<sup>31</sup> De derde is de hierboven vermelde vertaling die in een tekst over Maria van Oignies is opgenomen.<sup>32</sup> Verder zijn Middelnederlandse vertalingen bekend van de *vita*, *miracula* en het lofdicht van Ida van Nijvel (die in Latijnse handschriften meestal ook gezamenlijk zijn gekopieerd) en van de *vita* van Aleidis van Schaarbeek.<sup>33</sup> De *vita* van Lutgard van Tongeren is maar liefst drie keer vertaald in het Middelnederlands<sup>34</sup> en verder in het Frans en Middelhoogduits.<sup>35</sup> Tot slot kennen we een Middelhoogduitse vertaling van de *vita* van Marga-

Evert Blomendaal uit Ezens, Mariënkamp, regulieren. Bewaarplaats onbekend. Uitvoerige beschrijving in de elektronische databank van de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (Universiteit Leiden), <http://bnm.leidenuniv.nl> (hierna geciteerd als *BNM*); L. SCHEURKOGEL, 'De overlevering van de Noord- en Zuidnederlandse Legenda aurea. Een tussentijds verslag', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde: Nieuwe reeks* 26 (1997) 60-118, aldaar 83-84.

<sup>27</sup> Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 307v-316r (1491), uit Neerbosch, regularissen. Kopiist Daem Daemsz. Voor zuster Maralde van Sallant (maar dit laatste is in een colofon doorgehaald). De tekst over Maria van Oignies gaat op f. 309r over in een tekst over Christina. Zie paragraaf 4.5.

<sup>28</sup> Brussel, KB, 10487-90, f. 76r-112v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend. Onuitgegeven, maar een uitgave is aangekondigd door Leurquin-Labie in BRUNEL, LEURQUIN-LABIE en THIRY-STASSIN, 'L'hagiographie de langue française', 325, noot 131 en 356.

<sup>29</sup> Oxford, BL, Douce 114, f. 12r-26v. Uitgegeven door BROWN, *Three Women*, 51-84; eerder uitgegeven door HORSTMAN[N], 'Prosallegenden', 119-134.

<sup>30</sup> De berijmde vertaling door broeder Geraert is overgeleverd in Amsterdam, UB, I G 56, gehele handschrift (vierde kwart dertiende eeuw), uit Nonnemielen bij Sint-Truiden, benedictinessen. Voor Femine van Hoye. Oorspronkelijk een geheel met I G 57. Meest recent uitgegeven door Maurits GYSSELING en Willy PIJNENBURG (ed.), *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine, Nederrijns moraalboek*. Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300); Reeks II: Literaire handschriften 6 (Leiden: Nijhoff, 1987).

<sup>31</sup> De prozavertaling is bewaard in drie handschriften: Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1, f. 116r-134r (tweede helft vijftiende eeuw), uit gebied tussen Maas en Rijn; Leiden, UB, Ltk 1211, f. 1r-17v (circa 1470-1480), uit Holland (Amsterdam?); Würzburg, UB, m.ch.q. 144, f. 10r-36r (circa 1479), uit Amsterdam, Sint-Andries Haven der zaligheid, kartuizers. Bezit van doonaat Gherit Claesz. Uitgegeven door J. DESCHAMPS (ed.), 'Een Middelnederlandse prozavertaling van de "Vita sanctae Christinae Mirabilis" van Thomas van Cantimpré', *Jaarboek van de Federatie der Geschied- en Oudheidkundige kringen in Limburg* 30 (1975) 69-103.

<sup>32</sup> Utrecht, UB, 1016, f. 307v-316r.

<sup>33</sup> Beide teksten zijn onuitgegeven. Ida van Nijvel: 's-Gravenhage, KB, 71 H 8, f. 4r-53r (leven), 53r-55v (mirakelen) en 56r-57r (lofdicht) (vierde kwart vijftiende eeuw en eerste kwart zestiende eeuw), uit de Zuidelijke Nederlanden. Middelnederlandse *vita* van Aleidis: 's-Gravenhage, KB, 71 H 7, f. 1r-8v (tweede helft vijftiende eeuw), uit oostelijk Brabant.

<sup>34</sup> Een berijmde vertaling uit circa 1270 in handschrift Kopenhagen, KB, NKS 168 4°, gehele handschrift (circa 1274), uit Afligem, benedictijnen; later Sint-Truiden, benedictijnen en Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. Uitgave: Maurits GYSSELING en Willy PIJNENBURG (ed.), *Sinte Lutgart: Bouwstoffen voor een woordenarchief van de Nederlandse taal*. Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300); Reeks II: Literaire handschriften 5 (Leiden: Nijhoff, 1985); een berijmde vertaling in handschrift Amsterdam, UB, I G 57, gehele handschrift (vierde kwart dertiende eeuw), uit Nonnemielen bij Sint-Truiden, benedictinessen. Kopiist broeder Geraert. Oorspronkelijk een geheel met Amsterdam, UB, I G 56. Uitgave: GYSSELING en PIJNENBURG, *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine*; een prozavertaling van een excerpt in handschrift Brussel, Bollandisten, 487, f. 102r-110v (1450-1510), uit Eigenbrakel bij Brussel, Ter Cluysen, regularissen; vanaf 1465 Brussel, Onze-Lieve-Vrouwe ter Rosen geplant in Jericho, regularissen. Uitgave: D.A. STRACKE (ed.), 'Proza-fragment van S. Lutgard's leven', *Ons Geestelijk Erf* 11 (1937) 281-299.

<sup>35</sup> De Franse versie is bewaard in handschrift Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 124, gehele handschrift (zestiende eeuw), herkomst onbekend, later in bezit van Hovius, aartsbisschop van Mechelen 1596-1620. De Middelhoogduitse vertaling is bewaard in handschrift Augsburg, UB, Cod. III 3 4° 20 (geen gegevens).

retha van Ieper<sup>36</sup> en (zoals gezegd) een Middelen-gelse vertaling van de *vita* van Elisabeth van Spalbeek.<sup>37</sup> Het werk van Thomas van Cantimpré is met de *vita*e van Christina Mirabilis, Lutgard van Tongeren en Margaretha van Ieper zeer goed vertegenwoordigd in deze lijst. Ter vergelijking van deze aantallen: van de *vita*e van Lidwina van Schiedam zijn een Middelnederlandse<sup>38</sup> en twee (of meer) Duitse versies bekend.<sup>39</sup> Van de *vita*e van dertien-de-eeuwse monniken en lekenbroeders zijn geen volkstalige bewerkingen overgeleverd. Wel zijn volkstalige exempelen voorhanden over Walter van Bierbeek en Simon van Aulne, aangezien zij in de *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach voorkwamen, die tweemaal in het Middelnederlands is vertaald.<sup>40</sup> Het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré is eveneens tweemaal in het Middelnederlands vertaald (als *Der byen boeck* of het *Bienboec*) en bevat zoals gezegd exempelen over Maria van Oignies en Christina Mirabilis.<sup>41</sup> Het exemplen over Maria van Oignies uit *Der byen boeck* is een eigen leven gaan leiden en we vinden het in een andere context terug in vijf volkstalige handschriften. Het is bijvoorbeeld apart opgenomen in het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen.<sup>42</sup>

36 De onuitgegeven prozavertaling van de *vita* van Margaretha van Ieper bevindt zich in handschrift Berlijn, SBB-PK, Germ. Oct. 69, f. 230r-243v (veertiende eeuw, 1391), herkomst onbekend, misschien Straatsburg?; later in bezit van Daniel Sudermann.

37 Handschrift Oxford, BL, Douce 114, f. 11r-12r. Uitgegeven door BROWN, *Three Women*, 27-50; eerder uitgegeven door HORSTMAN[N], 'Prosalegenden', 107-118.

38 *Tleven* is bekend in drie handschriften: Gent, UB, 1080, f. 217r-242r (tweede helft vijftiende eeuw, voor 1479), uit Sint-Genesius-Rode, Zevenborren, regulieren Windesheim. Eigendom van broeder Joes van Lokere. Later Groenendaal bij Brussel, regulieren Windesheim; 's-Gravenhage, KB, 71 H 9, gehele handschrift (tweede helft vijftiende eeuw), uit Holland; Utrecht, Museum Catharijneconvent, Warmond 92 G 5 (eind vijftiende eeuw), uit Heusden, Sint-Catharinaconvent, tertiariissen. *tLeven* is ook al vroeg in druk verschenen (Delft 1487; Delft 1490; Gouda 1496; Schiedam 1505). Zie GOUDRIAAN, 'Het *Leven* van Liduina', 229-230. Voorts een Middelnederlandse lering over Lidwina van Schiedam: Oxford, BL, Marshall 119, f. 176r-246r (1475), uit Holland.

39 Het is nog niet bekend hoe de Duitse versies van *Venite* in onderstaande zes handschriften zich tot elkaar verhouden en van hoeveel verschillende vertalingen of bewerkingen sprake is. De incipits in de handschriften uit Berlijn, Karlsruhe en Neurenberg (SB) zijn in ieder geval al verschillend. Berlijn, SBB-PK, Germ. Qu. 1240, f. 11r-94v (vijftiende eeuw), uit Dalheim bij Paderborn, regulieren Windesheim; Karlsruhe, BLB, Lichtental 87, f. 11r-85v (1450-1454), waarschijnlijk uit Straatsburg; later Lichtental, cisterciënzerinnen; Neurenberg, SB, Cent. VII 11a, f. 252r-262r (vierde kwart vijftiende eeuw), uit Neurenberg, Katharinenkloster, dominicanessen; Neurenberg, GN, 2261 (1465), uit Neurenberg, regularissen; Neurenberg, GN, 14712 (vijftiende eeuw); Trier, SB, 1185/487 4°, f. 151r-193r (vijftiende eeuw), uit Eberhardsklausen, regulieren Windesheim, later Besse-lich bij Trier, tertiariissen.

40 J. DESCHAMPS, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken: Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis: Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970: Catalogus* (2e druk: Leiden: E.J. Brill, 1972) 185-188.

41 Zie ook paragraaf 2.3. Christina Maria STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck: De Middelnederlandse vertalingen van Bonum universale de apibus van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1990) 57. De exempelen over Maria zijn in de uitgave van Stutvoet-Joanknecht genummerd als Boek I, 10, nr. 15 (p. 22) en Boek II, 53, nr. 259 (p. 235). Het exemplen over Christina staat in Boek II, 52, nr. 246 (p. 223). De nummering wijkt af van de nummering in de uitgave van de Latijnse *Bonum universale de apibus* door Colvenerius, maar die is door Stutvoet-Joanknecht in de voetnoten weergegeven. Het betreft COLVENERIUS, *Thomae Cantipratani*, Liber I, 9, 8 (p. 40) en Liber II, 54, 18 (p. 529-530) over Maria; Liber II, 53, 23 (p. 505-506) over Christina.

42 Middelnederlands: Brussel, KB, 19549, f. 57v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend; 's-Gravenhage, KB, 73 F 27, f. 37v-39v (1470-1500), uit Maaseik, Sint-Agnes, regularissen; Leiden, UB, BPL 2231, f. 55v (1425-1430), uit Gaesdonck bij Goch, regulieren Windesheim. *Eerste Collatieboek* Dirc van Herxen; Utrecht, UB, 3 L 6, f. 38v-40v (1445), uit Amersfoort, Sint-Agatha, tertiariissen. *Eerste Collatieboek* Dirc van Herxen. Zie over het werk van Dirc van Herxen: Lydeke VAN BEEK, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*. Middel-eeuwse Studies en Bronnen 120 (Hilversum: Verloren, 2009). Middelhoogduits exemplen over Maria van Oignies uit *Bienboec* verwerkt in preek: Keulen, HA, 7004 nr. 216 (olim GB 4° 216), f. 5r-5v (vijftiende eeuw), uit Keulen, kruisbroeders. Zie hierover ook paragraaf 4.5. Een ander handschrift dat wordt genoemd wat betreft Maria van Oignies in Middelnederlandse bronnen, is Leiden, UB, BPL 48E (tweede helft zestiende eeuw)

### *Een korte schets van de overleveringscontext*

Van veel handschriften (Latijn en volkstalig) is de herkomst (bezitter en soms ook producent) bekend en daardoor kan een schets worden gegeven van de religieus-culturele context waarin de overlevering van *vitae* van lekenheiligen plaatsvond. Omwille van de volledigheid zijn in deze paragraaf alle middeleeuwse handschriften met (excerpten uit en vertalingen van) *vitae* van lekenheiligen opgenomen. Zoals gezegd zijn er geen drukken uit de bestudeerde periode bekend. In de rest van dit boek staan de Nederlanden, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijngebied als religieus-culturele regio centraal en blijft de overlevering in Engeland, Italië en Scandinavië buiten beschouwing. Van zeven van de in totaal 112 middeleeuwse handschriften zijn zowel datering als herkomst (nog) onbekend. De overige handschriften zijn hierna onderverdeeld in enerzijds dertiende- en veertiende-eeuwse handschriften (tot circa 1375) en anderzijds vijftiende- en zestiende-eeuwse handschriften (circa 1375 tot circa 1550). De reden voor die verdeling, namelijk dat de laatste periode er een van (nieuwe) hervormingsbewegingen was waarin op oudere teksten werd teruggegrepen, is in hoofdstuk 1 toegelicht.

De 33 dertiende- en veertiende-eeuwse handschriften (waarvan twee volkstalig) komen voor een groot deel uit cisterciënzer kloosters (veertien manuscripten – uit Villers, Ter Kameren, La Ramée, Vauclair, Loos, Cîteaux, Eberbach, Himmenrode, Bonport, Cambron, Clairmarais en Clairvaux). Het betreft hier veelal handschriften met *vitae* van cisterciënzer heiligen, maar de *vita* van Maria van Oignies is het ruimst vertegenwoordigd. Vijf handschriften uit de periode tot 1375 komen uit benedictijner kloosters (Nonnemielen, Affligem, Laon, Erfurt en Sint-Truiden),<sup>43</sup> twee uit kloosters van reguliere kanunniken (Oignies en Laon), een uit een kartuizer klooster (Mont-Dieu), een uit een dominicaner klooster en een uit een premonstratenzer klooster (Belval). Van de overige negen handschriften is de precieze herkomst onbekend, al kan van enkele wel worden vermoed dat ze uit Engeland stammen.

Uit de vijftiende en begin zestiende eeuw stammen ongeveer tweemaal zoveel handschriften als uit de dertiende en veertiende eeuw, namelijk 72. Veel van de instellingen waaruit de vijftiende- en zestiende-eeuwse handschriften afkomstig zijn, kunnen in verband worden gebracht met de moderne devotie en de vijftiende-eeuwse observantiebeweging. Hierbij moet worden gedacht aan reguleren van het Kapittel van Windesheim, de

uit Mechelen, begijnhof. Zie Wybren SCHEEPSMA, 'Mystical networks in the Middle Ages? On the first women writers in Dutch and their literary contacts', in: Suzan VAN DIJK e.a. (red.), *I have heard about you': Foreign women's writing crossing the Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf* (Hilversum: Verloren, 2004) 43–60, aldaar 51, noot 34. Op f. 247r wordt Maria in een verhandeling over het zwijgen als een voorbeeld aangehaald: Maria van ogenis om haer suiigens wille voer sij sonder vegeuier ten hemel Daer om sijt voer alle dinck behoet in wuer spreken Want als een dinck geseet is al soude die weerelt vergaen het moet ghesheet blijuen Van dese duecht des swigens vaer veel te scrijuen Maer het is genoch alleen van maria van ogenis ende van meer ander als ghij daghelijx wel hoert lesen. Mogelijk baseerde de auteur zich op een passage uit de *vita* van Maria van Oignies, waarin haar deugdzaam zwijgen wordt geprezen: In quiete igitur et silentio, juxta Apostolum, manibus operando, panem suum manducabat: in silentio enim et spe erat fortitudo ejus. In tantum autem turbam et strepitum fugiebat, quietem et silentium diligebat [...]. *VMO, AASS*, 555 (Liber I, c. xii). Opmerkelijk is dat dezelfde passage door Caesarius van Heisterbach is aangehaald in zijn *Libri VIII miraculorum*. Hij gebruikte de passage echter niet met betrekking tot Maria, maar paste die in andere bewoordingen toe op begijnen in het algemeen. Zie LAUWERS, 'Expérience béguinale', 69, noot 37 en 84, noot 102. Voorts vinden we een exemplum over Maria's zwijgen in het *Alphabetum narrationum* van Arnold van Luik (en een Middelenegse vertaling daarvan) en in de *Grosse Seclentrost*. Zie paragraaf 2.2, noot 188.

<sup>43</sup> Hierbij zijn de handschriften Amsterdam, UB, I G 56 en I G 57 als een gerekend, omdat ze oorspronkelijk één handschrift vormden.



broeders en zusters van het gemene leven, kruisbroeders (die zich in 1410 hervormden), observante cisterciënzers (colligatie van Siculo uit 1418) en kartuizers, die nooit een hervorming nodig hadden maar sterke banden met de moderne devoten hadden. Negentien handschriften komen uit kloosters van regulieren en regularissen die aangesloten waren bij het Kapittel van Windesheim. Het betreft de kloosters Rooklooster, Korsendonk, Heer-Izaaks-Bos, Bethlehem in Herent, Bøddeken en Neerbosch bij Nijmegen. Vier handschriften komen uit gemeenschappen van broeders en zusters van het gemene leven (Utrecht, 's-Hertogenbosch, Groningen en Mariëngaarde in Schüttorf),<sup>44</sup> vier uit kruisbroederskloosters (Clairlieu bij Hoei, Venlo en Keulen) en tien uit kartuizer kloosters (Amsterdam, Nieuwlicht bij Utrecht, Basel, Trier, Beatusberg bij Koblenz, Bourfontaine, Nottingham, Witham en een onbekend kartuizer klooster). Voorts komen zeven handschriften uit cisterciënzer kloosters (IJsselstein, Ten Duinen, Villers, Hertogendal, Ter Kameren, Jardinot en Clairvaux), zeven uit benedictijner kloosters (Luik, Kamerijk, Echternach, Trier, Bury Saint Edmunds en Durham), twee uit kloosters van reguliere kanunniken en regularissen (Kamerijk, Ter Cluysen), een uit een franciscaner klooster (Douai) en een uit een birgittinessenklooster (Vadstena). Zeventien vijftiende-eeuwse handschriften zijn van onbekende herkomst.

Tabel 3 Herkomst van Latijnse en volkstalige handschriften met *vitae* van lekenheiligen

	Tot 1375	1375-1525	Onbekend
Onbekende herkomst	9	17	7
Benedictijnen / benedictinessen	5	7	—
Cisterciënzers / cisterciënzerinnen	14	7	—
Premonstratenzers	1	—	—
Kartuizers	1	10	—
Kruisbroeders	—	4	—
Dominicanen	1	—	—
Minderbroeders	—	1	—
Reguliere kanunniken / regularissen	2	2	—
Regulieren / regularissen van Windesheim	—	19	—
Broeders en zusters van het gemene leven	—	4	—
Birgittinessen	—	1	—
Totaal	33	72	7

Het beeld dat de handschriftelijke overlevering van de *vita* van Christina Mirabilis geeft, komt in grote lijnen overeen met het algemene beeld dat hierboven is geschetst. Christina's Latijnse *vita* circuleerde voornamelijk in kloosters en gemeenschappen van mannen. Ze komt voor in slechts één handschrift uit een vrouwenklooster, namelijk Ter Kameren. Verder is de vijftiende-eeuwse Latijnse overlevering veel ruimer dan de dertiende- en veer-

44 In het Groningse handschrift staat dat het uit het huis van de biechtvader van het Olde Convent (tertiarissen) in Groningen kwam. Groningen, UB, 23 (vijftiende eeuw, na 1446), f. 1v: *Iste liber pertinet ad domum confessoris sororum antiqui comen-tus in groningen*. De biechtvaders kwamen rond 1446, toen het handschrift is geschreven, doorgaans uit het Fraterhuis (broeders van het gemene leven). F.J. BAKKER, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*. Groninger historische reeks 3 (Assen en Maastricht: Van Gorcum, 1988) 165-166.



tiende-eeuwse (vijftien tegen drie handschriften). De vijftiende-eeuwse handschriften komen voor het overgrote deel uit kringen van moderne devoten en observanten (broeders van het gemene leven te Utrecht en 's-Hertogenbosch, kruisbroeders van Keulen en Hoei, reguleren van het Kapittel van Windesheim van Bôddeken en Rooklooster, kartuizers te Basel, Beatusberg, Witham en een onbekend kartuizer klooster). Van de zeven volkstalige handschriften met een vertaling van de *vita* van Christina komt er een uit een vrouwenklooster, komen er twee uit mannenkloosters en werd er een door een man geschonken aan een vrouwenklooster. Van drie is de herkomst onbekend. Eén volkstalig handschrift is dertiende-eeuws, de overige zes zijn vijftiende-eeuws.

De voornaamste conclusie die uit dit overzicht kan worden getrokken, is dat lekenheiligen tweehonderd jaar na hun leven en na het ontstaan van hun *vita*e nog bekend waren. Hun *vita*e circuleerden in de vijftiende eeuw bovendien in nieuwe kringen én in grotere aantallen dan in de dertiende eeuw. De *vita*e van Maria van Oignies, Elisabeth van Spalbeek en Christina Mirabilis ontstegen zelfs het niveau van de religieus-culturele regio van de Nederlanden, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijngebied. Juist zij, heiligen die niet aan een orde waren verbonden, genoten de grootste bekendheid. Een tweede conclusie is dat de *vita*e van lekenheiligen voor het grootste deel werden overgeleverd in kloosters en gemeenschappen van mannen, van wie velen geestelijken waren. Blijkbaar vormden de *vita*e van leken voor geestelijken een voorbeeld, spiegel of bron van inspiratie, bijvoorbeeld bij het uitoefenen van de zielzorg.

### 3.2 Clusters van handschriften met de *vita* van Christina Mirabilis

De overlevering van de handschriften met de *vita* van Christina Mirabilis of vertalingen daarvan verdient een nauwkeuriger studie dan de hierboven gegeven cijfermatige schets. In deze paragraaf worden gegevens over de overleveringscontext gecombineerd met tekstuele gegevens, dat wil zeggen de gegevens over varianten die uit nauwkeurige collatie van afschriften zijn verkregen. Hierbij is hoofdzakelijk de Latijnse traditie bestudeerd. De volkstalige bewerkingen komen aan het eind kort ter sprake. De afschriften kunnen na collatie in twee clusters worden geplaatst, die elk met een bepaalde overleveringscontext in verband kunnen worden gebracht. Het onderzoek is beperkt tot de regio van de Nederlanden, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijngebied. De Engelse overlevering, die bestaat uit twee handschriften (waarvan een met een verkorte versie) en een vertaling in een derde handschrift, wordt op enkele opmerkingen na buiten beschouwing gelaten.<sup>45</sup>

<sup>45</sup> Het betreft de handschriften Oxford, Saint John's College, 182, f. 87r-105r (midden vijftiende eeuw, 1463-1474), uit Witham, kartuizers. Geschonken door (kopiist?) John Blacman, biechtvader van Hendrik VI. Volledige *vita*; Oxford, Bodleian Library, Bodley 240, p.(l) 708-712 (c. 57) (eind veertiende eeuw, in en na 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon. Verkorte *vita*; Oxford, Bodleian Library, Douce 114, f. 12r-26v (vijftiende eeuw), uit Nottingham, Belle Vallis, kartuizers. Middelenegse prozavertaling.

### Zes varianten

Uit de bovengenoemde regio zijn dertien afschriften van de volledige Latijnse *vita* van Christina afkomstig. Deze dertien afschriften zijn woordelijk vergeleken met de uitgave in de *Acta Sanctorum* door Van Papenbroeck. Die uitgave is gebaseerd op de tekst in het dertiende-eeuwse handschrift Brussel, KB, 8609-20 uit Ter Kameren. Van Papenbroeck heeft dat afschrift gecollationeerd met enkele andere afschriften, waaronder die in de vijftiende-eeuwse handschriften Brussel, KB, 7917 uit het huis van de broeders van het gemene leven in Utrecht, en Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707 uit Rooklooster (het *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans). Bij de collatie van alle dertien afschriften zijn varianten en toevoegingen aangetroffen die het mogelijk maken om de afschriften te groeperen naar verwantschap. Het doel is hierbij niet een stamboom op te stellen en te speuren naar een ‘originele’ versie. Het onderwerp van deze studie is immers de overlevering van de *vita*, in het bijzonder het hergebruik van de tekst in de late middeleeuwen. De blik is niet gericht op de auteur en de ontstaanscontext, maar op de contexten waarin de *vita* werd hergebruikt. De indeling in groepen (clusters) dient enkel om inzicht te verschaffen in de overleveringsgeschiedenis en -context.

Varianten zijn er op verschillende niveaus. In de eerste plaats zijn de afschriften van de *vita* ontleed aan de hand van structurerende elementen: handschriftelijke titels en de indeling van de tekst in hoofdstukken. De titel die voorafgaat aan de proloog (en aan het werk als geheel) komt voor in twee grondvormen, maar de onderlinge variatie is zo groot dat weinig titels helemaal woordelijk overeenstemmen met een andere (zie tabel 4). In de ene vorm wordt in de titel vermeld dat Christina uit Sint-Truiden (in Haspengouw) komt. In de andere vorm wordt achter Christina's naam de bijnaam *Mirabilis* gezet. Drie titels bevatten informatie over de auteur, Thomas van Cantimpré.<sup>46</sup> De titels van het eerste hoofdstuk zijn ongeveer gelijk aan de titels die voorafgaan aan de proloog, zij het dat titels met de bijnaam *Mirabilis* veel vaker voorkomen. Het lijkt erop dat de titel van het eerste hoofdstuk *Incipit vita beate cristine cognomento mirabilis* was, en dat die titel in sommige handschriften boven het werk als geheel is komen te staan. De oorspronkelijke titel voorafgaand aan de proloog zou dan *Incipit prologus in vita beate cristine de op(p)ido sancti trudonis (in hasbania)* kunnen zijn geweest. De indeling in hoofdstukken varieert eveneens. De verkorte versie in de Baselse handschriften bestaat uit 31 hoofdstukken, waarbij sommige hoofdstukken van de volledige *vita* zijn samengevat of samengetrokken en andere helemaal ontbreken. In de overige afschriften ontbreekt van de tekst niets (tenzij door kopieerfouten), maar in een aantal afschriften zijn hoofdstukken samengetrokken. Het aantal hoofdstukken schommelt daardoor tussen 36 en 41.

In de tweede plaats zijn toevoegingen, weglatingen en wijzigingen van hele zinnen en zinsdelen ten opzichte van de tekst in de *Acta Sanctorum* genoteerd. Hierbij kwamen op een zestal plekken varianten aan het licht die in alle afschriften en in de verkorte versie in de Baselse handschriften voorkomen (zie tabel 4). Op basis van deze varianten konden de afschriften worden ingedeeld in groepen. Individuele afwijkingen, zoals weglatingen van

<sup>46</sup> In enkele handschriften is ook het expliciet uitgebreid. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 295v geeft: *Explicit vita beate cristine [sic] cognomento mirabilis virginis: in hasbania apud oppidum sancti trudonis in monasterio sancte catherine virginis ordinis sancti benedicti venerabiliter quiescentis*. Luik, BGS, 6 L 21, f. 240r: *Explicit vita sancte cristine virginis cognomento mirabilis edita a fratre thoma predicatore qui librum de apibus compilavit deo gracias*. Het tweede afschrift in het Luikse handschrift heeft op f. 358v hetzelfde expliciet.

passages, werden eveneens genoteerd en gebruikt om afschriften te vinden die dicht bij elkaar staan in de overleveringsgeschiedenis, maar zijn niet in de tabel opgenomen. In de derde plaats zijn de proloog en hoofdstuk xviii van alle afschriften nog eens woord voor woord vergeleken (zie bijlage 3).<sup>47</sup> De voorlopige conclusies die uit de globale vergelijking werden getrokken, konden aan de resultaten van deze gedetailleerde collatie worden getoetst. In de Baselse handschriften met de verkorte versie ontbreekt de proloog grotendeels (alleen het citaat uit de *vita* van Maria van Oignies is opgenomen) en is hoofdstuk xviii sterk verkort, waardoor daarmee geen nauwkeurige collatie mogelijk was.<sup>48</sup>

Wat bij het naast elkaar leggen van de afschriften onmiddellijk in het oog springt is de toevoeging in de handschriften Brussel, KB, 4459-70 uit Villers en Brussel, KB, 8609-20 uit Ter Kameren van twee hoofdstukken na het woord 'Amen'.<sup>49</sup> In de *Acta Sanctorum* zijn deze toevoegingen uitgegeven als hoofdstuk xlii en xliii van de *vita*, terwijl ze in de *Bibliotheca Hagiographica Latina* zijn opgenomen als een aparte tekst onder de titel *Additamentum* (BHL 1747).<sup>50</sup> De auteur ervan is onbekend, maar ze moeten in ieder geval worden beschouwd als een latere toevoeging, aangezien Thomas van Cantimpré de *vita* naar eigen zeggen in 1232 beëindigde. Het eerste toegevoegde hoofdstuk verhaalt van een gebeurtenis uit 1249. Daarmee is nog niet gezegd dat Thomas niet de auteur kan zijn geweest van de toevoegingen, maar onwaarschijnlijk is dat wel, omdat hij uitdrukkelijk schrijft niet op de wonderen te zullen ingaan en omdat Christina in de toevoegingen *sponsa Christi* wordt genoemd, terwijl Thomas die benaming in de *vita* juist vermijdt.<sup>51</sup> Het motief van de *sponsa Christi* is bij uitstek een cisterciënzer motief. Het is hierdoor, maar ook door het gegeven dat beide handschriften met de toevoegingen uit een cisterciënzer klooster afkomstig zijn, aannemelijk dat de auteur moet worden gezocht in kringen van cisterciënzers.

In het manuscript uit Villers zijn de hoofdstukken met een andere hand geschreven dan de hand van de *vita*, terwijl in het oudere handschrift uit Ter Kameren de hoofdstukjes zijn geschreven met dezelfde hand als die van de *vita* en gerubriceerde titels bevatten. Het eerste hoofdstukje, dat in het handschrift uit Ter Kameren de titel *De secunda relevatione corporis eius* draagt, beschrijft hoe Christina's lichaam uit haar graf werd geheven. Dit gebeurde op aanwijzing van een monnik aan wie een vrouw was verschenen, die hem had opgedragen zorg te dragen voor de verheffing en translatie van Christina's lichaam. Het tweede hoofdstukje met de titel *De primo miraculo quod accidit post relevationem corporis sacri* gaat over het eerste genezingswonder dat zich bij het nieuwe graf voltrok. Bij bestudering van de overige afschriften bleek dat zowel in handschrift Groningen, UB, 23 (uit Groningen, waarschijnlijk uit het huis van de broeders van het gemene leven) als in handschrift Kamerijk, BM, 839 (744) (uit de benedictijner abdij van het Heilig Graf (Saint-Sépulcre) in Kame-

<sup>47</sup> Hoofdstuk xviii is gekozen omdat dat een wat langer hoofdstuk is en omdat daarin na een eerste bestudering een paar opvallende verschillen tussen de afschriften bleken voor te komen (in tegenstelling tot in veel andere hoofdstukken).

<sup>48</sup> De Baselse handschriften met de verkorte tekst ontdekten ik pas toen het onderzoek en het proefschrift zich al in een gevorderd stadium bevonden.

<sup>49</sup> Brussel, KB, 4459-70, f. 180v (1320), uit Villers, cisterciënzers; Brussel, KB, 8609-20, f. 137r (tweede helft dertiende eeuw), uit Ter Kameren, cisterciënzerinnen.

<sup>50</sup> *VCMA*, AASS, 660.

<sup>51</sup> Dit heb ik uiteengezet in FOLKERTS, 'Een vrome vrouw', 14-15. Het motief van de *sponsa Christi* in het *Additamentum*: [...] Deo, et sponsae suae Christinae. *VCMA*, AASS, 660 (c. xliii).

rijk) de beginwoorden van de toevoeging zijn opgeschreven: *Accidit autem post hec anno ab incarnatione domini m<sup>o</sup>cc<sup>o</sup>xl<sup>o</sup>* (in het Kamerijkse handschrift is *quadagesimo* voluit geschreven). Hierbij heeft overigens het jaartal 1249 uit de oudere handschriften plaatsgemaakt voor 1240, doordat het getal *ix* respectievelijk *nono* is weggefallen. De kopiist van het Groningse handschrift schreef in de marge bij de zin terecht: *defectus*. Het is een raadsel hoe het zinnetje zijn weg heeft gevonden naar de twee vijftiende-eeuwse handschriften.

De opmerkelijkste variant in de *vita* zelf doet zich voor in hoofdstuk xxvi. Het gaat om de passage waarin Christina na een mystieke ervaring tot zichzelf terugkeert. Zij nodigt de nonnen van het Sint-Catharinaklooster, waar zij op dat moment verblijft, uit om met haar God te loven. In vijf van de afschriften (en in de *Acta Sanctorum*) staat dat Christina het gezang *Te deum laudamus* aanhief en dat allen volgden: *Mox undique concurrente conuentu letabatur enim multum cristine solatio inchoabat te deum laudamus et prosequentibus omnibus finiebat*.<sup>52</sup> De verkorte versie in de Baselse handschriften geeft een tekst met dezelfde strekking: *cristina incepit te deum laudamus conuentus prosequitur*.<sup>53</sup> In vijf andere afschriften staat daarentegen dat het convent het gezang dat Christina aanhief niet kende: *Mox [...] solatio sed ea que cristina fecisset seu dixisset conuentus ignorabat*.<sup>54</sup> In de drie overige afschriften staat een verkorte variant van de eerste lezing, namelijk *Mox [...] solatio te deum laudamus inchoabat*.<sup>55</sup> Hier zet Christina het gezang in en wordt het convent buiten beschouwing gelaten. In een van de drie afschriften staat echter één woord meer: *Mox [...] solatio te deum laudamus inchoabat conuentus*,<sup>56</sup> waardoor de zin een heel andere betekenis krijgt: het convent ving het *Te deum laudamus* aan. Grammaticaal is dit mogelijk, omdat de zin geen ander subject bevat. Dat Christina in de overige afschriften het veronderstelde subject bij *inchoabat* is, kan worden afgeleid uit de voorafgaande zin. De eerstgenoemde lezing is te vinden in onder meer de oudste handschriften uit Ter Kameren en Villers. De variant waarin het convent het gezang niet kende, komt alleen voor in afschriften uit de vijftiende eeuw. Als we ervan uitgaan dat de eerste lezing de oudste en misschien zelfs oorspronkelijke (van Thomas van Cantimpré) is,<sup>57</sup> heeft ergens in de overleveringsgeschiedenis een kopiist geoordeeld dat nonnen geen Latijnse gezangen hoorden te kennen (terwijl voor de seculiere maar heilige Christina blijkbaar geen beperking gold). Uiteraard kan niet met zekerheid worden gesteld welke le-

52 Geciteerde tekst naar handschrift Brussel, KB 4459-70, f. 176r. De andere handschriften met deze lezing zijn: Brussel, KB, 8609-20; Brussel, KB, 7917 (vijftiende eeuw), uit Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven; Brussel, KB, 8060-64 (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier; Trier, SB, 1168/470 8<sup>o</sup> (vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers.

53 Geciteerde tekst naar handschrift Basel, UB, B IX 11, f. 93v. Het andere handschrift is Basel, UB, AVIII 6.

54 Geciteerde tekst naar handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 293r (1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim (*Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans). De andere handschriften met deze lezing zijn: Groningen, UB, 23 (vijftiende eeuw), uit Groningen, waarschijnlijk broeders van het gemene leven; Kamerijk, BM, 839 (744) (vijftiende eeuw), uit Kamerijk, abdij van het Heilig Graf, benedictijnen; Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8<sup>o</sup> 3) (tweede kwart vijftiende eeuw), uit Keulen, kruisbroeders Sint-Crux en Sint-Barbara; Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.

55 Geciteerde tekst naar het tweede afschrift in handschrift Luik, BGS, 6 L 21, f. 354v (8 februari 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Het andere handschrift is Brussel, KB, II 2328 (vijftiende eeuw), uit 's-Hertogenbosch, Sint-Gregorius, broeders van het gemene leven.

56 Het betreft het eerste afschrift in handschrift Luik, BGS, 6 L 21, f. 234v (januari (?) 1479).

57 Het is riskant om te spreken van een 'oorspronkelijke' tekst, omdat niet te achterhalen is welke tekst de voorouder van alle afschriften is geweest. Zelfs een auteur kan verschillende redacties van een werk de wereld in hebben gestuurd.

zing de oudste of oorspronkelijke is, aangezien jongere afschriften terug kunnen zijn gaan op een heel oude versie. Wel kunnen de afschriften nu worden verdeeld in clusters met een gemeenschappelijke lezing. Overigens heeft Surius, die de *vita* in de zestiende eeuw uitgaf, beide varianten achter elkaar gezet.<sup>58</sup>

Voordat de clusters worden aangewezen, moeten nog enkele varianten worden genoemd. De derde betreft de vermelding van de geboorteplaats van Christina in hoofdstuk i. In vier afschriften staat geschreven dat Christina is geboren in de stad Sint-Truiden in Haspengouw (*ex opido sancti trudonis in hesbanio [...] oriunda fuit*).<sup>59</sup> In de Baselse handschriften met de verkorte versie staat *ex opido sancti trudonis* zonder de vermelding van Haspengouw. Alle andere afschriften melden dat Christina afkomstig was uit Brustem nabij Sint-Truiden in Haspengouw. De plaatsnamen worden op verschillende wijzen gespeld: *grustemium*, *brustemium*, *Brusten*, *brustem*, *brusteim*, *hasbania*, *hasbanio*, *gasbauio*, *hispania* [sic]. Vermoedelijk is de tweede lezing (Brustem) een aanpassing, want Christina wordt in de titel van de *vita* vaak de *op(p)ido sancti trudonis* (uit de stad van Sint-Truiden) genoemd, óók als in het eerste hoofdstuk Brustem voorkomt. Bovendien heeft Thomas van Cantimpré zich naar eigen zeggen beroepen op getuigen uit Sint-Truiden, die de heilige graag met hun stad zullen hebben verbonden.<sup>60</sup> Welke lezing correct is, dat wil zeggen in overeenstemming met de historische werkelijkheid, is niet bekend, hoewel het niet waarschijnlijk is dat Sint-Truiden abusievelijk uit de tekst is geschrapt ten gunste van het (ook toen) kleinere Brustem. Dat in de vijftiende eeuw al onduidelijkheid over Christina's geboorteplaats bestond, blijkt tevens uit een geschrift van Dionysius de Kartuizer (waarover later meer).<sup>61</sup> Surius heeft de onduidelijkheid ook geconstateerd.<sup>62</sup>

De vierde variant is het al dan niet voorkomen van een jaartal in de titel van hoofdstuk xxi, *Quomodo predixit quandam occisionem*, over de slag bij Steps in 1213. In vier afschriften staat na *occisionem*: *anno domini millesimo ducentesimo terciodecimo in mense octobris* (de schrijfwijze varieert).<sup>63</sup> In vijf afschriften en in de verkorte versie in de Baselse handschriften komt het jaartal niet voor.<sup>64</sup> In drie afschriften wordt wel het jaartal 1213, maar niet de maand ok-

<sup>58</sup> Adducite ad me sorores omnes, vt summae benignitatis Dominum Iesum in eius mirabilibus collaudemus. Ignorabant autem sorores illae, quid Christina fecisset et dixisset. Mox undique aduolantibus sanctimonialibus, (multum enim delectabantur Christinae consolatione) illa inchoabat, Te Deum laudamus: caeterisque prosequentibus, totum illud canticum absoluebat. SURIUS, *De probatis sanctorum*, 322.

<sup>59</sup> Geciteerde tekst naar handschrift Brussel, KB 4459-70, f. 168v. De andere handschriften zijn Brussel, KB, 8060-64; Brussel, KB, 8609-20; Trier, SB, 1168/470 8°.

<sup>60</sup> Dit en andere argumenten zijn te vinden in J. AERTS, 'Is de Heilige Christina de Wonderbare te Sint-Truiden of te Brustem geboren?', in: P. CLERINX (red.), *Christina de Wonderbare: Gedenboek 1150-1950: Studiën en essais onder leiding van P. Clerinx C. SS. R.* (Leuven: Bibliotheca Alfonsiana, 1950) 99-104, aldaar 102.

<sup>61</sup> Christina autem nata fuit in oppido sancti Trudonis, vel vt aliqui dicunt, in pago nomine Brustem sito iuxta oppidum memoratum. D. Dionysii carthusiani liber vtilissimus de quatuor Hominis nouissimis, Nempe I. Morte. II. Iudicio. III. Inferni poenis. IV. Gaudijs coeli. Eiusdem Colloquium particulari iudicio animarum. Nunc denum omnia recognita, & à plurimis, quibus scatebant, mendis sedulo repurgata (Keulen: Bernardi Gualtheri, 1626) 233 (Pars III, art. 16). Doorgaans wordt verwezen naar art. 50. Vermoedelijk ligt het verschil in telling aan de editie. Pars III, art. 16 is het vijftigste artikel wanneer wordt doorgeteld in de delen. Zie ook AERTS, 'Is de Heilige Christina', 99.

<sup>62</sup> In de tekst: in oppido S. Trudonis in Hasbanio. Notitie in de marge: alias pago qui Brustemum dicitur. SURIUS, *De probatis sanctorum vitis*, 319.

<sup>63</sup> Geciteerde tekst naar handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 292r. De overige handschriften zijn Brussel, KB, 7917; Kamerijk, BM, 839 (744); Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831.

<sup>64</sup> De vijf handschriften zijn: Brussel, KB, 4459-70; Brussel, KB, 8060-64; Brussel, KB, 8609-20; Brussel, KB, II 2328; Trier, SB, 1168/470 8°.

tober vermeld.<sup>65</sup> In twee andere afschriften is het jaartal foutief geschreven als 1313 (Groningen, UB, 23) en zelfs 1413 (Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3)). De vijfde variant betreft wederom een jaartal. Het gaat om een hongersnood in hoofdstuk xxv, die volgens vier afschriften en de verkorte versie in 1170 en volgens de overige afschriften in 1270 zou hebben plaatsgevonden. Deze variant is mogelijk het gevolg van een kopieerfout (*Mclxx* of *Mclxxx*, een c vergeten of teveel geschreven). Omdat de zin in de verleden tijd is geschreven (*que fuit circiter anno*), Thomas van Cantimpré de *vita* in 1232 heeft geschreven én omdat Thomas rond 1270 is gestorven, stond in de tekst van Thomas zelf waarschijnlijk 1170.

De zesde en laatste variant heeft betrekking op een plaatsaanduiding in hoofdstuk xxviii, waarin Christina zich begeeft naar Borgloon. In dezelfde vier afschriften als die waarin het jaartal 1170 voorkomt en Sint-Truiden als Christina's geboorteplaats wordt vermeld, wordt Borgloon als volgt omschreven: *castrum in confinio alamannie, quod loen dicitur* (een burcht in het grensgebied van Duitsland, die Loon wordt genoemd).<sup>66</sup> De Baselse handschriften geven slechts *Apud claustrum lone*. In de overige afschriften staat: *castrum quod ab oppido sancti trudonis distat per duo fere miliaria quod los siue loon dicitur* (een burcht die twee mijlen van Sint-Truiden is gelegen, die Los of Loon wordt genoemd).<sup>67</sup> In de verkorte versie in de Baselse handschriften wordt geen informatie gegeven over de ligging van Borgloon.

### *Variantenformules en clustering van afschriften*

De zes varianten maken het mogelijk om de dertien afschriften van de *vita* en de twee afschriften van de verkorte versie te groeperen naar verwantschap. Een manier om in één oogopslag clusters te onderscheiden, is de afschriften een letter te geven en ze onder te brengen in verschilformules. De letters zijn gekozen naar de bewaarplaats van de betreffende handschriften en staan in de eerste kolom van tabel 4. Een verschilformule dient normaal gesproken voor het maken van een stemma.<sup>68</sup> Aan de varianten worden dan waarden toegekend die de zwaarte van elke variant weergeven. Vervolgens wordt met behulp van een computerprogramma een berekening gemaakt die de afstand (mate van gelijkheid) tussen de versies of afschriften beschrijft, waarna de verhoudingen tussen de versies in een schema worden ondergebracht. Hier worden de formules enkel gebruikt om clusters van afschriften snel zichtbaar te maken. De clustering heeft niet de bedoeling om uitspraken te doen over de meest oorspronkelijke versie. Eerst worden de varianten gedefinieerd. De schuine strepen geven een scheiding aan tussen verschillende lezingen. Zeer uiteenlopende lezingen worden met een dubbele streep weergegeven, kleine varianten binnen die le-

<sup>65</sup> Brussel, KB, 7917 en Luik, BGS, 6 L 21 (beide afschriften).

<sup>66</sup> Geciteerde tekst naar handschrift Brussel, KB, 4459-70, f. 176r.

<sup>67</sup> Geciteerde tekst naar handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 293v.

<sup>68</sup> Erika LANGBROEK, Annelies ROELEVELD en Evert WATTEL, *Valentin and Namelos discover their parentage: Narrative elements in the family tree of an international medieval tale*. Rapport Faculteit der Exacte Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam WS-531 (Amsterdam: VU Amsterdam, 1999); Norbert B.P.J. VAN HAAFTEN, *Stemmatologie met de computer* Rapport Faculteit der Exacte Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam WS-574 (Amsterdam: VU Amsterdam, 2003); Ben J.P. SALEMANS, 'Cladistics or the Resurrection of the Method of Lachmann: On Building the Stemma of *Yvain*', in: Pieter VAN REENEN en Margot VAN MULKEN (red.), *Studies in Stemmatology* (Amsterdam en Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1996) 3-70, aldaar 39-40.



zingen met een enkele streep (dit is geen gewoonte in stemmatologisch onderzoek, maar wordt hier gedaan om een differentiatie aan te brengen).

- Variant 1 na *vita*: Toevoeging van twee hoofdstukken / één zin van de toevoeging // geen toevoeging
- Variant 2 in hoofdstuk i: Geboorteplaats Sint-Truiden // geboorteplaats Brustem, gespeld *brusten*, *brustem* of *brusteim* / gespeld *brustemium* of *grustemium*
- Variant 3 in hoofdstuk xxi: Geen jaartal slag bij Steps // 1213 / oktober 1213 / oktober 1313 / oktober 1413
- Variant 4 in hoofdstuk xxv: Jaartal hongersnood 1170 // 1270
- Variant 5 in hoofdstuk xxvi: Convent volgde / verkorting / verkorting met *conuentus* // convent kende het gezang niet
- Variant 6 in hoofdstuk xxviii: Loon in grensgebied Alamannia // geen informatie over ligging // twee mijlen van Sint-Truiden, genaamd *loz* / *lo(e)s sive loon*, *loen* of *leonus*

Vervolgens worden de afschriften in symboolrijen of verschilformules geplaatst. De schuine strepen geven een scheiding aan tussen groepen van verwante versies of een uniek afschrift.

- Formule 1: Br1 Br4 / G Ka // Ba1 Ba2 Br2 Br3 Br5 Ke L1 L2 T W1 W2
- Formule 2: Ba1 Ba2 Br1 Br3 Br4 T // Br5 L1 L2 / Br2 G Ka Ke W1 W2
- Formule 3: Ba1 Ba2 Br1 Br3 Br4 Br5 T // L1 L2 / Br2 Ka W1 W2 / G / Ke
- Formule 4: Ba1 Ba2 Br1 Br3 Br4 T // Br2 Br5 G Ka Ke L1 L2 W1 W2
- Formule 5: Ba1 Ba2 Br1 Br2 Br3 Br4 T / Br5 L2 / L1 // G Ka Ke W1 W2
- Formule 6: Br1 Br3 Br4 T // Ba1 Ba2 // Br5 L1 L2 / Br2 G Ka Ke W1 W2

Uit deze reeks formules kan worden gelezen dat de afschriften Br1 en Br4 altijd aan de linkerzijde van de dubbele schuine strepen staan. Op variant 1 na komen ook Br3 en T altijd in dit cluster voor. Deze vier afschriften vormen het eerste cluster (A). Br1, Br3 en Br4 (in respectievelijk de handschriften Brussel, KB, 4459-70, Brussel, KB, 8060-64 en Bussel, KB, 8609-20) zijn de drie oudste afschriften van de *vita* en blijken dus verwant te zijn. Het vierde afschrift in dit cluster bevindt zich in het vijftiende-eeuwse handschrift Trier, SB, 1168/470 8°. De verkorte versie in Ba1 en Ba2 is nauw verwant aan het eerste cluster. Aan de rechterzijde van de schuine streep komen W1 en W2 (beide uit Rooklooster) altijd samen voor, vaak ook met Br2, Br5, G, Ka, Ke, L1 en L2 (allemaal vijftiende-eeuwse afschriften). Zij vormen het tweede cluster (B). De kopiist van Br2 (Brussel, KB, 7917) had de beschikking over meer dan één legger, getuige een aantekening in de marge op f. 171v bij het woord *spirituales* in hoofdstuk ii: *alie speciales* (andere [hebben] *speciales*). Dat verklaart wellicht waarom Br2 een belangrijk element van cluster A heeft (formule 5).<sup>69</sup> *Spirituales* komt overigens voor in de afschriften van cluster A en in G, Ka, L1 en L2. *Speciales* komt voor in de afschriften Br5, Ke, W1 en W2.

69 Zie ook bijlage 3, c xviii r. 25: Br2 heeft hier net als de afschriften uit cluster A *tunica* in plaats van *manica*.

In cluster B is wat betreft de varianten 2 en 6 een nader onderscheid gemaakt. De geboorteplaats Brustem is in zes afschriften met de uitgang *-ium* weergegeven en in drie afschriften (Br5, L1 en L2) zonder uitgang *-ium*. In dezelfde drie afschriften wordt Loon *loz* genoemd, waar in de andere zes *los sive loen* staat. Deze drie afschriften (in de handschriften Brussel, KB, II 2328, Luik, BGS, 6 L 21, f. 225v-240r en idem, f. 346r-358v) vormden in formule 5 door de gemeenschappelijke weglating van *et prosequentibus omnibus finiebat* ook al een groep, zij het met nog een variant binnen die groep (toevoeging van *conuentus* in L1). Op basis van de laatste vijf varianten kunnen twee clusters worden onderscheiden, waarvan het tweede (B) een subcluster bevat. De eerste variant doorbreekt de regelmaat.

Bovenstaande zes variantenformules zijn niet nauwkeurig en zelfs enigszins gemanipuleerd, omdat niet alle spellingvarianten als varianten zijn weergegeven (zoals *brusten*, *brustem* en *brustein*) en omdat er soms dubbele strepen zijn geplaatst en dus aan sommige varianten meer gewicht is toegekend dan aan andere. De voorlopige conclusies worden daarom aangevuld met en getoetst aan een nauwgezette collatie van de proloog en een tamelijk willekeurig gekozen hoofdstuk, namelijk hoofdstuk xviii (in de telling van de *Acta Sanctorum*). De variantenformules die het resultaat zijn van die collatie zijn wegens de ruimte die ze innemen in bijlage 3 gezet. De vindplaatsen (regelnummers) verwijzen naar de tekst in de *Acta Sanctorum*. Daarin zijn op vier plaatsen woorden afgedrukt die in geen enkel afschrift voorkomen en één woord dat in alle afschriften voorkomt is weggelaten.<sup>70</sup> De Baselse handschriften zijn buiten de collatie gebleven omdat die zoals gezegd een sterk verkorte en gewijzigde tekst geven. Van het Keulse afschrift (Ke) ontbreken enkele gegevens en daarom is het afschrift niet in alle formules opgenomen. Leestekens, gebruik van hoofdletters en de verwisseling van de letters u en v zijn niet in de variantenlijst weergegeven. De varianten zijn nu niet van een waardering voorzien, maar sommige hebben uiteraard meer zeggingskracht dan andere. Een verwisseling van de letters c en t is minder zwaarwegend dan een omkering van twee woorden. Een omkering is op haar beurt minder zwaarwegend dan de weglating of toevoeging van een zinsnede of het gebruik van een synoniem.

De variantenlijst van de proloog in bijlage 3 laat zien dat in cluster A (Br1, Br3, Br4 en T) op twee plaatsen zinsneden voorkomen die niet in de overige afschriften voorkomen, namelijk *cristinam intellige* in regel 7 en *narrationem nostram* in regel 45-46. *Narrationem* wordt in twee afschriften (Br3 en T) met een c geschreven. Br3 en T hebben meer varianten gemeenschappelijk. In regel 52 geven Br3, Br4, T en L1 *in primum*, waar Br1 en de overige afschriften *in primis* hebben (hier is het cluster dus niet volledig afgebakend). Voorts is tweemaal een omkering van de woordvolgorde ten opzichte van cluster B te zien, namelijk in regel 14 en in regel 47-48, waarbij binnen cluster A afschrift T in regel 14 nog een variant kent. Andere varianten waarbij cluster A zich, wederom met kleine uitzonderingen, onderscheidt zijn *optinuit* versus *obtinuit* in regel 12 en *quod* versus *quot* in regel 32. De variantenlijst van hoofdstuk xviii geeft een minder scherp beeld. Op drie plaatsen heeft cluster A een andere lezing dan de (meeste) andere afschriften, namelijk in regel 12 (ontbreken van *ini-*

70 De volgende passage en woorden uit de proloog komen in geen enkel afschrift voor: *anima ad corpus revertente* (r. 11); *hoc* (r. 12); *et* (r. 15); *hec* (r. 29). In r. 19 staat in alle afschriften na *penitentia: vixit*. Uit c. xviii is het woordje *ac* (r. 6) in de handschriften nergens te vinden; op die plaats staat in de handschriften *aut* of *uel*. Ook is de spelling in c. xviii van *iis* (r. 10), *admonita* (r. 21) en *calciamento* (r. 30) een aanpassing van de spelling in de handschriften (respectievelijk *hiis*, *ammonita* en *calciamento*).

*uste*; dit geldt ook voor de afschriften Br5, L1 en L2), in regel 25 (*tunica* in plaats van *manica*; deze variant hebben Br2 en Br5 ook) en in regel 16 (*etsi* in plaats van *etiamsi*; hier voegen wederom Br5, L1 en L2 zich naar cluster A).

De afschriften Br3 en T zijn nauw verwant. Dit blijkt uit drie gemeenschappelijke weglatingen en een paar minder prominente varianten in de proloog. (Met weglatingen worden hier omissies ten opzichte van de uitgave in de *Acta Sanctorum* bedoeld. Het is mogelijk dat de betreffende passages juist toevoegingen in de andere afschriften zijn.) De weglatingen betreffen het woordje *eius* in regel 10, de passage *purgatorium sustineret unde longo tempore* in regel 13–14 en *in maioribus* in regel 50–51. Voorts hebben Br3 en T beide *dum* in plaats van *ut* in regel 12 en de omkering *hec legit* in plaats van *legit hec* in regel 42. De variantenlijst van hoofdstuk xviii ondersteunt de aparte groepering van Br3 en T binnen cluster A op slechts één plaats: in regel 41 hebben Br3 en T beide een afwijkende woordvolgorde ten opzichte van de andere afschriften. De verwantschap tussen Br3 en T hangt mogelijk samen met hun afkomst. De betreffende handschriften komen uit kartuizer kloosters uit de regio rond Trier en Koblenz. Handschrift Trier, SB, 1168/470 8° komt uit het kartuizer klooster Beatusberg bij Koblenz. Handschrift Brussel, KB, 8060–64 werd door een zekere Hermanus uit Nuwenburg in Hessen, voormalig zegelbewaarder van de stadsraad van Trier, geschonken aan een onbekend kartuizer klooster, wellicht het Sint-Albanusklooster bij Trier (zie paragraaf 4.3).<sup>71</sup> Mogelijk is het jongste afschrift T direct of indirect van Br3 gekopieerd. Uit een volledige collatie van deze twee afschriften blijkt dat T weliswaar veel afwijkingen heeft ten opzichte van Br3, maar ook veel kopieerfouten gemeen heeft met Br3. De afwijkingen lijken vooral te wijten aan de slordigheid van de kopiist van T. Hij liet bijvoorbeeld de laatste zinnen van de *vita* weg en schreef in plaats daarvan: *et cetera*.<sup>72</sup>

Het subcluster dat binnen cluster B wordt gevormd door Br5, L1 en L2 is middels vele varianten zichtbaar. L1 en L2 (beide in handschrift Luik, BGS, 6 L 21) hebben daarnaast nog een aantal varianten gemeen die niet door Br5 (in handschrift Brussel, KB, II 2328) worden gedeeld. Om met de laatste te beginnen: in de proloog geven L1 en L2 in regel 6 *illa* in plaats van *ipsa*, in regel 17 *ut quandoque in* in plaats van *quandoque etiam* (Br5 heeft *et quandoque*), in regel 23–24 *conducet* in plaats van *conduceret* of *perduceret* en in regel 42–43 *descripsi* in plaats van *scripsi*. Br5, L1 en L2 hebben alle drie *ergo* in plaats van *igitur* in regel 25 en *que* in plaats van *quod of quo* in regel 37. In hoofdstuk xviii hebben Br5, L1 en L2 *per* in plaats van *in* in regel 4. In regel 15 en 27 hebben ze een andere woordvolgorde dan de andere afschriften en in regel 28–29 ontbreekt in Br5, L1 en L2 het woord *filis*. In hoofdstuk xviii delen L1 en L2 enige varianten wel met elkaar maar niet met Br5. In regel 5 geven ze *uel* in plaats van *aut*, in regel 8 *tondensque* in plaats van *tundensque* (ook Br2 en G hebben *tondensque*) en in regel 22 en 36 ontbreken de woordjes *et* respectievelijk *in*.

<sup>71</sup> Bezitterskenmerk op f. 2v: *Istum librum dedit nobis carthusiensibus dominus hermanus de nouo castro* [daarboven: nuwenburg] *hassie canonicus sancti Symeonis olim Sigillifer curie Truerensis amicus noster cordialis et benefactor magnus oremus fideliter pro eo*. In Trier bevond zich bij de Porta Nigra een klooster van kanunniken dat was gewijd aan Simeon, een kluizenaar die in de Porta Nigra had vertoefd.

<sup>72</sup> Trier, SB, 1168/470 8°, f. 235r: *Vigilate ergo quia nescitis diem neque horam etcetera*. Hierna ontbreekt: *qua dominus vester [...] Amen*.

Tabel 4 Afschriften en vertalingen van de *Vita Christinae Mirabilis* vergeleken

Handschrift	Datering	Herkomst	Aantal hoofdstukken t.o.v. AASS (excl. proloog)	Titel voorafgaand aan proloog/ titel c. i
(1) Ba1: Basel, UB, A VIII 6, f. 210r-215r Verkorte en gewij- zigde tekst, kopie van B IX 11?	Begin 15e eeuw	Kartuizers Basel. Geschonken door broeder Leonard Wettinger van Rin- felden	31 (proloog en i sa- men, xxii en xxiii samen, xxiv, xxv en xxvi samen, xxviii tot en met xxxiv sa- men, xxxvii en xx- viii samen)	Incipit vita sancte cristine cognomente mirabilis / –
(2) Ba2: Basel, UB, B IX 11, f. 92r-93v Verkorte en gewij- zigde tekst	Midden 14e eeuw	Dominicanen Basel	31 (proloog en i sa- men, xxii en xxiii samen, xxiv, xxv en xxvi samen, xxviii tot en met xxxiv sa- men, xxxvii en xxx- viii samen)	Incipit vita sancte cristine cognomento mirabilis [later met andere hand toege- voegd:] quam com- posuit frater Thomas de cantiprato nacio- ne brabantinus / –
(3) Br1: Brussel, KB, 4459-70, f. 168r- 180v	1320	Cisterciënzers Villers	39 (x en xi samen, xxv en xxvi samen)	Incipit prologus fratris thome de concepreit [sic] or- dinis predicatorum in vita beate cristine sancti trudonis in as- bania / Incipit vita beate cristine cog- nomento mirabilis
(4) Br2: Brussel, KB, 7917, f. 171r-176v	15e eeuw	Broeders van het gemene leven Sint-Hiëronymus Utrecht	41	Incipit prologus in vitam mirabilis cris- tine descriptam a fratre thoma sup- priorie conuentus louaniensis ordinis fratrum predicatorum qui et composuit ac compilauit librum apum et librum qui dicitur de naturis et proprie- tatibus rerum / Incipit vita sancte cristine virginis cognomo- mento mirabilis

Toevoeging <i>elevatio</i> na 'amen'	Geboorte- plaats Christina in c. i	Jaartal slag bij Steppe in c. xxi	Jaartal hongersnood in c. xxv	Zongen de nonnen het <i>Te Deum lauda- mus</i> in c. xxvi (na 'solatio')?	Plaatsaan- duiding Borgloon in c. xxviii
Nee	ex opido sancti trudonis	Nee	1170	cristina inceptit Te deum lau- damus conuen- tus prosequitur	Apud claus- trum lone
Nee	ex opido sancti trudonis	Nee	1170	cristina inceptit te deum lauda- mus conuentus prosequitur	Apud claus- trum lone
Ja, in andere hand; geen rubrieken	ex opido sanc- ti trudonis in hesbanio	Nee	1170	inchoabat te deum laudamus et prosequenti- bus omnibus fi- niebat (nonnen zongen mee)	castrum in confinio alamannie, quod loen dicitur
Nee	ex villa qua- dam nobilis viri comitis de los que vulgari- ter grustemium appellatur iuxta oppidum sancta trudonis in has- bania leodiensis dyocesis	Oktober 1213 (in titel)	1270	et inchoabat Te deum laudamus et prosequenti- bus omnibus fi- niebat (nonnen zongen mee)	castrum quod ab oppido sancti trudonis distat per duo fere miliaria quod loes sive leonis dicitur

Handschrift	Datering	Herkomst	Aantal hoofdstukken t.o.v. <i>AASS</i> (excl. proloog)	Titel voorafgaand aan proloog/ titel c. i
(5) Br3: Brussel, KB, 8060-64, f. 132r-137v	Circa 1380-90	Onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier	40 (xxv en xxvi samen). In nummering is xiii dubbel geteld, zodat de uitkomst 39 is.	Incipit prologus in vitam beate Cristine de oppido Sancti trudonis in hesbanio / Incipit vita Sancte Cristine congnomento [sic] mirabilis de oppido Sancti trudonis in hesbanio
(6) Br4: Brussel, KB, 8609-20, f. 127v-137r	2e helft 13e eeuw	Cisterciënzerinnen Ter Kamen bij Brussel	40 (xxv en xxvi samen)	Incipi [sic] prologus in uita beate cristine de opido sancti tru- donis / Incipit uita beate cristine cog- nomento mirabilis
(7) Br5: Brussel, KB, II 2328, f. 96v-113v	15e eeuw	Broeders van het gemene leven Sint- Gregorius 's-Hertogenbosch	41	Incipit prologus in vitam sancte Chris- tine cognomento mirabilis / Incipit hystoria de vita Christine mirabilis
(8) G: Groningen, UB, 23, f. 98r-108v	2e helft 15e eeuw	Groningen, waar- schijnlijk broe- ders van het ge- mene leven (huis van biechtvader van Olde Convent Gro- ningen)	39 (ii en iii samen, xl en xli samen)	Incipit prologus in vita beate cristine de opido sancti tru- donis de hasbauio / Incipit vita beate cristine cognomine mirabilis



Toevoeging <i>elevatio</i> na 'amen'	Geboorte- plaats Christina in c. i	Jaartal slag bij Steppe in c. xxi	Jaartal hongersnood in c. xxv	Zongen de nonnen het <i>Te Deum lauda- mus</i> in c. xxvi (na 'solatio')?	Plaatsaan- duiding Borgloon in c. xxviii
Nee	ex opido sanc- ti trudonis in hesbanio	Nee	1170	inchoabat. Te deum laudamus et prosequenti- bus omnibus fi- niebat (nonnen zongen mee)	castrum con- finio alaman- nie quod loen dicitur
Ja, twee hoofd- stukken in de- zelfde hand	ex opido sanc- ti trudonis in hesbania	Nee	1170	inchoabat te deum laudamus et prosequenti- bus omnibus fi- niebat (nonnen zongen mee)	castrum in confinio ala- mannie. quod loen dicitur
Nee	ex villa qua- dam nobilis co- mitatus de Los que vulgariter Brusten appel- latur. iuxta op- pidum sancti trudonis in has- bania leodiensis diocesis	Nee	1270	te deum lauda- mus inchoabat (nonnen zon- gen niet mee)	castrum quod ab oppido sancti trudo- nis distat per duo fere mili- aria quod Loz dicitur
Eén regel, afgebroken	ex villa qua- dam nobilis vir comitis de los que wlgari- ter brustemi- um appellatur. Iuxta opidum sancti trudo- nis in gasbauio leodiensis dyo- cesis	Oktober 1313 [sic] (in titel)	1270	sed ea que cristina fecis- set seu dixisset conuentus ig- norabat. (non- nen kenden het gezang niet)	castrum quod ab opido sancti trudonis distat per duo fere miliaria quod los siue loon [of leon] vocatur

Handschrift	Datering	Herkomst	Aantal hoofdstukken t.o.v. <i>AASS</i> (excl. proloog)	Titel voorafgaand aan proloog/ titel c. i
(9) Ka: Kamerijk, BM, 839 (744), f. 37r-46v	15e eeuw	Benedictijnen Hei- lig Graf Kamerijk	41	Incipit prologus in vita beate cristine de opido sancti tru- donis in hasbanio / Incipit vita beate cristine cognomen- to mirabilis
(10) Ke: Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3), f. 160r-180v	2e kwart 15e eeuw	Kruisbroeders Sint- Crux en Sint-Bar- bara Keulen (kopiist Abbo van Middel- burch)	36 (ii en iii samen, xiv en xv samen, xxx en xxxi samen, xxxiii en xxxiv sa- men, xl en xli sa- men)	Incipit prologus in vita beate cristine de opido sancti tru- donis de hasbania / Incipit vita beate cristine cognomen- to mirabilis
(11) L1: Luik, BGS, 6 L 21, f. 225v-240r	circa 1479	Kruisbroeders Clair- lieu bij Hoei	41	Incipit prologus in vita beate cristine virginis cognomen- to mirabilis / Incipit vita eiusdem
(12) L2: Luik, BGS, 6 L 21, f. 346r-358v	8 februari 1479	Kruisbroeders Clair- lieu bij Hoei (kopi- ist Christiaan van Sittart)	41	Incipit prologus in vita beate cristine virginis cognomen- to mirabilis / Incipit vita eiusdem

Toevoeging <i>elevatio</i> na ‘amen’	Geboorte- plaats Christina in c. i	Jaartal slag bij Steppe in c. xxi	Jaartal hongersnood in c. xxv	Zongen de nonnen het <i>Te Deum lauda- mus</i> in c. xxvi (na ‘solatio’)?	Plaatsaan- duiding Borgloon in c. xxviii
Eén regel, afgebroken	ex villa qua- dam nobilis viri comitis de los que wlgariter brustemium appellatur iuxta opidum sancti trudonis in has- banio leodiensi [sic] diocesis	Oktober 1213 (in titel)	1270	et ea que cris- tina fecisset seu dixisset con- uentus igno- rabat (nonnen kenden het ge- zang niet)	castrum quod ab opido sancti trudonis distat per duo fere milia [sic] quod los siue loen [of loeu] dicitur
Nee	ex villa qua- dam nobilis viri comite de los que vulgariter brustemium ap- pellatur iuxta opidum sancti trudonis in has- bania leodiensis dyosesis	Oktober 1413 [sic] (in titel)	1270	sed ea que cris- tina fecisset seu dixisset con- uentus igno- rabat (nonnen kenden het ge- zang niet)	castrum quod ab opido sancti trudonis distat per duo fere miliaria quod los sive loen vocatur
Nee	ex villa qua- dam nobilis viri comitis de los que vulgariter brustem no- minatur iuxta opidum sancti trudonis in has- bania leodiensis diocesis	1213 (in titel)	1270	Te deum lau- damus inchoa- bat conuentus (convent zong)	castrum quod ab oppido sancti trudo- nis distat per duo fere mili- aria quod Loz dicitur
Nee	ex villa qua- dam nobilis viri comitis de los que wlgariter brusteim ap- pellatur iuxta opidum sancti trudonis in his- pania [sic] leo- diensis diocesis	1213 (in titel)	1270	te deum lauda- mus inchoabat (nonnen zon- gen niet mee)	castrum quod ab opido sancti trudonis dis- tat per duo fere miliaria quod loz dicitur [in c. xxxii: quod iacet prope tonge- ris non dietam de mosam quod palatium nunc destructum est]

Handschrift	Datering	Herkomst	Aantal hoofdstukken t.o.v. <i>AASS</i> (excl. proloog)	Titel voorafgaand aan proloog/ titel c. i
(13) T: Trier, SB, 1168/470 8°, f. 224r- 235r	15e eeuw	Kartuizers Beatus- berg bij Koblenz	39 (ii en iii samen, xxv en xxvi samen)	Incipit prologus in vita beate cristine uirginis de opido sancti trudonis / In- cipit vita beate cris- tine de opido sancti trudonis
(14) W1: Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 289r-295v (Hagiologium Bra- bantiorum II van Johannes Giele- mans)	1476-1483	Regulieren van Windesheim Roo- klooster bij Brus- sel (kopiist Johannes Gielemans)	41 (maar in num- mering zijn xii en xxii overgeslagen, zodat de uitkomst 43 is)	Incipit prohemium in vitam beate cris- tine virginis mirabilis / Incipit vita venera- bilis [leegte, later met andere hand opge- vuld met: Christine] de sancto trudone cognomento mi- rabilis
(15) W2: Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 55v-65r	2e helft 15e eeuw	Regulieren van Windesheim Roo- klooster bij Brussel	41	Incipit prologus in vita beate cristine de opido sancti tru- donis In hasbanio / Incipit vita beate cristine cognomine mirabilis
(16) Amsterdam, UB, I G 56, f. 1r-45v (Middelnederlandse berijmde vertaling door Geraert) NB: op basis van uitgave Gysseling	Circa 1280	Benedictiessen Nonnemielen	38 (ii en iii samen, x en xi samen, xxv en xxvi samen)	Hier begint de prologus van sinte kerstinen / Hier be- gint sinte kerstinen heilege leuen.

Toevoeging <i>elevatio</i> na 'amen'	Geboorte- plaats Christina in c. i	Jaartal slag bij Steppe in c. xxi	Jaartal hongersnood in c. xxv	Zongen de nonnen het <i>Te</i> <i>Deum lauda-</i> <i>mus</i> in c. xxvi (na 'solatio')?	Plaatsaan- duiding Borgloon in c. xxviii
Nee	ex opido sanc- ti trudonis in hesbanio	Nee	1170	tunc ipsa incho- abat <i>Te deum</i> laudamus et prosequentibus omnibus finie- bat (nonnen zongen mee)	castrum confi- nium alamanie quod loen di- citur
Nee	ex villa quadam nobilis viri comitis de los que wlgariter brustemium appellatur. iuxta oppidum sancti trudonis in has- bania leodiensis dyocesis	Oktober 1213 (in titel)	1270	sed ea que cris- tina fecisset seu dixisset con- uentus igno- rabat (nonnen kenden het ge- zang niet)	castrum quod ab oppido sancti trudonis distat per duo fere miliaria quod los sive loon dicitur
Nee	ex villa qua- dam nobilis viri comitis de los que wlgariter brustemium appellatur iuxta oppidum sancti trudonis in has- bania leodiensis dyocis [sic]	Oktober 1213 (in titel)	1270	sed ea que [conuentus= doorgehaald!] cristina fecis- set seu dixisset conventus ig- norabat (non- nen kenden het gezag niet)	castrum quod ab opido sancti trudonis distat per duo fere miliaria quod los sive loen [of loeu] dicitur
Nee	op hasspegou- we / van eenre stat die al daer steed / die tsin- truden op has- pegouw heed	Nee	1170	ende doen be- gonst kerstine al saen / <i>te deum</i> laudamus met groter bege- ringen / ende tcouent ginc al na singen / ende brachtent vte met groter eren (nonnen zongen mee)	borgh die loen hied, die bi al- maenghen was gelegghen

Handschrift	Datering	Herkomst	Aantal hoofdstukken t.o.v. <i>AASS</i> (excl. proloog)	Titel voorafgaand aan proloog/ titel c. i
(17) Leiden, UB, Ltk 1211, f. 1r-18v (Middelnederlandse prozavertaling)	Circa 1470-1480	Holland (Amsterdam?)	41	Hier beghint die prologus in cristenen leuen die wonderli- cheit / Hier beghint die salighe cristenen leuen die ghehe- ten is wonderlic Dat eerste capittel
(18) Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 309r-316r (Middelnederlandse prozavertaling)	1491	Regularissen van Windesheim Sint- Agnes bij Neer- bosch (kopiist Adam Daemsz, regulie- ren van Windes- heim Gaesdonck bij Goch)	20 (geen proloog, ii, iv, vi-xi en xxvi sa- men, ii en iv dubbel, ii verkort, v niet, xii en xiii samen, xvi en xvii samen, xviii en xix gesplitst, xx- xxviii samen, xxiii niet, xxii, xxiv en xxvii in 1 zin, xxix- xxxiv niet)	Dat sevendē capit- tel. begint hier van cristina / Dat achte capittel
(19) Brussel, KB, 10487-90, f. 76r-112r (Middelfranse pro- zavertaling)	15e eeuw	Onbekend	(gegevens ontbre- ken)	Cy sencommence le prologue en la vie de benoite Cristine de la ville de Saint- thron en hesbani / Cy ncommence la vie de Sainte Cris- tine surnommee merueilleuse



Toevoeging <i>elevatio</i> na 'amen'	Geboorte- plaats Christina in c. i	Jaartal slag bij Steppe in c. xxi	Jaartal hongersnood in c. xxv	Zongen de nonnen het <i>Te Deum lauda- mus</i> in c. xxvi (na 'solatio')?	Plaatsaan- duiding Borgloon in c. xxviii
Nee	wt enen dorp vander graue- scap van loon dat gheheten is brustheym bider stad van sinte truden in- den sticht van ludick	Oktober 1213 (in tekst)	1270	ende si hief an ende began te singhen <i>Te deum lauda- mus</i> ende mit alden conuent so eynden sijt (nonnen zon- gen mee)	stedekijn dat loen heet dat twe milen is gheleghen vander stat van sinte truden [in de andere handschriften met deze tekst: los of loen]
Nee	wt enen dorp wt eens enen edelen mans des greuen van loss dat ge- meynlike brus- teym wort ge- heiten	Oktober 1213 (in tekst)	1270	soe begaen sie te <i>deum lauda- mus</i> te singen ende dat con- uent dat ver- uolgende (in h. 7, andere volg- orde) (nonnen zongen mee)	enen casteel dat omtrent twe milen van sunt truyen is gele- gen. dat los of loen is geheiten
Nee	de la ville de saint thron en hesbani	Nee	1170	laquelle [Cris- tine] en com- menchoit. <i>Te Deum lauda- mus</i> et les aul- tres poursieuans finissent	(gegevens ontbreken)

L2 heeft op twee plaatsen in de proloog een grote omissie: in regel 30–32 ontbreekt *certus utique relatione narrantium nec immerito certum me dixerim cum tot plane testes habeam in pluribus que descripsi* en in regel 52–53 ontbreekt *aggredientes in primis quemadmodum nutrita sit postmodum educata*. L2 (gedateerd 8 februari 1479) zou van L1 kunnen zijn afgeschreven, maar bij verdere studie blijkt dat niet zo te zijn: L1 heeft onder meer in hoofdstuk ii een omissie die L2 niet heeft (in L1 ontbreekt: *subito commotum corpus exsurrexit in feretro statimque instar auis euecta*). Vermoedelijk hebben L1 en L2 dezelfde legger gehad, die rond 1479 voorhanden was in het klooster Clairlieu, waar beide afschriften zijn vervaardigd en uiteindelijk in hetzelfde handschrift terecht kwamen.

Op basis van een globale collatie van alle bewaarde afschriften met de volledige *vita* (exclusief het Engelse) en een nauwkeurige collatie van de proloog en hoofdstuk xviii, kan worden geconcludeerd dat de afschriften in twee verwantschapsgroepen zijn te verdelen, waarbinnen enkele handschriften een nog nauwere verwantschap vertonen. Cluster A wordt, zoals hierboven is aangegeven, gevormd door twee oude afschriften uit Brabantse cisterciënzer kloosters en twee jongere afschriften uit kartuizer kloosters uit de regio rond Trier en Koblenz. De handschriften uit Basel met de verkorte versie zijn verwant aan dit cluster. Cluster B bestaat uit enkel vijftiende-eeuwse afschriften die bijna allemaal tot de invloedssfeer van de moderne devotie behoren (Br2, Br5 en G: broeders van het gemene leven; W1 en W2: reguleren van Windesheim; Ke, L1 en L2: kruisbroeders; Ka is de uitzondering: benedictijnen).

Welke inzichten levert dit alles nu op? In de eerste plaats vormen deze gegevens een aanleiding om de verwantschap tussen handschriften, hun kopiïsten en hun gebruikers nader te onderzoeken. De manuscripten uit Groningen en Kamerijk bijvoorbeeld, die door de afstand niet snel aan elkaar gekoppeld zullen worden, bevatten beide de aanvangszin van de toevoeging. Daarom verdienen die handschriften met hernieuwde aandacht bekeken te worden. In de tweede plaats is gebleken dat vijftiende-eeuwse afschriften uit kringen van moderne devoten en observanten verwant zijn aan elkaar en voor wat betreft belangrijke varianten niet teruggaan op de oudste (cisterciënzer) afschriften (met uitzondering van de eerste woorden van de toevoeging in de Groningse en Kamerijkse afschriften). De *vita* van Christina circuleerde in de vijftiende eeuw in een nieuwe gebruikscontext, met niet alleen een veel groter aantal afschriften in een groter verspreidingsgebied, maar ook met een andere versie die vanuit één afschrift is verspreid (al is ‘versie’ misschien een te sterke benaming voor de variëteit lezingen die zijn geconstateerd). Deze laatste constatering toont aan dat de (veronderstelde) belangstelling voor de *vita* van Christina ook werkelijk bestond en leidde tot de ‘hercirculatie’ en toe-eigening van de *vita*. De conclusies uit deze en de voorgaande paragraaf over de overleveringscontext van de *vita* van Christina vormen aldus de basis voor de bestudering van het hergebruik ervan in de late middeleeuwen.

De volkstalige versies kunnen op grond van de zes varianten die bij de globale vergelijking werden geconstateerd (tabel 4) bij een van de groepen worden geplaatst. Geen van de volkstalige versies heeft de toegevoegde hoofdstukken. De dertiende-eeuwse Middelnederlandse berijmde vertaling door Geraert in handschrift Amsterdam, UB, I G 56 is verwant aan cluster A. De Middelnederlandse prozavertalingen in de vijftiende-eeuwse handschriften Utrecht, UB, 1016 en Leiden, UB, Ltk 1211 hebben vijf varianten gemeen met

cluster B, maar net als afschrift Br2 hebben ze één belangrijke overeenkomst met cluster A, namelijk dat de nonnen het *Te deum* meezongen met Christina in hoofdstuk xxvi. De Franse vertaling in het vijftiende-eeuwse handschrift Brussel, KB, 10487-90 is wat betreft vijf varianten verwant aan cluster A. De Middelenlengse vertaling in een vijftiende-eeuws kartuizer handschrift is op één variant na die bij cluster B hoort (het jaartal 1270 in hoofdstuk xxi) eveneens verbonden met cluster A.<sup>73</sup>

### 3.3 De fascinatie van cisterciënzers met lekenheiligen

Van de achttien handschriften met (versies van) de *vita* van Christina Mirabilis zijn de twee oudste afkomstig uit cisterciënzer kloosters. De afschriften van de *vita* in deze twee manuscripten bleken (samen met twee kartuizer afschriften, een verkorte versie in twee handschriften uit Basel en een Middelnederlandse versie) een aparte tak te vormen in een fictieve stamboom. De cisterciënzer lijn in de overlevering van de tekst kent weliswaar het geringste aantal afschriften, maar is toch een belangwekkend onderdeel van de overlevering. Het aandeel van cisterciënzers in vooral de vroege verspreiding van de heiligenlevens van Christina en andere leken is namelijk aanzienlijk. Van alle Latijnse en volkstalige handschriften met *vitae* van lekenheiligen uit de dertiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden komt een vijfde deel uit cisterciënzer kloosters. Het betreft 21 handschriften die alle in het Latijn zijn gesteld en daarmee ongeveer een kwart uitmaken van de 86 Latijnse manuscripten. Van de dertiende- en veertiende-eeuwse Latijnse handschriften is zelfs bijna de helft van cisterciënzer herkomst (veertien van 33). Dit relatief grote aantal is, zoals eerder opgemerkt, voor een deel hierdoor te verklaren dat veel van deze heiligen cisterciënzer monniken, lekenbroeders en nonnen waren. In deze paragraaf zal de voorkeur van cisterciënzers voor de heiligenlevens van hun ordegenoten en van andere lekenheiligen worden behandeld.

#### *Cisterciënzers en vitae van hun eigen heiligen*

Het behoeft geen betoog dat cisterciënzers juist ordegenoten tot inspirerend voorbeeld kozen, hun herinnering bewaarden en hun heiligenlevens kopieerden. Bovendien zijn alle *vitae* van cisterciënzer lekenheiligen binnen de eigen orde ontstaan, behalve de *vita* van Lutgard van Tongeren, die werd geschreven door de dominicaan Thomas van Cantimpré. De *vitae* van Arnulf van Villers en Ida van Nijvel worden als gezegd toegeschreven aan de cantor Goswin van Bossut van het klooster Villers.<sup>74</sup> De *vita* van Petrus van Villers is vervaardigd door Hendrik, de meester van de lekenbroeders van het klooster Lieu-Saint-Ber-

<sup>73</sup> Op basis van de uitgave vastgesteld (hoewel de Middelenlengse vertaling eigenlijk buiten het onderzoek valt). HORSTMAN[N], 'Prosalegenden', 119-134, aldaar 119 (in þe tounē of seinte Trudous in Hasban); 127 (geē 1213); 128 (1270); 129 (þen sche bigan *Te deum laudamus*, and alle þe couente folowynge after, she made an ende þere-of); 129 (a castelle in þe marches of Almayne, þat is called Loen).

<sup>74</sup> Zie paragraaf 2.1, noot 51.

nard, dat werd gesticht vanuit Villers.<sup>75</sup> Een derde voorbeeld is het heiligenleven van Beatrijs van Nazareth, dat een bewerking is van volkstalige autobiografische aantekeningen door de toenmalige *confessor* van het klooster Nazareth bij Lier.<sup>76</sup> De overige *vitae* worden op grond van de vertrouwdsheid van de auteurs met de cisterciënzer spiritualiteit of op grond van bewoordingen als ‘onze broeder’ aan cisterciënzer monniken toegeschreven.<sup>77</sup>

De heiligenlevens van de cisterciënzers uit het onderzochte corpus zijn in de volgende aantallen in de 21 handschriften overgeleverd: de *vitae* van Aleidis van Schaarbeek en Lutgard van Tongeren komen beide voor in drie handschriften, die van Beatrijs van Nazareth in een, en die van Ida van Gorsleeuw en Ida van Nijvel beide in twee. Het heiligenleven van Arnulf van Villers is in vier cisterciënzer handschriften opgenomen en de *vita* van Walter van Bierbeek in verkorte vorm in één (manuscripten met het werk van Caesarius van Heisterbach, waarin Walter ook voorkomt, zijn buiten beschouwing gelaten). De *vitae* van Franco van Archennes, Gobert van Aspremont en Petrus van Villers zijn binnen de cisterciënzer context alleen in verkorte vorm overgeleverd als onderdeel van de *Gesta sanctorum Villariensium* in een vijftiende-eeuws handschrift uit de abdij Ten Duinen.<sup>78</sup> Niet alle heiligenlevens van cisterciënzers uit het bestudeerde corpus zijn te vinden in de overgeleverde 21 handschriften. De *vitae* van Ida van Leuven en Simon van Aulne komen daarin niet voor en we kennen die alleen nog uit andere bronnen. Tweederde stamt uit de dertiende en veertiende eeuw. Dat is de periode waarin de *vitae* ontstonden en zich verspreidden onder de eerste generaties kloosterlingen die de heiligen of hun hagiografen nog kenden (met andere woorden: die de heiligen als ‘eigen’ konden beschouwen).

Het klooster Villers in Brabant was een belangrijk centrum van cisterciënzer hagiografie en historiografie in de dertiende eeuw. Er werden *vitae* van monniken en lekenbroeders van het eigen klooster geschreven, maar ook van nonnen uit andere kloosters, zoals Ida van Nijvel. In de al vaak genoemde *Gesta sanctorum Villariensium* werden *vitae* van monniken en lekenbroeders verzameld. Dit werk kent twee versies. De eerste moet zijn vervaardigd aan het eind van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw en de tweede voor 1459.<sup>79</sup> In de tweede zijn de *Gesta* in twee boeken verdeeld: het eerste boek bevat de levensbeschrijvingen van monniken, het tweede die van lekenbroeders (*conversi*). De *vitae* van Arnulf, Franco, Gobert en Petrus die als bron dienden voor de *Gesta* zijn, hoewel ze in de dertiende eeuw al waren geschreven, alleen in de tweede versie opgenomen, die uit de vijftiende eeuw. De *vitae* zijn daarin verkort weergegeven. De *Gesta* werden in de overgeleverde handschriften samengevoegd met de *Chronica monasterii Villariensis*, de kroniek van het klooster. Samen vormen ze de neerslag van de geschiedenis van het klooster en zijn bewoners. De *Gesta* zijn in drie middeleeuwse handschriften overgeleverd, waarvan er slechts een uit een cisterciënzer klooster komt, namelijk het hierboven genoemde handschrift uit

75 ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 45.

76 REYPPENS, *Vita Beatrixis*, 32\*-33\*; ROGER DE GANCK, 'The Biographer of Beatrice of Nazareth', *Cistercian Studies* 23 (1988) 319-329, aldaar 321-322. De Ganck stelt dat het waarschijnlijker is dat de auteur een *capellanus* was (een geestelijke die in dienst was van de abdis) dan een biechtvader.

77 ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 41 (Gobert van Aspremont), 42 (Franco van Archennes), 48 (Simon van Aulne), 50 (Aleidis van Schaarbeek), 60 (Ida van Gorsleeuw), 69 (Ida van Leuven), 72 (samenvatting).

78 Handschrift Brugge, SB, 425, f. 58v-109r (vijftiende en/of begin zestiende eeuw), uit Koksijde, Ten Duinen, cisterciënzers.

79 DE MOREAU, *L'abbaye de Villers-en-Brabant*, xxi en xxiv; ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 24-25.

Ten Duinen. De andere twee komen uit de Windesheimer kloosters Rooklooster en Korsendonk.<sup>80</sup> Uit Villers zelf is geen afschrift overgeleverd.

Het oudste en belangrijkste heiligenleven van een lekenbroeder uit Villers is de *vita* van Arnulf van Villers. Deze vormde een model voor levensbeschrijvingen van andere lekenbroeders.<sup>81</sup> Ze is, behalve in verkorte vorm in de *Gesta sanctorum Villariensium*, in cisterciënzer kringen overgeleverd in drie handschriften. Die handschriften zijn alle drie in de dertiende eeuw geschreven en behoorden toe aan Villers zelf en aan de kloosters Eberbach en Clairvaux.<sup>82</sup> Daarmee is de *vita* van Arnulf wijder verbreid dan de *vita*e van monniken uit Villers, zoals Abundus, abt Carolus, Godfried Sacrista en Godfried Pachomius.<sup>83</sup> Als we alle manuscripten met het heiligenleven van Arnulf in ogenschouw nemen, is het verschil nog veel groter: de *vita* kent acht middeleeuwse afschriften (of verkorte versies daarvan) en genoot ook veel grotere bekendheid buiten de orde dan de *vita*e van monniken.

Op het eerste gezicht wekt het misschien verbazing dat monniken lekenbroeders tot onderwerp van heiligenlevens kozen, omdat de status van lekenbroeders in het klooster, in sociaal en in geestelijk opzicht, lager was dan die van monniken. Lekenbroeders verrichtten arbeid in dienst van het klooster om koormonniken in de gelegenheid te stellen zich te wijden aan meer verheven zaken, zoals het gebed. Zij waren (verplicht) ongeschoold en werden betiteld als *simplex* en *idiota*. Precies hierin ligt de reden voor de belangstelling van cisterciënzers voor lekenheiligen. Eenvoud was, naast gehoorzaamheid, armoede en ascese, een van de pijlers van het vroomheidsideaal van de orde. Lekenbroeders waren in al hun eenvoud en bescheidenheid een voorbeeld van het bijbelse 'dwaas in de ogen van mensen, maar wijs in de ogen van God'.<sup>84</sup> Door het lezen van *vita*e van vrome lekenbroeders werd monniken duidelijk gemaakt dat leken, anders dan zichzelf, wijsheid niet door scholing verkregen maar door genadegaven zoals visioenen.<sup>85</sup> Dat stemde tot bescheidenheid en wekte tevens hun bewondering. Vrome lekenbroeders kregen de genadegaven als gevolg van (en beloning voor) hun extreme nabootsen van Christus' lijden. Zij worden in hun *vita*e verbeeld als uitmuntende navolgers van hem. Zij onderwierpen zichzelf aan hevige pijniging en strenge ascese. Monniken hadden een andere manier om uitdrukking te geven aan hun vroomheid. Extreme lichamelijke zelfpijniging komt in hun *vita*e niet voor.<sup>86</sup> Zij probeerden niet door middel van lijden tot God te komen maar door de eenwording van hun

<sup>80</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 214r-241v (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim; Parijs, BA, 1067, f. 190v-219r/v? (tweede helft vijftiende eeuw), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim.

<sup>81</sup> NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 189.

<sup>82</sup> Het betreft de handschriften Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195, f. 1r-40v (dit deel circa 1250, rest 1270), uit Villers, cisterciënzers; Oxford, BL, Laud Misc. 222, f. 1v-28r/v? (dertiende eeuw), uit Eberbach in het Duitse Rijngebied, cisterciënzers; Troyes, BM, 1434, f. ? (dertiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers.

<sup>83</sup> De *vita* van Abundus is hoogstwaarschijnlijk door dezelfde auteur als die van Arnulf (Goswin van Bossut) geschreven en bevindt zich in een handschrift uit Villers: Brussel, KB, 19525 (dertiende eeuw). Verder is de *vita* van Abundus in verkorte vorm opgenomen in de *Gesta sanctorum Villariensium* in het handschrift uit Ten Duinen, evenals de *vita*e van abt Carolus, Godfried Sacrista en Godfried Pachomius. Die laatste zijn niet overgeleverd in andere cisterciënzer handschriften.

<sup>84</sup> 'Maar wat in de ogen van de wereld dwaas is, heeft God uitgekozen om de wijzen te beschamen; wat in de ogen van de wereld zwak is, heeft God uitgekozen om de sterken te beschamen'. 1 Korintiërs 1, 27 (NBV); 'Laat niemand zichzelf bedriegen. Wanneer iemand van u denkt dat hij in deze wereld wijs is, moet hij eerst dwaas worden; pas dan kan hij wijs worden'. 1 Korintiërs 3, 18 (NBV).

<sup>85</sup> NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 193.

<sup>86</sup> NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 196.

ziel met God. Zij stelden hun ziel voor als bruid van Christus en toonden op die manier hun nederigheid.<sup>87</sup> In de *vita* van Abundus wordt daarnaast ook de nadruk gelegd op Maria-devotie.<sup>88</sup>

Monniken hadden voor zichzelf dus een ander heiligheidsideaal ontwikkeld. Desondanks schreven, lazen en kopieerden zij de *vitae* van lekenbroeders. Die *vitae* bevatten niet dezelfde, maar wel belangrijke andere aspecten van de cisterciënzer vroomheid dan de *vitae* van monniken. Hetzelfde geldt voor de *vitae* van cisterciënzerinnen. Nonnen hadden gemeen met lekenbroeders dat zij hun vroomheid uitten door strenge ascese en lichamelijk lijden, maar zij deelden daarnaast met monniken dat hun relatie tot God en Christus in metaforen van de bruidsmystiek werd omschreven. Aleidis van Schaarbeek bijvoorbeeld wordt voorgesteld als een bruid van Christus die wegens lepra in afzondering moest lijden maar werd getroost door zijn omhelzingen.<sup>89</sup> Het motief van de *sponsa christi* komt veelvuldig voor in de *vitae* van cisterciënzerinnen.<sup>90</sup> Monniken waren geïntrigeerd door de extreme ascese van vrome lekenbroeders en nonnen en door hun anders-zijn. Zij deelden met hen op het terrein van de spiritualiteit genoeg aspecten om hun *vitae* tot inspirerend voorbeeld te nemen.

### ***Cisterciënzers en vitae van niet-cisterciënzer lekenheiligen***

Villers en andere cisterciënzer kloosters ontfermden zich over de vele vrouwen aan het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw die een aan God gewijd leven wilden leiden. De orde werd uitgebreid met een groot aantal vrouwenkloosters. Monniken uit naburige kloosters namen de zielzorg voor de nonnen op zich. Die contacten resulteerden in sommige gevallen in de optekening en het kopiëren van hun heiligenlevens. De belangstelling van cisterciënzers voor de *vitae* van heilige vrouwen reikte echter verder dan de grenzen van de orde. Een groot deel van de 21 cisterciënzer handschriften bevat *vitae* van vrouwen die niet tot de orde behoorden. De *vita* van Maria van Oignies komt voor in maar liefst elf van de handschriften, de *vita* van Christina Mirabilis in twee en de heiligenlevens van Juliana van Cornillon, Margaretha van Ieper en Elisabeth van Spalbeek alle drie in een. Blijkbaar waren cisterciënzers net zo geïnteresseerd in heilige vrouwen die niet aan de orde waren verbonden als in nonnen en lekenbroeders die dat wel waren (de *vita* van Gerlach van Houthem, de enige niet-cisterciënzer onder de mannen, speelt geen rol). De spiritualiteit van die vrome vrouwen vertoonde grote overeenkomsten met hun vroomheid, met name de vurige liefde voor Christus en voor de eucharistie. Net als cisterciënzerinnen en lekenbroeders onderwierpen zij hun lichaam aan ascetische praktijken als pijnigingen en voedselonthouding.

Een vrouw die Christus' lijden imiteerde tot het ontvangen van stigmata aan toe en daarmee de aandacht van cisterciënzers trok, was Elisabeth van Spalbeek. Haar *vita* werd in

87 NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 188 en 193.

88 NEWMAN, 'Preface', xliii-xliv.

89 Godefridus HENSCHENIUS (ed.), *Vita b. Aleidis Scharembecanae*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum Iunius II* (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 471-477, aldaar 474.

90 FOLKERTS, 'Een vrome vrouw', 13-14.



of vlak na 1267 opgetekend door de cisterciënzer abt Philips van Clairvaux.<sup>91</sup> Ze heeft niet dezelfde chronologische opbouw en hagiografische gemeenplaatsen als de heiligenlevens van andere vrome vrouwen, zoals een vrome jeugd en een voorbeeldig sterven. De tekst wordt door onderzoekers daarom wel gekarakteriseerd als een verslag van haar optreden als *stigmatica* in plaats van als heiligenleven.<sup>92</sup> Philips was in de gelegenheid Elisabeth gedurende een half jaar gade te slaan. Geregeld verbeeldde zij het lijden van Christus in een performance, waarbij zij onder meer het kruis uitbeeldde en als hoogtepunt de stigmata ontving.<sup>93</sup> Elisabeth wordt ten onrechte vaak cisterciënzerin van Herkenrode genoemd, zoals in de titel van de editie van haar *vita* door de Bollandisten. In haar *vita* staat echter niets over een intrede in dat klooster. Mogelijk heeft zij er de laatste jaren van haar leven gesleeten, maar daarover is niets zeker.<sup>94</sup> In de tijd dat Philips zijn verslag maakte, woonde zij in een huis in Spalbeek met een of meer familieleden. Hoewel Elisabeths *vita* door een cisterciënzer abt is geschreven, is ze in slechts één handschrift uit een klooster van de orde bewaard, namelijk IJsselstein. Dit handschrift dateert uit de vijftiende eeuw. In de zeventiende eeuw werd Elisabeth alsnog door cisterciënzers 'geadopteerd'.<sup>95</sup> De cisterciënzer auteur Chrysóstomo Henríquez nam achter in zijn editie van de *vitae* van Aleidis, Beatrijs en de drie Ida's een lijst op met cisterciënzer vrouwelijke heiligen en hun feestdagen. Onder de kop *Moniales quae sanctitate claruerunt* staat onder anderen Elisabeth vermeld.<sup>96</sup> Ook staat zij als een cisterciënzer non afgebeeld op een schilderij uit 1652.<sup>97</sup>

Elisabeth is niet de enige 'ongebonden' heilige vrouw die in de zeventiende eeuw min of meer door cisterciënzers werd toegeëigend. Maria van Oignies en Christina Mirabilis staan in de lijst van heiligen van Henríquez onder het kopje *Conversae virtutibus & miraculis clarae*. Achter hun namen staat zelfs *soror sua oblata ordinis Cisterciensis*, wat zij niet waren.<sup>98</sup> Maria van Oignies is ook opgenomen als non in het *Menologium cisterciense*, de heiligenkalender van de orde uit 1630, eveneens van de hand van Henríquez.<sup>99</sup> Zij nam in de dertiende eeuw al een bijzondere plaats in bij cisterciënzers. Haar *vita* is in elf handschriften uit hun abdijen te vinden, waarvan er zeven uit de dertiende eeuw stammen. Die zeven handschriften waren in het bezit van de kloosters Bonport, Cambron, Cîteaux, Clairma-

91 ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 71.

92 SIMONS, 'Reading a saint's body', 10; ZIEGLER, 'On the Artistic Nature', 183. Roisin beschreef de tekst al als een 'rapport de l'enquête'. ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 72.

93 Repraesentat effigiem crucis, depositionem ipsius Domini de cruce tunc significans. En: praefata puella manifestissime stigmata Domini nostri Jesu Christi in corpore suo portat. *Vita Elizabeth*, 370 en 363.

94 SIMONS, *Cities of Ladies*, 130; SIMONS, 'Reading a Saint's Body', 10–11; Remco SLEIDERINK, 'Een straf van God: Elisabeth van Spalbeek en de dood van de Franse kroonprins', *Madoc* 11 (1997) 42–53, aldaar 52; Dany JASPERS, *Elisabeth van Spalbeek en de Onze-Lieve-Vrouw van Lourdeskapel* (Hasselt: Erfgoedcel Hasselt, z.j.) 20–21, noot 10.

95 Walter SIMONS en Joanna E. ZIEGLER, 'Phenomenal religion in the thirteenth century and its image: Elisabeth of Spalbeek and the passion cult', in: W.J. SHEILS en Diana WOOD (red.), *Women in the Church: Papers read at the 1989 summer meeting and 1990 winter meeting of the Ecclesiastical History Society*. Studies in Church History 27 (Oxford: Basil Blackwell, 1990) 117–126, aldaar 117–118.

96 HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 469–472. Ook Eva van Luik, Ivetta van Hoei en Odilia van Luik staan in deze lijst vermeld, hoewel ze geen cisterciënzer non waren. Juliana van Cornillon staat in de lijst *Priorissae sanctitate celebres* op p. 468.

97 VANDENBROECK, *Hooglied*, 35, afb. 21.

98 HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 473–474.

99 Ik heb enkel de herdruk uit 1952 kunnen consulteren: *Menologium cisterciense a monachis ordinis cisterciensis strictioris observantiae compositum et a capitulo generali anno 1951 approbatum* (Westmalle: Ex Typographia Ordinis, 1952). Zie ook MISONNE, 'Office liturgique', 178, noot 21.

rais, Clairvaux, Himmenrode en Vauclair. De vier jongere handschriften komen uit Clairvaux, IJsselstein, Jardiniet en Loos. In Villers werd in de dertiende eeuw bovendien haar feestdag gevierd. In een handschrift uit dat klooster uit het midden van de dertiende eeuw, dat nu in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel wordt bewaard, bevindt zich een (zichtbaar gebruikt) officie voor haar.<sup>100</sup> Het handschrift bestaat uit één katern, dat behalve het officie voor Maria ook een officie voor Arnulf van Villers bevat. Ze zijn mogelijk geschreven door Goswin van Bossut, de auteur van Arnulfs *vita*.<sup>101</sup> Het katern met de officies was ooit samengebonden met andere katernen, die afschriften van de *vitae* van Maria en Arnulf bevatten. In de negentiende eeuw zijn de *vitae* van de officies gescheiden.<sup>102</sup> De huidige bewaarplaats van de katernen met de *vitae* is onbekend; misschien zijn ze verloren. In het nog wel overgeleverde dertiende-eeuwse handschrift Troyes, BM, 1434 uit Clairvaux zijn de heiligenlevens van Arnulf en Maria eveneens bij elkaar geplaatst.

De belangstelling van cisterciënzers voor Maria van Oignies kan onder meer worden verklaard door haar voorkeur voor hun spiritualiteit. In haar *vita* is daarvan een aantal voorbeelden te vinden. Als kind liep zij letterlijk in de voetsporen van een paar cisterciënzer monniken omdat zij hun religieuze gewoonten bewonderde.<sup>103</sup> Tevens was zij bevriend met een cisterciënzer abt, die haar gaven onderkende en op wiens verzoek zij een monnik te hulp kwam die aan wanhoop ten prooi was gevallen.<sup>104</sup> Verder had zij ooit een visioen gehad waarin Bernard van Clairvaux aan haar verscheen.<sup>105</sup> In haar officie uit Villers wordt Maria echter niet geprezen als cisterciënzerin (of verwant daaraan), maar als vertegenwoordiger van de nieuwe (begijnen)religiositeit.<sup>106</sup> De auteur van het officie gebruikt enkele malen het woord *benignae*. Volgens Daniel Misonne, de uitgever van de tekst, bedoelde hij daar 'begijnen' mee.<sup>107</sup> Het officie voor Maria bevat daarentegen wel bruidsmetaforiek en verwijzingen naar het Hooglied, die ook veel in *vitae* van cisterciënzerinnen voorkomen.<sup>108</sup> De monniken van Villers annexeerden Maria in de dertiende eeuw dus als een heilige *sponsa christi* wier vroomheid verwant was aan hun spiritualiteit, maar nog niet als cisterciënzerin. Wanneer die annexatie precies plaatsvond, is niet bekend. In 1630 was ze in ieder geval een feit.

Het is geen toeval dat de officies van Maria en Arnulf in één band terecht zijn gekomen en hun *vitae* zelfs tot twee keer toe. Maria en Arnulf kunnen beschouwd worden als tegenhangers. Wellicht werd dat ook in de dertiende eeuw al gedaan. Zij representeerden de

<sup>100</sup> Brussel, KB, II 1658, f. 8v-14r (dertiende eeuw), uit Villers, cisterciënzers. MISONNE, 'Office liturgique', 176; IKe DE LOOS, 'Saints in Brabant: a survey of local Proper chants', *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 55 (2001) 9-39, aldaar 25-28 en 37.

<sup>101</sup> Martinus Cawley, die het werk van Goswin van Bossut vertaalde, herkent diens stijl niet in de officies. Zie Hugh FEISS, 'The Liturgical Office of Mary of Oignies by Goswin of Bossut', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 175-196, aldaar 177-178, in het bijzonder noot 2. Feiss spreekt zich niet duidelijk uit over het auteurschap van Goswin. Zie ook DE LOOS, 'Saints in Brabant', 25.

<sup>102</sup> MISONNE, 'Office liturgique', 171.

<sup>103</sup> *VMO*, AASS, 550 (Liber I, c. i).

<sup>104</sup> *VMO*, AASS, 561 (Liber II, c. vi).

<sup>105</sup> *VMO*, AASS, 567 (Liber II, c. x).

<sup>106</sup> *Gaudeamus et exultemus et demus gloriam Deo, qui ad dedicationem novae religionis benignarum suarum, filiam suam Mariam*, in Nivella. MISONNE, 'Office liturgique', 185.

<sup>107</sup> MISONNE, 'Office liturgique', 178-179.

<sup>108</sup> DE LOOS, 'Saints in Brabant', 27-28.

vrouwelijke respectievelijk de mannelijke lekenvroomheid (de vergelijking tussen Christina Mirabilis en Arnulf is overigens al eerder gemaakt).<sup>109</sup> De *vita* van Maria was het prototype voor heiligenlevens van begijnen en andere vrouwelijke lekenheiligen (zoals in hoofdstuk 2 is betoogd), terwijl de *vita* van Arnulf als prototype voor *vitae* van cisterciënzer lekenbroeders fungeerde. De laatste komt ook voor in een handschrift met de *vita* van een andere vrome vrouw die niet aan de cisterciënzer orde was verbonden. Het dertiende-eeuwse handschrift Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195 uit Villers bevat namelijk de heiligenlevens van Arnulf en van een Duitse recluse, (kreupele) Margaretha van Maagdenburg.<sup>110</sup> Drie andere cisterciënzer handschriften bevatten eveneens een combinatie van heiligenlevens van cisterciënzer en niet-cisterciënzer lekenheiligen, zij het alleen vrouwen. In handschrift Brussel, KB, 8609-20 uit Ter Kameren zijn onder meer de *vitae* van Aleidis van Schaarbeek, Christina Mirabilis, Ida van Nijvel, Lutgard van Tongeren en, wederom, Margaretha van Maagdenburg opgenomen.<sup>111</sup> Dit handschrift dateert uit de dertiende eeuw (althans, het deel van het handschrift waarin de *vitae* zijn afgeschreven). Maar ook in de vijftiende eeuw komen we een dergelijk handschrift tegen: 's-Gravenhage, KB, 70 H 49 uit IJsselstein bevat onder andere de *vitae* van Elisabeth van Spalbeek, Maria van Oignies, Ida van Gorsleeuw en een heilige buiten het corpus, Catharina van Siena.<sup>112</sup> Het derde handschrift is Brussel, KB, 4459-70 uit Villers. Dit handschrift wordt in de volgende paragraaf uitvoerig behandeld.

Dat in de dertiende eeuw, de ontstaansperiode van de heiligenlevens uit het bestudeerde corpus, de banden tussen geestelijken, religieuzen en ongebonden vrome leken de grenzen van en tussen de orden overschreden, is hiervoor al vaker opgemerkt. Het godsdienstige klimaat in de Zuidelijke Nederlanden in de eerste helft van de dertiende eeuw werd gekenmerkt door een liefde voor de lijdende Christus, de eucharistie en de *vita apostolica*; aspecten van vroomheid die door gelovigen van allerlei orden en levenswijzen werden gedeeld. De spiritualiteit van cisterciënzerinnen was nauw verwant aan die van begijnen, met wie zij ook vaak in contact stonden.<sup>113</sup> De *vitae* van lekenheiligen zijn in dit klimaat ontstaan. De auteurs waren geestelijken van diverse orden, onder wie dominicanen. Maar de cisterciënzers overheersten. Zij schreven en kopieerden niet alleen *vitae* van hun collega-monniken, maar ook van lekenbroeders, nonnen en vrome vrouwen buiten de eigen orde. Zij waren gefascineerd door de manier waarop leken uiting gaven aan hun vroomheid en door de wijze waarop die uitingen werden verbeeld in heiligenlevens. Hun schrijf- en kopieeractiviteiten speelden zich vooral af in de dertiende eeuw, maar ook in latere eeuwen zijn nog cisterciënzer handschriften met *vitae* van lekenheiligen vervaardigd. De overlevering daarvan werd in de vijftiende eeuw echter gedomineerd door andere orden.

109 FOLKERTS, 'Een vrome vrouw', 17; NEWMAN, 'Crucified by the Virtues', 197; HEENE, 'Ad sanguinis effusionem', 13 en 16.

110 Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195 (circa 1250 en 1270), uit Villers, cisterciënzers; Troyes, BM, 1434 (dertiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers.

111 Brussel, KB, 8609-20 (tweede helft dertiende eeuw en veertiende eeuw), uit Ter Kameren, cisterciënzerinnen.

112 's-Gravenhage, KB, 70 H 49 (vijftiende eeuw), uit IJsselstein, cisterciënzers.

113 ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 86 en 147-150.

### 3.4 Een boek voor de ruilmarkt

#### *Handschrift Brussel, KB, 4459-70*

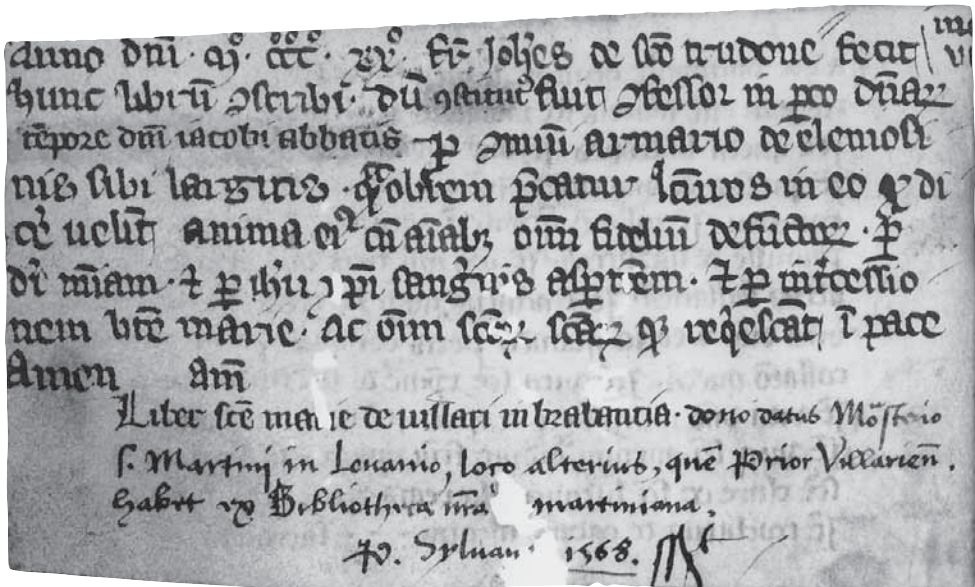
Sommige handschriften genieten meer bekendheid dan andere. Een handschrift dat veelvuldig wordt genoemd en geconsulteerd in verband met de geschiedenis van de vroomheid in de latere middeleeuwen, is een veertiende-eeuws handschrift uit het Brabantse cisterciënzer klooster Villers. Het gaat om handschrift Brussel, KB, 4459-70. Het diende voor de uitgave van verschillende teksten in onder andere de *Acta Sanctorum* en *Ons Geestelijk Erf*.<sup>114</sup> Meer recent is gewezen op het belang van dit en een ander cisterciënzer handschrift voor de studie van de dertiende-eeuwse mystieke beweging en de overlevering van de *vitae* van vrome vrouwen, namelijk Brussel, KB, 8609-20 uit Ter Kameren.<sup>115</sup> Beide handschriften bevatten, behalve diverse devotionele teksten, heiligenlevens van verscheidene vrome leken, onder wie Christina Mirabilis. Beide zijn een voorbeeld van de belangstelling van cisterciënzers voor *vitae* van lekenheiligen. In het kader van deze studie dient het handschrift uit Villers tevens om de problematiek van de toe-eigening van oudere teksten in de vijftiende en zestiende eeuw te introduceren en te illustreren. Het handschrift ontstond in de dertiende- en veertiende-eeuwse cisterciënzer context, die is behandeld in de vorige paragraaf, maar werd in de zestiende eeuw hergebruikt en toegeëigend door devoten uit een andere religieuze context. Het vormt een tastbaar bewijs voor de veronderstelde belangstelling voor *vitae* van dertiende-eeuwse lekenheiligen in de late middeleeuwen, in het bijzonder Christina Mirabilis.

Het handschrift uit Villers vangt aan met een half blad (zie afb. 5). Op de rectozijde van dit blad staat een contemporaine inhoudsopgave van de codex en op de versozijde een eigendomskenmerk: 'In het jaar 1320, ten tijde van heer abt Jacobus, toen hij als biechtvader werd aangesteld in Vrouwenpark, liet broeder Johannes van Sint-Truiden, monnik in het klooster Villers, dit boek schrijven voor de gemeenschappelijke bibliotheek, bekostigd met de aalmoezen die hem geschonken waren. [...] Het boek behoort toe aan het klooster van Sint-Maria van Villers in Brabant'. Hieraan is in een zestiende-eeuwse hand toegevoegd: 'geschonken aan het klooster van Sint-Maarten in Leuven, in ruil voor een ander, dat de prior van Villers uit onze Sint-Maartensbibliotheek heeft [gekregen]. Broeder Sylvanus 1568'.<sup>116</sup>

<sup>114</sup> Zie de beschrijving door Jan Deschamps in: Albert AMPE, *Jan van Ruusbroec 1293-1381: tentoonstellingscatalogus*. Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de koninklijke Bibliotheek Albert I 182 (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1981) 22-24, nr. 6; Willem LOURDAUX en Marcel HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio: Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15de-18de eeuw)=A Contribution to the Study of Intellectual Life in the Netherlands (15th-18th C) I: De bewaarde handschriften=The surviving manuscripts*. Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, Series A, 8 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1978) 480-487, nr. 104. Zie ook de tekstbeschrijvingen betreffende handschrift 4459-(44)70 in de elektronische databank *Narrative Sources* 3.3.

<sup>115</sup> Wybren SCHEEPSMA, *De Limburgse sermoenen (ca. 1300): De oudste preken in het Nederlands* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005) 76.

<sup>116</sup> Brussel, KB, 4459-70, f. 1<sup>v</sup> (met rode inkt): anno domini .m<sup>o</sup>.c<sup>o</sup>.c<sup>o</sup>.xx<sup>o</sup>. frater Johannes de sancto trudone monach[us] villarie[nsis] [laatste twee woorden in marge] fecit hunc librum conscribi. dum constitutus [dit woord is geschreven door een andere hand, dezelfde als die van f. 1<sup>r</sup>; waarschijnlijk correctie op rasuur] fuit confessor in parco dominarum tempore domini iacobi abbatis [laatste vier woorden door de hand van f. 1<sup>r</sup>; waarschijnlijk correctie op rasuur] pro communi armario de elemosinis sibi largitis. quamobrem precatur lecturos in eo quod dicere uelint anima eius cum animabus omnium fidelium defunctorum per dei misericordiam et per ihesu cristi sanguinis aspersionem. et per intercessionem beate marie ac omnium sanctorum sanctorum que requiescant in pace amen amen. Daaronder, in de hand van f. 1<sup>r</sup>: Liber sancte marie de uillari in brabantia. Met zwarte inkt, door zestiende-eeuwse hand: dono datus Monasterio sancti Martinij in Louanio, loco alterius, quem Prior Villariensis habet ex Bibliotheca nostra martiniana. Fr. Sylvanus 1568.



Afb. 5 Handschrift Brussel, KB, 4459-70, f. 1v met bezittersaantekeningen uit 1320 en uit 1568 van Paulus Sylvanus. (© Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

Het handschrift wekte in de zestiende eeuw blijkbaar de interesse van de regulieren van het Leuvense Sint-Maartensdal en werd door middel van ruil voor de eigen bibliotheek verworven.

Wat voor boek is het handschrift uit Villers? In de eerste plaats dient het handschrift codicologisch geanalyseerd te worden, zodat we een basis hebben voor tekstinhoudelijk onderzoek. In het verleden is het handschrift beschreven als 'onvolledige verzamelcodex' (D. A. Stracke),<sup>117</sup> 'op aanvraag samengestelde convoluut' (Jacques Foret),<sup>118</sup> 'convoluut in zes delen' (BNM)<sup>119</sup> en 'verzamelhandschrift' (Scheepsma).<sup>120</sup> Hier wordt de terminologie van Gumbert gebruikt in een poging het manuscript te classificeren (zie voor een volledige beschrijving bijlage 4). Het is geschreven op 261 perkamenten bladen van 165 bij 130 millimeter en bestaat uit maar liefst 37 katernen van wisselende omvang. De bladen zijn aan de boven- en zijkanten bijgesneden, waardoor eventuele contemporaine folionummers en katernsignaturen niet meer aanwezig zijn. De leren band met twee koperen klampen is nieuw. Voorin en achterin zijn resten van een negentiende-eeuwse band aan de binnenzijde van de band opgeplakt.<sup>121</sup> In het handschrift zijn zeventien veertiende-eeuwse handen

<sup>117</sup> D.A. STRACKE, 'Arnulf van Leuven, O. Cist. versus gelukz. Hermann Jozef, O. Praem.', *Ons Geestelijk Erf* 24 (1950) 27-50, aldaar 29.

<sup>118</sup> Beschrijving door Jacques Foret in: Thérèse GLORIEUX-DE GAND, *Cisterciënzer handschriften van de Koninklijke bibliotheek van België: Catalogus*. Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de koninklijke Bibliotheek Albert I 226 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1990) 82-83, nr. 20.

<sup>119</sup> BNM (geraadpleegd op 21-09-2006).

<sup>120</sup> SCHEEPSMA, *De Limburgse sermoenen*, 76.

<sup>121</sup> Gerestaureerd in 1966 door G. Dubois d'Enghien. Van den Gheyn dateert de resten als vijftiende-eeuws, maar Deschamps



te onderscheiden, nog afgezien van twee jongere handen die aantekeningen in de marges hebben geplaatst.<sup>122</sup> De inhoudsopgave op f. 1 is geschreven in een contemporaine hand (van na 1330).<sup>123</sup> De volgorde van de teksten die in de inhoudsopgave zijn opgenomen is niet gewijzigd. De codex werd dus hoogstwaarschijnlijk al in de veertiende eeuw in zijn huidige vorm samengesteld. Sommige teksten, waaronder enkele teksten die zijn toegevoegd om lege ruimten op te vullen, staan niet in de inhoudsopgave vermeld.

Het handschrift bestaat uit elf delen (Deschamps onderscheidde zes delen, waarvan twee op basis van het analytische model van Gumbert kunnen worden gesplitst in meer delen).<sup>124</sup> Die elf delen worden gescheiden door breuken (cesuren), waar de overgang naar een nieuw katern samengaat met de overgang naar een nieuwe tekst en vaak ook met de overgang naar een andere hand of een andere bladopmaak. Het handschrift moet, in de terminologie van Gumbert, worden beschouwd als een schakelhandschrift of composiet van elf verwante codicologische eenheden.<sup>125</sup> Die moeten apart worden beoordeeld, maar er is zeker verwantschap. Sommige handen en enkele decoratieve elementen komen her en der in het handschrift terug en dit wijst erop dat de kopiïsten in elkaars omgeving verkeerden. Zo heeft de hand die het grootste deel van het handschrift heeft geschreven (het colofon, f. 2r-138v en 145r-152r met onder meer *vita* en gebeden), op f. 180v aan de *vita* van Christina Mirabilis *miracula* toegevoegd. Deze *vita* staat in de voorafgaande eenheid en is door een andere kopiïst genoteerd (f. 168r-180r). Voorts is op f. 239v, na een rode initiaal, een zwarte, met rood en zwart penwerk gedecoreerde hoofdletter geplaatst. Dezelfde combinatie van rode initiaal en tweede zwarte gedecoreerde hoofdletter komt voor op f. 2r, en dezelfde zwarte gedecoreerde hoofdletter is te zien op f. 145r. De drie letters bevinden zich in verschillende codicologische eenheden en wijzen op verwantschap daartussen. Daar het handschrift is geschreven in opdracht van een monnik uit Villers voor de bibliotheek van het eigen klooster, kan worden verondersteld dat de productie binnen het klooster heeft plaatsgevonden. De kopiïsten en samensteller(s) van het handschrift zullen in goed overleg hebben gewerkt. Overigens is in het verleden wel gesteld dat Johannes, de opdrachtgever van het handschrift, de productie aan de cisterciënzerinnen van Vrouwenpark zou hebben uitbesteed.<sup>126</sup> Er is echter geen andere reden dit aan te nemen dan dat hij hun biechtvader was.

Een puur codicologische analyse geeft geen uitsluitsel over de aard van het handschrift en de bedoeling van de samensteller(s). Gumbert wijst er op dat niet altijd objectief en absoluut is vast te stellen of iets een eenheid is en al helemaal niet of iets willekeurig of met

spreekt terecht van een negentiende-eeuwse band. J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique V: Histoire - hagiographie* (Brussel: Henri Lamertin, 1905) 118, nr. 3161; Deschamps in: AMPE, *Jan van Ruusbroec*, 22.

**122** Daar volgens Gumbert onderscheidbare zaken zo veel mogelijk van elkaar gescheiden moeten worden, heb ik zoveel mogelijk handen onderscheiden. Het is mogelijk dat ik in het werk van één kopiïst verschillende handen heb gezien, bijvoorbeeld doordat er een andere pen is gebruikt of kleiner is geschreven. GUMBERT, *Codicologische eenheden*, 32.

**123** Vriendelijke mededeling door Hans Kienhorst (Radboud Universiteit Nijmegen) in een discussie over dit handschrift tijdens een workshop in Groningen op 29-09-2006. Kienhorst dateerde het schrift van de inhoudsopgave na 1330.

**124** Zie Deschamps' beschrijving in: AMPE, *Jan van Ruusbroec*, 22. Twee van de door Deschamps onderscheiden delen waren verder te splitsen op grond van zichtbare breuken tussen katernen. Deschamps' indeling was denkkelijk gebaseerd op het onderscheiden van handen, maar hij gaf geen argumenten bij zijn indeling.

**125** Zie paragraaf 1.1 voor Gumberts terminologie.

**126** Stephanus AXTERS, 'De anonieme begin van Tongeren en haar mystieke dialoog', *Ons Geestelijk Erf* 15 (1941) 88-97, aldaar 89; L. REYPPENS, 'Nog een dertiende-eeuwse mystieke cisterciënsernon', *Ons Geestelijk Erf* 23 (1949) 225-246, aldaar 226; STRACKE, 'Arnulf van Leuven', 29.



17<sup>a</sup>  
 Quom̃ capta ab amicis et a dño uicāta p̃apo ṽgines obere nutri  
 ditur p̃t̃ h̃ cristina hom̃ p̃sentias nūro horrore tā sit.  
 fūget in desertis in arboribz in sūmitatibz frūitū rēpoz. vel  
 q̃m̃ h̃bet rerū solumū putantes eā plenā de monibz. tātē cū  
 magno labore captam, uicā eā f̃icis mācipauunt. Vbi dū m̃l  
 tas et penurias patēt r̃ penas / maxime t̃m̃ in odore hom̃ :  
 nocte q̃dā aduirta a dño. uicē et opedibz solutis euasit. fugit  
 q̃ r̃ remotis deēt silis. r̃ ibi ĩ aboribz / auiū more inuebat.  
 Cūq̃ ager abo ĩ cū q̃q̃ subtilissimū corp̃ ei sine uictu poterat.  
 et fame g̃uissima torq̃ret / nullo mō t̃m̃ reūti uolebat. s̃ solaciū  
 dño in deserti secreto manē. Quōnem g̃ f̃idens ad dñm̃  
 petiuit supplex ut ei angustias, m̃le luc oclis itueretur. *(F. M. M. M.)*  
 Nec mora. ad se reflectēs oclōs. vidz aridas m̃amas ṽgines *(P. M. M. M.)*  
 pectoris sui s̃ ip̃a natē iura lactis stillare d̃cedinem. *(M. M. M. M.)*  
 res et p̃t̃ incōpabilem r̃ ṽginē manē cunctis sc̃lis ĩ audita. *(S. M. M. M.)*  
 stillantē g̃ l̃q̃em in abū sumēs / nouē ebdomadibz p̃po ṽginei  
 lactis ṽbe nutra ē. Interū g̃ a suis r̃q̃sita inuenta et capta ē.  
 r̃ ut p̃nt̃ uicē f̃icis mancipata s̃ f̃icis. Quom̃ aq̃ual̃ ĩ g̃dit̃  
**L**iberata cū a dño venit ap̃d leodiū ciuitatem.  
 Q̃ sacrositas ĩmaclati agm̃ paschal̃ carnes ciuicōs, supplica  
 ut p̃bro s̃ f̃icis / ut eā angustiatā in pl̃ibz g̃ioē sc̃a muniret.  
 Cūq̃ sacerdos p̃mittēt. s̃ se ad horam occupatū nō posse. illa  
 dilatiōis impaciōs. uenit ad alr̃i ac̃te p̃sbitū et petuit corp̃  
 r̃. Qui mor̃ p̃abz p̃catis assurgens. g̃icauit eā. Nec mora.

Afb. 6 Handschrift Brussel, KB, 4459-70, f. 170r met aantekeningen in de marge bij het wonder van Christina's maagdelijke borsten die melk produceren. (© Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

een bedoeling is gedaan.<sup>127</sup> Inhoudelijke aspecten kunnen de codicologische karakterisering van het handschrift aanvullen. Men mag aannemen dat Johannes een min of meer vastomlijnd idee over de inhoud had, temeer daar de teksten in het handschrift, zo zal blijken, thematisch verwantschap vertonen. Het is echter goed mogelijk dat de inhoud niet (helemaal) van tevoren is vastgelegd. De inhoudsopgave geeft hierover geen uitsluitsel, omdat die pas achteraf (na 1330) werd opgesteld. Kopiisten en samenstellers gingen praktisch te werk: wat toevallig voorhanden was, kon worden overgeschreven en toegevoegd. Zo is het mogelijk dat de laatste codicologische eenheid in handschrift 4459-70, waarvan de teksten niet in de inhoudsopgave voorkomen, is toegevoegd omdat hij wat betreft de inhoud toevallig bij de rest paste. De inhoudsopgave diende overigens alleen ter inventarisatie. Ze had geen zoekfunctie, aangezien er geen folionummers in zijn opgenomen.

### ***Een rode draad: mystiek, memoria of nieuwe heiligheid***

Het is de vraag of de eenheden behalve codicologische ook inhoudelijke verwantschap vertonen en met een bedoeling bijeen zijn gebracht. Is in het handschrift een rode draad te ontdekken? De inhoud van het handschrift wordt gedomineerd door heiligenlevens (van Elizabeth van Thüringen, Aleidis van Schaarbeek, Beatrijs van Nazareth, Werricus van Aulne, Christina Mirabilis, Margaretha van Ieper, Antonius van Padua, Clara van Assisi en Lodewijk, bisschop van Toulouse). Tussen de heiligenlevens staan allerlei andere, meestal korte teksten, zoals gebeden, traktaten, brieven en historiografie. Die geven de cisterciënzer spiritualiteit en geschiedenis weer (in het bijzonder van Villers). *De quadam virgine ordinis Cisterciensis* op f. 148v-150r bijvoorbeeld is een beschrijving van de mystieke ervaringen van een cisterciënzerin.<sup>128</sup> Op f. 150r-152v zijn een gebed van Arnulf van Leuven, abt van Villers, de liederen *Salve plaga* en *Summi regis* en twee aflaten geschreven. Tussen deze teksten staan afbeeldingen van de *arma Christi*, de folterwerktuigen van Christus, en bloedige voetstappen die zijn kruisweg verbeelden.<sup>129</sup> Deze illustraties dienden om de passie van Christus te gedenken en (in gedachten) te imiteren. De compassie met en navolging van Christus vormen, hoewel ze niet exclusief waren voor de cisterciënzer vroomheid, centrale elementen daarin. De heiligenlevens van Beatrijs van Nazareth en Aleidis van Schaarbeek vertegenwoordigen eveneens de cisterciënzer mystieke spiritualiteit van de dertiende eeuw. Ten slotte kan een dialoog tussen Christus en een begijn op f. 252r-v worden genoemd, waarin Christus de begijn leert hoe zij haar huis moet inrichten voor haar Bruidegom en welke deugden zij dient te bezitten.<sup>130</sup>

Het handschrift uit Villers kan op basis van bovenstaande teksten worden gekarakteriseerd als een vertegenwoordiger van de (cisterciënzer) mystiek in de Nederlanden, in het

<sup>127</sup> GUMBERT, *Codicologische eenheden*, 13.

<sup>128</sup> LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, 484. De tekst is uitgegeven door REYPPENS, 'Nog een dertiende eeuwse', 243-246. De titel is van Lourdaux en Haverals.

<sup>129</sup> Foret in: GLORIEUX-DE GAND, *Cisterciënzer handschriften*, 82-83 en 34 (afbeelding); Jeffrey F. HAMBURGER, 'The 'Various Writings of Humanity': Johannes Tauler on Hildegard of Bingen's *Scivias*', in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 167-191, aldaar 178 en 179 (afbeelding van f. 152v). Uitgave van *Summi regis* door STRACKE, 'Arnulf van Leuven', 34-38.

<sup>130</sup> L.J.M. PHILIPPEN, 'Begijnhoven en Spiritualiteit', *Ons Geestelijk Erf* 3 (1929) 165-196, aldaar 177. De tekst is uitgegeven door AXTERS, 'De anonieme begijn' 96-97.

bijzonder van de devotie tot Christus. De mystieke vroomheid is de eerste rode draad die in het handschrift is te zien. Een tweede rode draad is de *memoria*-functie van het handschrift. Het handschrift vervulde een functie in de herdenking, herinnering en identiteitsvorming binnen de kloostergemeenschap. De term *memoria* is hier niet gebruikt in de zin van de kunst of techniek van het memoriseren (onderdeel van de retorica) maar als de herinnering aan het verleden en het 'present worden' van het verleden in het heden.<sup>131</sup> *Memoria* in die zin behelst enerzijds de gedachtenis van de voorvaders binnen een gemeenschap en anderzijds de meditatieve lezing van (onder meer historiografische) teksten van die gemeenschap, waarbij de lezer of toehoorder de tekst interioriseert en zich zo het verleden en de religieuze identiteit die in de tekst zijn gelegen, eigen maakt.<sup>132</sup>

Veel van de korte teksten in het handschrift hebben betrekking op het verleden en de religieuze identiteit van de monniken van Villers, zoals historiografische aantekeningen over de kloostergemeenschap, *collationes* over enkele monniken en lekenbroeders, twee brieven van Thomas, een monnik van Villers, over zijn broer Godfried Pachomius, die eveneens monnik in Villers was (f. 255r-260r), en een excerpt uit de kroniek van Villers (f. 260r-v). De heiligenlevens van cisterciënzer (leken)broeders en zusters buiten het klooster (Walter van Bierbeek, Werricus van Aulne, Beatrijs van Nazareth en Aleidis van Schaarbeek) vervulden eveneens een *memoria*-functie. Deze teksten speelden een rol in het vormen en bevestigen van de religieuze identiteit van de cisterciënzers in het algemeen en de broeders van Villers in het bijzonder. Daarmee wordt bedoeld dat het specifieke karakter van de cisterciënzer vroomheid in deze heiligenlevens zijn weerslag vond. Leden van de orde konden die vroomheid door het lezen van deze teksten vervolgens verinnerlijken.

Wanneer men de blik wendt tot de heiligenlevens, die meestal de openingstekst van een codicologische eenheid vormen en ook de meeste bladen beslaan, constateert men dat het handschrift, behalve als een mystieke collectie en een *memoria*-handschrift, ook kan worden opgevat als een verzameling van heiligenlevens van 'nieuwe' heiligen (zie hierover ook paragraaf 2.2 en 4.3). Behalve de *vitae* van cisterciënzers (Aleidis, Beatrijs, Werricus), zijn ook *vitae* van vrome vrouwen (Elizabeth van Thüringen, Christina Mirabilis, Margaretha van Ieper, Clara van Assisi) en geestelijken (Antonius van Padua, Lodewijk, bisschop van Toulouse) in het handschrift opgenomen. Die heiligen vallen allemaal onder de categorie 'nieuwe heiligen'. Dit is de derde rode draad in het handschrift.

Zoals uit de toevoeging aan het colofon door de kanunnik Paulus Sylvanus (1523-1592)<sup>133</sup> kan worden opgemaakt, werd het handschrift uit Villers in 1568 geruild voor een ander handschrift uit de bibliotheek van het klooster Sint-Maartensdal te Leuven. De re-

<sup>131</sup> Patrick J. GEARY, *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the end of the first Millennium* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994) 9, 15 en 18.

<sup>132</sup> '*Memoria* also signifies the process by which a work of literature becomes institutionalized – internalized within the language and pedagogy of a group. [...] Where literature is valued for its social functions, works (especially certain ones, of course) provide the sources of a group's memory.' Mary CARRUTHERS, *The Book of Memory: A Study in Medieval Culture*. Cambridge Studies in Medieval literature (2e herziene druk: Cambridge: Cambridge University Press, 2008) 11 en 13-14.

<sup>133</sup> Willem LOURDAUX en Marcel HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio: Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15de-18de eeuw)=A Contribution to the Study of Intellectual Life in the Netherlands (15th-18th C) II: De geschiedenis van de bibliotheek en de evolutie van haar inhoud=The history of the library and of its contents*. Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, Series A, 8 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1982) 181.

gulieren uit Leuven hechtten blijkbaar belang aan het verkrijgen van dit oude handschrift. Zij waren in die periode zeer actief met de uitbreiding van hun bibliotheek en verzamelden wel meer oude manuscripten.<sup>134</sup> Johannes Vlimmer, die van 1559–1562 prior van Sint-Maartensdal was, wist na zijn prioraat tijdens speurtochten naar verstrooide handschriften een tiental oude exemplaren voor Sint-Maartensdal te verwerven.<sup>135</sup> Het handschrift uit Villers kwam misschien wel door bemiddeling van Vlimmer in het bezit van Sint-Maartensdal. Hij was bekend met de bibliotheek van Villers, waar hij rond 1564 de *Indiculus Possidii* (de lijst van werken van Augustinus door diens hagiograaf Possidius) had ontdekt.<sup>136</sup>

De ruil is representatief voor een wijder verbreid fenomeen in de late middeleeuwen, namelijk de verzamelwoede van hervormingsgezinde kloosters die hun bibliotheken verrijkten met handschriften (waarover meer in paragraaf 4.1). De reguliere kanunniken van Sint-Maartensdal traden in 1465 toe tot het Kapittel van Windesheim en behoorden daarmee tot de kring van de moderne devotie, een van de laatmiddeleeuwse religieuze hervormingsbewegingen. De moderne devoten hadden grote eerbied voor het (geschreven) boek en oude teksten. Zij gingen op zoek naar zuivere voorbeeldexemplaren en legden grote nadruk op de catalogisering van hun boekenbezit. De handschriftenruil in 1568 was een uitvloeisel van de verzameldrift in Sint-Maartensdal die in de tweede helft van de vijftiende eeuw onder invloed van de moderne devotie op gang was gekomen. Het handschrift uit Villers vormde een welkome aanvulling op het boekenbestand van Sint-Maartensdal.

Het handschrift uit Villers zelf bevat eveneens aanwijzingen voor de interesse van de broeders van Sint-Maartensdal voor dat manuscript. Bij enkele teksten staan namelijk notities in een zestiende-eeuwse hand die ook verscheidene passages heeft onderstreept (met dezelfde inkt). De hand lijkt sterk op die van Paulus Sylvanus (vergelijk afb. 5 en 6) en mogelijk heeft hij zelf het pas aangeschafte handschrift bestudeerd en becommentarieerd. Nu moet hierbij worden aangetekend dat de hand niet nauwkeurig is te dateren en het verre van zeker is door wie en waar de aantekeningen zijn geplaatst. Het kan Paulus of een andere kanunnik uit Sint-Maartensdal zijn geweest, maar ook een monnik uit Villers zelf of een lezer van buiten het klooster. De aantekeningen en onderstrepingen geven in ieder geval een duidelijk beeld van de belangstelling van een zestiende-eeuwse gebruiker van het handschrift. Ze zijn gezet bij de heiligenlevens van Aleidis van Schaarbeek, Beatrijs van Nazareth en Christina Mirabilis, de levensbeschrijving van Walter van Bierbeek en bij het traktaatje *Quid sit Deus*, reden om aan te nemen dat de gebruiker in het bijzonder in die teksten was geïnteresseerd. De overeenkomst tussen de eerste vier teksten is dat ze handelen over dertiende-eeuwse lekenheiligen uit de regio die we kunnen aanduiden als de Zuidelijke Nederlanden. De teksten over Aleidis (slechts het begin, f. 48r-v) en Walter (f. 65r-v) zijn enkel onderstreept en voorzien van leesaanwijzingen (strepen tussen woorden om pauzes aan te geven). Bij de *vitae* van Christina en Beatrijs en bij het traktaat zijn bovendien aantekeningen geplaatst. Op f. 79r is in de marge bij de *vita* van Beatrijs het woord *Ida* geplaatst op de plek waar Beatrijs' medezuster en vriendin Ida van Nijvel in de

134 LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, xxv–xxvi.

135 LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, xxxviii.

136 LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, xxxvii.



tekst voorkomt. Bovendien is de betreffende passage onderstreept. Verder staat op f. 89v in de marge de praktische aanwijzing *liber* waar Boek II van de *vita* aanvangt. Bij het traktaat *Quid sit Deus* staat op f. 155v *Beate Marie* in de marge bij een onderstreepte passage waarin de Maagd Maria voorkomt. Dat wijst op Maria-devotie.

De aantekeningen in de marges bij de *vita* van Christina Mirabilis (f. 168r-180r) zijn veel talrijker en verdienen daarom meer aandacht. Ze geven blijk van de verwondering van de commentator over de passages waarbij ze zijn geplaatst. Op het eerste blad schrijft hij *Nota gra[tiam?] mirabi[...]* (de tekst is afgesneden; misschien stond er zoiets als ‘Merk op wat een wonderbaarlijke genade’). Hier wordt verhaald van Christina’s wonderbaarlijke boetepraktijken, zoals het liggen bij de doden. Verderop verbaast de commentator zich tot tweemaal toe over het wonder waarbij olie en melk uit Christina’s maagdelijke borsten vloeide (f. 170r en 172r; afb. 6).<sup>137</sup> Christina stierf maar liefst drie keer (ze kwam twee keer terug uit de dood). De commentator noteerde dan ook bij haar laatste, definitieve overlijden: *[te]rcio mortem* (f. 179v). Van de overige aantekeningen, waaronder enkele *Nota*’s, is de volgende nog noemenswaardig. In de marge bij een verhaal over Christina’s ascetische levenswijze noteerde de commentator: *[nud]is pedibus [inc]edens*. Christina ging in navolging van Jezus en de apostelen blootsvoets. Het ideaal van de *vita apostolica*, dat in hervormingsbewegingen door de middeleeuwen heen steeds weer werd nagestreefd, is hier heel tastbaar. Het ‘naakt de naakte Christus volgen’ was een motief dat in dertiende-eeuwse *vitae* van lekenheiligen zoals Christina en Maria van Oignies voorkwam, maar dat ook in de vijftiende eeuw werd gewaardeerd.

Degene die de notities in de marge plaatste en diverse passages onderstreepte, was onder de indruk van Christina’s wonderbaarlijke levenswijze en van de wonderen die zich aan haar hadden voltrokken. Daar hij ook in de heiligenlevens van enkele andere lekenheiligen onderstrepingen maakte en commentaar plaatste, kan worden gesteld dat de derde hierboven genoemde rode draad in het handschrift – heiligenlevens van nieuwe heiligen (in het bijzonder leken) – voor hem en wellicht ook voor andere laatmiddeleeuwse gebruikers (lees: de moderne devoten van het Leuvense Sint-Maartensdal) de belangrijkste was. Het handschrift uit Villers toont aan dat niet alleen *vitae* van lekenheiligen, waaronder in het bijzonder die van Christina Mirabilis, maar ook de handschriften waarin ze voorkwamen in de vijftiende en zestiende eeuw werden hergebruikt.

### 3.5 Interruptie: gelezen of vereerd?

In deze studie is gekozen voor een onderzoek naar de overlevering van teksten over heiligen en niet naar het ‘werkelijke’ leven of naar de cultus van die heiligen. Toch kan niet voorbij worden gegaan aan het al dan niet bestaan van een cultus, omdat die van invloed kan zijn geweest op de populariteit en de overlevering van *vitae*, *miracula* en verzen. Het is interessant om te onderzoeken of van *vitae* van vereerde heiligen meer af-

<sup>137</sup> Brussel, KB, 4459-70, f. 170r: *stillante* | | *seu lact* | | *mammil* | | *virgine* | | *liquorem ebdom* | | . Op f. 172r: *Nota. En: virginea clarissim[um]* | | *liquore[m]* | | . Met de dubbele streep | | wordt bedoeld: hier is de tekst afgesneden.

schriften in omloop waren dan van andere *vitae* en of een cultus van invloed was op de verspreiding van een heiligenleven. Met een cultus kunnen verschillende vormen van verering worden bedoeld: privéverering door gelovigen, verering van de relieken in de (klooster)kerk waar de heilige was begraven, of een officiële, door de Kerk ingestelde cultus waarbij de heilige in de liturgie is opgenomen.<sup>138</sup> Van het eerste type zijn weinig (geschreven) bronnen nagelaten en het laatste type cultus was voorbehouden aan officieel erkende heiligen. Omdat geen van de heiligen uit het bestudeerde corpus in de middeleeuwen is gecanoniseerd, wordt er meestal vanuit gegaan dat zij ook niet werden vereerd. In een aantal gevallen zijn echter wel degelijk sporen van middeleeuwse verering te vinden. Meestal gaat het om verering van de relieken bij het graf, de tweede van de hierboven beschreven cultusvormen. In deze paragraaf komen eerst cisterciënzer heiligen aan bod, vervolgens niet-cisterciënzer heiligen en ten slotte, iets uitgebreider, Christina Mirabilis.

### *De verering van cisterciënzer lekenheiligen*

De cisterciënzers onder de lekenheiligen werden in de middeleeuwen voornamelijk in hun eigen kloosters herdacht of vereerd. Een uitzondering – al gaat het misschien om maar één bewonderaar buiten het klooster – vormt Lutgard van Tongeren. Lutgards hagiograaf Thomas van Cantimpré droeg een pink van haar bij zich die hij na haar dood had gekregen in ruil voor het schrijven van de *vita*. Roisin heeft voor haar en de andere cisterciënzers in en buiten hun *vitae* gespeurd naar verwijzingen naar vereringspraktijken.<sup>139</sup> Wanneer in *vitae* wordt verhaald van (genezings)wonderen die de heiligen na hun dood verrichtten, kan dat duiden op het bestaan van een cultus. In de *vitae* van onder meer Lutgard van Tongeren, Walter van Bierbeek en Simon van Aulne zijn wonderen vermeld.<sup>140</sup> Aan de *vita* van Ida van Nijvel zijn zelfs een apart mirakelboek en een grafschrift toegevoegd.<sup>141</sup> Voor de verering van Arnulf van Villers zijn de meeste aanwijzingen te vinden. In zijn *vita* wordt gesproken van wonderen die na aanraking van zijn relieken waren geschied.<sup>142</sup> In de kroniek van Villers wordt bovendien verhaald over de plechtige verheffing van zijn lichaam (*elevatio*).<sup>143</sup> Voorts is in Villers een officie voor hem vervaardigd en werd zijn feestdag (30 juni) gevierd (dat officie is in paragraaf 3.3 genoemd).<sup>144</sup> Zijn *vita* wordt in de handschriften gevolgd door een lofdicht en een grafschrift. Datzelfde geldt voor de *vita* van Gobert van Aspremont: in het handschrift met zijn volledige *vita* is ook een epitaaf in versvorm opgenomen.<sup>145</sup> Op zijn graf verrees een stenen monument, dat nu nog te bezich-

<sup>138</sup> MULDER-BAKKER, 'De verering', 120.

<sup>139</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 133–139.

<sup>140</sup> VLA, AASS, 209; VWB, AASS, 63; voor Simon: ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 134, noot 10.

<sup>141</sup> HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 293–297. De proloog van de *Miracula* ontbreekt bij Henríquez en is te vinden in *De beata Ida*, 226.

<sup>142</sup> VAV, AASS, 579.

<sup>143</sup> G. WAITZ (ed.), *Chronica Villariensis monasterii*, in: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores XXV* (Hannover: Hahn, 1880; anastatische herdruk: Stuttgart en New York: Hiersemann, 1964) 195–219, aldaar 209 (*Continuatio prima*).

<sup>144</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 133–134; DE LOOS, 'Saints in Brabant', 25.

<sup>145</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12854, f. 129v–160v en f. 160v–161r (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim.

Afb. 7 Villers-la-Ville:  
Het grafmonument van  
Gobert van Aspremont in de  
abdijruïne van Villers. (Foto  
van de auteur)



tigen is in de abdijruïne van Villers (afb. 7). Volgens het plakkaat dat er na een restauratie in 1932 bij is geplaatst, is het monument in 1283 opgericht. De verering van Arnulf en Gobert in Villers bleef na de middeleeuwen voortduren. In 1599 werd Arnulfs lichaam overgebracht naar een nieuwe rustplaats in de kloosterkerk (*translatio*).<sup>146</sup> Verder komen hun namen voor in zeventiende- en achttiende-eeuwse kalenders.<sup>147</sup> Er zijn tevens aanwijzingen voor de postmiddeleeuwse verering van Ida van Leuven, Ida van Nijvel, Beatrijs van Nazareth en Simon van Aulne.<sup>148</sup> Aleidis van Schaarbeek werd in 1907 zelfs door paus Pius X gecanoniseerd.<sup>149</sup>

<sup>146</sup> R[obertus] L[ECHAT], 'Les Bienheureux de l'abbaye de Villers', *Analecta Bollandiana* 42 (1924) 371-386, aldaar 374.

<sup>147</sup> L[ECHAT], 'Les bienheureux', *passim*.

<sup>148</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 135 en 138.

<sup>149</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 133.



Lutgard van Tongeren staat sinds 1584 ingeschreven in het *Martyrologium Romanum*, de officiële kalender van de roomse Kerk, wat duidt op een erkende cultus.<sup>150</sup> Vermoedelijk bestond al in de middeleeuwen een cultus bij haar graf. In de zestiende eeuw getuigde een abdis van Aywières dat er sprake was van een *cultus immemorialis*: Lutgards verering in het klooster ging terug tot onheuglijke tijden. Uit de veertiende eeuw is een hymne overgeleverd die ter ere van haar was geschreven, hetgeen eveneens een cultus doet vermoeden.<sup>151</sup> Behalve cisterciënzers hadden ook benedictijnen belangstelling voor Lutgard. Zij was, voor haar overstap naar het cisterciënzer klooster Aywières, gevormd als benedictines in het Sint-Catharinaklooster bij Sint-Truiden. Twee Middelnederlandse vertalingen van haar heiligenleven uit de dertiende eeuw zijn in en voor benedictijner kringen vervaardigd. De ene is gemaakt door de benedictijn Willem van Affligem en werd bewaard in de benedictijner kloosters van Affligem en (later) Sint-Truiden.<sup>152</sup> De andere vertaling, door de minderbroeder Geraert, was bestemd voor de benedictinessen van Nonnemielen, het voormalige Sint-Catharinaklooster bij Sint-Truiden waar Lutgard had gewoond.<sup>153</sup>

Vanaf de zestiende eeuw zijn er zeer veel bewijzen voor de publieke verering van Lutgard.<sup>154</sup> Na de Franse Revolutie werden haar relieken overgebracht naar de parochie Ittre, waar haar graf veel pelgrims trok.<sup>155</sup> Sinds de negentiende eeuw wordt zij vooral als patrones van Vlaanderen en de Vlaamse taal vereerd, omdat zij als Vlaamstalige in een Frans klooster woonde en niet bij machte was Frans te leren. Lutgard is bekend geraakt tot in Spanje en Tsjechië.<sup>156</sup> In het cisterciënzerinnenklooster Valdoncella bij Barcelona is bijvoorbeeld in 1747 een broederschap voor Lutgard opgericht.<sup>157</sup>

In de contrareformatorische periode werden de vrome cisterciënzers door zowel ordenoten als jezuiten 'herontdekt' en veel van hun *vitae* zijn in die periode uitgegeven. Arnulf en Gobert, maar ook alle andere cisterciënzer nonnen, monniken en lekenbroeders uit het corpus staan vermeld in het *Menologium cisterciense* uit 1630.<sup>158</sup> Ook dateren veel afbeeldingen van cisterciënzer heiligen uit die periode. Op een gravure uit 1659 met de titel 'Soleil de Villers' staan onder anderen Gobert en Arnulf afgebeeld, de laatste overigens zonder de voor lekenbroeders kenmerkende baard. De gravure was waarschijnlijk oorspronkelijk vervaardigd voor een werk van Henríquez, *Sol Cisterciensis in Belgio*, maar is verschenen

<sup>150</sup> Lutgard staat vermeld als: *In Brabantia sanctae Lutgardis Virginis*. B. SPAAPEN en St. DIRNE, 'De vereering van de Heilige Lutgardis in en buiten de orde van Cîteaux. – Bouwstoffen', *Ons Geestelijk Erf* 20 (1946) 324–368, aldaar 327–328.

<sup>151</sup> B. SPAAPEN, 'De hymne *Haec est virgo consecrata*', *Ons Geestelijk Erf* 20 (1946) 183–189, aldaar 186. De hymne staat in handschrift Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 160, f. 43r–v (1480), uit Jardinets, cisterciënzers.

<sup>152</sup> Over het auteurschap van de eerste Middelnederlandse vertaling is veel te doen geweest. Mantingh concludeert dat Willem van Affligem een monnik van Affligem was en identificeert hem (voorzichting) met Willem van Frasnès. ERWIN MANTINGH, *Een monnik met een rol: Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgard en de fictie van een meerdaagse voorlezing*. Middel-eeuwse Studies en Bronnen 73 (Hilversum: Verloren, 2000) 71 en 104–119.

<sup>153</sup> GYSSELING en PIJNENBURG, *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine*, xii.

<sup>154</sup> Zie SPAAPEN en DIRNE, 'De vereering – Bouwstoffen', passim.

<sup>155</sup> ROISIN, *L'hagiographie cistercienne*, 137.

<sup>156</sup> Voor Lutgards verering in Spanje zijn zeer veel aanwijzingen. Zie B. SPAAPEN en St. DIRNE, 'De vereering van de H. Lutgardis. Aanvullingen', *Ons Geestelijk Erf* 20 (1946) 434–450. Dat ze in Tsjechië bekend was, getuigt een marmeren beeld van Matthias Braun uit 1710 op de Karelsbrug in Praag.

<sup>157</sup> SPAAPEN en DIRNE, 'De vereering. Aanvullingen', 434.

<sup>158</sup> *Menologium cisterciense*, passim.

in de *Chorographia sacra Brabantiae* van Antonius Sanderus.<sup>159</sup> Van Lutgard van Tongeren zijn verschillende schilderijen gemaakt die haar visioenen van Christus tot onderwerp hebben.<sup>160</sup> Op een schilderij uit de zeventiende eeuw staat ze afgebeeld in een benedictijns habijt.<sup>161</sup> Ze komt tevens voor op een werk uit 1653 met de stamboom van de heilige Humbelina, waarop allemaal dertiende-eeuwse cisterciënzerinnen staan afgebeeld.<sup>162</sup> Behalve Lutgard zijn ook Aleidis van Schaarbeek, Ida van Gorsleeuw, Ida van Leuven en Ida van Nijvel in deze ‘stamboom’ vertegenwoordigd.

### *De verering van niet-cisterciënzer lekenheiligen*

Cisterciënzers vereerden niet alleen hun eigen heiligen, zij annexeerden ook niet-cisterciënzers, alsof het om ordegenoten ging. Eerder hebben we gezien dat Henríquez in de zeventiende eeuw een aantal vrome vrouwen in een lijst met heiligen en zaligen opnam alsof zij cisterciënzer non of *conversa* (lekenzuster) waren.<sup>163</sup> Het gaat om Christina Mirabilis, Elisabeth van Spalbeek, Eva van Luik, Ivetta van Hoei, Juliana van Cornillon, Maria van Oignies en Odilia van Luik.<sup>164</sup> Ivetta van Hoei, Juliana van Cornillon en Maria van Oignies zijn bovendien opgenomen in het *Menologium cisterciense*. Verder staan in de voor-noemde ‘stamboom’ van de heilige Humbelina uit 1653 Elisabeth van Spalbeek, Juliana van Cornillon en misschien ook Eva van Luik afgebeeld met een cisterciënzer habijt. Ook zagen we dat voor Maria van Oignies nog in de dertiende eeuw een officie is geschreven in en voor het cisterciënzer klooster Villers. Haar feestdag werd daar dus in ieder geval in die periode gevierd. Juliana van Cornillon werd eveneens al vanaf de dertiende eeuw in Villers herdacht. Na een leven als priorin van de reguliere kanunnikessen van Mont-Cornillon en later als recluse in Fosses vond zij haar graf in Villers. Daar werd zij evenals Arnulf van Villers en Gobert van Aspremont door de monniken vereerd. In 1269 werd haar lichaam plechtig verheven (de *elevatio* of verheffing van de relieken toonde de heiligheid ervan aan). In 1599 bracht men haar relieken evenals die van Arnulf over naar een nieuwe bewaarplaats.<sup>165</sup> In de zeventiende eeuw kreeg haar cultus een officiële status.<sup>166</sup>

Maria van Oignies werd niet alleen in Villers vereerd, maar ook in Oignies. Zij was na haar overlijden in 1213 begraven op het kerkhof van de reguliere kanunniken van het Sint-Nicolaasklooster aldaar. Op initiatief van Jacob van Vitry, haar hagiograaf, groef men in 1226 haar lichaam op en gaf het een meer eervolle plaats. De kanunniken borgen de relie-

<sup>159</sup> ANTONIUS SANDERUS, *Chorographia sacra Brabantiae* [...] (Brussel, Philips Vleugaert: 1659) (niet door mij geraadpleegd). Zie verder L[ÉCHAT], ‘Les bienheureux’, 371, noot 2; CAWLEY en NEWMAN, *Send me God*, 122 (Cawley heeft de titel verkeerd gespeld als *Chronographia*) en passim voor afbeeldingen van de gravure.

<sup>160</sup> VANDENBROECK, *Hooglied*, 2 (afb. 1); 52 (afb. 43); 54 (afb. 42 (detail van 104)); 113 (afb. 104) en 247–248.

<sup>161</sup> VANDENBROECK, *Hooglied*, 54 (afb. 42 (detail van afb. 104)); 113 (afb. 104 en 247). Lutgard draagt hierop een zwart in plaats van een wit of grijs habijt. Dit schilderij wordt bewaard in de abdij van Sint-Godelieve in Brugge (benedictinessen).

<sup>162</sup> VANDENBROECK, *Hooglied*, 17 (afb. 4) en 228. Het doek wordt bewaard in het klooster Mariënlof in Kerniel (cisterciënzerinnen) en komt uit de abdij La Paix-Dieu in Jehay-Bodegnée (cisterciënzerinnen).

<sup>163</sup> Zie paragraaf 3.3.

<sup>164</sup> HENRÍQUEZ, *Quinque prudentes virgines*, 468–474.

<sup>165</sup> L[ÉCHAT], ‘Les bienheureux’, 372–373. Mulder-Bakker schrijft dat ‘the required cult did not take root, [...] in the Cistercian abbey of Villers, where she was buried, even though the elevation of her bones invited veneration’. MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 84. Ik ga ervan uit dat het feit dat haar lichaam werd verheven op zichzelf al blijk geeft van een (geringe) vorm van verering.

<sup>166</sup> L[ÉCHAT], ‘Les bienheureux’, 371 en 375.

ken op in schrijnen en plaatsten de rest van het lichaam in een tombe in de kerk.<sup>167</sup> Jacob droeg een vinger van Maria in een zilveren doosje op zijn borst (net zoals later Thomas van Cantimpré er een van Lutgard van Tongeren bij zich droeg).<sup>168</sup> In het *Supplement* op Maria's *vita* vertelt Thomas dat prior Egidius al direct na haar dood tanden uit haar mond wilde trekken om die als relieken te bewaren.<sup>169</sup> Dit lukte pas toen Maria ze zelf losliet. Zij wilde na haar dood niet ruw worden behandeld en had voorspeld dat zij haar mond stijf dicht zou houden wanneer de prior met geweld zou proberen haar tanden te trekken. Maria bewerkstelligde wonderen bij leven, maar ook na haar dood, waarvan Thomas in het *Supplement* getuigt. Zij verscheen in visioenen aan personen die haar hulp inriepen. Door de aanraking van haar relieken werd de bisschop van Ostia bevrijd van de neiging tot blasfemie.<sup>170</sup> Behalve lichaamsreliken bewaarde men ook indirecte of aanrakingsreliken zoals een kleed en een stok van Maria.<sup>171</sup> Een officiële cultus heeft Jacob ondanks zijn pogingen niet voor haar kunnen verkrijgen. Toch is Maria's verering ook na Jacobs dood voortgezet, want in 1333, 1400 en in 1608 vonden nogmaals translaties van haar lichaam plaats.<sup>172</sup> Een andere aanwijzing dat zij – zelfs buiten Oignies – werd herdacht, vormt een Franse kalender uit de veertiende eeuw, waarin haar naam bij 23 juni staat vermeld.<sup>173</sup> Na de middeleeuwen werd Maria net als veel andere lekenheiligen in kalenders en martyrologia opgenomen. Een oud officie voor haar uit het klooster van de regulieren van Oignies kwam opnieuw in gebruik.<sup>174</sup> De relieken uit het Sint-Nicolaasklooster aldaar, waaronder ook die van Jacob van Vitry, worden nu bewaard in Namen.<sup>175</sup>

Van de verering van lekenheiligen zijn ook sporen buiten kloosters en kloosterorden te vinden. Gerlach van Houthem, die een eik tot zijn kluis had gemaakt, moet in de eeuwen na zijn dood (in 1165) voortdurend zijn vereerd. De wonderen die hij na zijn dood verichtte zijn opgetekend of doorgegeven en uiteindelijk terechtgekomen in het tweede boek van de *vita* uit 1227 (*De miraculis sancti Gerlaci*). In de tijd van E. Ghoyee, die de *vita* in 1600 uitgaf, bezochten pelgrims nog steeds de plek waar de eik had gestaan.<sup>176</sup> In 1201 werd bij zijn graf een klooster gesticht dat zijn naam droeg.<sup>177</sup> In 1217 of 1218 vond de verheffing en plechtige overbrenging van zijn lichaam plaats naar een tombe met een reliek-

**167** Brenda BOLTON, 'Spiegels van vroomheid: Relieken van Maria van Oignies', in: Marit MONTEIRO, Gerard ROOIJAKKERS en Joost ROSENDAAL (red.), *De dynamiek van religie en cultuur: Geschiedenis van het Nederlandse katholicisme* (Kampen: Kok, 1993) 124–137, aldaar 129; Brenda BOLTON, 'Mary of Oignies: A Friend to the Saints', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 199–220, aldaar 209–210. Het laatstgenoemde artikel is gebaseerd op het eerste maar is uitgebreid.

**168** *Supplementum*, AASS, 578 en 579 (§16 en 20=c. xv en xviii in de handschriften).

**169** *Supplementum*, AASS, 577 (§14=c. xiv).

**170** *Supplementum*, AASS, 577 (§15–17=c. xv).

**171** BOLTON, 'Spiegels van vroomheid', 131 en 133; BOLTON, 'Mary of Oignies', 213 en 215.

**172** BOLTON, 'Spiegels van vroomheid', 136, noot 50; BOLTON, 'Mary of Oignies', 210, noot 60 en 213. Daniel Van Papenbroeck noemt in zijn inleiding op de uitgave van de *vita* alleen 1226, 1333 en 1608: PAPEBROCHIIUS, 'Commentarius praeuius', *VMO*, AASS, 542–543.

**173** Handschrift Brussel, KB, 10202, f. 2r–7v (1385), herkomst onbekend; later in bezit van graaf Karel I van Croy-Chimay (1455–1527). Zie J. VAN DEN GHEYEN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique III: Théologie* (Brussel: Henri Lamertin, 1903) 28–29.

**174** PAPEBROCHIIUS, 'Commentarius praeuius', *VMO*, AASS, 543.

**175** BOLTON, 'Mary of Oignies', 207; André WANKENNE, *Vie de Marie d'Oignies par Jacques de Vitry: Supplément par Thomas de Cantimpré* (Namen: Société des Études Classiques, 1989) xv–xvii.

**176** MULDER-BAKKER, 'De verering', 120.

**177** Anneke B. MULDER-BAKKER, 'Sint-Gerlachs stede', in: idem, *De kluizenaar in de eik*, 73–99, aldaar 74 en 83.

schrijn in de kloosterkerk, waarna de verering zich naar die kerk verplaatste.<sup>178</sup> Pelgrims vereerden er de relieken, waaronder het gebeente, geheiligd zand, een koperen kruisje en stukjes van het boetekleed. Ergens tussen 1279 en 1287 is zijn lichaam opnieuw eervol verplaatst.<sup>179</sup> Verder zijn er hymnen, gebeden en een kalender gevonden die erop wijzen dat Gerlachs feestdag in de kloosterkerk werd gevierd.<sup>180</sup> Zijn verering begon bij de eik die als zijn kluis diende. In 1599 werd de put bij die voormalige kluis op last van de bisschop van Roermond (Hendrik van Cuyck) opgespoord. Hij gaf Gerlach tevens een plaats in de kalender van het diocees.<sup>181</sup>

Tot slot is de mogelijke cultus van Elisabeth van Spalbeek het vermelden waard. Haar leven staat volgens Walter Simons en Joanna Ziegler (indirect) afgebeeld op een reeks veertiende-eeuwse muurschilderingen in een kapel in Spalbeek die thans is gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes.<sup>182</sup> Deze kapel werd volgens een lokale overlevering gebouwd op de plaats waar Elisabeth een kamer bewoonde. Op de muurschilderingen staan figuren die verwijzen naar thema's uit het leven van Elisabeth, zoals Elisabeth zelf tijdens haar leven de Passie uitbeelde.<sup>183</sup> De bouw van de kapel en het aanbrengen van de fresco's zou gepaard zijn gegaan met een hernieuwde verering van Elisabeth.<sup>184</sup> Op de schilderingen zijn overigens geen verwijzingen naar haar stigmatisatie te vinden. Op het eerder genoemde schilderij van de stamboom van Humbelina staat Elisabeth wel afgebeeld met de stigmata, evenals op een ander schilderij uit 1652.<sup>185</sup>

#### *Sporen van de verering van Christina Mirabilis*

Christina verbleef gedurende haar leven dikwijls bij de nonnen van het Sint-Catharina-klooster bij Sint-Truiden. Daar is zij in 1224 overleden en werd zij tevens begraven. Toen de zusters in 1231 van Sint-Truiden naar Mielen verhuisden (en het klooster de naam Nonnemielen kreeg), werden Christina's relieken overgebracht naar het nieuwe onderkomen. In de *Gesta abbatum Trudonensium* van de benedictijner abdij van Sint-Truiden wordt deze translatie kort beschreven.<sup>186</sup> Een uitvoeriger relaas over de verheffing van Christina's relieken en de verhuizing van het klooster is te vinden in de *vita* door Thomas van Cantimpré. Bij de opening van het graf werden de omstanders overvallen door een genade van zo'n zoetheid, dat zij allen, geestelijken, nonnen en burgers van de stad, eensgezind uitriepen dat Christina wonderlijk was bij leven, maar niet minder wonderlijk na haar dood.<sup>187</sup>

Thomas staakt zijn relaas over de verheffing en de translatie van Christina's relieken met de woorden: 'Niemand betwijfelt dat genade en gezondheid wordt geschonken

178 MULDER-BAKKER, 'Sint-Gerlachs stede', 89-91.

179 MULDER-BAKKER, 'De verering', 124.

180 MULDER-BAKKER, 'De verering', 129-130.

181 C. DAMEN, 'Studie over Sint Gerlach van Houthem', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 92-93 (1956-1957) 49-113, aldaar 86-87.

182 SIMONS en ZIEGLER, 'Phenomenal Religion', 122.

183 SIMONS en ZIEGLER, 'Phenomenal Religion', 124.

184 SIMONS en ZIEGLER, 'Phenomenal Religion', 120. De bevindingen van Simons en Ziegler zijn uitgewerkt door JASPERS, *Elisabeth van Spalbeek*.

185 VANDENBROECK, *Hooglied*, 35, afb. 21 en 246.

186 LAVIGNE, *Kroniek van de abdij*, 92-93.

187 VCM, AASS, 659 (c. lx).

aan hen die in geloof bij haar graf komen. Maar over deze dingen willen we verder niet uitweiden'.<sup>188</sup> Het lijkt erop dat hij geen behoefte had om wonderverhalen te verzamelen en daarmee Christina's heiligheid te bewijzen. Haar leven was op zichzelf al wonderlijk en heilig genoeg. De kopiïsten die in twee van de handschriften wel wonderverhalen toevoegden aan de *vita* van Christina, gaven meer informatie over haar cultus.<sup>189</sup> In het eerste toegevoegde hoofdstuk staat beschreven hoe haar lichaam in 1249 voor de tweede keer plechtig werd verheven uit het graf. Christina wordt hier zelfs *sanctissima femina* genoemd (al zegt het gebruik van termen als *beata*, *reverenda* en *sancta* in de dertiende eeuw minder over de status van een persoon dan na de middeleeuwen).<sup>190</sup> Het tweede hoofdstuk draagt in het handschrift uit Ter Kameren de titel *De primo miraculo quod accidit post relevationem corporis sacri* en beschrijft een wonder waarbij een invalide vrouw die de relieken aanraakte, genas. Dat het wonder in de titel nadrukkelijk het *eerste* heet, doet vermoeden dat de auteur of kopiïst verwachtte dat er meer zouden worden opgetekend.

De dertiende-eeuwse Middelnederlandse berijmde vertaling door de minderbroeder Geraert bevat eveneens aanwijzingen voor het bestaan van een cultus rond Christina's graf. Geraert schreef het werk naar eigen zeggen in opdracht van Femine van Hoye, een non in het klooster Nonnemielen.<sup>191</sup> Met de vertaling konden de nonnen die geen Latijn kenden zich op de hoogte stellen van het leven van de heilige die begraven lag in hun klooster. Het is mogelijk dat Femine Geraert de vertaling (mede) liet vervaardigen omwille van de pelgrims die haar graf bezochten. Het was belangrijk voor een klooster om pelgrims te trekken, want dat leverde inkomsten op. Een indicatie dat de tekst inderdaad een wervende functie had, is dat Geraert de kracht van Christina in haar graf benadrukt. Hij doet dat door elf verzen met nieuwe tekst toe te voegen, waarin hij zegt dat ieder die aan haar graf komt, vergeven en genezen zal worden:

So soudense noch al ouer waer  
die daer noch aen hare sochte troest  
jn twyuels niet hien worde verloest  
van sunden, van scanden, ende van onvrede  
ende van alre siecheit daer mede  
ya die se besochte ende quame the hare  
als hi schuldech the doene ware  
want alde macht die si had doe

**188** Nec enim ullus ambigit, gratiam sanitatum collatam esse his, qui cum fide debita ad ejus tumulum accesserunt. Sed nos hujusmodi prosequi non valemus. *VCMA, AASS*, 659 (c. lx).

**189** Zie paragraaf 3.2.

**190** Veel onderzoekers (zoals Spaapen, maar ook Mantingh nog) beroepen zich op de benamingen die in *vitae* en *martyrologia* en dergelijke aan vereerde personen wordt gegeven om bewijzen voor de status van die personen te geven. Ik heb dat in deze paragraaf niet gedaan omdat in de *vitae* (in de verschillende handschriften) dergelijke benamingen zo inconsistent worden gebruikt, dat ik van mening ben dat voor de middeleeuwen niet zoveel betekenis moet worden gehecht aan die termen als in latere eeuwen. Vergelijk SPAAPEN en DIRNE, 'De vereering – Bouwstoffen', 343; MANTINGH, *Een monnik met een rol*, 65.

**191** oec heb ict sonderlinghe gedaen om dat / mi alte ernsteleke bat / een ersam ionfrou femine / dat ic om haer bestonde de pine / si duckes mi so wale weert / dat ict moet doen want sijs begeert. [...] ende dat si bidden wille voer mi / ende voer mi doe bidden leuende en doet. GYSSELING en PIJNBURG, *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine*, 104–105, vss 31–38 en 42–43.

die heftse uolcomeleke ommertoe  
 dien heft haer god noch niet genomen  
 maer vten geloeue so moet al comen<sup>192</sup>

Behalve de *vita* door Thomas en de vertaling door Geraert zijn er maar weinig middel-eeuwse bronnen die getuigen van een cultus rond Christina's graf. Het translatiebericht in de *Gesta abbatum* van de abdij van Sint-Truiden is al genoemd. Uit dat klooster stamt tevens een gebedenboek uit de twaalfde eeuw, waarin in een dertiende-eeuwse hand de naam Christina tussen de litanieën is ingevoegd.<sup>193</sup> Het is verleidelijk om hier te denken aan Christina Mirabilis, maar waarschijnlijk wordt de martelares Christina van Bolsena bedoeld. In een martyrologium uit 1361 en in een kalender uit de vijftiende eeuw, beide uit dezelfde abdij als het gebedenboek, staat bij 24 juli de martelares Christina van Bolsena vermeld (verwarrend genoeg heeft zij dezelfde feestdag als Christina Mirabilis). In een zestiende-eeuwse kalender uit Sint-Truiden eeuw komen we bij 24 juli opnieuw de naam Christina tegen, nu met de toevoeging *virg. et martyris*, reden om aan te nemen dat ook hier Christina van Bolsena wordt bedoeld.<sup>194</sup>

Verder dateren uit de vijftiende eeuw nog bronnen van een heel andere soort die duiden op de verering van Christina Mirabilis. De eerste is het in paragraaf 3.1 genoemde handschrift uit Parijs met een excerpt uit het *Speculum divinarum quorundam naturalium* van Henricus Bate van Mechelen (eind dertiende eeuw). De kopiist van het excerpt schreef aan het eind van de tekst dat hij uit de buurt van Sint-Truiden kwam en die plaats kende. Hij had weliswaar gehoord van de wonderbaarlijke Christina, maar geen geloof gehecht aan de verhalen over haar totdat hij die zelf had gelezen.<sup>195</sup> De kopiist getuigt weliswaar niet van een cultus, maar uit zijn notitie blijkt wel dat verhalen over Christina in de vijftiende eeuw nog de ronde deden. De tweede bron is het werk van Dionysius de Kartouizer (1402/1403–1471). Hij kwam uit Rijkel bij Sint-Truiden en bezocht de abdijschool van Sint-Truiden en de school van Jan Cele in Zwolle. Vanaf 1421 studeerde hij in Keulen en in 1424 trad hij in bij de kartouizers van Roermond. In zijn werk *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis* schrijft hij dat hij in Sint-Truiden veelvuldig over Christina had horen spreken.<sup>196</sup> In zijn *Dialogus de iudicio particulari animarum post mortem* (of *Colloquium particulari iudicio animarum*) legt hij een getuigenis af van zijn geloof in de miraculeuze daden van Christina. In de periode dat hij in Sint-Truiden verbleef, bezocht hij dikwijls haar graf.<sup>197</sup>

<sup>192</sup> GYSSELING en PIJNENBURG, *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine*, 151, vss 1868–1878.

<sup>193</sup> M. COENS, 'Les saints particulièrement honorés à l'abbaye de Saint-Trond', *Analecta Bollandiana* 72 (1954) 85–133 en 397–426, aldaar 122.

<sup>194</sup> COENS, 'Les saints', 122, noot 1, 402 en 421.

<sup>195</sup> De kopiist schrijft na het expliciet van de tekst: *Natus sum ad vnam leucam iuxta prefatam villam [=Sint-Truiden]. et cognosco predicta loca. quemadmodum vicos et plateas parisiis. Sed non credebam narrantibus. donec ipsemet legissem in libris. Benedictus deus. qui sic mirabilis est in sanctis suis. amen.....amen.....amen.* Parijs, BA, 413, f. 108v (vijftiende eeuw), uit Parijs, Sainte-Croix-de-la-Brétonnerie, reguliere kanunniken.

<sup>196</sup> Recordor quoque, quod dum in pueritia frequentavi scholam in oppido illo, frequenter audiui mentionem admirabilis illius Christinae, atque (vt dicebatur) aliqui tunc vixerunt in Sancto Trudone qui nouerunt nonnullos, qui ipsam feminam gloriosam viderunt in carne. *D. Dionysii carthusiani liber utilissimus de quatuor Hominis nouissimis*, 233 (Pars III, art. 16). Zie ook PAPEBROCHUS, 'Commentarius praeuius', *VCM, AASS*, 638; K. HAAZEN, 'De biografen van de Heilige Christina', in: CLERINX, *Christina de Wonderbare*, 78–98, aldaar 96.

<sup>197</sup> Ego quoque in loco quo fuit sepulta, fui frequenter: et dum in pueritia oppido S. Trudonis frequentavi, scholares ex relatu suorum parentum saepe loquebantur de ea. *D. Dionysii carthusiani [...]* *Colloquium particulari*, 509 (art. 33). In artikel 10 van het *Colloquium* spreekt hij ook over Christina.

In de vijftiende eeuw werd zij daar blijkbaar nog steeds vereerd. In latere eeuwen is Christina opgenomen in verschillende benedictijner en cisterciënzer kalenders, zoals in het werk *Lignum Vitae* uit 1595 van de benedictijn Arnoldus van Wion, die Christina overigens tot de nonnen van het Sint-Catharinaklooster rekende,<sup>198</sup> en in de bovengenoemde lijst met vrouwelijke heiligen van Henríquez.<sup>199</sup>

De benedictinessen van Nonnemielen vereerden Christina tot ver na de middeleeuwen als hun eigen heilige. Zij staat dan ook als benedictines afgebeeld op een schilderij door Abraham van Diepenbeeck uit de tweede helft van de zeventiende eeuw (voor 1675) dat afkomstig is uit Nonnemielen (afb. 8). Tijdens de Franse Revolutie vluchtten de nonnen van Nonnemielen met de relieken van Christina naar een klooster in Duitsland.<sup>200</sup> Bij terugkeer bleek het klooster te zijn verwoest en betrokken de zusters het kasteel Nieuwerkerken, op enige afstand van Sint-Truiden. De laatst overgebleven zuster van Nonnemielen, Régine van Musiel, schonk de relieken in 1836 aan de paters redemptoristen in Sint-Truiden. Zij zorgden voor de wederopbloei van Christina's verering. In 1857 werd die door paus Pius IX officieel toegestaan. In 1863 stelde de bisschop van Luik de echtheid van de relieken vast.<sup>201</sup> Het handschrift met de Middelnederlandse vertalingen van de *vitae* van Lutgard en Christina door broeder Geraert was eveneens bewaard gebleven, hoewel de zusters van Kolen een gedeelte ervan hadden verknipt tot bladwijzertjes.<sup>202</sup> Régine van Musiel gaf het aan de zusters van Kolen, waarna het in handen kwam van J.H. Bormans, die de teksten uitgaf.<sup>203</sup> De relieken van Christina worden nu bewaard in de schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Truiden. Een enkel reliek vond recentelijk zelfs zijn weg naar de kluis van Warfhuizen in de provincie Groningen.

## Besluit

Al met al lijkt de middeleeuwse verering van cisterciënzers onder de lekenheiligen in de meeste gevallen beperkt te zijn gebleven tot het eigen klooster. De relieken van Arnulf van Villers en andere heiligen van wie wonderen bij het graf zijn opgetekend, zullen aanvanke-lijk ook bezoekers van buiten het klooster hebben getrokken. Na de middeleeuwen vond de herdenking of verering van de meeste cisterciënzers uitsluitend nog plaats binnen de eigen orde. Alleen Lutgard van Tongeren kreeg in een andere rol een veel ruimere bekendheid en verering. Roisin stelt dat, terwijl cisterciënzers in hun eigen kloosters werden ver-

<sup>198</sup> PAPEBROCHIUS, 'Commentarius praeuius', *VCMAASS*, 641.

<sup>199</sup> PAPEBROCHIUS, 'Commentarius praeuius', *VCMAASS*, 641–642; AXTERS, *Geschiedenis van de Vroomheid I*, 328 (voor andere kalenders dan de lijst van Henríquez).

<sup>200</sup> P. CLERINX, 'De Geschiedenis van Christina's Relieken', in: idem, *Christina de Wonderbare*, 66–77, aldaar 71.

<sup>201</sup> COENS, 'Les saints', 399; CLERINX, 'De Geschiedenis', 73–74.

<sup>202</sup> Dini HOGENELST en Frits van OOSTROM, *Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen* (3e druk: Amsterdam: Prometheus, 2002) 46.

<sup>203</sup> J.H. BORMANS, 'Ontdekking, lotgevallen, nadere beschrijving en een paar uittreksels van 't Hs. bevattende de ouddietsche berijming der levens van de H. Lutgardis en de H. Christina', *De Middelaer, of Bydragen ter bevordering van taal, onderwijs en geschiedenis I* (1840–41) 142–150; J.H. BORMANS, 'Nadere beschrijving en een paar uittreksels van 't Hs. bevattende de levens der HH. Lutgardis en Christina', *De Middelaer I* (1840–41) 185–200; J.H. BORMANS (ed.), *Leven van Sinte Christina de Wonderbare, in oud-Dietsche rijmen, naer een perkementen handschrift uit de XIVde of XVde eeuw, met inleiding, aantekeningen en andere bijvoegsels, voor de eerste maal uitgegeven door J.H. Bormans* (Gent: Annoot-Bracckman, 1850).





Afb. 8 Sint-Truiden, Dekenij (oorspronkelijk voor de benedictiessen van Nonnemielen): Olieverf op doek met afbeelding van Christina Mirabilis, door Abraham van Diepenbeeck (zeventiende eeuw, voor 1675). (© Schatkamerdepot OLV-kerk Sint-Truiden)

eerd, de herdenking en verering van begijnen en reclusen voornamelijk in parochies plaatshad.<sup>204</sup> Doordat de kloosters ten tijde van de Franse Revolutie werden opgeheven, raakten de meeste cisterciënzer heiligen in de vergetelheid, terwijl de verering van ongebonden vrome vrouwen zich vanuit de parochies verbreidde en langer voortduurde. De vereringspraktijken rond Christina Mirabilis en Maria van Oignies, de bekendste onder de ongebonden vrome vrouwen, spreken Roisins weergave echter tegen. Christina en Maria lagen net als de cisterciënzers begraven in kloosterkerken en de respectieve orden eigen- den zich deze vrouwen toe als ‘eigen’ heiligen. Er zijn geen indicaties dat hun cultus in de middeleeuwen wijder verbreid was dan die van de bekendste cisterciënzer heiligen Arnulf en Lutgard. Alleen Maria van Oignies werd op meerdere plaatsen vereerd (Oignies, Villers en mogelijk elders in Wallonië of in Noord-Frankrijk, gezien de vermelding in een Franse kalender). Na de middeleeuwen werden Christina en Maria even vaak genoemd in kalenders en andere bronnen als de meeste cisterciënzer lekenheiligen.

De verhouding tussen de overlevering van de *vitae* en de cultus van lekenheiligen is niet evenredig. Maria van Oignies, wier *vita* verreweg de grootste verspreiding kent wat betreft aantallen en geografisch gebied, werd in niet veel ruimere mate en in een niet veel grotere regio vereerd dan Lutgard van Tongeren, wier heiligenleven in minder handschriften uit een kleiner verspreidingsgebied is overgeleverd. De devotie tot lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden was in de middeleeuwen een lokale of hooguit regionale aangelegenheid. Wanneer de verspreiding van hun heiligenlevens de regio ontsteeg, moet de verklaring daarvoor worden gezocht in het belang van de tekst en niet in de verering van de heilige. De *vita* van Maria van Oignies werd herkend als een prachtig gestructureerde tekst die alle thema's van de nieuwe vroomheid behandelde en aansloot bij de spiritualiteit van zowel cisterciënzers als andere religieuzen van voornamelijk hervormingsgezinde bewegingen. De tekst was ook heel geschikt als bron van inspiratie bij prediking en zielzorg. Om terug te komen op Dionysius de Kartuizer: hij schrijft weliswaar dat hij Christina's graf had bezocht, maar de voornaamste reden waarom zij in zijn werk voorkomt, is dat hij haar *vita* gebruikt als exemplum in zijn uiteenzetting over het vagevuur. Zelfs wanneer de besproken heiligen in de vergetelheid raakten als persoon (wat vermoedelijk nooit helemaal gebeurde) vormden hun *vitae* een blijvende bron van inspiratie voor latere generaties.

# Hergebruik en toe-eigening van de *vita* van Christina Mirabilis in de vijftiende eeuw

## 4.1 Collectievorming in de vijftiende eeuw

In hoofdstuk 3 bleek dat het overgrote deel van de handschriften met *vitae* van Christina Mirabilis en andere lekenheiligen afkomstig is uit kringen van kartuizers, kruisheren, moderne devoten en observanten in de ruime vijftiende eeuw, kortom: uit kringen van hervormingsgezinde ‘nieuwe’ devoten. Waar in dat hoofdstuk de vroege overlevering van de *vita* van Christina in voornamelijk cisterciënzer kringen werd behandeld, staat in dit vierde hoofdstuk het hergebruik ervan in de ruime vijftiende eeuw centraal. Het onderzoek richt zich op de vraag welke betekenis vijftiende-eeuwse gebruikers hechtten aan de *vita* en hoe zij zich die toe-eigenden. Zoals in hoofdstuk 1 is uiteengezet, vormt de materiële analyse van de handschriften de basis waarop het verdere onderzoek rust. Ze bevatten informatie over tekstoverlevering, tekstgebruik en lezerspubliek. Het publiek – kopiïsten, samenstellers, bezitters, gebruikers, bibliotheekbezoekers enzovoort – geeft zich in een handschrift bloot door de keuze van (in samenhang met elkaar) te kopiëren teksten, door de structurering van een handschrift en door gebruikssporen. Het karakter van een verzamelhandschrift zegt iets over de betekenis die de samenstellers ervan aan de afzonderlijke teksten toekenden. Manuscripten met de *vita* van Christina worden daarom in hun geheel benaderd, soms ook in het nog ruimere kader van de (klooster)bibliotheek. Deze benadering werd in het vorige hoofdstuk toegepast op een ouder exemplaar uit de overleveringsgeschiedenis, het manuscript uit Villers. In dit hoofdstuk worden vier vijftiende-eeuwse handschriften uitvoerig behandeld, maar daarbij komen ook andere exemplaren uit het bestudeerde corpus aan bod.

Het eerste van de vier handschriften is een legendarium uit Rooklooster dat tot een grotere groep handschriften behoort waarin de lof van Brabant is gethematiseerd (paragraaf 4.2). In paragraaf 4.3 worden handschriften behandeld die zijn samengesteld als collecties met overwegend heiligenlevens van nieuwe heiligen. Een handschrift uit het kartuizer klooster Beatusberg bij Koblenz met de *vitae* van Christina en Maria van Oignies wordt daar nader beschouwd. In paragraaf 4.4 staat een manuscript uit het kruisbroeders-

klooster van Hoei centraal. Het betreft een verzameling van diverse religieuze teksten die dienden als een spirituele leidraad voor de kruisbroeders, waaronder de *vita* van Christina. De teksten, zo zal worden betoogd, belichaamden de religieuze identiteit van de kruisbroedersorde en gaven haar tevens vorm. De laatste casus (paragraaf 4.5) betreft een Middelnederlands handschrift waarin een vertaling van de *vita* van Christina is opgenomen (uitgegeven in bijlage 1). De codex is te karakteriseren als een exemplaarboek met het vagevuur als een belangrijke rode draad. In al deze casussen wordt de analyse van het (materiële) handschrift gecombineerd met tekstuele gegevens over de *vitae* van Christina en andere lekenheiligen en gegevens over de socio-culturele of religieuze context van het manuscript.<sup>1</sup> In alle gevallen, zo zal blijken, resulteerden de preoccupaties en doeleinden van de gebruikers in een nieuwe invulling van de functie en de betekenis van het heiligenleven van Christina. Voordat de handschriften worden behandeld, schetsen we echter eerst de ruimere context van de vijftiende-eeuwse hervormingsbewegingen en hun boekcultuur, waarin de overlevering en het hergebruik van heiligenlevens en andere religieuze teksten plaatsvonden. Behalve om hun inhoud werden *vitae*, zo zal blijken, ook verzameld om het verzamelen zelf.

### *Nieuwe devoten en het kopiëren van oude verhalen*

Dat het grootste deel van de handschriften met de *vitae* van lekenheiligen uit kringen van hervormingsgezinde nieuwe devoten komt, ligt in de eerste plaats aan de inhoud van de *vitae*, die, zoals we zagen in hoofdstuk 2, nauw aansloot bij hun belangstelling. Evenals religieuzen en devote leken in de twaalfde en dertiende eeuw streefden de vijftiende-eeuwse devoten naar de *vita apostolica*. Aspecten daarvan, zoals nederigheid, vrijwillige armoede en boetedoening, stonden centraal in hun spirituele leven en domineren ook de *vitae* van Christina Mirabilis, Arnulf van Villers, Maria van Oignies, Lidwina van Schiedam en andere lekenheiligen. Zij waren vooral hierom zulke geschikte modellen, dat in hun *vitae* de nadruk werd gelegd op hun innerlijke geloofsleven en niet op hun uiterlijke wonderdaden. De *vitae* pasten in een programma van verinnerlijking van deugden en spirituele groei. De lekenheiligen waren tevens een spiegel van eenvoud en nederigheid voor geestelijken. Door middel van passages waarin zij zondige priesters doorzagen en terechtwezen, werden die laatsten herinnerd aan de sacraliteit van hun ambt. De heiligenlevens boden bovendien lessen over het vagevuur en stof voor *exempla* voor gebruik in preken.

Het grote aandeel van vijftiende-eeuwse hervormingsgezinden in de productie en het gebruik van de *vitae* heeft in de tweede plaats te maken met hun boekcultuur. De religieuze vernieuwingsbewegingen zijn onlosmakelijk verbonden met de vermenigvuldiging en verspreiding van teksten en de aanleg van bibliotheken.<sup>2</sup> Williams-Krapp stelt dat de gro-

<sup>1</sup> In de woorden van Williams-Krapp: 'this methodology demands that every "Überlieferungsgeschichte" (history of circulation) be complemented by a "Textgeschichte" (a thorough analysis of the textual history), thus making textual variance interpretable within the different socio-cultural contexts of the manuscript tradition.' WILLIAMS-KRAPP, 'Late Medieval German', 344.

<sup>2</sup> WILLIAMS-KRAPP, 'Observanzbewegungen', 2-3. Williams-Krapp constateert hier voor volkstalige handschriften in het Zuid-Duitse taalgebied dat in de vijftiende eeuw meer handschriften werden geproduceerd en aangekocht in hervormde gemeenschappen dan in andere religieuze gemeenschappen. Zie ook idem, 'Frauenmystik und Ordensreform im 15. Jahrhun-

te bloei van de boekproductie, in ieder geval in de Nederlanden en het Duitse Rijk, niet pas met de introductie van de boekdrukkunst intrad, maar met de hervormingsbewegingen vanaf het eind van de veertiende eeuw.<sup>3</sup> Andersom waren die hervormingen niet denkbaar zonder de productie en ruime verspreiding van handschriften, waarin niet alleen religieuzen maar ook seculiere ateliers een aandeel hadden.<sup>4</sup> De religieuze boekcultuur en de commerciële markt kunnen niet apart van elkaar worden beschouwd. Broeders van het gemene leven schreven boeken voor zichzelf en *pro pretio*, tegen betaling, om in hun levensonderhoud te voorzien. Regulieren van Windesheim verkochten eveneens af en toe boeken aan particulieren en aan andere gemeenschappen, al schreven zij in principe niet tegen betaling.<sup>5</sup> Dat was ook niet nodig omdat hun kloosters meestal land bezaten waarmee inkomsten werden verworven.<sup>6</sup> Zij kochten op hun beurt, zij het op zeer bescheiden schaal, bepaalde standaardwerken bij professionele scriptoria.<sup>7</sup> Kruisbroeders vervaardigden ook wel codices tegen betaling.<sup>8</sup> Over het aandeel van moderne devoten in de handschriftenmarkt is nog niet veel bekend.<sup>9</sup> Deze paragraaf concentreert zich niet op de commerciële, maar op de ideologische of spirituele kant van productie, bezit en gebruik van boeken in hervormingsgezinde gemeenschappen. Het zelf afschrijven van teksten als een meditatieve bezigheid stond centraal in de boekcultuur van de nieuwe devoten. Sommige handschriften uit het bestudeerde corpus zijn mogelijk aangekocht of op andere wijze verworven door de gemeenschappen die ze bezaten, maar ze zijn hoogstwaarschijnlijk allemaal in religieuze kringen geproduceerd.

Het kopiëren van boeken was een oude monastieke traditie die in de late middeleeuwen in de meeste orden niet stelselmatig meer werd beoefend. De productie werd zelfs wel uitbesteed aan professionele (commerciële) scriptoria. De kartuizers hadden evenwel hun strikte religieuze levensstijl door de eeuwen heen behouden en hielden ook de monastieke kopieertraditie in stand.<sup>10</sup> In hun *consuetudines* was vastgelegd dat de monniken dagelijks

dert', in: Joachim HEINZLE (red.), *Literarische Interessenbildung im Mittelalter: DFG-Symposium 1991*. Germanistische Symposien Berichtsbände 14 (Stuttgart en Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1993) 301-313, aldaar 301. Over moderne devoten: Nikolaus STAUBACH, 'Pragmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio moderna', in: Hagen KELLER en Joachim WOLLASCH (red.), *Frühmittelalterliche Studien: Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 25 (Berlijn en New York: Walter de Gruyter, 1991) 418-461, aldaar 420 en 441; KOCK, *Die Buchkultur*, 11.

3 WILLIAMS-KRAPP, 'German and Dutch legends', 71.

4 KOCK, *Die Buchkultur*, 79. Werner WILLIAMS-KRAPP, 'Der Codex als Ware. Wirtschaftliche Aspekte der Handschriftenproduktion im Bereich der Devotio moderna', in: Christel MEIER, Dagmar HÜPPER en Hagen KELLER (red.), *Der Codex im Gebrauch: (Akten des Internationalen Kolloquiums 11.-13. Juni 1992)*. Münstersche Mittelalter-Schriften 70 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1996) 143-162, aldaar 145-146.

5 KOCK, *Die Buchkultur*, 84; Lydia WIERDA, *De Sarijs-handschriften: Een studie naar een groep laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (voorheen toegeschreven aan de Agnietenberg bij Zwolle) (Zwolle: Waanders, 1995) 11 en 17.

6 WILLIAMS-KRAPP, 'Der Codex als Ware', 158-159.

7 KOCK, *Die Buchkultur*, 77-78.

8 Jacques STIENNON, 'Introduction à l'étude des scriptoria des Croisiers de Liège et de Huy au XVe siècle', in: *Les manuscrits des Croisiers de Huy, Liège et Cuyk au XVe siècle: Catalogue: Exposition 24 Février-15 Mars 1951* (Luik, Union Liégeoise du Livre et de l'Estampe, 1951) 25-53, aldaar 40-41.

9 KOCK, *Die Buchkultur*, 85 en 109; WILLIAMS-KRAPP, 'Der Codex als Ware', 160-162; WIERDA, *De Sarijs-handschriften*, 15. De studie van Lydia Wierda is een van de weinige verkenningen op het terrein van de relatie tussen moderne devoten en de handschriftenmarkt.

10 J.P. GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Contributions à l'Histoire des Bibliothèques et de la Lecture aux Pays-Bas avant 1600 - Studies over het Boekenbezoek en Boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*. Archives et bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België: Numéro spécial - Extranummer 11 (Brussel: A.B.B., 1974) 159-186, aldaar 160-161.

stichtelijke teksten moesten overschrijven.<sup>11</sup> Guigo, de opsteller van de *consuetudines*, was te rade gegaan bij Cassiodorus, een zesde-eeuwse consul en praetoriaanse prefect onder koning Theodorik die zich later terugtrok als monnik in het klooster Vivarium in Zuid-Italië. Hij zette zich in voor de opbouw van een bibliotheek aldaar. Guigo liet zich inspireren door passages van Cassiodorus als 'De duivel ontvangt zoveel wonden als de kopiist woorden des Heren schrijft'.<sup>12</sup> Voor kartuizers, die in stilte en zeer strenge afzondering leefden, was schrijven een geschikte manier om handenarbeid te verrichten, omdat dat volgens de regel van hun orde in de eigen cel geschiedde. Manueel werk vormde een van de pijlers van de *vita apostolica*, naast het gemeenschappelijke leven in armoede. Moderne devoten, die via hun geestelijke voorman Geert Grote de invloed van de kartuizers ondergingen, lieten zich onder meer op het terrein van kopiëerarbeid door hen beïnvloeden.<sup>13</sup> Die nam, als gepaste vorm van handenarbeid, een belangrijke plaats in in het dagelijks leven van regulieren en regularissen van Windesheim en broeders van het gemene leven (zusters van het gemene leven gaven invulling aan handenarbeid door middel van spinnen en textielproductie).<sup>14</sup> In de statuten van de orde van de kruisbroeders uit 1248 werd het kopiëren van stichtelijke teksten eveneens voorgeschreven. Vooral in de vijftiende eeuw, na de hervorming van de orde, was dit een voorname bezigheid van de kruisbroeders.<sup>15</sup>

De cultuur van het verzamelen en verspreiden van stichtelijke teksten ging over de grenzen van de orden heen. Handschriften werden tussen gemeenschappen van verschillende orden en bewegingen onderling uitgeleend en gekopieerd, bijvoorbeeld tussen moderne devoten en kartuizers en tussen moderne devoten en kruisbroeders.<sup>16</sup> Daarbij bestonden nauwere contacten tussen hervormde gemeenschappen van verschillende orden dan tussen hervormde en niet-hervormde gemeenschappen van dezelfde orde.<sup>17</sup> In een bibliotheekinventaris uit de periode 1532–1538 uit Rooklooster (een klooster van regulieren van Windesheim) staan, naast werken uit het bezit van Rooklooster zelf en van andere

11 GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken', 160; J.G.M. SANDERS, *Waterland als woestijn: Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595*. Hollandse Studiën 25 (Hilversum: Verloren, 1990) 39.

12 GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken', 161.

13 P.F.J. OBBEMA, *Grenzen verleggen: Nijmeegs onderzoek naar de handschriften van de Moderne devotie: Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de hulpwetenschappen der geschiedenis aan de Katholieke universiteit te Nijmegen op vrijdag 1 mei 1987* (Leiden: [z.n.], 1987) 5; SANDERS, *Waterland als woestijn*, 41; W. LOURDAUX, 'De broeders van het gemene leven', *Bijdragen. Tijdschrift voor Filosofie en Theologie* 33 (1972) 372–416, aldaar 405.

14 KOCK, *Die Buchkultur*, 109; Th. MERTENS, *Preken met de pen en lezen met de pen: Moderne devotie en geestelijke literatuur: Lezing door dr. Th. Mertens op het jaarlijks Colloquium van het 'Geert Groote Genootschap' te Deventer, zaterdag 22 april 1989 in de Broederenkerk* (Deventer: Geert Groote Genootschap, 1989) 3; SCHEEPSMA, *Deemoed en devotie*, 65; LOURDAUX, 'De broeders', 405; WIERDA, *De Saries-handschriften*, 17; Anne BOLLMANN, 'Mijt dijt spynnen soe suldi den hemel gewinnen: Die Arbeit als normierender und frömmigkeitszentrierender Einfluß in den Frauengemeinschaften der Devotio moderna', in: Rudolf SUNTRUP en Jan R. VEENSTRA (red.), *Normative Zentrierung – Normative Centering. Medieval to Early Modern Culture 2* (Frankfurt am Main: Lang, 2002) 85–124, aldaar 88, 112 en 117.

15 Albert DEROLEZ, Benjamin VICTOR en Wouter BRACKE (red.), *Corpus Catalogorum Belgii: The Medieval Booklists of the Southern Low Countries II: Provinces of Liège, Luxemburg and Namur* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1994) 16; M. VINKEN, 'Croisiers', in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* 13 (1956) kolom 1042–1062, aldaar 1056.

16 GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken', 177–178; W. LOURDAUX, 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de moderne devoten', in: *Contributions à l'Histoire*, 247–325, aldaar 259 en 282; Valerie VERMASSEN, 'Ad erudiendum Dei populum. Het Passionale sanctorum van Zweder van Boecholt uit de Utrechtse kartuis Nieuwlicht (1424–1426)', *Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies* 20 (2006) 23–43, aldaar 40.

17 WILLIAMS-KRAPP, 'German and Dutch legends'; KOCK, *Die Buchkultur*, 306–307.



kloosters van regulieren van Windesheim en gemeenschappen van broeders van het gemeene leven, ook titels vermeld uit bibliotheken van kruisbroeders, kartuizers, cisterciënzers, benedictijnen en premonstratenzers.<sup>18</sup> Blijkens dit zogenoemde register van Rooklooster bezat men in de zestiende eeuw kennis van de inhoud van andere bibliotheken (maar ook in de late vijftiende eeuw al, zoals hieronder zal blijken). Die kwam van pas bij kopieeractiviteiten.

Kopiëren gold niet alleen als passende handenarbeid omdat het in stilte en afzondering kon geschieden, maar ook omdat het een meditatieve functie bezat, in aansluiting op het gebed. Kopiëren en vertalen waren middelen om zich spirituele thema's eigen te maken, ze te verinnerlijken.<sup>19</sup> Afschrijven was in feite een vorm van intensief lezen. In een monastieke context was het doel van het lezen van stichtelijke teksten het hervormen van het zelf naar het ideaalbeeld dat in die teksten werd gespiegeld.<sup>20</sup> Stichtelijke teksten zoals *vitae* en traktaten waren geen beschrijvende teksten, maar dienden door de religieuze te worden 'opgenomen' en vervolgens 'geleefd' of uitgevoerd (in het Engels, dat het beter uitdrukt: *performed*). Moderne devoten namen dit meditatieve tekstgebruik over uit de monastieke traditie. Zij kopieerden, behalve voor de gemeenschappelijk bibliotheek en in mindere mate voor derden, ook voor persoonlijk gebruik, omwille van de persoonlijke groei: de voortgang in de deugden.<sup>21</sup> Zij verzamelden excerpten uit teksten in zogenaamde *rapiaria* ten behoeve van persoonlijke meditatie (wat ook al een gebruik was bij kartuizers).<sup>22</sup> Geestelijke leiders binnen de moderne devotie moedigden het lezen niet alleen aan voor regulieren en clerici, maar ook voor leken die zich aan een huis van broeders van het gemeene leven verbonden. Zij werden door Gerard Zerbolt van Zutphen *laici spirituales* genoemd.<sup>23</sup> Leken hadden in hun opvatting dezelfde plicht tot het verinnerlijken van geloofswaarheden als geestelijken en religieuzen. Voor hen werden vertalingen vervaardigd.

Kopiëren en vertalen waren tevens een middel om het spirituele gedachtegoed te verspreiden in een bredere kring van religieuzen (onder wie ook vrouwen) en seculiere leken. Preken met de handen of met de pen werd dat genoemd, naar de beroemde woorden van Cassiodorus.<sup>24</sup> De kartuizers preekten niet, maar lieten zich gelden door het geschreven

18 KOCK, *Die Buchkultur*, 235–240 en 312; LOURDAUX, 'Het boekenbezit', 299–324; Albert DEROLEZ, Benjamin VICTOR en Wouter BRACKE (red.), *Corpus Catalogorum Belgii: The Medieval Booklists of the Southern Low Countries IV: Provinces of Brabant and Hainaut* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 2001) 179.

19 STAUBACH, 'Pragmatische Schriftlichkeit', 434–435; MERTENS, *Preken met de pen*, 6.

20 Ineke van 't SPIJKER, *Fictions of the Inner Self. Religious Literature and Formation of the Self in the Eleventh and Twelfth Century*. Disputatio 4 (Turnhout: Brepols, 2005) 10–15. Ineke van 't Spijker beschouwt *vitae* en traktaten als "scripts" for the monk or canon, who "recomposing" the script in his mind, will compose his self according to it, will become a living text, when what is read is enacted inwardly'. Haar studie gaat weliswaar over de elfde- en twaalfde-eeuwse monastieke context, maar haar beschrijving van het doel van monastieke literatuur is ook goed van toepassing op het boekengebruik in de vijftiende-eeuwse hervormingsgezinde context.

21 Th. MERTENS, 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: idem, *Boeken voor de eeuwigheid*, 8–35, aldaar 17; Nikolaus STAUBACH, 'Die Devotio moderna als Textgemeinschaft', in: Angelika LEHMANN-BENZ, Ulrike ZELLMANN en Urban KÜSTERS (red.), *Schnittpunkte: Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5 (Münster etc.: Waxmann, 2003) 19–40, aldaar 37–38.

22 STAUBACH, 'Die Devotio moderna als Textgemeinschaft', 21; GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken', 176.

23 STAUBACH, 'Die Devotio moderna als Textgemeinschaft', 27; Werner WILLIAMS-KRAPP, 'Ein puch verschriben ze deutsch in brabantzer zunge: Zur Rezeption von mystischem Schrifttum aus dem niderlant im oberlant', in: LEHMANN-BENZ, ZELLMANN en KÜSTERS, *Schnittpunkte*, 41–53, aldaar 47.

24 GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken', 161; OBBEMA, *Grenzen verleggen*, 6; MERTENS, *Preken met de pen*, 2.



woord. Moderne devoten predikten in navolging van de kartuizers eveneens door middel van het schrift, al zochten zij een compromis tussen een leven in afzondering en een publiekelijk optreden.<sup>25</sup> Zij wilden al te veel contact met de buitenwereld vermijden, in tegenstelling tot mendicanten (minderbroeders en dominicanen), die dat contact wel zochten. Moderne devoten leefden zelf niet in de wereld, maar leken uit de omgeving van hun conventen waren welkom in de bibliotheek en bij collaties op zon- en feestdagen, waarbij een bijbelpassage of andere tekst werd besproken.<sup>26</sup> Hun apostolaat strekte zich verder uit tot het bieden van vorming en onderdak aan scholieren.

Een andere functie van kopieerarbeid was het bevorderen van de gemeenschapszin, meestal in samenhang met (voortdurende) hervorming. Middels het schrijven en uitwisselen van levensbeschrijvingen van overleden broeders of zusters en andere vormen van geschiedschrijving creëerden religieuzen een gevoel van eenheid en verbondenheid met het verleden van hun orde of gemeenschap.<sup>27</sup> Hervormingen gingen gepaard met het teruggrijpen op oude teksten en het vervaardigen van nieuw werk dat de gemeenschap moest steunen in het streven naar vernieuwing.<sup>28</sup> Hervorming hield het voortdurend herstellen van oude idealen in en geschiedde onder meer door het onderhouden van de gedachtenis (*memoria*) van de ordestichters en andere geestelijke voorvaders en moeders.<sup>29</sup> De geschiedschrijving van de eigen orde en de vervaardiging van levensbeschrijvingen dienden derhalve niet alleen om de grootsheid van de orde aan te tonen en haar erflaters in gedachtenis te houden, maar ook om de leden van de gemeenschap voorbeelden te geven die zij konden navolgen en waarmee zij zich konden identificeren. Moderne devoten vormden geen kloosterorde met een ordegeschiedenis. Desondanks legden zij hun religieuze identiteit evenals leden van kloosterorden vast door middel van het schrijven en kopiëren van teksten. Zowel regulieren van Windesheim als broeders van het gemene leven zagen Geert Grote als hun geestelijk vader. Levensbeschrijvingen van hem en andere voorbeeldige figuren van de moderne devotie dienden niet alleen het doel van hervorming, maar smeadden die beweging ook hechter aaneen.<sup>30</sup> Het schrijven en verspreiden van teksten was een middel om een religieuze beweging naar binnen toe te uniformeren en samen te binden en naar buiten toe af te grenzen.<sup>31</sup> Deze laatste functie van kopieerarbeid, waarin hervorming, herinnering en identiteitsvorming samenkomen, is de *memoria*-functie.<sup>32</sup>

25 STAUBACH, 'Pragmatische Schriftlichkeit', 449-451. Het preken met de pen van moderne devoten wordt ook wel in verband gebracht met het preekverbod dat Geert Grote keeg. Het in de wereld sturen van geschriften diende als alternatief voor prediking. WIERDA, *De Sarijs-handschriften*, 16.

26 LOURDAUX, 'Het boekenbezit', 274-277.

27 THOM MERTENS, 'Het Diepenveense zusterboek als exponent van gemeenschapstichtende kloosterliteratuur', in: Wybren SCHEEPSMA (red.), *Het ootmoedig fundament van Diepenveen. Zeshonderd jaar Maria en Sint-Agnesklooster, 1400-2000*. Publicaties van de IJsselacademie, 152 (Kampen: IJsselacademie, 2002) 77-94, 141-143 (noten) en 165-166 (literatuur), aldaar 85.

28 KLAUS SCHREINER, 'Verschriftlichung als Faktor monastischer Reform: Funktionen von Schriftlichkeit im Ordenswesen des hohen und späten Mittelalters', in: Hagen KELLER, Klaus GRUBMÜLLER en Nikolaus STAUBACH (red.), *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter: Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*. Münsterse Mittelalter-Schriften 65 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1992) 37-75, aldaar 42 en 61.

29 SCHREINER, 'Verschriftlichung als Faktor', 73.

30 STAUBACH, 'Pragmatische Schriftlichkeit', 447-448.

31 SCHREINER, 'Verschriftlichung als Faktor', 67.

32 Zie ook paragraaf 3.4, in het bijzonder noot 132.

Bij de moderne devoten leidde het zoeken naar de religieuze identiteit van de beweging behalve tot het schrijven en verspreiden van teksten ook tot het ijveren voor eenvoudigheid van de gebruikte teksten. Binnen het Kapittel van Windesheim werden voor belangrijke boeken als de bijbel, liturgische boeken en werken van kerkvaders, modelteksten gehanteerd die als legger dienden voor kopieën.<sup>33</sup> Op die manier werd gestreefd naar eenheid in liturgie en eenheid binnen het Kapittel. In navolging van Geert Grote toonden de moderne devoten een grote eerbied voor correcte versies van werken (hoewel zij teksten voor persoonlijk gebruik ook wel aanpasten aan de eigen belangstelling en ontwikkeling, zoals we hierboven zagen).<sup>34</sup> Zij zochten naar zo 'zuiver' mogelijke versies van teksten. Dat was van groot belang omdat ze gebruikt werden om gewichtige religieuze zaken te verinnerlijken.

Enigszins paradoxaal richtte de boekcultuur van schrijven en verzamelen zich tegen het einde van de vijftiende eeuw niet alleen op het nauwkeurig overschrijven van teksten omwille van de spirituele oefening, maar ook op het verzamelen omwille van het verzamelen. Het eerder genoemde zestiende-eeuwse register van Rooklooster is daarvan een getuige. Deze lijst is voor een groot deel gebaseerd op een inventaris van boeken uit circa honderd kloosterbibliotheken die rond 1487 werd gemaakt door Gerardus Roelants in het Windesheimse klooster Sint-Maartensdal bij Leuven (deze inventaris is niet teruggevonden).<sup>35</sup> Beide kloostergemeenschappen en hun bezoekers verkregen hierdoor een overzicht van de beschikbare teksten in hun omgeving waarmee zij hun bibliotheken konden uitbreiden. De bibliotheek van Rooklooster was zeer rijk. Ook de regulieren van Sint-Maartensdal hielden zich actief bezig met de uitbreiding van hun boekencollectie. Het in paragraaf 3.4 behandelde handschrift uit 1320 uit Villers, dat in 1568 middels ruil in hun bezit kwam, is daar een voorbeeld van. Ook al ruilden de regulieren in dit geval het boek voor een ander en breidde de verzameling zich niet getalsmatig uit, zij gingen met beleid te werk.

Aan het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw kreeg het verzamelen van teksten een 'geleerd' karakter. Dat blijkt, behalve uit de edities van werken van Augustinus die na 1520 vervaardigd werden in Sint-Maartensdal,<sup>36</sup> ook uit de grote hagiografische collecties die vanaf 1470 werden aangelegd in onder meer de Windesheimer kloosters Korsendonk bij Turnhout, Böödeken in Westfalen en Rooklooster.<sup>37</sup> De collecties van heiligenlevens bijvoorbeeld die Johannes Gielemans (†1487) en later Antonius Geens (†1534) in Rooklooster aanlegden, kunnen worden beschouwd als voorlopers van de systematische verzamelingen van de kartuizer Surius (Keulen, laatste kwart zestiende eeuw) en van de Bollandisten (de jezuïeten die in navolging van de Antwerpse jezuïet J. Bolland vanaf de zeventiende eeuw heiligenlevens kopieerden en uitgaven in de *Acta Sanctorum*).<sup>38</sup> Geens' systematische verzamel drift bleek ook uit zijn werk als een van de samenstellers van het register van Rooklooster.

33 LOURDAUX, 'Het boekenbezit', 285-288; LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, xxi-xxii.

34 WIERDA, *De Srijfs-handschriften*, 18.

35 LOURDAUX, 'Het boekenbezit', 250 en 299-324, in het bijzonder 306-307; LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, xxiv.

36 LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, xxxvii.

37 LOURDAUX, 'Het boekenbezit', 250; PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 44; JOSTES, *Die Historisierung*, 153.

38 JOSTES, *Die Historisierung*, 157-160.

### *Hagiografische collecties in de vijftiende eeuw*

De boekcultuur en de verzameldrift van vijftiende-eeuwse hervormingsgezinden is goed waarneembaar in de productie en overlevering van hagiografie. Binnen hun gemeenschappen, in het bijzonder in die van de moderne devoten, zijn belangwekkende hagiografische collecties vervaardigd.<sup>39</sup> In de eerste plaats werden omvangrijke legendaria met (verkorte) *vitae* en andere hagiografische teksten aangelegd. Die waren grotendeels gebaseerd op ouder werk, zoals de *Legenda aurea* van Jacob de Voragine en het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais, beide uit de dertiende eeuw. Die steunden op hun beurt weer op oudere legenden. Philippart noemt legendaria uit de dertiende tot en met de vijftiende eeuw, waarvan de makers oude legenden herschreven, *legendae novae*, *abbreviationes* of *passionalia nova*.<sup>40</sup> In de nieuwe legendaria werden de traditionele legenden en *vitae* vaak verkort (vandaar *abbreviationes*), omdat er behoefte was aan korte exemplarische teksten voor gebruik in preken.<sup>41</sup> Dit heeft te maken met de opkomst van de nieuwe orden van predikers in de dertiende eeuw: de franciscaner en dominicaner orden. In de tweede plaats zijn in de ruime vijftiende eeuw talrijke handschriften geproduceerd met een of meer volledige heiligenlevens. Legendaria waren in de vijftiende eeuw geen nieuw verschijnsel, maar zoals we zullen zien valt vanaf de veertiende eeuw ten opzichte van de oudere collecties wel een grotere verscheidenheid in hun aard en samenstelling te constateren. Die zal blijken bij de behandeling van enkele handschriften met de *vita* van Christina Mirabilis verderop in dit hoofdstuk.

Behalve de grote dertiende-eeuwse collecties van de dominicanen Jacob de Voragine en Vincent van Beauvais (en in mindere mate het *Legendarium* van Petrus Calo uit de veertiende eeuw<sup>42</sup>) stonden ook verzamelingen uit cisterciënzer kloosters model voor vijftiende-eeuwse legendaria. Een voorbeeld is het (*Magnum*) *Legendarium Flandrense* uit de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw, dat zich in diverse handschriften bevindt (op verschillende niveaus van compleetheid). De oorsprong ervan wordt gezocht in cisterciënzer kringen, mogelijk de abdij Ten Duinen (de handschriften komen uit de cisterciënzer kloosters Ter Doest, Cambron, Clairmarais en Vaucelles, naast handschriften uit de benedictijnse abdijen van Marchiennes en Arrouaise).<sup>43</sup> De collectie bevat veel heiligen uit Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Een tweede voorbeeld is het (nu verloren) legendarium van Egidius van Damme (†1463) uit Ten Duinen. Dit legendarium, dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw is geschreven, diende als belangrijkste bron voor het *Sanctilogium* van de reguliere kanunnik Johannes Gielemans uit Rooklooster in het laatste kwart van de vijftiende eeuw (1470–1482).<sup>44</sup>

Dit *Sanctilogium* is een van de grootste hagiografische collecties die binnen de moderne devotie zijn vervaardigd. Het bestaat uit vier delen en bevatte oorspronkelijk in totaal on-

39 Valerie Vermassen verricht aan de Katholieke Universiteit Leuven doctoraatsonderzoek naar hagiografische collectievorming bij de moderne devoten. Zie ook JOSTES, *Die Historisierung*, 149–151.

40 PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 24 en 45; Marijke CARASSO-KOK, 'Een goed geordend verhaal: Jacobus de Voragine en de *Legenda aurea*', in: MULDER-BAKKER en CARASSO-KOK, *Gouden Legendes*, 27–48, aldaar 32–34.

41 PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 45–46; HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 54.

42 Albertus PONCELET, 'Le Légendier de Pierre Calo', *Analecta Bollandiana* 29 (1910) 5–116; René AIGRAIN, *L'hagiographie: Ses sources; ses méthodes; son histoire* ([Parijs]: Bloud & Gay, 1953; ongewijzigde herdruk: Brussel: Bollandisten, 2000) 323.

43 NIP, *Arnulfus van Oudenburg*, 47.

44 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 87–88.

geveer duizend korte heiligenlevens, waarvan een aantal verloren is gegaan.<sup>45</sup> In het eerste deel bevindt zich een register op alfabetische volgorde van de heiligen. De volgorde van de levens in het legendarium zelf is schijnbaar willekeurig.<sup>46</sup> Behalve het *Sanctilogium* stelde Gielemans nog drie collecties samen, namelijk het *Hagiologium Brabantinorum* (1476–1483), het *Novale Sanctorum* (1483–1485) en het *Historiologium Brabantinorum* (1485–1487). Die collecties worden in de volgende paragrafen behandeld. Een andere collectie die in de context van de moderne devotie is ontstaan, is het *Magnum legendarium Bodecense* uit het midden van de vijftiende eeuw.<sup>47</sup> Het betreft een twaalfdelig legendarium (één deel voor elk van de maanden van het jaar) uit Böddecken, een klooster van regulieren van Windesheim. Van die twaalf delen zijn er slechts drie bewaard.<sup>48</sup> In dit legendarium zijn de heiligen volgens de kalender geordend. Een derde grote collectie uit kringen van moderne devoten is het legendarium van Antonius Vlaminckx, een reguliere kanunnik in Korsendonk bij Turnhout (circa 1490–1498). Dit werk bestaat uit vier delen, waarvan er drie bewaard zijn gebleven.<sup>49</sup> Het werk van Gielemans diende als voornaamste bron. Een van de delen komt grotendeels overeen met het tweede deel van het *Hagiologium Brabantinorum*.<sup>50</sup>

Niet alleen dominicanen, cisterciënzers en moderne devoten legden grote hagiografische collecties aan, ook kartuizers kenden het fenomeen. Zweder van Boecholt gaf in het Utrechtse klooster Nieuwlicht leiding aan de vervaardiging van een vervolg op een reeds aanwezig handschrift met de *Vitae patrum*. Hij instrueerde de negen andere kopiïsten, corrigeerde hun werk en zorgde voor de afwerking van het geheel (handschrift Utrecht, UB, 390, circa 1419–1421).<sup>51</sup> Rond 1424–1426 vervaardigde hij tevens een *Passionale* in drie delen met zeshonderd heiligenlevens (nu handschrift Utrecht, UB, 391, I–III). Het bevat een kalender en was hoogstwaarschijnlijk bedoeld voor gebruik tijdens het officie.<sup>52</sup> De heiligen die erin voorkomen zijn voornamelijk laatantieke martelaren en vroegmiddeleeuwse heiligen die in de Nederlanden, het Duitse Rijngebied en Frankrijk werden vereerd (dus niet alleen in het bisdom Utrecht).<sup>53</sup> Zweders bronnen waren de *Legenda aurea*, het *Speculum historiale* en vermoedelijk een verloren gegaan legendarium van het Sint-Salvatorkapittel in Utrecht.<sup>54</sup> Aangezien hij uit het kartuizer klooster Sint-Barbara in Keulen kwam, had Zweder waarschijnlijk ook materiaal daarvandaan meegenomen naar Utrecht.

Veel legendaria hadden een liturgische functie, dat wil zeggen dat ze gebruikt werden in de eredienst (de mis of het officie). Om ze te onderscheiden van legendaria die niet in de eredienst werden gebruikt, reserveert Philippart de term *lectionnaire hagiographique de l'office* voor die handschriften.<sup>55</sup> De *vitae* (*lectiones*) van de heiligen staan hierin in de volgorde van

45 Zie paragraaf 3.1, noot 8.

46 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 55.

47 JOSTES, *Die Historisierung*, 154–156.

48 HALKIN, 'Legendarii Bodecensis menses duo', 321–322. Zie paragraaf 3.1, noot 3.

49 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 36; JOSTES, *Die Historisierung*, 156.

50 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 36, noot 4.

51 GUMBERT, 'Over kartuizerbibliotheken', 171–172; J.P. GUMBERT, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden: Brill, 1974) 74–75.

52 VERMASSEN, 'Ad erudiendum', 27.

53 VERMASSEN, 'Ad erudiendum', 31.

54 VERMASSEN, 'Ad erudiendum', 37.

55 PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 22–24.

de liturgische kalender (*per circulum anni*) en werden op de betreffende feestdag gelezen. Overigens geldt andersom niet dat elk *legendarium per circulum anni* bestemd was voor liturgisch gebruik. Legendaria waren tevens bestemd voor de tafellezing, voor individuele studie of voor gebruik bij de prediking. De meeste legendaria tot en met de dertiende eeuw waren ingedeeld volgens de kalender. Vanaf de veertiende eeuw werden ze ook wel op alfabetische volgorde (van de heiligen) gerangschikt.<sup>56</sup> Zulke collecties, meestal ontsloten door middel van een inhoudsopgave, konden op allerlei manieren worden gebruikt.

Vanaf de veertiende eeuw trad een grotere verscheidenheid en specialisatie op in de samenstelling van legendaria. Deze ontwikkeling kan worden verklaard door de veranderingen die zich voordeden in hun gebruik: er vond meer individuele lezing plaats (naast de liturgische lezing) en er was behoefte aan voorbeelden uit recente perioden en nabijgelegen regio's bij de prediking.<sup>57</sup> Minderbroeders en dominicanen hadden niet alleen een voorkeur voor korte hagiografische teksten bij hun prediking, maar zochten ook nieuwe modellen van heiligheid. Zij vonden die bij eigentijdse (leken)heiligen die de *imitatio Christi* perfectioneerden.<sup>58</sup> Moderne devoten zochten eveneens naar contemporaine voorbeelden waaraan zij zich konden spiegelen om zichzelf te vervolmaken.<sup>59</sup> (Met dit doel schreef bijvoorbeeld Thomas van Kempen zijn bewerking van de *vita* van het contemporaine voorbeeld Lidwina van Schiedam.<sup>60</sup>) Zij schreven ook *vitae* van eigen broeders en zusters, waarvan sommige kunnen worden beschouwd als heiligenlevens.<sup>61</sup> Steeds vaker werden contemporaine of 'nieuwe' heiligen opgenomen in legendaria.<sup>62</sup> De dertiende-eeuwse *Legenda aurea* van Jacob de Voragine bevatte nog weinig nieuwe heiligen: twee heiligen uit de twaalfde eeuw en vier uit de dertiende eeuw.<sup>63</sup> In de veertiende en vijftiende eeuw zijn daarentegen legendaria geproduceerd met overwegend nieuwe heiligen. Hiervan worden in paragraaf 4.3 voorbeelden gegeven. Voorts is in de samenstelling van legendaria een specialisatie naar regio te constateren. Een voorbeeld hiervan is het *Sanctilogium* van Johannes van Tynemouth uit de veertiende eeuw, waarin heiligen uit Engeland, Wales, Schotland en Ierland zijn opgenomen.<sup>64</sup> Hierboven werd al gezegd dat het *Magnum legendarium Flandrense* sterk Vlaams geori-

56 PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 44.

57 PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 46 en 107; HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 54.

58 M. RENER, 'Lateinische Hagiographie im deutschsprachigen Raum von 1200-1450', in: Guy PHILIPPART (red.), *Hagiographies: Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550 I* (Turnhout: Brepols, 1994) 199-265, aldaar 201.

59 HEENE, 'Hagiografisch herschrijven', 254 en 257. Heene citeert op p. 257 noot 31. Thomas van Kempen, die de volgende woorden in de mond van een novice legt: *Quamvis enim multa praeclara facta de veteribus sanctis audiui: opto tamen bona nova audire de modernis*.

60 JOSTES, *Die Historisierung*, 136-148, in het bijzonder 147-148.

61 HEENE, 'Hagiografisch herschrijven', 256, 276-280. Heene laat het hagiografische karakter van enkele van de levensbeschrijvingen van Johannes Brinckerinck zien.

62 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 54; GOODICH, *Vita perfecta*, 9-10.

63 André VAUCHEZ, 'Jacques de Voragine et les saints du XIIIe siècle dans la *Légende Dorée*', in: Brenda DUNN-LARDEAU (red.), *Legenda aurea: sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la Legenda aurea: texte latin et branches vernaculaires à l'Université du Québec à Montréal 11-12 mai 1983*. Cahiers d'études médiévales. Cahier spécial 2 (Montréal: Bellarmin en Paris: J.Vrin, 1986) 27-56, aldaar 27 en 31.

64 M. LAPIDGE en R.C. LOVE, 'The Latin Hagiography in England and Wales (600-1550)', in: Guy PHILIPPART (red.), *Hagiographies: Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550 III* (Turnhout: Brepols, 2001) 203-325, aldaar 305-309. Dit *Sanctilogium* was een bron voor de samensteller van handschrift Oxford, BL, Bodley 240 (veertiende eeuw, in en na 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen (behandeld in paragraaf 3.1, noot 6).

enteerd is. In paragraaf 4.2 worden zulke *legendaria* uit Brabant behandeld. Christina Mirabilis blijkt in twee ervan, namelijk het *Hagiologium Brabantinorum* van Johannes Gielemans en een ander *legendarium* uit Rooklooster, als Brabantse heilige te zijn toegeëigend.

Behalve onderscheid naar periode of regio werd bij de samenstelling van *legendaria* ook onderscheid gemaakt naar type heilige (martelaar, apostel, belijder) of sekse. Het bekendste voorbeeld, dat in de middeleeuwen zeer veel werd gelezen en gekopieerd, is de collectie van *Vitae patrum*, de levens van de woestijnvaders (monniken en heremieten uit Egypte uit de eerste eeuwen van het christendom). *Legendaria* met alleen vrouwelijke heiligen bevatten meestal alleen maagden-martelaressen en werden aangeduid als *Passionale virginum*.<sup>65</sup> Twee handschriften uit het corpus met de Latijnse *vita* van Christina Mirabilis zijn geheel gewijd aan vrouwelijke heiligen. Bijzonder is dat ze niet alleen hagiografie van maagden-martelaressen bevatten, maar ook van adellijke nonnen uit de vroege en volle alsmede nieuwe heiligen uit de late middeleeuwen. Beide handschriften zijn afkomstig uit een gemeenschap van broeders van het gemene leven. Het eerste is Brussel, KB, 7917 uit het huis van Sint-Hiëronymus in Utrecht.<sup>66</sup> Het lag in de bibliotheek en was dus vermoedelijk bestemd voor persoonlijke studie of voor gebruik bij de prediking (door personen met kennis van het Latijn onder de broeders), niet voor de liturgie. De collectie bestaat uit *vitae, miracula*, translatieberichten en dergelijke meer van 39 heilige vrouwen, onder wie 26 maagden en martelaressen uit de late oudheid,<sup>67</sup> negen abdisen en andere adellijke vrouwen uit de vroege en volle middeleeuwen en vier dertiende-eeuwse ‘nieuwe’ heiligen.<sup>68</sup> De teksten zijn min of meer *per circulum anni* gerangschikt (de volgorde wordt tweemaal doorbroken), maar er is geen kalender in het handschrift opgenomen. Het *legendarium* wordt ontsloten door een contemporaine alfabetische inhoudsopgave. Behalve veel universele heiligen bevat de collectie opvallend veel Brabantse heiligen. Dat doet vermoeden dat de collectie daar is geproduceerd of op de een of andere wijze vanuit Brabant is beïnvloed. Het Hiëronymushuis werd pas in 1475 gesticht vanuit het huis van broeders van het gemene leven in Delft en verkreeg zijn eerste boeken door schenking van de moedergemeenschap. Als het handschrift door de broeders zelf is gekopieerd, is het zeer aannemelijk dat onder meer het *Passionale* van Zweder van Boecholt uit Nieuwlicht als voorbeeld diende. Veel *vitae* tonen opmerkelijke overeenkomsten met *vitae* in het *Passionale*.<sup>69</sup>

Het andere *legendarium* met vrouwelijke heiligen is Brussel, KB, II 2328, uit het huis van broeders van het gemene leven van Sint-Gregorius in 's-Hertogenbosch.<sup>70</sup> Dit hand-

<sup>65</sup> PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 87.

<sup>66</sup> Brussel, KB, 7917 (vijftiende eeuw), uit Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven. Bezitterskenmerk op het tweede schutblad (dat oorspronkelijk tegen het achterplat moet hebben gezeten, gezien de sporen van lijn en van de leren band): *Pertinet ad librariam domus sancti Ieronimi In traiecto*.

<sup>67</sup> Bij de telling zijn Perpetua en Felicitas als een gerekend, evenals de 11.000 maagden in het gezelschap van Ursula.

<sup>68</sup> De negen adellijke heiligen uit de vroege en volle middeleeuwen zijn Aldegundis van Maubeuge, Ermelindis van Meldert, Etheldraeda van Ely, Gertrudis van Nijvel, Hildegard van Bingen, Oda van Amay, Waldburgis van Heidenheim, Waldetrudis van Bergen (Mons), en Pharelt (Veerle) van Gent. De vier nieuwe heiligen zijn Christina Mirabilis, Elisabeth van Thüringen, Lutgard van Tongeren en Maria van Oignies.

<sup>69</sup> VERMASSEN, 'Ad erudiendum', 41.

<sup>70</sup> Brussel, KB, II 2328 (vijftiende eeuw), uit 's-Hertogenbosch, Sint-Gregorius, broeders van het gemene leven. Bezitterskenmerk op f. 1 (dat samen met f. 2 een perkamenten dubbelblad vormt uit een brevier), tussen de balken van het notenschrift bij een psalm: *Liber domus fratrum clericorum buscoducis*.



schrift bevat de *vitae* (of andere hagiografische teksten) van de vroeg-christelijke martelaresen Afra van Augsburg en Catharina van Alexandrië, de zevende-eeuwse martelares Dymrna van Geel, de abdisen en adellijke Brabantse heiligen Waldetrudis van Bergen, Madalberta van Maubeuge, Oda van Amay, Gudila (Goedele) van Brussel en Oda van Sint-Oedenrode, en de nieuwe heiligen Christina Mirabilis en Elisabeth van Thüringen. Evenals in het handschrift uit Utrecht valt er een voorkeur voor Brabantse heiligen in te bespeuren, maar in dit geval ligt dat meer voor de hand omdat het handschrift uit 's-Hertogenbosch komt.

Twee tendensen in de hagiografische collectievorming in de late middeleeuwen (naast de toenemende specialisatie) dienen hier nog te worden genoemd: de verscheidenheid aan tekstsoorten in *legendaria* en de volkstalige traditie. In de late middeleeuwen eeuw bevatten de collecties steeds vaker teksten van verschillende genres.<sup>71</sup> Naast (verkorte) *vitae* en passieverhalen (in *martyrologia*) werden hierin ook brieven, grafschriften (epitafen), translatieberichten, *miracula*, theologische teksten, *exempla* en bullen opgenomen. Dit was het gevolg van het veranderde gebruik van *legendaria*. Het verzamelen van stichtelijke teksten en voorbeeldige levensverhalen voor persoonlijke studie beperkte zich niet langer tot traditionele hagiografie van heiligen van de kalender. De scheidslijn tussen *legendaria* met hoofdzakelijk hagiografische maar ook teksten van verschillende andere genres en verzamelhandschriften waarin ook hagiografie voorkomt, is dun. Veel handschriften uit het bestudeerde corpus bevinden zich op die scheidslijn, zoals enkele exemplaren met een combinatie van theologische werken en heiligenlevens die in paragraaf 4.3 worden behandeld.<sup>72</sup>

Religieuzen en andere gelovigen die geen Latijn kenden, waren gebaat bij volkstalige *legendaria*, die in de late middeleeuwen in ruime mate werden geproduceerd. Die gingen voor het merendeel terug op de *Legenda aurea* en andere bestaande Latijnse collecties, zoals de *Vitae patrum*.<sup>73</sup> Daarnaast werden geheel nieuwe collecties vervaardigd van uiteenlopende omvang en samenstelling. Een voorbeeld uit het bestudeerde corpus is een handschrift van onbekende herkomst met Middelnederlandse vertalingen van de *vita*, de *miracula* en het lofdicht van Ida van Nijvel en de *vitae* van de heilige maagden Paula, Maria Aegyptiaca, Alexis en Catharina.<sup>74</sup> Een ander voorbeeld is een handschrift uit het klooster Onze-Lieve-Vrouw ter Rosen geplant in Jericho van regularissen met Middelnederlandse heiligenlevens van Veerle van Gent, Rombaut van Mechelen, Nicasius van Reims, Apollonia van Alexandrië, Gummarus van Lier, Dorothea van Caesarea, Clara van Assisi, Amalberga van

71 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 52–53.

72 Brussel, KB, 2864-71 (1409 en daaromtrent), uit Rooklooster, regulieren Windesheim; Den Haag, KB, 70 H 49 (1409 en eerste helft vijftiende eeuw), uit Mariëenberg bij IJsselstein, cisterciënzers; Luik, Bu, 135 C (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Zie paragraaf 4.3.

73 PHILIPPART, *Les légendiers latins*, 47; W. WILLIAMS-KRAPP, 'Deutschsprachige Hagiographie von ca. 1350 bis ca. 1550', in: PHILIPPART, *Hagiographies I*, 267–288, aldaar 269–271 (voor het Duitse en Nederlandse spraakgebied); M. GÖRLACH, 'Middle English Legends, 1220–1530', in: PHILIPPART, *Hagiographies I*, 429–485, aldaar 431 en 446 (voor het Engelse spraakgebied); BRUNEL-LOBRICHON, LEURQUIN-LABIE en THIRY-STASSIN, 'L'hagiographie de langue française', 309–312 en 323 (voor het Franse spraakgebied). In het algemeen: MULDER-BAKKER en CARASSO-KOK, *Gouden Legenden*; Amand BERTELOOT, Hans van DIJK en Jasmin HLATKY (red.), "Een boec dat men te Latin heet Aurea Legenda": *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*. Nederlandse Studien 31 (Münster: Waxmann, 2003) (voor het Nederlandse spraakgebied).

74 's-Gravenhage, KB, 71 H 8 (vierde kwart vijftiende eeuw en eerste kwart zestiende eeuw), uit de Zuidelijke Nederlanden.



**I**te noch so ghebuerdet datter een ionck knecht int selue clooster dpende te Hamepen/dye seer herde en swarē courts lpdēde was/en noch andere grote pijnē indē lichaem. En so gheuelt op een auontsonde dat hi dinckende wardē hoe dat vele liedē op sinte pde graef ghesontheit vercreghen hadde van haren lieeten. En ter stont m; de sen betrouwen stōt hy op vā sinē bedde/en beruoets ghinch i tot harē graue/en;ijn gheberdoende viel hi in slaep. Daer na ontspranch hy en vāt hē seluen gantschke ghesont. En heerde wed met groter bliscapē gode louēde

**I**te het was een broeder vand pre dikaren ordene die langhē tijt so sieck was vāden tantsweer. dat hi nauwe lijcten noch slapen en conste. En hy gheualle quam hi bi een cōuers/dye ouer hē hadde eenē tant vā sinte Jde Als dye predichaer dat verstont so nā hi dē tant en leide die in sinen mōt en doe verghinc de tantsweer bi dē vdiē ten der hepligher maghet en hi wert ghesont. en gheuolde daer toe grote suetichept na dat hyen wt synen mōde ghedaē hadde.

**Dat. xxx. Capittel. Van  
sint pden vā Leeuwē**



**E**n ander maecht vandē selue name Jde was in Brabāt. dye gheborē was wter oudster stad vā Brabant gheheetē Leewe. Haer vader was een eerwerdich wijs mā gheeten Silbert/en haer moeder hpec oorpda En haer dochter Jda was vā iōgē kinde seer sachtmoedich onnosel en goedertiere En als sp. riiij. iaren. oudt was. so begheerden se in meerd vryhept dē coninc der glorien te dpenē. en ghic it voorlepde clooster te Hamepen/in die ordene vā Cisteau daer sp langhē tijt god diēde in abstinēcie in oracie/in heplighē wakinghē/in silencie/en and goddiēstighē werken. **D**ese bruyt cristi so lange als si leefde ontscenle gheerne dat heilich sacramēt des lichaēs ons heere wanneer sp mocht in groter suetichept haers

Maubeuge, Helena, de moeder van Constantijn, Ontcommer, Thecla en Lutgard van Tongeren.<sup>75</sup> Net als in de Latijnse traditie is het ook in de volkstalige moeilijk een onderscheid te maken tussen *legendaria* aan de ene en verzamelhandschriften met diverse hagiografische en andere geestelijke tekstsoorten aan de andere kant. De Middelnederlandse proza-vertaling van de *vita* van Christina Mirabilis bevindt zich bijvoorbeeld in een handschrift van een kartuizer donaat dat, behalve heiligenlevens, allerlei traktaten, exempelen en gebeden bevat.<sup>76</sup> In paragraaf 4.5 wordt een Middelnederlands handschrift behandeld waarin eveneens exempelliteratuur en hagiografie worden gecombineerd. Deze handschriften hebben niets meer met heiligenverering in de eredienst te maken, maar alles met spirituele groei en persoonlijke vervolmaking van de devote lezer.

## 4.2 Brabantse kloosters en heiligen van eigen bodem

Maar liefst acht van de 72 (Latijnse en volkstalige) vijftiende-eeuwse handschriften met heiligenlevens van lekenheiligen komen uit Rooklooster. Van deze acht handschriften, die alle in het Latijn zijn gesteld, bevatten twee de *vita* van Christina Mirabilis, namelijk Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707 en Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831. Het eerste is deel II van het omvangrijke *Hagiologium Brabantinorum* van de hand van Johannes Gielemans, kanunnik en subprior van Rooklooster. Het tweede is een klein *legendarium* bestaande uit zeven *vitae* en enkele kortere hagiografische teksten. Dit *legendarium* vormt het punt van vertrek in deze paragraaf. De twee handschriften met de *vita* van Christina hebben meer met elkaar gemeen dan hun middeleeuwse en huidige bewaarplaats. In beide handschriften is de rode draad de glorie en heiligheid van Brabant. Christina Mirabilis werd in Rooklooster binnengehaald als een Brabantse heldin.

### *Een legendarium uit Rooklooster*

Het *legendarium* Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 (hierna aangeduid als ‘het *legendarium*’) is in de vijftiende eeuw geschreven en samengesteld door enkele anoniemi, mogelijk in Rooklooster, waar het handschrift ook berustte. Op het eerste perkamenten blad (f. II; f. I is een later ingevoegd papieren blad) staat met een vijftiende-eeuwse hand het eigendomskenmerk *liber monasterij rubee vallis* geschreven, evenals een inhoudsopgave. Op het schutblad dat tegen het achterplat is geplakt valt eveneens het woord *rubeeuallis* te onderscheiden (de woorden daaraan voorafgaand zijn onleesbaar). Het handschrift bestaat uit drie codicologische eenheden uit verschillende perioden, respectievelijk de tweede helft van de vijftiende eeuw, circa 1400 en het vierde kwart van de vijftiende eeuw.<sup>77</sup> Deze eenheden zijn al snel

75 Brussel, Bollandisten, 487 (1450–1510), uit Eigenbrakel bij Brussel, Ter Cluysen, regularissen; vanaf 1456 Brussel, Onze-Lieve-Vrouwe ter Rosen geplant in Jericho, regularissen. Kopiist Lijsbeth Vlieghe (deel handschrift).

76 Würzburg, UB, m.ch.q. 144 (circa 1479), uit Amsterdam, Sint-Andries Haven der zaligheid, kartuizers. Bezit van donaat Gherit Claesz.

77 De datering van elk van de drie codicologische eenheden heb ik overgenomen van P.J.H. VERMEEREN, ‘Op zoek naar de Librije van Rooklooster’, *Het Boek* 35 (1962) 134–173, aldaar 154–155, nr. 3.

na de vervaardiging van de jongste eenheid samengevoegd, waarvan de contemporaine, doorlopende foliëring nog steeds getuigt. Ook is bij twee teksten uit verschillende eenheden nog in de vijftiende eeuw een onderlinge verwijzing geplaatst (waarover hieronder meer). De eerste eenheid (f. 1-98) dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ze bevat de *vita*e van Gudila van Brussel, Maria van Oignies, Veronus van Lembeek en zijn zus Verona, Christina Mirabilis en Arnulf van Villers. Aan de *vita* van Veronus en Verona is een mirakel over Verona toegevoegd.<sup>78</sup> De *vita* van Arnulf wordt gevolgd door een lofdicht en een epitaaf, teksten die ook in enkele andere handschriften met zijn *vita* zijn afgeschreven.<sup>79</sup> In deze eenheid zijn vier verschillende kopiïsten aan het werk geweest, van wie drie in de *vita* van Maria van Oignies. Een vijfde hand heeft in de marges bij de *vita* van Maria allerlei aantekeningen geplaatst. De aantekeningen geven kernwoorden en samenvattingen bij de tekst. Ze geven inzicht in welke passages die gebruiker belangrijk vond, bijvoorbeeld die over het vagevuur.<sup>80</sup> Aan het eind van de *vita* van Maria (f. 51r) is door nog een andere (zesde) hand een verwijzing geplaatst naar het *Supplement* op die *vita* door Thomas van Cantimpré, dat aanvangt op f. 126.<sup>81</sup> In de *vita* van Maria doet zich voorts een opmerkelijke wisseling van schriftsoort voor: op f. 19 gaat in regel negen in het woord *sentirent* de textu-  
alis over in een onregelmatige hybrida.<sup>82</sup> De overgang naar een andere schriftsoort wil niet noodzakelijk zeggen dat er ook een andere persoon aan het werk is gegaan. Kopiïsten beheersten meerdere schriftsoorten en het is aannemelijk dat de kopiïst op f. 19 overstapte op de hybrida om ruimte te winnen: het aantal regels verandert van 26 op f. 18v in 37 op 19v.

Wat de heiligen in deze codicologische eenheid gemeen hebben, is dat zij allen leken waren en op de een of andere wijze verbonden waren aan de Zuidelijke Nederlanden. Behalve de dertiende-eeuwse lekenheiligen Maria van Oignies, Christina Mirabilis en Arnulf van Villers, zijn twee (eigenlijk drie) vroegmiddeleeuwse heiligen opgenomen. Gudila van Brussel († begin achtste eeuw?) was volgens de overlevering de dochter van de heilige Amalberga van Maubeuge, de zus van Pippijn van Landen, en de nicht van Gertrudis van Nijvel. Gudila werd door Gertrudis in het klooster te Nijvel opgevoed. Zij trad echter niet in als non maar leefde na de dood van Gertrudis een vroom bestaan in haar ouderlijk huis. De versie van de *vita* in dit legendarium is een twaalfde-eeuwse bewerking (BHL 3685) van de elfde-eeuwse *vita* door Hubertus, (misschien) monnik van Lobbes (BHL 3684).<sup>83</sup>

<sup>78</sup> De *vita* van Veronus en Verona en het mirakel hebben in de elektronische databank *BHLms* één nummer (BHL 8548). *Bibliotheca Hagiographica Latina Manuscripta* (Société des Bollandistes, 1998), <http://bhlms.fltr.ucl.ac.be> (hierna geciteerd als *BHLms*).

<sup>79</sup> Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195, f. 1r-39v (*vita*) en 39v-40v (lofdicht en epitaaf) (dit deel circa 1250, rest circa 1270), uit Villers, cisterciënzers; Oxford, BL, Laud Misc. 222, f. 1v-28r/v? (*vita* en lofdicht en/of epitaaf) (dertiende eeuw), waarschijnlijk uit Eberbach in het Duitse Rijngebied, cisterciënzers. Voorts heeft Johannes Gielemans in zijn afschrift van de *Gesta sanctorum Villariensium* waarin Arnulf met een verkorte *vita* voorkomt, de epitaaf en het lofdicht toegevoegd: Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 233v-235v (beknopte *vita*) en 235v (epitaaf en lofdicht) (1483-1485) uit Rooklooster. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. Zie Albertus PONCELET, *De codicibus hagiographicis Iohannis Gielemans canonici regularis in Rubra Valle prope Bruxellas adiectis anecdotis*. Subsidia hagiographica 3a (Brussel: Polleunis et Ceuterick, 1895; overdruk uit *Analecta Bollandiana* 14 (1895) 5-70) 67.

<sup>80</sup> Enkele voorbeelden: 'Nota purgatorium' op f. 19v bij de passage over Christina Mirabilis in de proloog; 'passionis cristi memoria' op f. 21v bij passage over Maria's compassie met Christus' lijden in Liber I, c. v; 'Nota', 'labor' en 'Silentium' op f. 28r bij Liber I, c. xi; 'nota exemplum purgandi' en 'Aliud de purgatorio' op f. 33r bij Liber II, c. iii.

<sup>81</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 51r: Require circa finem libri folio videlicet 126. et deinceps quedam gesta hic ommissa. tam de vita huius sancte mulieris marie de oegnies. quam etiam Reuerendi magistri Jacobi de vitriaco. *Etcetera*.

<sup>82</sup> Ik heb de handen onderscheiden als B1 en B2, omdat ik sterk de indruk heb dat ze van dezelfde persoon zijn.

<sup>83</sup> *Narrative Sources* 3.3, nr. G201 respectievelijk Ho2. Het legendarium Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 wordt niet genoemd in

Veronus en Verona waren evenals Gudila telgen uit een adellijk geslacht. In de versie van hun *vita* die zich in het legendarium bevindt (BHL 8548) worden zij als kleinkinderen van Karel de Grote gepresenteerd.<sup>84</sup> Broer en zus weigerden beiden het huwelijk en wijdden hun leven aan de dienst van God, overigens zonder in te treden in een klooster. Veronus vluchtte naar Brabant om aan de toorn van zijn vader (Lodewijk de Vrome) te ontkomen. De *vita* vertelt hoe Verona, nadat zij een teken aangaande de dood van haar broer had ontvangen, op zoek ging naar zijn graf. Zij vond het in Lembeek, waarna ze terugkeerde naar haar land. Toen zij zelf overleed, liet zij haar lichaam op een ossenwagen naar Brabant rijden, alwaar zij volgens de legende nabij Leefdaal is begraven.

De tweede codicologische eenheid is door één hand geschreven en dateert van vroeger datum dan de eerste, namelijk van rond 1400. Ze bevat een *vita* van de bisschop Nicolaas van Myra, een heel ander type heilige dan de lekenheiligen uit de eerste eenheid. Nicolaas is een universele heilige uit de vierde eeuw die vanaf de elfde eeuw in de hele westerse wereld populariteit genoot, zo ook in de Nederlanden. De versie die hier is opgenomen, is de eerste Latijnse *vita* van de hand van Johannes Diaconus van Napels uit de negende eeuw (BHL 6104–6109).<sup>85</sup> De tekst bevat aan het eind tevens twee *miracula* (BHL 6172 en 6174), die door de kopiist en rubricator echter niet als aparte teksten zijn gemarkeerd.

De derde codicologische eenheid (f. 126–142 en I\*) is gedateerd in het vierde kwart van de vijftiende eeuw. Ze bevat het *Supplement* op de *vita* van Maria van Oignies door Thomas van Cantimpré en een tekstfragment over haar uit het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais. Die besteedde in zijn *Speculum historiale* 42 hoofdstukken aan Maria van Oignies, die hij deels ontleende aan en deels baseerde op de *vita* door Jacob van Vitry.<sup>86</sup> Het excerpt uit het *Speculum historiale* dat in het legendarium staat (op f. 142r) is Boek XXX, hoofdstuk x. Dit hoofdstuk en andere excerpten uit het *Speculum historiale* over Maria komen we ook apart tegen in andere handschriften.<sup>87</sup> Het *Supplement* is door twee verschillende handen afgeschreven (de wisseling vindt plaats op f. 136 bij aanvang van het laatste katern). De

*Narrative Sources*, maar het incipit is gelijk aan G201. *Narrative Sources* geeft wel handschrift Brussel, KB, II 2328, dat evenals het legendarium eveneens de *vita* van Christina Mirabilis bevat. Zie ook M. DE WAHA, 'Gudule', in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* 22 (Parijs: Letouzey et Ané, 1988) 639–641.

84 Tanja REINHARDT, *Die habsburgische Heiligen des Jakob Mennel* (onuitgegeven dissertatie Universiteit Freiburg, 2002) 101, gepubliceerd op de website <http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/2438> (geraadpleegd op 24-07-2008). De versie in het legendarium is gelijk aan de versie in het door Reinhardt behandelde *Hagiologium Brabantinorum* (BHL 8548). In andere teksten over Veronus (BHL 8550) wordt Karel de Grote niet genoemd.

85 A. BLOM, *Nikolaas van Myra en zijn tijd* (Hilversum: Verloren, 1999) 14 en 254. Johannes Diaconus moet niet worden verward met andere auteurs met dezelfde naam.

86 Uitgegeven in: BELLOVACENSIS, *Speculum Historiale*, 1240–1252 (Liber XXX, c. x–li).

87 Excerpten uit het *Speculum historiale*, Liber XXX, c. x–li over Maria van Oignies bevinden zich tevens in de handschriften (soms samen met de *vita* en/of het *Supplement* van Maria van Oignies): Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 20, f. 72v (vijftiende eeuw), waarschijnlijk uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, reguleren Windesheim (c. x), zie afb. 14; Parijs, BnF, lat. 2695, f. 150v (dertiende eeuw, het excerpt is toegevoegd in de veertiende eeuw), herkomst onbekend (c. xvi)? Volgens de kopiist is het *miraculum* (zoals hij het noemt) ontleend aan het legendarium van Petrus Calo); Trier, SB, 1168/470 8°, f. 221v–222r (vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers (c. x; zie paragraaf 4.3); Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Palatini latini, 866, f. 92v–100r (veertiende eeuw), herkomst onbekend (c. xvi–li); Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reginensi latini, 583, f. 2v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend (c. xvi); Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, IX.18, f. 298r–301v (veertiende eeuw), uit Venetië, dominicanen Sint-Johannes en Sint-Paulus. Onderdeel van het legendarium van Petrus Calo (volledig: handschriften IX.15–IX.20), die het *Speculum historiale* als bron had gebruikt (c. xvi–li, excerpten?). Vergeleken met mijn eerdere lijst is het handschrift uit Parijs toegevoegd: FOLKERTS, 'The Manuscript Transmission', 240.



tweede kopiist, die vervolgens ook het excerpt uit het *Speculum* schreef, heeft aan het eind daarvan een referentie geplaatst naar de *vita* in de eerste eenheid (f. 16), opdat het de gebruiker duidelijk was dat de teksten over Maria een aanvulling op elkaar vormden.<sup>88</sup> Vermoedelijk plaatste deze kopiist eveneens de verwijzing naar het *Supplement* op f. 51r, aan het eind van de *vita* van Maria.<sup>89</sup> Hij was mogelijk ook degene die de foliëring aanbracht en het handschrift samenstelde, want het schrift van de inhoudsopgave en de Arabische cijfers van de foliëring lijken sterk op dat van de laatste kopiist. Hoe het ook zij, de bladnummering kon pas worden aangebracht nadat het manuscript aan het eind van de vijftiende eeuw in zijn geheel was samengesteld. Toen pas was het mogelijk de verwijzing op f. 51r naar f. 126r en de inhoudsopgave te maken. Het *Supplement* (inclusief het excerpt uit het *Speculum*) komt overigens als enige tekst niet voor in de inhoudsopgave, terwijl deze laatste wel achteraf is geschreven en folionummers bevat.

Wie het legendarium voor zich heeft liggen kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de heiligenlevens in de eerste codicologische eenheid om het type heilige bij elkaar zijn gezocht. Allen waren vrome leken die in de wereld leefden of als lekenbroeder (Arnulf) op een uithof van een klooster. Geen van hen was geprotest koormonnik of non. Bijzonder is dat drie van de dertiende-eeuwse lekenheiligen uit het bestudeerde corpus in dit handschrift bijeenkomen. Verder gaat het om regionale heiligen: zij waren geboren in Brabant of brachten daar een deel van hun leven door. Christina Mirabilis is de enige die daar strikt genomen niet geleefd had. Zij zwierf rond als profeet in de regio rond Sint-Truiden (Borgloon, Wellen) en Luik. De tekst in de derde codicologische eenheid (het *Supplement*) sluit goed aan op de heiligenlevens uit de eerste. De *vita* van Nicolaas van Myra, die met de overige *vitae* is meegebonden en in de inhoudsopgave is opgenomen, is een buitenbeentje. Niet alleen is de heilige van een heel ander type, maar ook zijn de drie katernen met de *vita* van Nicolaas een aantal decennia ouder dan de andere katernen.

### *Het Hagiologium Brabantinorum*

Uit hetzelfde klooster als het legendarium komt ook het *Hagiologium Brabantinorum* van Johannes Gielemans uit 1476–1483, een van de grote hagiografische collecties die hij heeft nagelaten. Vijf van de zeven heiligenlevens in het besproken legendarium komen ook voor in het *Hagiologium*.<sup>90</sup> De *vitae* van Arnulf van Villers en Nicolaas van Myra zijn niet in het *Hagiologium* te vinden, maar wel in ander werk van Gielemans.<sup>91</sup> De *vitae* van Veronus en Verona, Maria van Oignies en Christina Mirabilis komen in het *Hagiologium* in dezelfde versie voor als in het legendarium. Gielemans geeft een andere versie van de *vita* van Gu-

<sup>88</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 142r: *Precepit dominus discipulis suis etcetera ut supra folio .16.*

<sup>89</sup> De handen zijn niet makkelijk te vergelijken omdat de kopiist op f. 51r iets netter en kleiner schreef. De vorm van de 'v' (de aanzet is hoog) en de Arabische cijfers, met name de 6, komen overeen.

<sup>90</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12706, f. 105r–109v (*vita* Gudila) en f. 175r–176v (*vita* Veronis en Verona) (*Hagiologium Brabantinorum* I); Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 126v–146r (*vita* Maria van Oignies), f. 146r–149v (*Supplement* Maria van Oignies) en f. 289r–295v (*vita* Christina Mirabilis) (*Hagiologium Brabantinorum* II).

<sup>91</sup> Van Arnulf is een korte *vita* opgenomen in het *Sanctilogium* IV van Gielemans, zie paragraaf 3.1, noot 8. Een korte *vita* van Nicolaas bevindt zich het *Sanctilogium* I, handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12811, f. 86r–90r (oude foliëring 67r–70r) (circa 1470–1483), uit Rooklooster, regulieren Windesheim.

dila, namelijk een samenvatting van de twee bovengenoemde oudere versies van de *vita* van Gudila (BHL 3686).<sup>92</sup> De kopiist van de *vita* van Gudila in het legendarium kan dus niet het *Hagiologium* als legger hebben gebruikt (andersom evenmin). In het *Supplement* over Maria van Oignies ontbreken bij Gielemans de hoofdstukken i, ii, xv, xvi en xviii-xxi-ii, alsmede verwijzingen naar Jacob van Vitry.<sup>93</sup> Het *Supplement* is wel compleet in het legendarium. Ook in dit geval kan het *Hagiologium* dus niet de legger voor het legendarium zijn geweest. Dat vertoont wat betreft het *Supplement* meer gelijkenis met een vijftiende-eeuws afschrift uit Heer-Izaaks-Bos (regulieren van Windesheim). Daarin gaat het *Supplement* net als in het legendarium gepaard met hetzelfde excerpt uit het *Speculum historiale* (en, indirect, uit de *vita*).<sup>94</sup>

De vraag rijst of Gielemans het legendarium als bron voor zijn *Hagiologium* heeft gebruikt. Nauwkeurige vergelijking van de afschriften van de *vita* van Christina Mirabilis in beide handschriften biedt de sleutel tot antwoord. De afschriften W1 (*Hagiologium*) en W2 (legendarium) zijn zeer verwant, zo bleek in paragraaf 3.2. Ze hebben gemeenschappelijke varianten, zoals het (ten opzichte van de overige afschriften) ontbreken van passages in de hoofdstukken xix en xxiv van de *vita*.<sup>95</sup> De kopiïsten van beide afschriften hebben in hoofdstuk xv enige ruimte opengehouden waar de plaatsnaam Wellen had moeten staan (die in de overige afschriften inderdaad is ingevuld).<sup>96</sup> Het legendarium kan onmogelijk het *Hagiologium* als legger hebben gehad: het *Hagiologium* heeft te veel afwijkingen die het legendarium niet heeft. In hoofdstuk ii schrijft Gielemans bijvoorbeeld *stansque* waar *statimque* moet staan, en in hoofdstuk iii geeft Gielemans *penas inferni* waar andere afschriften, ook het legendarium, *tormenta* hebben.<sup>97</sup> Gielemans kan andersom wel het legendarium als legger hebben gebruikt, maar het was dan zeker niet zijn enige bron. In hoofdstuk xix ontbreekt in het legendarium namelijk *atque compassione*, wat het *Hagiologium* weer wel heeft.<sup>98</sup> Gielemans liet verder het woord *erecta* in hoofdstuk xi helemaal weg, terwijl in het legendarium, waar dat woord eveneens ontbreekt, nog wel een plek is opengelaten voor een woord.<sup>99</sup> Ofwel Gielemans hanteerde het legendarium als een van zijn leggers, ofwel beide handschriften gaan terug op een andere, gemeenschappelijke legger die we niet kennen. Als Gielemans het legendarium als voorbeeld heeft gebruikt voor de *vita* van Christina, heeft hij het wellicht ook gebruikt als enige bron of als een van zijn bronnen voor de overige teksten.

92 *Narrative Sources* 3.3, nr. G202. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12706 (*Hagiologium* deel I) is in de *BHLms* foutievelijk bij BHL 3685 geplaatst.

93 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 101, noot 108.

94 Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 20, f. 72v (*Speculum historiale*, Liber XXX, c. x), 73r-118r (*vita* Maria van Oignies) en f. 118r-133v (*Supplement* Maria van Oignies).

95 Bij beide ontbreken: Et perfundeatur mira oris gratia, quando de Christo Domino hoc dicebat. *AASS*, *VC*M, 655 (c. xix) en: dignam enim Christus suam contumeliam ducit, ut terra tradatur in dedecus, licet consecrata suae praesentia passionis, peritura tamen. *AASS*, *VC*M, 656 (c. xxiv). Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 292r en 292v (bij Gielemans c. xx en xxvi door fouten in nummering); Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 60r en 61r.

96 *AASS*, *VC*M, 654 (c. xv). Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 291v (bij Gielemans c. xvi door fout in nummering); Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 59r.

97 *AASS*, *VC*M, 651 (c. ii en iii). Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 289v; Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 56r en 56v.

98 *AASS*, *VC*M, 655 (c. xix). Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 292r (bij Gielemans c. xx door fout in nummering); Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 60r.

99 *AASS*, *VC*M, 653 (c. xi). Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 290v; Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 58r.



Het *Hagiologium Brabantinorum* (Gielemans schrijft zelf *Agyologus Brabantinorum*) bestaat uit twee grote delen van elk circa 330 folia.<sup>100</sup> Beide bevatten een proloog waarin Gielemans zijn bedoelingen weergeeft. In de proloog van het eerste deel schrijft hij dat hij de Brabanders wil stichten en hun modellen wil aanbieden om te imiteren.<sup>101</sup> Ze zijn alle van eigen, Brabantse bodem. In het eerste deel behandelt hij heiligen uit de geslachten van de Merovingen en Karolingen en andere heiligen die op de een of andere wijze verwant zijn aan de hertogen van Brabant. Gielemans beschouwde Karel de Grote en diens voorgangers als Brabantse hertogen.<sup>102</sup> In het tweede deel nam hij de *vitae* op van allerlei heiligen die er geboren waren of er een deel van hun leven hadden doorgebracht, onder wie apostelen, bisschoppen en maagden. Deze indeling is verwerkt in twee illuminaties die de delen siëren. De ene (op f. IIv van het eerste deel) verbeeldt Karel de Grote met onder zijn mantel een aantal heiligen die volgens Gielemans tot het voor- en nageslacht van Karel behoorden, onder wie Gudila van Brussel en Gertrudis van Nijvel.<sup>103</sup> Op de andere staat de martelares Halena. Zij is vastgebonden aan een boom, waarvan de takken de 'vruchten' van Brabant dragen: onder anderen Oda van Sint-Oedenrode, Wivina van Groot-Bijgaarden en Lutgard van Tongeren.<sup>104</sup> Gielemans gebruikt in zijn prologen veelvuldig de beeldspraak van boom, vruchten en akker.<sup>105</sup> Hij noemt Brabant een zalig land (*terra beata brabantia*) dat veel heilige vruchten oplevert.<sup>106</sup>

Waar in het legendarium nog twee rode draden zijn te ontwaren, namelijk lekenheiligen en Brabantse heiligen, is het *Hagiologium* geheel aan die laatsten gewijd. Onder hen vormen de dertiende-eeuwse vrome vrouwen een cluster. Hun *vitae* zijn (afgezien van enkele onderbrekingen) door Gielemans bij elkaar gezet. In de dertiende eeuw werden de Luikse vrome vrouwen door Jacob van Vitry gepresenteerd als heiligen van 'het beloofde land' Luik.<sup>107</sup> Gielemans schuift in het vierde kwart van de vijftiende eeuw dezelfde vrouwen naar voren als representanten van het 'paradijselijke' Brabant.<sup>108</sup> Christina Mirabilis,

<sup>100</sup> Het werk van Johannes Gielemans is uitvoerig behandeld in HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté* en JOSTES, *Die Historisierung*, 135–371 (hoofdstuk II). Jostes verwijst weliswaar in de inleiding naar Souche (14, noot 55), maar heeft geen gebruik gemaakt van het werk van Hazebrück-Souche. Een kortere inleiding verschaffen eerder Guido HENDRIX, 'Gielemans, Johannes', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek van België* 13 (Brussel: Paleis der Academiën, 1990) 317–332 en Ria van LOENEN, 'Johannes Gielemans (1427–1487) en de heiligen van de Brabanders', in: MULDER-BAKKER en CARASSO-KOK, *Gouden Legendes*, 139–149.

<sup>101</sup> Ad edificationem brabantinorum [...] ipsos pro modulo suo imitari curantes. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12706, f. 1.

<sup>102</sup> HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 122vv.

<sup>103</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12706, f. IIv. Onder de afbeelding staat: Hec figura representat Sanctum Karolum magnum imperatorem romanorum Regem francorum Ac ducem brabantinorum Et omnes sanctos et sanctas qui prodierunt de stirpe ipsius ante et post. De overige heiligen zijn de bisschoppen Lodewijk van Toulouse, Albertus van Luik (deze eerste twee zijn niet onder de mantel maar aan weerszijden van Karel afgebeeld), Arnulf van Metz, koning Lodewijk IX de Heilige, de kluisenaar Willem van Aquitanië en Begga (een zuster van Gertrudis). Zie HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, afb. 8.

<sup>104</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. IVv. Onder de afbeelding staat: Hec figura representat sanctos et sanctas in brabantia Natos seu conversatos qui non prodierunt De stirpe ducum brabantie Sed aliunde. De overige afgebeelde heiligen zijn de bisschoppen Theodardus en Lambertus van Maastricht (later Luik) en de kluisenaren Rumoldus (Rombaut) van Mechelen en Gummarus van Lier. Zie HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, afb. 9.

<sup>105</sup> Quorum omnium vite fructus dulcissimos carpando non est lector neccesse vt eas ad colligendum in agro alieno: cum reuera inueneris spiritualem paradysum in tuo. In cuius medio arborem pulcherrimam primo distingam [...] Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. Irb.

<sup>106</sup> Letare inquam o terra beata brabantia que ab initio omnigenos sanctos procreare non destitisti [...] Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. Irb.

<sup>107</sup> Terram promissionis in partibus Leodii inuenisti. *VMO, AASS*, 547 (prologus).

<sup>108</sup> Gesta sanctorum et sanctarum ab initio in ipsa terra brabantie tamquam in paradiso dei germinantium [...] Wenen, ÖNB,

die eigenlijk geen Brabantse was, kon hij als Luikse heilige toch onder de Brabantse *sancti* scharen, aangezien die streek tot het bisdom Luik behoorde. Christina was geboren in het Luikse Sint-Truiden of, waarschijnlijker, het Loonse Brustem.<sup>109</sup> Zij wordt in haar *vita* door Thomas van Cantimpré vooral met Loon verbonden (hij gaat uitvoerig in op haar contacten met graaf Lodewijk II van Loon), maar omdat Loon in de vijftiende eeuw niet meer als apart graafschap bestond, stond het Gielemans vrij haar voor Brabant te claimen. De samensteller van het legendarium werkte niet volgens zo'n prachtig uitgewerkte opzet als Gielemans, maar wist eveneens allemaal Brabantse heiligen, in het bijzonder leken, in één band te verzamelen. Ook hij schaarde Christina onder de Brabantse heiligen.

### **Brabantse heiligen en een heilig Brabant**

Het legendarium en het *Hagiologium* staan wat betreft hun thema niet op zichzelf. Ze passen in de context van de vijftiende-eeuwse belangstelling in Brabant voor de eigen geschiedenis, in het bijzonder de heiligheid van de regio en haar bewoners. Met het opgaan van het hertogdom in Bourgondië in 1430 ontstond de behoefte aan een geschiedschrijving waarin de eigenheid van de streek werd benadrukt.<sup>110</sup> Die eigenheid werd gekarakteriseerd als heiligheid. Al in de dertiende eeuw verbonden geschiedschrijvers de Karolingische dynastie met al haar heiligen middels genealogieën aan die van de Brabantse hertogen.<sup>111</sup> Het aanzienlijke aantal heiligen onder de laatsten werd in verschillende vijftiende-eeuwse geschriften bejubeld.<sup>112</sup> Nieuw was de nadruk op de heiligheid van de Brabantse *terra* zélf en haar heilige (niet tot de dynastie behorende) inwoners.<sup>113</sup> Vooral twee geschriften zijn in dit verband interessant, omdat enkele van de dertiende-eeuwse lekenheiligen er in voorkomen: *De laude Brabantiae* uit 1460–1462 (een tweede versie dateert uit 1467) en *Die alder excellenste cronyke van Brabant* uit circa 1498.

*De laude Brabantiae* is lange tijd onterecht toegeschreven aan Walter Bosch, een benedictijner monnik van Affligem.<sup>114</sup> Jaap Tigelaar beargumenteert dat de auteur een reguliere kanunnik was van een van de Brabantse kloosters van het Kapittel van Windesheim, vermoedelijk Korsendonk bij Turnhout.<sup>115</sup> De auteur verkeerde dus vermoedelijk in dezelfde

Ser. N. 12707, f. 11a. Elders beschreef ik al hoe Maria van Oignies transformeerde van Luikse 'parel' naar een heilige voorouder van de Brabanders: FOLKERTS, 'The Manuscript Transmission', 232–234.

109 Zie paragraaf 3.2.

110 Jaap TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd: Die alder excellenste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 98 (Hilversum:Verloren, 2006) 76.

111 Robert STEIN, *Politiek en historiografie: Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven: Peeters, 1994) 5–6.

112 Zie voor een overzicht van de Brabantse historiografie STEIN, *Politiek en historiografie*, passim; TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 72–77; JOSTES, *Die Historisering*, 220–247.

113 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 199.

114 Die identificatie van de auteur met Walter Bosch is geopperd door A[bert] AMPE, 'Walter Bosch, monnik van Affligem, en zijn twee bewerkingen van Jan van Boendales Brabantsche Yeesten', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 60 (1977) 3–84, en overgenomen in onder meer *Narrative Sources* 3.3, nr. 5007, en door mijzelf: FOLKERTS, 'The Manuscript Transmission', 234. Op basis van AMPE, 'Walter Bosch', 43, noot 59 beweerde ik zelfs dat het *Hagiologium Brabantinorum* als bron heeft gediend voor *De laude Brabantiae*, maar dat is onmogelijk gezien de datering van beide werken! Jostes heeft de publicaties van Tigelaar en Hazebrouck-Souche niet verwerkt, en gaat in haar dissertatie ook nog uit van het auteurschap van Walter Bosch. JOSTES, *Die Historisering*, 243–247.

115 TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 193–195.

kring als Johannes Gielemans. *De laude Brabantiae* bestaat uit twee delen. Het eerste is ingedeeld in negen hoofdstukken, naar de beginletters van het woord *Brabancia* en bevat tevens een proloog en epiloog. Elke letter staat voor een eigenschap of deugd die van toepassing is op Brabant (*beatus, regalis, antiqua, bona, audax, nobilis, caritativa, iusta* en *abundans*). Deze ‘etymologie’ was niet nieuw: ze is in meer bronnen vanaf de vijftiende eeuw teruggevonden.<sup>116</sup> De negen hoofdstukken bevatten veel exemplen, waarvoor het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré als voornaamste bron heeft gediend.<sup>117</sup> Het tweede deel bestaat in de eerste versie uit honderd hoofdstukken en een epiloog (in de tweede geactualiseerde versie uit 1467 ontbreken één hoofdstuk en de epiloog).<sup>118</sup> Deze hoofdstukken gaan over vele illustere vorsten en heiligen uit de geschiedenis van Brabant die de heiligheid van het territorium aantonen. Ze staan in chronologische volgorde van Clovis tot Filips de Goede. Uit het corpus van dertiende-eeuwse lekenheiligen zijn Maria van Oignies, Arnulf van Villers, Ida van Gorsleeuw, Ida van Nijvel en Lutgard van Tongeren met een of meer hoofdstukken vereerd. Walter van Bierbeek komt voor in het eerste deel, in het hoofdstuk over de eigenschap *nobilis*.<sup>119</sup>

*De laude Brabantiae* heeft als bron gediend voor *Die alder excellenste cronyke van Brabant* (hierna *Die cronyke*). Dit werk, dat enkel in gedrukte vorm bekend is, werd geschreven door een Antwerpse kloosterling van een zeer hervormingsgezinde orde, mogelijk een inwoner van het kartuizer klooster in Antwerpen.<sup>120</sup> De eerste druk verscheen in Antwerpen in 1498 (volgens de datering in het boek zelf), de herdrukken in 1512, 1518 en 1530.<sup>121</sup> *Die cronyke* bestaat uit twee delen. Het werk opent met een verhandeling over de geografie en de negen eigenschappen van Brabant. De auteur heeft voor het eerste deel rijkelijk geput uit de levensbeschrijvingen van vorsten en heiligen uit *De laude*. Hij voegde daar de levensbeschrijvingen van tien heiligen aan toe, waaronder die van Ida van Leuven.<sup>122</sup> Het exemplen over Walter van Bierbeek dat in *De laude* voorkwam in het hoofdstuk over de eigenschap *nobilis*, heeft hij verplaatst naar een hoofdstuk over ‘vele doorluchtige’ personen uit de streek.<sup>123</sup> Het tweede deel heeft het karakter van een kroniek die de geschiedenis van Brabant vertelt, van de schepping via Brabon, een nakomeling van de Trojanen, tot het hertogdom in de vijftiende eeuw. De genealogie van de Brabantse hertogen is gerepresenteerd in een schema op een groot uitvouwblad dat aan de druk is toegevoegd.<sup>124</sup> De vele Brabantse

<sup>116</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 65.

<sup>117</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 191.

<sup>118</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 187. De tweede versie is onder meer bewaard in handschrift Groningen, UB, 121, dat ik heb gebruikt.

<sup>119</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 80. Tigelaar veronderstelt hier dat de auteur van *De laude* het exemplen over Walter (Wouter) van Bierbeek aan het *Bonum universale* heeft ontleend, maar dat is niet correct. In zijn opsomming op pagina 191, noot 22 van exemplen uit het *Bonum universale* die als bron van de hoofdstukken over de negen eigenschappen dienden, noemt hij echter geen exemplen, dus ook niet dat van Walter van Bierbeek, bij het hoofdstuk over *nobilis*. Walter van Bierbeek komt voor in het *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach en wellicht was dat de bron.

<sup>120</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 156–162.

<sup>121</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 11 en 18.

<sup>122</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 79.

<sup>123</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 80. Het gaat om deel 1, hoofdstuk 34. Als voorbeeld voor dit hoofdstuk dienden de hoofdstukken 87 en 88 uit *De laude* (*De mulieribus sanctis* en *De illustribus viris*), maar daarin wordt Walter zoals gezegd niet genoemd.

<sup>124</sup> Ik ga hier niet in op de inhoud en de bijzonderheid van dit uitvouwblad, omdat het boek van Tigelaar daar geheel aan is gewijd.

heiligen die niet tot de afstammingslijn behoren, zoals de lekenheiligen uit de dertiende eeuw, staan eromheen vermeld.

*Die Cronyke* is behalve met het uitvouwblad verrijkt met een groot aantal houtsneden, waaronder afbeeldingen van Maria van Oignies, Ida van Nijvel, Ida van Gorsleeuw en Ida van Leuven. Voor verschillende heiligen is een aantal malen dezelfde houtsnede gebruikt. Maria van Oignies deelt haar afbeelding met de weduwe Oda van Amay, de moeder van Arnulf van Metz, en Ida van Boulogne, de moeder van Godfried van Bouillon. Zij waren alle drie gehuwd geweest en zijn gepresenteerd als oudere, wijze vrouwen met een opengeslagen boek (afb. 10). Voor Ida van Nijvel is dezelfde houtsnede gebruikt als voor de maagden Pharelt (Veerle) van Gent, Ermelindis van Meldert, Berlindis van Meerbeke, Reynoffel en Amalberga van Temse. Zij dragen eveneens een opengeslagen boek bij zich, maar hebben een onbedekt hoofd met lang haar (afb. 3, p. 69). Ida van Leuven en Ida van Gorsleeuw zijn beiden geportretteerd als non met een donker habijt, opengeslagen boek en (abdisen?)staf (afb. 9, p. 155).

In de geschiedvisie die uit *De laude* en *Die cronyke* naar voren komt, waren niet alleen de vorsten en heiligen die tot het vorstenhuis behoorden vertegenwoordigers van het heilige Brabant, maar ook allerlei heiligen die er geboren waren of er later gewoond hadden. Daardoor verschoof de aandacht van enkel het vorstenhuis naar het heilige land Brabant zelf. Het thema was, zoals we zagen, door Gielemans in het *Hagiologium Brabantinorum* kernachtig omschreven als *terra beata brabantia*. De auteur van *Die cronyke* kende het werk van Gielemans, maar het is onduidelijk of hij het als bron gebruikte.<sup>125</sup> Gielemans op zijn beurt liet zich mogelijk inspireren door *De laude*, maar uit vergelijking van de teksten is gebleken dat hij de heiligenlevens daaruit niet letterlijk overnam.<sup>126</sup> *De laude* was in ieder geval aanwezig in de bibliotheek van Rooklooster.<sup>127</sup>

Behalve het *Hagiologium* schreef Gielemans ook een werk met de titel *Historiologium Brabantinorum*. Hij stelde die collectie (in één band) samen in 1485–1487.<sup>128</sup> De titel die Gielemans zelf aan het werk gaf, is *Hystoriologus Brabantinorum*, terwijl het in de vroegzestiende-eeuwse catalogi van Rooklooster *Hystoria Iherosolimitana* werd genoemd.<sup>129</sup> Die titel misstaat niet, aangezien de eerste teksten betrekking hebben op de geschiedenis van Jeruzalem en pelgrimages naar het Heilige Land. Het handschrift vangt aan met een grote miniatuur met een afbeelding van Jeruzalem (f. 2v).<sup>130</sup> Na de teksten over het Heilige Land volgen allerlei historiografische werken, waaronder een *vita* van Karel de Grote en een verslag van de kroning van Maximiliaan in 1486 (door Gielemans allen als Brabantse hertogen gezien).<sup>131</sup> Vervolgens zijn allerlei bullen en brieven opgenomen. Aan het eind van het werk

125 Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, 78–79. Misschien heeft de auteur van *Die cronyke* de tien (ten opzichte van *De laude*) toegevoegde levensbeschrijvingen heiligen aan het *Sanctilogium* of het *Hagiologium* ontleend.

126 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 86, noot 30 en 203, noot 44.

127 Jaap Tigelaar, 'Roelants dood, Brabants lof', in: Bart BESAMUSCA en Jaap Tigelaar (red.), *Karolus Rex: Studies over de middeleeuwse verhaaltradities rond Karel de Grote*. Middelste eeuwse Studies en Bronnen 83 (Hilversum: Verloren, 2005) 37–50, aldaar 43.

128 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710 (1485–1487), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. Datering door HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 42.

129 HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 69.

130 Zie HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, afb. 11.

131 De historiografische teksten zijn uitgebreid beschreven in JOSTES, *Die Historisierung*, 280–285.



lijne monde niet ghebringē en conste  
nochtans wt groter begheerte en cō-  
stehy niet ghelaten misse te doene / en  
diewyle wert vthoont dat dye pngelē  
hē hielpē. Als die heplige bisscop So-  
nifacius na dachi. x. iaren dye kerche  
to Iosanen weerdichlick gheregeert  
hadde / en. xviij. iare it voirslepde cloof-  
ter tōser vrouwen cameren gode ghe-  
diēt hadde in groter heplichz bi nach-  
te en by dage so vtschiet hi vā eertrij-  
ke vol hepligher werckē. ende ontfick  
den loon der ewigher glorien. Amē.

**¶ Dat. xxv. Capittel Van sinte Ma-  
rien van Opgupes.**



**I**ndē vftijde te wetene oirētōg  
heerē iare. M. CC. so leefde een  
vrouwe vā wondlike en heplighen le-  
uene Maria vā Opgupes die vā pi-  
uele gheborē was vā rijken ouders  
Als si noch een kit was so plachse dyc  
wile te bedene op hare knien voir ha-  
er beddekē. En grote minne hadde si  
tot religiosen personē. Mer als si xij.  
iaren out was so deden hare ouders  
haer eenen ionghelinc trouwē. mer  
welckē sy nochtans in repnichz bleef  
want van alle vleyschelijker begerte  
verre sijnde / so waren si met malickā  
deren vbonden in gheestelijker liefde  
open god die grāch gaf dat si indē vie-  
re niet en verberren. en ē wyle tijt  
diēdē si dazerste mēschē by Apuele

**¶** Op een tijt voir dē goedē virdach  
so begōfse dye heplighē maeght met  
vele tranen en suchtinghen die passie  
ds liefs heeren te oefenē. so was dair  
ēē priester diese suetelich vmaēde dat  
si met silencien haer tranen bedwin-  
ghen soude Mer al so si schamel was  
begherēde in goed simpelz allē men-  
schē gehoorlam te sijnē. so achterlpet  
si te denckē op die mēschēit Christi op  
dat si hair tranen bedwinghē soude.  
en heerde hair totter godh; en mogēt  
hept gods. op dat si daer in vtroostu-  
ghe vindē mochte

**¶** Mer dair si dē vloet der tranē wēt  
houdē waēde daer wt quā eenē meer-  
derē vloet. Wāt doe si aenmercte hoe  
groot hi was dye om onsen wille so v-  
worpen wert so vniende weder haer  
droefhept vele tranen stortēde.

**¶** Haer biechvader ruychde. dat hy

heeft Gielemans, voorafgegaan door een eigen proloog, de *gesta* bijeengebracht van de voor Brabant belangrijke figuren Jacob van Vitry, Walter van Bierbeek, Bartholomeus van Tienen (de vader van Beatrijs van Nazareth, die later zelf ook in een klooster ging wonen), Johannes van Nijvel (onder meer biechtvader van begijnen) en Thomas van Cantimpré.<sup>132</sup> Hiervoor gebruikte hij onder andere de *vita* van Beatrijs van Nazareth (voor Bartholomeus) en het *Supplement* op de *vita* van Maria van Oignies (voor Jacob).<sup>133</sup> Het *Historiologium* eindigt met de epitafen van enkele Luikse bisschoppen. Dit laatste werk van Gielemans staat voornamelijk in het teken van de heldhaftige daden van de Brabantse vorsten en hun verdediging van het christendom (de kruistochtgedachte). Slechts de *gesta* van bovengenoemde religieuzen en geestelijken kunnen nog als hagiografisch worden bestempeld.

In het bestudeerde corpus van handschriften bevindt zich nog een ander verzamelhandschrift waarin Brabantse heiligen en Brabantse historiografie domineren. Het wordt noch door Hazebrouck-Souche noch door Tigelaar genoemd.<sup>134</sup> Het gaat om een manuscript dat thans in drie verschillende banden wordt bewaard in de Maurits Sabbebibliotheek te Leuven.<sup>135</sup> Het is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, een klooster van regulieren van Windesheim. Het wordt daar gelocaliseerd op grond van de banden en vanwege de gelijkenis met een ander handschrift, waarin de naam van het klooster wel is genoteerd.<sup>136</sup> Het bevat de *vita* van en een preek over Gertrudis van Nijvel, een preek over Gertrudis' moeder Iduberga en de *vita* van Berlindis van Meerbeke. Verder zijn erin opgenomen de *vita* van Maria van Oignies, het *Supplement* over haar en een excerpt (Boek XXX, hoofdstuk x) uit het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais over haar, alsmede de *vita*, *miracula* en het lofdicht over Ida van Nijvel. (Zie afb. 4, p. 84 en afb. 11 voor het incipit van de *vita* van Maria van Oignies en het excerpt over haar uit het *Speculum historiale*.) Behalve uit deze hagiografische teksten over Brabantse heilige vrouwen, bestaat het handschrift uit historiografie, namelijk een genealogie van Karel de Grote,<sup>137</sup> een genealogie van de hertogen van Lotharingen en Brabant en een genealogie van de koningen van Frankrijk,<sup>138</sup> een genealogisch overzicht (lijst) van de vorsten van Brabant en, ten slotte, het epitaaf van Hendrik II van Brabant. Verder bevat het handschrift een excerpt uit *De dignitate sedis Lateranensis ecclesiae*. Op het blad voorafgaand aan de teksten over Maria van Oignies (f. 72r) is een ingekleurde houtsnede ingeplakt waarop Maria is afgebeeld als een oude wijze vrouw, vergelijkbaar met de houtsnede uit *Die cronyke*. Zij draagt een opengeslagen boek waaruit zij onderwijst (te zien aan het retorische handge-

132 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710, f. 190r-201v

133 In bijlage 2 zijn de passages over Bartholomeus en Jacob, omdat ze zijn onttrokken aan de *vitae* van Beatrijs van Nazareth en het *Supplement* van Maria van Oignies, opgenomen in de lijst van handschriften.

134 Hazebrouck-Souche noemt wel een handschrift dat wat inhoud betreft in grote mate overeenstemt met het Leuvense handschrift dat ik hier behandel. Het gaat om handschrift Brussel, KB, 10953-55 (eerste helft vijftiende eeuw). HAZEBOUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 193, noot 2.

135 Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 19, 20 en 21 (vijftiende eeuw), waarschijnlijk uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, regulieren Windesheim. De contemporaine en moderne foliëring lopen door. Het eerste deel (handschrift 19) beslaat f. III + 1-63, het tweede deel (20) f. 64-133 + 145 (f. 134-144 ontbreken) en deel drie (21) f. 146-200.

136 Carlo DE CLERCQ, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique IV: Catalogue des manuscrits du Grand Séminaire de Malines* (Gembloers en Parijs: J. Ducolot en Société d'édition *Les belles lettres*, 1937) 58.

137 Geïdentificeerd als *Narrative Sources* 3.3, nr. G022.

138 Geïdentificeerd als *Narrative Sources* 3.3, nr. G021, waarin deze twee teksten zijn samengetrokken.



**E**x speculo hystoricali. libro. xxxvj. caplm decimu  
**A**nno ab incarnatione dñi millefimo. et. xviij.  
 se et admirabilis vite maria de oegmies in  
 epatu leodiensi obiit. cuius vita magi jacobus  
 de vitriaco diligenter conscripsit. Hic etenim jacobus  
 in villa prope parisius que dicitur argentoliu presbi  
 ter perrodialis. postea vero seculare vitam relinquens  
 in monasterio de oegmies factus est canonicus regu  
 laris. Cuius itidem prochie cura cu ei ommissa esset.  
 eidem marie in eade prochia conuersum propter vite  
 ipsius sature valde familiaris effectus est. Cui etiam  
 illa specialem vt fertur gram oroiibus suis impetrauit  
 Unde et ipse cruce contra albigeneses in franria pdi  
 cans eloqui suauitate atqz dulcedine multos et inu  
 merabiles ad signu crucis accipiendu puocauit. Po  
 stea vero factus est opus acconensis. et inde translat  
 auctoritate aplica factus est epus ruscilanus sedis  
 apostolice cardinalis. Tandem ex vita presenti migras  
 sent corpus suu apud oegmies deferri. et in eadem  
 ecclesia in qua illa quonda et dilecta sepulta fuerat  
 sepeliri. Hic etiam volumen vnu aliud confert i q  
 mltia de naturis reru precipue de mirabilib que in  
 transmarinis ptiis reperiuntur inseruit. Sed et cu  
 vita pde maria de sanctis mulierib q tpre suo in  
 ptiis leodiensiu habudabat mltia bona scribit. et earu  
 detractores acriter reprehendit. ac venerabili tholosano  
 epo fulconi loquens ita dicit. **P**recepit dñs discipul d

baar), waarbij de hand van God boven haar hoofd erop duidt dat haar woorden door hem zijn ingegeven (afb. 12, p. 186).

Voorafgaand aan de *vita* van Gertrudis is een genealogisch schema opgenomen met de verwanten van Gertrudis (f. I, ingevoegd vóór f. 1). Op de versozijde van f. I bevindt zich een excerpt uit het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais over Gertrudis.<sup>139</sup> Het genealogische schema is in exact dezelfde vorm (qua opmaak en inhoud) te vinden aan het einde van de *vita* van Gertrudis op f. 49 én in een ander handschrift uit 1442 uit Rooklooster.<sup>140</sup> Zelfs het excerpt uit het *Speculum historiale* op de versozijde van het schema op f. I vinden we terug op de verso-zijde van het schema in het handschrift uit Rooklooster.<sup>141</sup> Dit laatste handschrift bevat, behalve de *vita* van Gertrudis van Nijvel (die ook hier op het schema volgt) de *vitae* van enkele universele heiligen zoals Catharina van Alexandrië en Barbara van Nicomedia, de *vita* van de vrome vrouw Margaretha van Ieper en de *vitae* van een aantal Brabantse heiligen: Aldegundis van Maubeuge, Waldetrudis van Bergen en Raineldis van Saintes. Het schema is ongetwijfeld uitgewisseld tussen Korsendonk en Rooklooster en wellicht bestaan er meer kopieën. In het schema staat het geslacht van de Pippiniden (later Karolingen), waartoe Gertrudis behoorde, centraal. De sleutelrol in de afstammingslijn is weggelegd voor Gertrudis' zuster Begga, die de grootmoeder was van Karel Martel, de bastaardzoon van haar zoon Pippijn van Herstal. Gertrudis zelf wordt als de centrale heilige gepresenteerd: evenals het *Hagiologium Brabantinorum* opent het handschrift met haar *vita*.<sup>142</sup> De samensteller van het handschrift brengt hiermee de rol van vrouwelijke heiligen in de geschiedenis van Brabant voor het voetlicht. Die wordt nog eens benadrukt doordat naast de genealogieën hagiografische teksten over alleen *vrouwelijke* Brabantse heiligen zijn opgenomen. Bijzonder is dat Maria van Oignies en Ida van Nijvel als 'jonge' dertiende-eeuwse heiligen zonder verwantschapsbanden met de oude dynastie een plek hebben gekregen in het handschrift.

Dertiende-eeuwse lekenheiligen die in Brabant waren geboren of leefden, dienden in een deel van de Brabantse historiografie dus als representanten of dragers van de heiligheid van het hertogdom. Een laatste voorbeeld illustreert dit. Het betreft een tekening in een handschrift van de hand van Gielis van der Hecken uit Zevenborren, (wederom) een klooster van regulieren van Windesheim.<sup>143</sup> Het dateert uit de eerste helft van de zestiende eeuw en is bekend onder de titel *Labyrinthi*. Die naam ontleent het aan de 33 ingewikkelde tekeningen met uiteenlopende bijbelse en allegorische figuren die spirituele thema's verbeelden. Na de dood van Gielis in 1538 zijn aan het begin van het werk en op de versozij-

<sup>139</sup> Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 19, f. Iv: Ex speculo hystoriali. Inc.: POst focam imperauit heraclijs qui romano potitus imperio... Expl.: ...Anno constantis .xxj. obijt sancta gertrudis nyuellensis. Ik heb het excerpt nog niet kunnen identificeren.

<sup>140</sup> Brussel, KB, 8751-60, f. 2r (veertiende eeuw en 1442), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.

<sup>141</sup> Brussel, KB, 8751-60, f. 2v: Ex speculo hystoriali. Inc.: POst focam imperauit heraclijs qui romano potitus imperio... Expl.: ...Anno constantis xxj<sup>o</sup> obijt sancta gertrudis nyuellensis.

<sup>142</sup> Hazebrouck-Souche toont aan dat in het werk van Gielemans Gertrudis in plaats van Begga fungeert als spil in een geconstrueerde keten die de verschillende dynastieën met elkaar verbindt. HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 129, 134-135, schema op 137 en 200.

<sup>143</sup> Handschrift Oxford, BL Douce 373 (eerste helft zestiende eeuw, voor 1538), uit Zevenborren nabij Brussel, regulieren Windesheim. Kees Schepers (Universiteit Antwerpen), die het handschrift onderzoekt, wees mij op het bestaan van de tekening en bezorgde mij daar bovendien delen van, waarvoor ik hem op deze plaats nogmaals mijn hartelijke dank betuig.

den van de tekeningen Middelnederlandse en Latijnse verzen geschreven waarin de voorstellingen worden geduid.<sup>144</sup> In de tekeningen zelf staan tekstblokken en banderollen met toelichtingen. Het boek was bedoeld voor onderricht aan novicen in het klooster.<sup>145</sup> Een tekening (de laatste) valt uit de toon. Het betreft een schematische voorstelling van Brussel.<sup>146</sup> Rondom deze ‘plattegrond’ staan tien heilige mannen die in verband gebracht kunnen worden met de stad of met kloosters in haar omgeving, namelijk Villers en de kloosters in het Zoniënwood. Een van de afgebeelde personen is Arnulf van Villers, door zijn baard herkenbaar als lekenbroeder. In het middelpunt van de tekening staan twee vrouwen. Het zijn Gudila van Brussel en Juliana van Cornillon, die in Villers is begraven. Zij houden samen een monstrans vast, hetgeen in het geval van Juliana verwijst naar haar rol in de goedkeuring van het feest van Sacramentsdag. De lof van Brabant is op deze tekening versmald tot die van Brussel. Het klooster Zevenborren van Gielis van der Hecken lag evenals Rookklooster en Groenendaal (het klooster van Jan van Ruusbroec, die eveneens op de tekening is afgebeeld)<sup>147</sup> in het Zoniënwood bij Brussel.

De verheerlijking van het heilige land Brabant en zijn inwoners was een onderwerp waarmee vooral regulieren uit Brabantse kloosters van het Kapittel van Windesheim, zoals Korsendonk, Rookklooster en Zevenborren, zich bezighielden. Zij propageerden een, in de woorden van Tigelaar, ‘religieus-nationaal zelfbewustzijn’.<sup>148</sup> De anonieme auteur van *De laude Brabantiae*, Johannes Gielemans en Gielis van der Hecken waren alle drie regulieren uit die kloosters. Anoniem vervaardigde handschriften met dezelfde rode draad, zoals het hier behandelde Leuvense handschrift uit Heer-Izaakbos, kunnen eveneens met de kring van Brabantse Windesheimers worden verbonden. Het lijkt erop dat zij in de tweede helft van de vijftiende eeuw de rol van de geschiedschrijvers aan het hertogelijke hof overnamen. Na het opgaan van Brabant in Bourgondië in 1430 was het hof verdwenen en daarmee ook de omgeving waarin de geschiedschrijvers van de oudere Brabantse historiografie werkten.<sup>149</sup> De kloosters in het Zoniënwood bij Brussel waren in het verleden door de hertogen van Brabant begunstigd met schenkingen en privileges.<sup>150</sup> Rookklooster was ontstaan op de plek die hertogin Johanna van Brabant aan drie geestelijken had geschonken om daar een kluizenaarsgemeenschap te stichten.<sup>151</sup> De eerste prior was Willem Daneels geweest, wiens familieleden ambten bekleedden aan het hertogelijke hof. Johannes Gielemans was via de vrouwelijke lijn eveneens verwant aan het geslacht Daneels.<sup>152</sup> De regulie-

<sup>144</sup> M.W. EVANS, ‘The Labyrinth of Giles van der Hecken’, in: J.B. TRAPP (red.), *Manuscripts in the fifty years after the invention of printing: Some papers read at a colloquium at the Warburg Institute on 12-13 March 1982* (Londen: The Warburg Institute, 1983) 34-41 en afb. 11-16, aldaar 35 en 39.

<sup>145</sup> EVANS, ‘The Labyrinth’, 39-40.

<sup>146</sup> EVANS, ‘The Labyrinth’, afb. 13.

<sup>147</sup> Een afbeelding van Jan van Ruusbroec op de tekening van Brussel in de *Labyrinthi* is afgedrukt in HOGENELST en VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld*, 63.

<sup>148</sup> TIGELAAR, *Brabants historie ontvouwd*, 80 en 165. Hazebrouck-Souche spreekt van *patriotisme*, gebaseerd op een collectieve en territoriale Brabantse heiligheid. HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 245 en 257. Jostes gebruikt het woord *Territorialbewußtsein*. JOSTES, *Die Historisierung*, 249.

<sup>149</sup> JOSTES, *Die Historisierung*, 248-249.

<sup>150</sup> JOSTES, *Die Historisierung*, 248.

<sup>151</sup> HANNO WIJSMAN, *Handschriften voor het hertogdom: De mooiste verluchte manuscripten van Brabantse hertogen, edellieden, kloosterlingen en stedelingen* (Alphen aan de Maas: Veerhuis, 2006) 114.

<sup>152</sup> VAN LOENEN, ‘Johannes Gielemans’, 139; HENDRIX, ‘Gielemans’, 318.

ren in het Zoniënwood hadden dus een band met de hertogen en dat is wellicht een van de redenen waarom zij zich met de geschiedschrijving van Brabant en de hertogelijke dynastie bezighielden. Wel gaven zij daaraan een andere invulling door niet (enkel) de dynastie te legitimeren maar bij de verheerlijking van Brabant ook allerlei niet-vorstelijke heiligen van eigen bodem in te zetten.<sup>153</sup> Met andere woorden: het grondgebied was voor hun belangrijker dan het vorstenhuis.

In de tweede helft van deze paragraaf is de naam van Christina Mirabilis niet gevallen. In de eerder besproken handschriften uit Rooklooster blijkt zij echter aantoonbaar als een Brabantse heilige geadopteerd te zijn. Brabant viel onder het bisdom Luik en daarmee was de opname van Christina onder de Brabants-Luikse lekenheiligen, waarmee zij ook op het spirituele vlak veel gemeen had, een goed te rechtvaardigen keuze. We kunnen bovendien concluderen dat de regulieren van Rooklooster hen beschouwden als één groep (binnen een grotere groep van Brabantse heiligen). Gielemans plaatste de dertiende-eeuwse vrome vrouwen bij elkaar in zijn *Hagiologium* (de monniken en lekenbroeders nam hij later op in zijn *Novale Sanctorum*).<sup>154</sup> In zijn *Sanctilogium* zette hij de verkorte *vitae* van Lutgard van Tongeren, Maria van Oignies, Ida van Nijvel en Arnulf van Villers achter elkaar (Christina's leven stond verderop, op een nu verloren gegaan folio).<sup>155</sup> De samensteller van het legendarium uit Rooklooster bracht Maria, Arnulf en Christina eveneens in één band bijeen. Kortom, de regulieren van Rooklooster eigenden zich Christina toe als een lekenheilige van eigen Brabantse bodem.

### 4.3 Nieuwe heiligen voor vijftiende-eeuwse devoten

#### *Collecties van nieuwe heiligen*

De *vita* van Christina Mirabilis bevindt zich in zeer divers samengestelde handschriften, waarvan er in de voorgaande paragrafen enkele de revue zijn gepasseerd: een *memoria*-handschrift uit Villers (paragraaf 3.4), twee *legendaria* met enkel vrouwelijke heiligen uit huizen van broeders van het gemene leven (paragraaf 4.1) en twee *legendaria* met Brabantse heiligen uit Rooklooster (paragraaf 4.2). In deze paragraaf komt een ander type verzameling aan de orde, namelijk collecties van teksten over 'nieuwe' heiligen. In verschillende exemplaren treffen we de *vita* van Christina aan. Met nieuwe heiligen worden, als gezegd, heiligen bedoeld die de nieuwe vroomheidsbewegingen vanaf ongeveer de twaalfde eeuw representeren. Voor hun tijdgenoten waren zij levende heiligen, maar aangezien tussen de dertiende-eeuwse lekenheiligen en de vijftiende-eeuwse lezers van hun *vitae* een verschil van twee eeuwen zit, wordt die benaming hier niet gebruikt. In het eerste deel van deze paragraaf wordt een aantal voorbeelden gegeven van collecties van nieuwe heiligen

<sup>153</sup> Jostes stelt dat Gielemans, in plaats van de verheerlijking en legitimering van de dynastie, de verheerlijking van Brabant tot doel had en de (heiligen uit) de hertogelijke dynastie daarvoor gebruikte. JOSTES, *Die Historisierung*, 278.

<sup>154</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 214r-241v (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Novale Sanctorum* I. Het gaat om de beknopte *vitae* van diverse monniken zonder priesterwijding en lekenbroeders uit Villers als onderdeel van de *Gesta sanctorum Villariensium*. Zie paragraaf 3.1 en 2.3, noot 191.

<sup>155</sup> Zie paragraaf 3.1, noot 8.



om te demonstreren dat het type in het bestudeerde corpus veel voorkomt. In het tweede deel komt één handschrift met de *vita* van Christina uitvoerig aan bod. Het is afkomstig uit het kartuizer klooster Beatusberg en bevat tevens het heiligenleven van Arnulf van Villers en een unieke verkorte versie van de *vita* van Maria van Oignies.

### *Het Novale Sanctorum*

Terwijl Johannes Gielemans Christina en de andere dertiende-eeuwse Luikse vrome vrouwen in zijn *Hagiologium Brabantinorum* presenteerde als Brabantse heiligen en inzette als instrument voor de lof van Brabant, behandelde hij de dertiende-eeuwse Brabantse lekenbroeders en monniken (uit Villers) in zijn *Novale Sanctorum* als ‘nieuwe’ heiligen. De twee werken van Gielemans sluiten nauw op elkaar aan. Het *Novale Sanctorum* (1483–1485) bestaat evenals het *Hagiologium* (1476–1483) uit twee delen.<sup>156</sup> In het *Hagiologium* nam hij heiligen op die hadden geleefd tot in de dertiende eeuw. In het *Novale Sanctorum* besprak hij heiligen die leefden vanaf circa 1300 tot in zijn eigen tijd. Net als in het *Hagiologium* (en later in het *Historiologium*) spreekt uit de inhoud van het *Novale Sanctorum* een voorkeur voor regionale geschiedenis en regionale heiligen. Zo zijn buiten de al genoemde lekenbroeders en monniken van Villers ook Catharina van Vrouwenpark, Elisabeth van Wans en Elisabeth van Spalbeek opgenomen. (Men zou die overigens verwachten tussen de andere twaalfde- en dertiende-eeuwse Luikse vrome vrouwen in het *Hagiologium*.) *Novale Sanctorum* betekent, gezien Gielemans’ aanhaling in de proloog van de bijbelse woorden *Novate vobis novale* (‘Ontgin nieuw land’), ‘nieuwe akker van heiligen’, maar Hazebrouck-Souche en Jostes beargumenteren dat die titel dient te worden opgevat als ‘akker van nieuwe heiligen’, omdat braakliggende grond nieuwe vruchten oplevert.<sup>157</sup> In de proloog van het tweede deel legt hij uit om welke reden hij een verzameling van recente heiligen vervaardigde: van hoe nader in de tijd de stemmen klinken, hoe beter ze de zielen aansporen tot imitatie.<sup>158</sup> In het *Hagiologium* redeneerde hij op dezelfde manier: het is niet nodig verder weg te zoeken naar verlichtende voorbeelden, want ze zijn dichtbij, in eigen land, te vinden.<sup>159</sup>

De proloog van het tweede deel van het *Novale Sanctorum* is, in tegenstelling tot de proloog van het eerste deel en van beide delen van het *Hagiologium*, niet geheel van Gielemans zelf (het zojuist genoemde citaat wel). Hij nam een groot deel over uit de proloog van het *Speculum exemplorum*, een werk van een onbekende auteur dat in 1481 in Deventer werd gedrukt.<sup>160</sup> De proloog van dat werk – en in navolging daarvan de proloog van Gielemans – is gericht aan predikers. Gielemans moedigt hen aan de exempelen van de heiligen te gebrui-

<sup>156</sup> Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708 en 12709 (1483–1485), uit Rooklooster, regulieren Windesheim.

<sup>157</sup> ‘Le chanoine joue explicitement sur cette richesse sémantique dans l’expression “*Novate vobis Novale*”: “En effet, comme si le Seigneur nous disait à nous pécheurs cette parole de Jérémie IV et aussi d’Osée X: “Défrichez-vous un champ nouveau”...” Si l’on veut rendre le jeu de mots, la véritable traduction du *Novale Sanctorum* serait donc le *champ des saints modernes*.” HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 68. ‘Dies bedeutet in der Auslegung des Johannes Gielemans, daß die Taten der jüngeren Heiligen vielfältige Erquickung und Erbauung zu bieten haben.’ JOSTES, *Die Historisierung*, 199.

<sup>158</sup> ‘Que quanto de propinquo sonant tanto animos ardentius ad imitandum incitant. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12709, f. IIIr.

<sup>159</sup> Ita vt non opus esse videatur aliorum locorum opera lucida requirere sanctorum cum sufficiat lumen tuorum. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. Ir.

<sup>160</sup> JOSTES, *Die Historisierung*, 201vv. Beide prologen zijn ter vergelijking uitgegeven door Jostes op p. 767–771. Hazebrouck-Souche zegt hierover niets bij de bespreking van dit deel van de proloog en zal het *Speculum exemplorum* niet hebben gekend. HAZEBROUCK-SOUCHE, *Spiritualité, sainteté*, 77–78.

ken in hun prediking. Hij voegt daaraan toe dat zijn werk ook tijdens collaties kan worden gebruikt.<sup>161</sup> Gielemans plaatst zijn werk dus in de traditie van de exempelliteratuur. Zijn nieuwe heiligen zijn modellen waarnaar zijn broeders zich kunnen richten tijdens het proces van voortdurende bekering. De teksten die hij opnam handelen over uiteenlopende personen en beslaan tevens uiteenlopende genres. Zo bevat het *Novale Sanctorum* de heiligenlevens van onder meer Lidwina van Schiedam, Vincent Ferrer, Catharina van Siena en Geert Grote, alsmede *miracula*, pauselijke bullen en kronieken (zoals het *Primordiale monasterii Rubee Vallis*, de door Gielemans zelf geschreven kroniek van Rooklooster, de kroniek van het Windesheimer klooster Groenendaal en, zoals boven vermeld, de *Gesta sanctorum Villariensium*). Gielemans beschouwde ook niet-gecanoniseerde heiligen en zelfs 'gewone' vrome personen die helemaal geen wonderen hadden verricht als voorbeelden voor zijn lezers.<sup>162</sup>

Gielemans verlegt in het *Novale Sanctorum* zijn aandacht van de regionale heiligheid (die hij centraal stelde in het *Hagiologium*) naar de laat-middeleeuwse, 'nieuwe' spiritualiteit. Daaronder vallen de hervormingsgezinde nieuwe (bedel)orden, de mystieke vroomheid van de dertiende en veertiende eeuw, de moderne devotie vanaf de late veertiende en de observatiebeweging van de vijftiende eeuw. Alle hebben wortels in vroegere eeuwen. Gedurende de middeleeuwen volgden hervormingsbewegingen elkaar op. Ze grepen alle terug op de *vita apostolica* en het leven in de eerste christelijke gemeenten. De vernieuwingsbewegingen en de nieuwe orden brachten hun eigen heiligen voort, zoals de franciscaner heiligen Franciscus en Clara van Assisi en Antonius van Padua en de dominicaner heiligen Dominicus Guzman, Catharina van Siena en Vincent Ferrer. Zij zijn de *sanctis modernis*, een benaming die Gielemans niet letterlijk gebruikte, maar die Jacob van Vitry in de proloog van de *vita* van Maria van Oignies aanwendde voor contemporaine of levende heiligen, de tegenhangers van de oude martelaren en woestijnvaders.<sup>163</sup> Volgens Thomas Kock plaatste Gielemans in het *Novale Sanctorum* de moderne devoten welbewust in de traditie van andere hervormingsgezinde bewegingen en hun heiligen.<sup>164</sup> Niet alleen nam hij *vita* op van de 'voorvaders' van de moderne devotie, Geert Grote en Florens Radewijns, maar ook, in het *Primordiale*, levensbeschrijvingen van de eerste bewoners van zijn eigen gemeenschap Rooklooster. Door het *Primordiale* in het *Novale Sanctorum* te incorporeren, zette hij de regulieren van zijn klooster in de (heilshistorische) lijn van de nieuwe heiligen. Hij stelde hen evenals die heiligen tot voorbeeld aan de lezers. De waardering voor contemporaine devote personen van de eigen orde of de eigen gemeenschap is ook te vinden in het werk van andere moderne devoten, zoals Henricus Pomerius, die onder meer de levensbeschrijving van Jan van Ruusbroec schreef, Thomas van Kempen en Johannes Busch.<sup>165</sup>

Vanaf het midden van de dertiende eeuw werden in *legendaria* steeds vaker heiligen uit

161 Sis licet doctor theologus non vereare aliquando preclara gesta virtuosorum collationi tue aut materie predicandi inserere. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12709, f. IIIr. De tekst van Gielemans luidt op dit punt anders dan de tekst van het *Speculum exemplorum*. Zie JOSTES, *Die Historisierung*, 203.

162 JOSTES, *Die Historisierung*, 208–209.

163 Sanctis modernis in diebus nostris. *VMO, AASS*, 549 (prologus).

164 Thomas KOCK, 'Selbstvergewisserung und Memoria in der Devotio moderna: Die Traditions-codices der brabantischen Augustiner-Chorherrenstifte', in: Werner VERBEKE, Ludo MILIS en Jean GOOSSENS (red.), *Medieval narrative sources: A gateway into the medieval mind*. Mediaevalia Lovaniensia: Series I, Studia 34 (Leuven: Leuven University Press, 2005) 181–204, aldaar 199.

165 JOSTES, *Die Historisierung*, 316–317.



recente perioden en nieuwe orden opgenomen. In het bestudeerde corpus zijn behalve het *Novale Sanctorum* nog meer collecties met *vitae* van nieuwe heiligen te vinden. Het werk van Gielemans is uitzonderlijk omdat hij de modellen van heiligheid uit de nieuwe vroomheidsbewegingen zo uitgesproken thematiseert. Om die reden vormt het *Novale Sanctorum* een goed uitgangspunt voor de bestudering van andere handschriften met (voornamelijk) nieuwe heiligen. Uit het corpus worden hieronder vier voorbeelden uit de ruime vijftiende eeuw gegeven, op volgorde van hun huidige bewaarplaats. Nog eens drie vijftiende-eeuwse handschriften met nieuwe heiligen bevatten de *vita* van Christina Mirabilis. Bij alle exemplaren gaat het om Latijnse handschriften uit de lange vijftiende eeuw (circa 1375–1525). Alleen het eerste is een legendarium, de overige manuscripten zijn verzamelingen van heiligenlevens en uiteenlopende theologische geschriften.

### *Handschriften met vitae van nieuwe heiligen*

In de bibliotheek van de Bollandisten in Brussel bevindt zich een handschrift uit 1413 van onbekende herkomst.<sup>166</sup> Het werd eerder op basis van het bindwerk en een bibliotheeksignatuur toegeschreven aan de cisterciënzers van Aduard.<sup>167</sup> Die toeschrijving is incorrect, aangezien het bindwerk zeventiende-eeuws is en de signatuur verwijst naar een veilingcatalogus uit 1607.<sup>168</sup> Het penwerk in de marges wijst veeleer op een herkomst uit de oostelijke Nederlanden, misschien de IJsselstreek.<sup>169</sup> Het bestaat uit twee codicologische eenheden, die door dezelfde hand zijn vervaardigd. Alle teksten zijn in een inhoudsopgave op f. II opgenomen, hoewel de laatste titel (*Vita sancti anthonii fratris minoris*) in een ander schrift is geschreven dan de overige titels. Bovenaan de bladen staan in rubriek ‘kopteksten’, dat wil zeggen verkorte titels van de betreffende *vitae*, die het opzoeken vergemakkelijken. De marker heeft zich op het laatst vergist: boven de *vita* van Antonius van Padua staat de naam van Franciscus, wiens heiligenleven eraan vooraf gaat. Vermoedelijk heeft de schrijver van de inhoudsopgave daardoor de *vita* van Antonius over het hoofd gezien. Een latere corrector heeft op enkele bladen nog met loodstift de naam van Franciscus vervangen door die van Antonius. Al met al is het een samenhangende en goed gestructureerde codex.

De eerste codicologische eenheid, waaraan het jaartal 1413 is ontleend, bevat de *vitae* van Maria van Oignies, Elisabeth van Thüringen, Margaretha Contracta van Maagdenburg (‘kreupele Margriet’) en Angela van Foligno. Al deze vier vrouwen waren nieuwe heiligen: zij leefden in de (ruime) dertiende eeuw en waren representanten van de nieuwe vroomheidsbewegingen in de Nederlanden, het Duitse Rijk en Italië. Margaretha van Maagden-

<sup>166</sup> Brussel, Bollandisten, 398 (1413), herkomst onbekend. Uit het tweede blad is bovenaan een rechthoekig stuk geknipt. Ik vermoed dat daar een eigendomskenmerk stond. Er is nog een stok van een letter te zien. Op f. 88r staat: Explicit vita mirabilis margarete virginis excellentissime. precordialis et carissime mee anno domini m<sup>o</sup>cccc<sup>o</sup>xxij<sup>o</sup> In prefesto beati petri apostoli ad Vincula.

<sup>167</sup> M. COENS, ‘Les manuscrits de Corneille Duyn donnés jadis a Héribert Rosweyde et conservés actuellement a Bruxelles’, *Analecta Bollandiana* 77 (1959) 108–134.

<sup>168</sup> Jos M.M. HERMANS, ‘Handschriften van Aa tot Zenne’, in: Anny RAMAN en Eugène MANNING (red.), *Miscellanea Martin Wittek: Album de codicologie et de paléographie offert à Martin Wittek* (Leuven: Peeters, 1993) 213–226, aldaar 216 noot 14.

<sup>169</sup> Ik heb het penwerk vergeleken met afbeeldingen in *Kriezels* en zie een overeenkomst met penwerk uit de IJsselstreek (pareltjes die verticale lijnen verbinden) en met oostelijk penwerk (bolletjes op pareltjes). Anne S. KORTEWEG (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1992) 119–120 en 130–131.

burg (circa 1200–circa 1250) leefde evenals Maria van Oignies als recluse en gaf vanuit haar cel spiritueel advies aan mannen en vrouwen die haar bezochten. Doordat zij kreupel was, leed zij als een martelares. Haar leven is opgetekend door haar biechtvader, een dominicaan genaamd Johannes.<sup>170</sup> Elisabeth van Thüringen (1207–1231) werd op twintigjarige leeftijd weduwe van landgraaf Lodewijk IV van Thüringen. Zij liet zich inspireren door Franciscus' charitatieve idealen en zette zich in om de nood van armen en zieken te lenigen. Zij stichtte een hospitaal bij de Wartburg, waarvan de kapel aan Franciscus werd gewijd.<sup>171</sup> Al tijdens haar huwelijk zwoer zij gehoorzaamheid aan haar biechtvader Conradus van Marburg, die evenals zichzelf niet aan een bepaalde orde was verbonden. Verschillende auteurs hebben haar *vita* geschreven. De versie in het Brusselse handschrift is die van de dominicaan Theodorik van Apolda (BHL 2496). Angela van Foligno (circa 1248–1309) was verbonden aan de derde orde van Sint-Franciscus. Zij bekeerde zich na een wereldlijk leven en stelde zich onder toezicht van de franciscaner biechtvader Arnold, die haar visioenen optekende in het *Memoriale* (overigens is dat een andere tekst dan de *vita*, BHL 0456, in het Brusselse handschrift). Zij schreef ook zelf spirituele geschriften waarin zij haar franciscaner broeders aanmoedigde. Maria, Margaretha, Elisabeth en Angela waren alle vier ascetes die totale onthechting bereikten door hun extreme lijden en vasten. Andere overeenkomsten zijn dat Maria, Elisabeth en Angela gehuwd zijn geweest en dat Maria, Elisabeth en Margaretha niet in een klooster zijn getreden (Angela was een tertiarius).

De tweede codicologische eenheid in het handschrift bestaat uit *vitae* van vier mannelijke heiligen. Deze eenheid is zoals gezegd door dezelfde hand geschreven als de eerste en bevat de *vitae* van bisschop Martinus van Tours (vervat in enkele brieven), de twaalfde-eeuwse Ierse aartsbisschop Malachias van Connor, Franciscus van Assisi en de franciscaner monnik Antonius van Padua. Deze mannelijke heiligen vormden als het ware de tegenhangers van de vrouwen in de eerste eenheid. Op Martinus na kunnen zij eveneens tot de nieuwe vroomheidsbewegingen worden gerekend. Malachias behoorde weliswaar niet tot een van de nieuwe ordenen maar hij was wel een hervormer en goede vriend van Bernard van Clairvaux, die zijn *vita* schreef.

Het Brusselse handschrift is gecomponeerd als een tweeluik van vrouwelijke en mannelijke nieuwe heiligen en vormt een zeer coherent geheel. Net als in het legendarium uit Rooklooster doorbreekt echter één universele, in de Nederlanden zeer populaire heilige de rode draad van de collectie (Nicolaas respectievelijk Martinus). Een tweede overeenkomst – van geheel andere aard – tussen het Brusselse handschrift en het legendarium uit Rooklooster is dat bij de *vita* van Maria van Oignies diverse marginale aantekeningen zijn geplaatst. Het gaat over het algemeen om steekwoorden die de op die plaats behandelde deugd van de heilige samenvatten, zoals *nota patientia magna*, *Nota de abstinentia eius* en *de taciturnitate*.<sup>172</sup> Ze wijzen uit dat de *vita* intensief werd gelezen.

<sup>170</sup> Zie voor haar leven MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 148–173.

<sup>171</sup> Anja PETRAKOPOULOS, 'Sanctity and Motherhood: Elizabeth of Thuringia', in: Anneke B. MULDER-BAKKER (red.), *Sanctity and Motherhood: Essays on Holy Mothers in the Middle Ages*. Garland Medieval Casebooks 14 (New York en Londen: Garland Publishing, 1995) 259–296, aldaar 264.

<sup>172</sup> Brussel, Bollandisten, 398, f. 4v, 6r en 10r. De afkortingen zijn hier stilzwijgend opgelost.

Het tweede voorbeeld is een in Rooklooster vervaardigd handschrift uit 1409.<sup>173</sup> De eerste codicologische eenheid bevat de *vita* van Angela van Foligno (f. 1-79; de laatste twee bladen zijn leeg). Aan het eind van deze *vita* geeft de kopiist niet alleen de datum van afschrijven maar ook zijn naam: Arnold Cortte.<sup>174</sup> Hij was vermoedelijk bibliothecaris van Rooklooster, aangezien van zijn hand bezitterskenmerken in diverse handschriften uit Rooklooster zijn gevonden.<sup>175</sup> De tweede codicologische eenheid is eveneens van zijn hand en bevat twee heiligenlevens (f. 80-111; de laatste twee bladen zijn leeg). Het eerste is de *vita* van de minderbroeder Rogerus door Raimundus Petri (BHL 7289). Het tweede is de *vita* van Elisabeth van Spalbeek, die in de titel *sanctimonialis* [non] *in Erkenrode* wordt genoemd, wat zij eigenlijk niet was. De overige teksten in het handschrift zijn geen heiligenlevens maar theologische werken. De derde codicologische eenheid (f. 112-146) bevat het *Soliloquium dilectionis de arra anime* van Hugo van Sint-Victor, de *Liber secundus soliloquiorum* van Isidorus van Sevilla, excerpten uit de *Collationes* van Johannes Cassianus en excerpten uit de preken over Ezechiël van Gregorius de Grote. De vierde en laatste eenheid (f. 147-161) bevat excerpten uit de *Confessiones* van Augustinus en een merkwaardige alfabetische woordenlijst op rasuur (dat wil zeggen over een weggekraste eerder geschreven tekst heen) met werkwoorden zoals, op f. 158v, *flere, facere, fugere, fructificare, fieri* en *flagellare*. Achter sommige woorden staat een nummer, maar het is onduidelijk waarnaar die nummers verwijzen. Ze duiden niet een folionummer in dit handschrift aan, want veel van de nummers zijn daarvoor te hoog. De inhoudsopgave bevat niet alle teksten: de *vita* van Angela wordt niet genoemd, evenals de laatste teksten van Gregorius de Grote en Augustinus. De maker van de inhoudsopgave was zich er wel van bewust dat hij de titel van de *vita* van Angela oversloeg, want hij schreef '20' achter de titel *Vita Rogerij fratris minoris*, de tweede tekst in het handschrift.

Een derde handschrift met *vitae* van nieuwe heiligen is een handschrift uit het cisterciënzer klooster Mariënborg bij IJsselstein.<sup>176</sup> Mariënborg was gesticht in 1394, werd in 1412 onder invloed van de moderne devotie hervormd en sloot zich in 1418/1423 aan bij de congregatie van Sibculo, een observante kloostervereniging. Het handschrift dateert deels uit 1409 en voor het overige deel uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Het is samengesteld uit zeven codicologische eenheden, wederom voorafgegaan door een inhoudsopgave. De eerste eenheid bevat de *vita* van Catharina van Siena door Raimundus van Capua (f. 1-33; de laatste drie bladen zijn leeg). Catharina van Siena (1347-1380) was, evenals Angela van Foligno, een Italiaanse tegenhanger van de Luikse vrome vrouwen.<sup>177</sup> Zij trok zich als tertiarius van de dominicaner derde orde terug in een kluis, vastte zeer streng en hield

<sup>173</sup> Brussel, KB, 2864-71 (1409 en daaromtrent), uit Rooklooster, regulieren Windesheim. De datering is gebaseerd op de eerste codicologische eenheid. Bezitterskenmerk op f. A: *liber monasterij sancti pauli in zonia siue Rubee vallis reddatur ei*. Op f. 157r: *liber monasterii rubeevallis in zonia prope bruxellam*.

<sup>174</sup> *Explicit anno domini m°.C°C°C°.ix°. circa festum omnium sanctorum. per manus fratris arnoldi dicti cortte.* Brussel, KB, 2864-71, f. 77r.

<sup>175</sup> Erik KWAKKEL, *Die dietsche boeke die ons toebehooren: De kartuizers van Herne en de productie van Middel nederlandse handschriften in de regio Brussel*. *Miscellanea Neerlandica* 27 (Leuven: Peeters, 2002) 22-24.

<sup>176</sup> Den Haag, KB, 70 H 49 (1409 en eerste helft vijftiende eeuw), uit Mariënborg bij IJsselstein, cisterciënzers. Op het schutblad dat tegen het voorplat is geplakt staat een bezitterskenmerk: *liber monasterij montis domine nostre In yselsteyn*.

<sup>177</sup> Zie voor Catharina van Siena en Angela van Foligno bijvoorbeeld de studies BYNUM, *Holy Feast* en Rudolph M. BELL, *Holy Anorexia* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).

zich bezig met liefdadigheid (maar ook met kerkelijke politiek). Evenals Elisabeth van Spalbeek en Ida van Leuven ontving zij volgens de legende de stigmata, en evenals Lutgard van Tongeren wisselde zij harten uit met haar bruidegom Christus. Voorts spande zij zich in voor de terugkeer van paus Gregorius XI uit Avignon naar Rome en steunde zij zijn opvolger aldaar, Urbanus VI, tijdens het daaropvolgende Westers Schisma. Haar hagiograaf, de dominicaan Raimundus van Capua, was tevens haar biechtvader. Zij liet ook zelf werk na: brieven, gebeden en het traktaat *Dialogo della divina Provvidenza* ('Dialoog van de goddelijke voorzienigheid', 1378).

De tweede codicologische eenheid (f. 34-70) bevat de *vita* van Maria van Oignies, de *vita* van Elisabeth van Spalbeek en een preek over de heilige Nicolaas van Myra. De datering 1409 is ontleend aan het expliciet van de *vita* van Maria op f. 57v.<sup>178</sup> Aangezien bij aanvang van deze tweede eenheid een bezitterskenmerk staat, kan worden verondersteld dat deze apart heeft gefunctioneerd voordat het handschrift werd samengesteld.<sup>179</sup> De kopiist van de eerste codicologische eenheid en van de *vita* van Elisabeth van Spalbeek in deze eenheid is dezelfde.<sup>180</sup> Het handschrift bevat voor het overige allerlei theologische teksten en preken, waaronder in de derde codicologische eenheid een traktaat over de zeven deugden.<sup>181</sup> Dat laatste sluit goed aan bij de *vita* van Maria omdat het tweede boek daarvan ook is ingedeeld naar de zeven deugden.

Het vierde voorbeeld is een vijftiende-eeuws manuscript uit het kruisbroedersklooster Clairlieu bij Hoei.<sup>182</sup> Ook dit bevat een combinatie van theologische teksten en heiligenlevens. De laatste betreffen alle vrouwelijke heiligen, waarvan drie vrome vrouwen uit de dertiende eeuw die in de categorie 'nieuwe heiligen' vallen. De codex bestaat uit zes codicologische eenheden. In het manuscript zijn acht verschillende handen aan het werk geweest, die, op twee uitzonderingen na, samenvallen met de eenheden. In de zesde eenheid neemt een hand het midden in de *vita* van Maria van Oignies over van een andere (op f. 188v), zodat die eenheid twee handen telt. De eerste eenheid (f. 1-118) is eveneens het werk van twee handen. Ze bevat theologische werken van Richard van Sint-Victor. In de tweede eenheid (f. 119-130) staat de *vita* van Elisabeth van Spalbeek. In de derde (f. 131-148) zijn een tekst opgenomen over de translatie van het lichaam van de heilige martelares Odilia naar Hoei en de *vita* van Helena, de moeder van Constantijn de Grote en vinder van het Heilig Kruis. Aan het eind van de *vita* van Helena openbaart de kopiist van deze eenheid zich als broeder Wolter van Nijmegen. Hij schrijft dat hij de tekst in 1467 kopieerde.<sup>183</sup> De vierde eenheid (f. 149-170) bevat *De vera religione* van Augustinus, de vijfde (f. 171-220) de *vita* van Maria van Oignies en een tekst over kerkvaders (*auctoritates*). De zesde

<sup>178</sup> Explicit *vita beate marie de oegines iuxta niuellam in gallica brabantia anno ab incarnatione domini m<sup>o</sup>ccc<sup>o</sup> nono aduentus sui tercio*. Den Haag, KB, 70 H 49, f. 57v.

<sup>179</sup> P.F.J. OBBEMA, 'The IJsselstein Manuscripts in the Orange-Nassau Library', in: J.P. GUMBERT en M.J.M. de HAAN (red.), *Varia Codicologica: Essays presented to G. I. Lieftinck* 1. Litterae Textuales: A series on manuscripts and their texts (Amsterdam: Van Gendt, 1972) 61-74, aldaar 73.

<sup>180</sup> OBBEMA, 'The IJsselstein Manuscripts', 73.

<sup>181</sup> De derde eenheid beslaat f. 71-121, de vierde f. 122-129, de vijfde f. 130-137, de zesde f. 138-152 en de zevende f. 153-213.

<sup>182</sup> Luik, Bu, 135 C (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders.

<sup>183</sup> *Scripta per manus fratris wolter de nouimgio anno domini m<sup>o</sup> cccc<sup>o</sup> lxxvij<sup>o</sup>*. *Oretis propter deum pro eo*. Luik, Bu, 135 C, f. 147r (f. 147v en 148 zijn leeg).

eenheid (f. 221–255), ten slotte, bevat het *Supplement* op de *vita* van Maria en de *vita* van de dertiende-eeuwse cisterciënzerin Ida van Gorsleeuw.

Een bijzonderheid in het *Supplement* op de *vita* van Maria door Thomas van Cantimpré in dit handschrift uit Clairlieu kan niet onvermeld blijven. Daarin is een passage gewijzigd ten opzichte van de uitgave in de *Acta Sanctorum* en andere handschriften, zoals het hierboven behandelde legendarium en het *Hagiologium Brabantinorum* uit Rooklooster. Het gaat om een verwijzing naar de *vita* van een heilige Christina (Mirabilis?), die in dit handschrift de plaats inneemt van een passage waarin Thomas van Cantimpré prior Egidius van Oignies aanspreekt, aan wie het werk is opgedragen.<sup>184</sup> De auteur kondigt aan dat ‘aan het eind van dit werk [het *Supplement*] op verzoek een boek over een zeer heilige vrouw Christina volgt, dat niet zonder reden met dit werk is samengevoegd’.<sup>185</sup> In het Leuvense handschrift dat in paragraaf 4.2 ter sprake kwam en vermoedelijk uit Korsendonk stamt, is deze gewijzigde passage in het *Supplement* eveneens te vinden.<sup>186</sup> Daar is ze met een correctieteken in de benedenmarge toegevoegd. De rest van de tekst is daar wel gelijk aan die in het legendarium uit Rooklooster (en de uitgave in de *Acta Sanctorum*). De verwijzing naar de *vita* van Christina is in de eerste persoon geschreven. Ze kan van de hand van Thomas zelf zijn, die immers de auteur was van het *Supplement* en van het aangekondigde werk over Christina (als dat tenminste, wat voor de hand ligt, over Christina Mirabilis ging). De woorden kunnen ook zijn geschreven door een kopiist die de woorden in de mond van Thomas legt. De persoonsvorm *scripsi* kan tevens slaan op een kopiist die een afschrift van de *vita* van Christina aankondigt. Dat lijkt wegens de context van de proloog, waarin Thomas uitgebreid in de eerste persoon zijn motieven voor het werk uiteenzet, echter minder waarschijnlijk. In geen van beide handschriften met de betreffende passage is de *vita* van Christina Mirabilis of een andere Christina opgenomen. Wellicht komt de passage uit een handschrift dat we niet kennen en dat de door de schrijver aangekondigde opeenvolging van het *Supplement* en de *vita* van Christina werkelijk bevatte. Overigens schreef Thomas het *Supplement* in circa 1230–1231 en de *vita* van Christina kort daarna, in 1232. Misschien heeft hij de werken ooit zelf in een set katernen afgeschreven en de betreffende zin aan de proloog toegevoegd.

Door de combinatie van hagiografische en andersoortige spirituele teksten in de laatste drie handschriften (uit Rooklooster, IJsselstein en Clairlieu) wordt de indruk gewekt dat heiligenlevens van vrome vrouwen met hetzelfde doel werden gelezen als theologische werken van autoriteiten als Augustinus en Hugo en Richard van Sint-Victor. Ze boden stof tot meditatie over theologische leerstukken (bijvoorbeeld de zeven gaven van de Hei-

<sup>184</sup> De tekst die is vervangen, begint met de woorden: *Suscipe ergo, Pater sancte, Prior AEgidi ... en eindigt met: in his memorem Christus Dominus incolumem tueatur. Supplementum, AASS, 572–573 (prologus)*. In de genoemde handschriften uit Rooklooster is de vindplaats: Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 126v en Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 146v. Het *Historiologium Brabantinorum* bevat enkele excerpten uit het *Supplement* betreffende Jacob van Vitry, maar niet de proloog; Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710, f. 190r–194v. Het enige handschrift met het *Supplement* dat ik niet heb gecontroleerd wat betreft deze passage, is Brussel, KB, 8629–39, f. 53r–62v (1477), uit Venlo, kruisbroeders; later Hoorn, Sint-Pietersdal, kruisbroeders.

<sup>185</sup> De wijziging doet zich voor na de woorden: *industrias manus effugerunt*. De nieuwe passage luidt: *In fine quoque operis huius libellum quem de quadam cristina sanctissima femina amicis petentibus scripsi non sine causa huic operi immediate coniunxi. Idcirco videlicet quia eiusdem cristine*. Luik, Bu, 135 C, f. 221r.

<sup>186</sup> Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 20, f. 118v.

lige Geest) en thema's van de nieuwe spiritualiteit (ascese, boetedoening en mystiek). Het doel van het lezen van de heiligenlevens in deze manuscripten was niet zozeer een daadwerkelijke navolging van de heiligen alswel de toe-eigening of verinnerlijking van de thema's van de nieuwe spiritualiteit.<sup>187</sup> Het was niet de bedoeling dat de lezers de extreme ascetische praktijken van de heilige vrouwen imiteerden, maar zij moesten wel dezelfde volledige overgave aan God nastreven, wat het doel was van het leven als kloosterling.

De vier genoemde voorbeelden tonen verder aan dat dertiende-eeuwse heiligenlevens van vrome vrouwen uit de Zuidelijke Nederlanden vaak gezamenlijk zijn overgeleverd en door kopiïsten en samenstellers van handschriften tot dezelfde categorie werden gerekend. Ze werden niet alleen (in verschillende combinaties) met elkáár afgeschreven of samengebonden, maar ook met de *vitae* van hun Italiaanse en Duitse tegenhangers. De *vita* van Maria van Oignies bijvoorbeeld komt voor in handschriften samen met de heiligenlevens van Margaretha van Maagdenburg, Elisabeth van Thüringen, Angela van Foligno en Catharina van Siena. Het verband tussen nieuwe (leken)heiligen uit verschillende regio's werd reeds in de dertiende eeuw gelegd. Eerder is al gewezen op de combinatie van de *vitae* van Arnulf van Villers en Margaretha van Maagdenburg in een dertiende-eeuws handschrift uit Villers (paragraaf 3.3). Een ander dertiende-eeuws handschrift, uit het cisterciënzerinnenklooster Ter Kameren, bevat de heiligenlevens van Lutgard van Tongeren, Christina Mirabilis, Aleidis van Schaarbeek en Ida van Nijvel uit de Zuidelijke Nederlanden, alsmede de *vitae* van Margaretha van Maagdenburg en Elisabeth van Thüringen en een visioen van de twaalfde-eeuwse benedictines Elisabeth van Schönau uit het Duitse Rijk.<sup>188</sup>

#### *Christina Mirabilis in collecties van nieuwe heiligen*

In het zojuist genoemde manuscript uit Ter Kameren is Christina's heiligenleven overgeleverd in samenhang met *vitae* van andere nieuwe (vrouwelijke) heiligen. In de context van deze paragraaf zijn nog drie andere handschriften met Christina's *vita* van belang, omdat ze hagiografie over lekenheiligen en andere nieuwe heiligen bijeenbrengen. Het eerste betreft een vijftiende-eeuws handschrift uit het kruisbroedersklooster van Keulen. Het tweede is afkomstig uit een onbekende kartuizer gemeenschap en dateert van rond 1400.<sup>189</sup> Het derde stamt uit de vijftiende eeuw en is afkomstig uit het kartuizer klooster Beatusberg bij Koblenz.<sup>190</sup> In de volgende subparagraaf komt het laatste uitvoerig aan de orde, de overige twee worden eerst besproken.

*Vitae* van lekenheiligen uit het bestudeerde corpus werden niet alleen overgeleverd in samenhang met tegenhangers uit andere regio's, maar ook met heiligenlevens van soortge-

<sup>187</sup> Heiligen zijn niet pas in de late middeleeuwen ingezet als instrument van verbreiding van vroomheidsidealen, maar vanaf de dertiende eeuw werden daarvoor wel steeds meer eigentijdse heiligen gebruikt. Zie Jeroen DEPLOIGE, 'Intériorisation religieuse et propagande hagiographique dans les Pays-Bas méridionaux du 11<sup>e</sup> au 13<sup>e</sup> siècle', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 94 (1999) 808-831, aldaar 810-813 (met focus op hagiografie in de Zuidelijke Nederlanden). Zie ook VAN'T SPIJKER, 'Model Reading', 136-137.

<sup>188</sup> Brussel, KB, 8609-20 (tweede helft dertiende eeuw en veertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen.

<sup>189</sup> Brussel, KB, 8060-64 (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik van het Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier.

<sup>190</sup> Trier, SB, 1168/470 8<sup>o</sup> (vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers.



lijke lekenheiligen uit andere perioden, zoals Lidwina van Schiedam. Een voorbeeld daarvan is een handschrift uit het Keulse kruisbroedersklooster Sint-Crux en Sint-Barbara met de *vita* van Christina Mirabilis.<sup>191</sup> Het handschrift kent een zeer complexe geschiedenis en is, zoals het nu voor ons ligt, niet eerder dan in de zestiende eeuw samengesteld.<sup>192</sup> Het bevat zes codicologische eenheden met theologische traktaten (onder meer van Hiëronymus en Origenes), hagiografie (over Barbara van Nicomedia, Elisabeth van Thüringen, Lidwina van Schiedam, Christina Mirabilis, Karel de Grote en Conradus, bisschop van Konstanz) en kortere teksten als liederen en exempelen. De vierde en zesde codicologische eenheid (f. 257-266 en 279-282) waren eerder samengebonden met handschrift Keulen, HA, 7008 nr. 124 (olim GB 8° 124). Het handschrift dateert deels uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw, deels uit circa 1455 (f. 76r-180v, 257r-v en waarschijnlijk ook 243r-248v) en deels uit 1505 (f. 248v-249v). Bij een behoorlijk aantal folia gaat het om moderne papieren bladen die in de achttiende eeuw zijn ingevoegd.<sup>193</sup> Behalve van f. 248v-249v zijn van na genoeg het gehele handschrift de namen van de kopiïsten bekend: Conradus van Grunenberg (f. 1r-73v, 243r-248v, 250r-254v en 268r-278v), Abbo van Middelburch (f. 76r-158v en 160r-180v), Henricus van 's-Hertogenbosch (f. 183r-242v) en Gerardus van Renen (f. 258r-266v en 279r-282v). Van belang is hier de tweede codicologische eenheid (f. 76-182). De kruisbroeder Abbo van Middelburch heeft hierin de *vitae* van Lidwina van Schiedam (door Thomas van Kempen) en Christina Mirabilis gezamenlijk afgeschreven. Behalve de Keulse kruisbroeders bezaten ook de kruisbroeders uit Clairlieu bij Hoei een handschrift waarin Lidwina en Christina gezusterlijk model stonden voor de nieuwe vroomheid.<sup>194</sup> Dat toont aan dat niet alleen moderne onderzoekers, maar ook middeleeuwse kopiïsten deze vrome vrouwen uit twee verschillende eeuwen met elkaar in verband brachten (zie paragraaf 2.5).

Het tweede manuscript met de *vita* van Christina dat hier wordt behandeld, is handschrift Brussel, KB, 8060-64. Het dateert uit het laatste decennium van de veertiende en het eerste kwart van de vijftiende eeuw.<sup>195</sup> Op f. 2v is een colofon geschreven, dat wel vermeldt dat de eigenaar een gemeenschap van kartuizers is, maar helaas niet welk klooster.<sup>196</sup> De schenker was volgens dit colofon Hermanus uit Nuwenburg in Hessen, voormalig zegelbewaarder van de raad van Trier en later kanunnik van het Simeonsklooster in (vermoedelijk) Trier. Daar bevond zich een klooster van reguliere kanunniken met die naam. Op grond van deze gegevens mag men veronderstellen dat de begunstigde een kartuizer gemeenschap in de nabijheid van die stad was, misschien het Sint-Albanusklooster. Dat bezat ook een handschrift

<sup>191</sup> Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3) (vijftiende eeuw), uit Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders.

<sup>192</sup> Zie voor een zeer goede beschrijving Joachim VENNEBUSCH, *Die homiletischen und hagiographischen Handschriften des Stadtarchivs Köln 1: Handschriften der Gymnasialbibliothek*. Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln: Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs 6 (Keulen, Weimar en Wenen: Böhlau-Verlag, 1993) 197-203.

<sup>193</sup> Het betreft f. 74-75, 159, 181-182, 255-256 en 267.

<sup>194</sup> Luik, BGS, 6 L 21 (veertiende? en vijftiende eeuw, 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Dit handschrift wordt behandeld in paragraaf 4.4.

<sup>195</sup> Martin Wittek (Koninklijke Bibliotheek van België Brussel) heeft onderzoek gedaan naar het papier en dateerde het papier (dus niet het schrift!) van f. 1-36 in 1388-1402 en f. 37-199 in 1403-1417. Ik heb tijdens een onderhoud inzage in zijn dossier gekregen, waarvoor mijn hartelijke dank. Handschrift 8060-64 is niet in catalogi, maar wel in het fichier van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel opgenomen en wordt daar gedateerd circa 1380-1390.

<sup>196</sup> *Istum librum dedit nobis carthusiensibus dominus hermanus de nouo castro [daarboven:] nuwenburg hassie canonicus sancti Symeonis olim Sigillifer curie Treuerensis amicus noster cordialis et benefactor magnus oremus fideliter pro eo*. Brussel, KB, 8060-64, f. 2v.

met de *vita* van Lutgard van Tongeren.<sup>197</sup> Een tweede aanwijzing dat het om een klooster in de nabijheid van Trier moet gaan, is de nauwe verwantschap tussen de afschriften van de *vita* van Christina Mirabilis in dit handschrift en in dat uit het kartuizer klooster Beatusberg bij Koblenz, niet ver van Trier (afschriften Br3 respectievelijk T, zie paragraaf 3.2). Bovendien is soortgelijk papier (met dezelfde watermerken) verspreid in het Duitse Rijngebied.<sup>198</sup>

De afschriften Br3 en T vormen een cluster (A) met de twee oudste afschriften uit de cisterciënzer kloosters Villers en Ter Kameren. Ze staan verder af van de vijftiende-eeuwse afschriften uit het andere cluster (B, afkomstig uit kringen van moderne devoten en kruisbroeders). Ze zijn ook in ruimtelijk opzicht verwijderd van de afschriften in cluster B: Trier en Koblenz liggen aanzienlijk zuidelijker dan 's-Hertogenbosch, Utrecht en Groningen, om een paar voorbeelden te noemen. De afschriften van de verkorte *vita* van Christina in twee manuscripten uit Basel vertonen eveneens verwantschap met cluster A en zijn zelfs nog zuidelijker gesitueerd. Het oudste van deze twee dateert uit het midden van de veertiende eeuw en komt uit het dominicanenklooster van Basel. Het jongste, uit het begin van de vijftiende eeuw, is afkomstig uit het kartuizer klooster in die stad. In een fictieve stamboom met onbekende wortels splitste zich al vroeg een tak af met afschriften die we cluster A hebben genoemd. Van die tak stammen de jongste vijftiende-eeuwse loten uit het zuidelijkste deel van het verspreidingsgebied van de *vita* (Trier, Koblenz en Basel). Die zijn bovendien afkomstig uit kartuizer kloosters. Het handschrift Brussel, KB, 8060-64 is dus niet alleen op basis van het eigendomskenmerk maar ook op basis van het afschrift van de *vita* van Christina te plaatsen in de context van de kartuizers uit het Duitse Rijngebied. Veelzeggend in dit verband is dat van de kartuizers van Trier en Basel bekend is dat zij veel boeken uitleenden aan andere kloosters van hun orde.<sup>199</sup>

Het handschrift bestaat uit vijf codicologische eenheden, die op een na alle door dezelfde hand zijn geschreven (in een littera textualis). De eerste eenheid (f. 1-36) is met een andere hand dan de hoofdhand geschreven (maar eveneens in een textualis). Deze eenheid bevat *miracula*. Op f. 1r-2r staat een inhoudsopgave in de vorm van een ingewikkelde tabel die alleen de *miracula* opsomt. De overige teksten in het handschrift zijn niet ontsloten. De tweede eenheid (f. 37-41) bevat een tekst over de betekenis van de naam Maria. De derde (f. 42-131) vervolgt met *miracula* van de Heilige Maagd Maria. De vierde bevat een cluster van *vitae* van dertiende-eeuwse lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden, namelijk Christina Mirabilis, Maria van Oignies en Margaretha van Ieper. Aan het eind van de *vita* van Maria is een kort gebed tot haar geschreven.<sup>200</sup> Deze eenheid bevat verder het heiligenleven van Rupertus van Bingen en Disibodus door Hildegard van Bingen, alsmede een beschouwing over de regel van Benedictus van haar hand. Disibodus was een zevende-eeuwse Ierse missionaris en de naamgever van het religieuze 'centrum' Disibodenberg (met onder meer een benedictijner klooster en een reclusencel, waar Hildegard een groot deel van haar leven doorbracht). Rupertus van Bingen was een achtste-eeuwse heremiet op wiens graf Hildegard rond 1150 het benedictijner nonnenklooster Sint-Rupertsberg

<sup>197</sup> Brussel, KB, 8763-74 (tussen 1437 en 1499, dit deel 1477), uit Trier, Sint-Albanusklooster, kartuizers.

<sup>198</sup> Wederom vriendelijke mededeling van Martin Wittek.

<sup>199</sup> KWAKKEL, *Die dietsche boeke*, 95, noot 28.

<sup>200</sup> Brussel, KB, 8060-64, f. 158v: Oret pro nobis pia de oygnes *sancta* maria.

stichtte. De vijfde eenheid, ten slotte, bevat de *vita* van Anno, de elfde-eeuwse aartsbisschop van Keulen (f. 182–199). Dit handschrift was tot voor kort nauwelijks ontsloten, aangezien het niet in de catalogi van de Bollandisten en van Van den Gheyn is opgenomen.<sup>201</sup> De combinatie van *vitae* van drie vrome vrouwen maakt het een interessante collectie voor deze studie. Wederom kan worden geconcludeerd dat in de vijftiende eeuw *vitae* van der tiende-eeuwse *mulieres religiosae* uit de Zuidelijke Nederlanden als een samenhangend cluster werden gezien en overgeleverd, al dan niet met andere heiligen.

### *Eigentijdse modellen voor de kartuizers van Beatusberg*

*Handschrift Trier, SB, 1168/470 80*

Het klooster Beatusberg bij Koblenz werd opgericht in 1331 tijdens een golf van kartuizer fundaties in het Duitse Rijngebied.<sup>202</sup> De stichting van het Sint-Albanusklooster van Trier vond in hetzelfde jaar plaats. De kartuizer orde werd in de late elfde eeuw gesticht door Bruno van Keulen, maar groeide aanvankelijk niet zo snel als de andere nieuwe orden, zoals (vooral) die van de cisterciënzers. In de veertiende eeuw, juist de periode die op godsdienstig gebied door verval werd gekenmerkt, kende de kartuizer orde de grootste groei. Terwijl andere orden in de vijftiende eeuw hervorming behoeften, waren de kartuizers de enigen die geen herstel van kloostertucht nodig hadden. Dit was de reden waarom zij door onder meer moderne devoten werden geprezen en tot voorbeeld werden gesteld.<sup>203</sup> Zij leefden als kluizenaars in een eigen cel binnen het kloostercomplex, waar zij studeerden en ook hun kopieeraarbeid verrichtten. Buiten de officies in de kerk kwamen kartuizers slechts op zon- en feestdagen bijeen in de refter voor een maaltijd. Voor spreken met elkaar was alleen gelegenheid tijdens een zondagse wandeling. Het kopiëren van boeken vormde een zeer belangrijke bezigheid. Aangezien zij niet in de openbaarheid traden, was de verspreiding van teksten de enige manier om te ‘prediken’.<sup>204</sup>

Het handschrift uit Beatusberg bevat een heel interessante combinatie van heiligenlevens. In de eerste codicologische eenheid bevinden zich de *vita* en *miracula* van Dominicus, stichter van de dominicaner orde, en *miracula* van Petrus Martyr van Verona (circa 1204–1252), een prediker van diezelfde orde.<sup>205</sup> Dominicus Guzman (1170–1221) stelde zijn leven in dienst van de bekering van albigenzen door middel van prediking. In Toulouse kreeg hij een huis waarin hij een augustijner convent stichtte dat na de goedkeuring door de paus het eerste convent werd van de nieuwe orde der predikheren of dominicanen. Zijn heiligverklaring volgde in 1234. De dominicaan Petrus Martyr was werkzaam als inquisiteur in Milaan en Como, waar de inquisitie optrad tegen albigenzen. Tijdens een reis naar Milaan werd hij vermoord. Hij werd daardoor letterlijk een moderne martelaar, een zeldzaamheid

<sup>201</sup> Margot King ((voormalig) Peregrina Publishers, Toronto) verschaftte mij de signatuur in verband met onderzoek naar de *vita* van Maria van Oignies, waarvoor veel dank. Ik ontdekte in de KB te Brussel dat het handschrift tevens de *vitae* van Christina Mirabilis en Margaretha van Ieper bevat.

<sup>202</sup> SANDERS, *Waterland als woestijn*, 17.

<sup>203</sup> SANDERS, *Waterland als woestijn*, 148.

<sup>204</sup> KWAKKEL, *Die dietsche boeke*, 91.

<sup>205</sup> De BHL-nummers zijn 2226, 2226a en 2225e voor de *vita* en *miracula* van Dominicus en BHL 6723d voor de *miracula* van Petrus Martyr.

in de dertiende eeuw (en anders dan Arnulf van Villers, die om zijn vrijwillige pijnigingen 'nieuwe martelaar' werd genoemd). Hij genoot een grote populariteit. In 1253, reeds een jaar na zijn dood, werd hij heilig verklaard.

De tweede codicologische eenheid bevat de heiligenlevens van twee Engelse heiligen. Het gaat om Dunstanus en Ethmundus, die beiden aartsbisschop van Canterbury waren. Dunstanus leefde in de tiende eeuw en was abt van het benedictijner klooster Glastonbury, dat onder zijn leiding uitgroeide tot een centrum van hervorming. Tijdens een verblijf in Vlaanderen, waar hij logeerde in de Gentse abdij Blandinium, maakte hij kennis met de cluniacenser hervormingsbeweging (uit de benedictijner abdij van Fleury). Teruggekeerd in Engeland werd hij bisschop van Worcester en Londen en aartsbisschop van Canterbury. Hij stichtte enkele kloosters in de geest van Cluny en Fleury, waaronder de abdij van Ely.<sup>206</sup> Hoewel Dunstanus geen nieuwe heilige was in de zin van een representant van de laatmiddeleeuwse nieuwe spiritualiteit, toonde hij zich wel een hervormer. Hij was daardoor een voorganger van en voorbeeld voor de laatmiddeleeuwse hervormingsgezinden en observanten. De *vita* in dit handschrift is van de elfde-eeuwse auteur Osbernus, cantor van de kathedrale priorij van Canterbury. De andere Engelse heilige, Ethmundus, leefde van circa 1180 tot 1240. Van kinds af aan hield hij er een ascetische levensstijl op na. Hij legde de gelofte van kuisheid af, ontzegde zich slaap en droeg een ruw kleed onder zijn kleding. Voordat hij begon aan zijn kerkelijke loopbaan, die uitmondde in het ambt van aartsbisschop van Canterbury, studeerde hij in Parijs en doceerde hij theologie in Oxford. Hij verliet Canterbury na vele conflicten met onder anderen de Engelse koning Hendrik III over de benoeming van geestelijken. Evenals Thomas Becket trok hij zich terug in de cisterciënzer abdij van Pontigny in Frankrijk, waar hij na zijn dood in 1240 ook werd begraven.

De derde codicologische eenheid bevat de *vita* van Maria van Oignies, die in dit handschrift in een verkorte vorm is overgeleverd (BHL 5517d). Aan het eind van de *vita* zijn enkele toevoegingen geschreven, waarover hieronder meer. In de vierde eenheid zijn de heiligenlevens opgenomen van Christina Mirabilis en Anno, aartsbisschop van Keulen in de elfde eeuw. Anno was een hervormer die het celibaat voor geestelijken stimuleerde en in vele kloosters een striktere naleving van de regel invoerde. In 1183, ongeveer een eeuw na zijn dood in 1075, werd hij gecanoniseerd. In het handschrift uit Beatusberg ontbreekt de proloog van zijn *vita* (BHL 507). Noemenswaard is dat de *vita* van Anno ook in het hierboven behandelde kartuizer handschrift uit (vermoedelijk) Trier voorkomt samen met de heiligenlevens van Christina en Maria. De vijfde eenheid bevat twee *vitae* van de vijfde-eeuwse heilige maagd Genoveva van Parijs (BHL 3338d en 3336). Voordat zij voor een godgewijd en kuis leven koos, was Genoveva, net als Christina Mirabilis, herderin. Zij gaf advies aan mensen die in geestelijke nood verkeerden en stond bekend om haar liefdadigheid. Evenmin als Dunstanus was Genoveva een nieuwe heilige, maar door haar onthouding en naastenliefde wel een geschikt model voor vijftiende-eeuwse moderne vromen. De zesde

**206** Nico LETTINCK, *Geschiedbeschuwing en de beleving van de eigen tijd in de eerste helft van de twaalfde eeuw* (Amsterdam: Verloren, 1983) 45 en 91; Mildred BUDNY en Timothy GRAHAM, 'Dunstan as Hagiographical Subject or Osbern as Author? The Scribal Portrait in an Early Copy of Osbern's *Vita Sancti Dunstani*', *Gesta* 32 (1993) 83-96, aldaar 83-85; B.A. BLOKHUIS, *De vitae van de Angelsaksische heiligen van Ely in de twaalfde eeuw: Hagiografie in context* (onuitgegeven proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2004) 6.

en laatste codicologische eenheid, geschreven door dezelfde kopiist als de vijfde eenheid, bevat een *vita* (BHL 8666) van de dominicaan Vincent Ferrer (1350-1419). Vincent reisde als gedreven boeteprediker met pauselijke steun door heel Europa. Volgens zijn hagiografen bekeerde hij onder anderen joden en verrichtte vele wonderen (zie over hem ook paragraaf 4.5). In 1455 werd hij heilig verklaard.

#### *Een verkorte versie van de vita van Maria van Oignies*

De *vita* van Maria van Oignies in het handschrift uit Beatusberg is een verkorte versie waarin, volgens de rubricator, 'toch niets van de noodzakelijke dingen lijkt te zijn weggelaten'.<sup>207</sup> De tekst in dit handschrift is het enige overgeleverde afschrift van deze versie. Veel zinnen zijn doorgehaald en in de marges staan talrijke correcties en zijn zinnen toegevoegd. Sommige verbeteringen zijn door de rubricator genoteerd (die op het oog dezelfde is als de kopiist), andere door een corrector met een andere hand. Het afschrift is verre van net en het lijkt daardoor 'werk in uitvoering'. Als de corrector en de kopiist dezelfde persoon zijn (dat de handen verschillend zijn, sluit dat niet uit) zou diegene ook wel eens de bewerker van de *vita* kunnen zijn.

De structuur van de *vita* (die in paragraaf 2.3 is behandeld) is dusdanig gewijzigd dat de tekst nauwelijks is te herkennen als de *vita* geschreven door Jacob van Vitry. Zijn indeling in twee boeken van elk dertien hoofdstukken is verdwenen, alsmede de structurering van een deel van de *vita* aan de hand van de zeven gaven van de Heilige Geest. De tekst is opnieuw ingedeeld, en wel in een proloog en drie onderdelen. Hij is gestructureerd door middel van titels in rubriek, enkele gekleurde initialen en paragraaftekens. De proloog heeft geen titel, maar wel een gekleurde initiaal. Hij is zeer drastisch ingekort en beslaat slechts dertien regels. De bewerker plaatst de *vita*, in navolging van Jacob van Vitry, in een hagiografische traditie. Waar Jacob alleen de *Vitae patrum* noemt, geeft hij zelfs een reeks van voorbeelden.<sup>208</sup> Het gedeelte met de lof op de vrome vrouwen van Luik slaat hij helemaal over. Hij noemt slechts Fulco van Toulouse, aan wie Jacob het werk had opgedragen, en neemt een paar zinnen over uit de laatste passage van de proloog, waarin Jacob Maria introduceert. De daaropvolgende dertien hoofdstukken op f. 204r-210r vormen het eerste onderdeel van de tekst. Het eerste hoofdstuk vangt aan met een gekleurde initiaal. De tekst in deze dertien hoofdstukken bevat stof uit zowel het eerste als het tweede boek van de *vita*, waarbij de volgorde her en der is veranderd.<sup>209</sup> De hoofdstukken dragen titels waarvan sommige (deels) overeenstemmen met de originele titels.<sup>210</sup> De bewerker sluit dit deel van de tekst af met het overlijden van Maria.

<sup>207</sup> Boven de tekst is met rood geschreven: *Incipiunt excerpta ex vita sancte marie de oegnies brabanæ* [dit laatste woord is doorgestreep] *In quibus tamen nihil de necessarijs videtur omissum*. Trier, SB, 1168/470 8°, f. 204r.

<sup>208</sup> *PAtres nostri quondam multa diligentia studuerunt actus sanctorum stilo commendare inter quos egesippum, eusebium cesariensem, sanctum ieronimum, papamque gregorium, ysidorum ispalensem, bedam et vswardum: singulariter fuisse sollicitos reperimus*. Trier, SB, 1168/470 8°, f. 204r.

<sup>209</sup> Hoofdstuk 1 bevat stof uit Liber I, c. i; 2 uit I, c. ii; 3 uit I, c. iii en I, c. iv; 4 uit I, c. vi; 5 uit I, c. viii en I, c. vii; 6 uit I, c. xi; 7 uit I, c. x en I, c. ix; 8 uit I, c. xii; 9 uit I, c. xi en II, c. ii; 10 uit II, c. ii; 11 uit II, c. ii, II, c. iii en II, c. iv; 12 uit I, c. ix, I, c. x, II, c. iv, I, c. xi en I, c. v; en 13 uit II, c. ix, II, c. x, II, c. xi, II, c. xii en II, c. xiii.

<sup>210</sup> De titels in rubriek luiden (nummering door mij aangebracht): 1: *Incipit vita*; 2: *De eius matrimonio*; 3: *De continencia eius*; 4: *De vita eius generaliter* [et de confessione eius]; 5: *de ieiunio eius*; 6: *De vestibus eius*; 7: *de lecto et sompno eius*; 8: *de corporali labore eius*; 9: *de solitudine et silencio eius*; 10: *De paupertate eius*; 11: *De humilitate eius*; 12: *De oratione eius*; 13: *Quomodo locum mutauit*.

Vanaf f. 210v heeft de bewerker allerlei excerpten uit de *vita* weergegeven als korte exempelen en *miracula*. De tekst draagt op dit punt geen titel maar vangt aan met een gekleurde initiaal, waardoor de indruk wordt gewekt dat het om een nieuw onderdeel van de *vita* gaat. De tekst begint met de woorden: *SED nunc forsitan quis adhuc alia miracula requirit in testimonio sanctitatis eius* ('Maar nu verlangt iemand wellicht nog meer *miracula* in het getuigenis van haar heiligheid').<sup>211</sup> De eerste regels zijn niet terug te vinden in het werk van Jacob en vormen een soort proloog die de bewerker vermoedelijk zelf heeft geschreven. Het lijkt erop dat hij de versie van Jacob verdeelde in een *vita* (tot Maria's dood) en *miracula* en andere korte verhalen, die konden dienen als exempelen. De 22 hoofdstukjes op de volgende bladen (f. 210v-214r) zijn onderscheiden door korte titels. Op f. 214r vangt een nieuw onderdeel aan, wederom met een gekleurde initiaal. De titel boven het eerste hoofdstukje van dit derde onderdeel luidt: *de visionibus eius*. Ook hierbij heeft de bewerker zelf een korte inleiding op de volgende verhaaltstof geschreven.<sup>212</sup> De 36 verhalen die volgen, dragen, op enkele na, eveneens titels in rubriek. Ze gaan over visioenen, verschijningen en andere stof uit de *vita* en zijn evenals de 22 hoofdstukjes in het vorige onderdeel te bestempelen als exempelen. Op f. 221r wordt het geheel afgesloten met *Explicit vita*.

Na de *vita* zijn onder de titel *Sequitur quedam addicio abbreviatoris* drie excerpten opgenomen. Het geheel begint met de vierde en laatste gekleurde initiaal. De drie excerpten zijn van elkaar onderscheiden door middel van paragraaftekens. De bewerker plaatste aan het begin of aan het eind ervan onderstreepte bronvermeldingen. Het eerste excerpt is een hoofdstuk uit het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais (Boek XXX, hoofdstuk x).<sup>213</sup> Dit hoofdstuk, uit een reeks hoofdstukken over Maria (x-li), gaat voornamelijk over Jacob van Vitry als auteur van de *vita* van Maria en benadrukt de rol van Jacob en Maria in de bestrijding van de kathaarse ketterij. Zoals we in paragraaf 4.2 zagen, komt dit hoofdstuk uit het *Speculum historiale* ook voor in het daar behandelde legendarium uit Rooklooster en in een handschrift uit Heer-Izaaks-Bos.<sup>214</sup> Het tweede excerpt is afkomstig uit het *Bonum universale* van Thomas van Cantimpré (Boek I, 22, 2).<sup>215</sup> Het is een exempel over Jacob, die een geestelijke, Fulco van Gent, vraagt met hem op te trekken tegen de albigenzen in Vlaanderen. Fulco weigert en wordt wegens zijn ongehoorzaamheid voor de rest van zijn leven met ziekte gestraft. Het derde excerpt is wederom een exempel uit het *Bonum universale* (Boek II, 54, 18).<sup>216</sup> Dit exempel gaat over Maria zelf. Zij heeft een ontmoeting met haar moeder, die in het vagevuur lijdt omdat zij de zonde van woeker heeft begaan.<sup>217</sup> In de laat-

211 Trier, SB, 1168/470 8°, f. 210v. De woorden 'in testimonio sanctitatis eius' zijn door de corrector toegevoegd.

212 Inc.: Libet nunc etiam aliqua de eius visionibus... Trier, SB, 1168/470 8°, f. 214r.

213 Inc.: Ut autem sciatur fuerit iste iacobus de vitriaco noueris quod de eo in tricesimo primo libro speculi hijstoralis capitulo decimo: sic scriptum est. Anno quo albigenes... Aan het eind (onderstreept): hec in speculo hijstoriali. Trier, SB, 1168/470 8°, f. 221v-222r.

214 Zie paragraaf 4.2, noot 87.

215 Inc.: Hunc iacobum aconensem allegat autor libri moralis de naturis apum in prologo libri: dicens se quedam ex scriptis eius naturalibus accepisse In capitulo quoque vicesimo secundo eiusdem libri... Aan het eind (onderstreept): hec vbi supra. Trier, SB, 1168/470 8°, f. 222r-222v. COLVENERIUS, *Thomae Cantipratani*, 89-90 (Liber I, 22, 2).

216 Aan het begin (onderstreept): Item in fine penultimi capituli eiusdem libri de apibus: leguntur hec verba Inc.: Illa beatissima mulier maria de ognies... Trier, SB, 1168/470 8°, f. 222v. COLVENERIUS, *Thomae Cantipratani*, 529-530 (Liber II, 54, 18).

217 Dit exempel komt ook een aantal keer apart (dat wil zeggen buiten de context van het *Bonum universale*) voor in Midelnederlandse handschriften (zie paragraaf 3.1, noot 42 en paragraaf 4.5).



ste zin op f. 222v, na het laatste exempel, introduceert de kopiist de *vita* van Christina Mirabilis en vat haar leven samen.<sup>218</sup> Die *vita* is in het volgende katern (en in de volgende codicologische eenheid) door een andere hand afgeschreven. Het lijkt er op dat hij die *vita* zelf wilde afschrijven. De folia 223, 224 en 225 zijn echter leeg gebleven.

De bewerker moet wel goede redenen hebben gehad om zo'n grote inbreuk te maken op het zeer goed gestructureerde en hoog aangeschreven werk van Jacob van Vitry. Hij heeft van het tweeluik van Jacob, dat de *vita* verdeelde in een boek over het (uiterlijke) leven en een boek over de (innerlijke) deugden, een meer traditionele *vita* gemaakt met aparte verzamelingen *miracula* en visioenen. Het theologische niveau van de tekst is enigszins verlaagd, doordat de indeling naar de zeven gaven van de Heilige Geest is weggelaten. De hoofdstukken van Jacobs *vita* zijn erg lang en bevatten in de onderzochte handschriften geen tussenkopjes. Door de ingreep van de bewerker zijn de *miracula* en de korte verhalen die de visionaire gaven van Maria tot onderwerp hebben, in één oogopslag te onderscheiden. Mogelijk verdeelde hij de tekst in kortere eenheden om die apart als *exempla* te kunnen lezen. Zoals gezegd predikten kartuizers niet in het openbaar en daarvoor zullen zij de *exempla* dus niet hebben gebruikt.

### Besluit

In het handschrift uit Beatusberg zijn de *vitae* van de heilige vrouwen Christina Mirabilis, Genoveva van Parijs en Maria van Oignies overgeleverd in samenhang met de heiligenlevens van vooraanstaande mannelijke geestelijken, onder wie een ordestichter. Wat opvalt is dat de mannelijke heiligen in het handschrift allemaal geleerde geestelijken waren. Dit geldt voor zowel de aartsbisschoppen Dunstanus, Ethmundus en Anno als de predikheren Dominicus, Petrus en Vincent. Zij hadden gestudeerd en soms ook gedoceerd aan universiteiten (of, in het geval van Dunstanus, aan een kloosterschool) voor zij een kerkelijke carrière doorliepen of als predikheer rondtrokken. Zij maakten in hun loopbaan niet slechts gebruik van hun geleerdheid; scholing gold als een *voorwaarde* daarvan. De vrouwelijke heiligen in het handschrift daarentegen waren alle drie leken, en hoewel Christina en Maria in werkelijkheid wel enig onderwijs zullen hebben genoten, worden zij in hun *vitae* als eenvoudig en ongeschoold gepresenteerd. Hun kracht lag niet in prediking vanuit geschriften, maar in raadgeving vanuit goddelijke openbaring. Bovenal waren zij meesteres in ascese en onthouding, een belangrijk kartuizer ideaal. De kartuizers van Beatusberg waren blijkbaar in beide modellen van vroomheid geïnteresseerd. Overigens was niet de kerkelijke loopbaan van de mannen op zich de reden waarom zij als heiligen werden beschouwd, maar de vrome en toegewijde manier waarop zij leefden en hun ambt uitoefenden. Kartuizers vervulden zelf als teruggetrokken monniken geen publieke functies en zullen de *vitae* van de dominicanen derhalve niet vanwege hun voorbeeldige toewijding aan het predikersambt hebben gelezen. De innerlijke deugd van de drie predikheren was voor de kartuizers veel belangrijker. De drie andere mannelijke heiligen waren wegens hun kri-

<sup>218</sup> Item in vita sancte cristine virginis que fuit de civitate sancti trudonis in hesbanio: que semel mortua reuixit. et postquam xlij annis in hac mortali vita manens purgatorium horrendum sustinuit: similes laudes marie huius et iacobi habentur. Trier, SB, 1168/470 8°, f. 222v.



Afb. 12 Handschrift Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 20, f. 72r met een ingeplakte ingekleurde houtsnede met de afbeelding van Maria van Oignes. (© Maurits Sabbebibliotheek Leuven)

tiek op misstanden in de Kerk (zoals simonie en inmenging van wereldlijke vorsten in kerkelijke benoemingen) evenbeelden van Bruno van Keulen (circa 1030–1101), de stichter van de kartuizer orde die ongeveer in dezelfde tijd leefde als een van hen, namelijk Anno.

De kartuizers van Beatusberg beschouwden lekenheiligen met indrukwekkende profetische gaven als een even inspirerend voorbeeld als geestelijken die Kerk en kloosters hervormden. De overeenkomst lag in de hervormingsgezinde idealen waarvan hun *vitae* zijn doordringend en die de nieuwe spiritualiteit van de late middeleeuwen kenmerkten: de *vita apostolica* en de *imitatio Christi*. We constateerden dezelfde combinatie van heiligenlevens van vrome vrouwen met die van vooraanstaande geestelijken ook in een andere collectie: handschrift Brussel, Bollandisten, 398, dat een tweeluik vormt bestaande uit de heiligenlevens van enerzijds Maria van Oignies, Elisabeth van Thüringen, Angela van Foligno en Margaretha van Maagdenburg en anderzijds Martinus van Tours, Malachias van Connor, Franciscus van Assisi en Antonius van Padua. In andere hierboven behandelde handschriften werden de *vitae* van vrouwelijke lekenheiligen in samenhang met theologische geschriften afgeschreven. Daaruit blijkt al dat *vitae* van heilige vrouwen aan hervormingsgezinde lezers in de vijftiende eeuw even inspirerende stof tot overdenking boden als het werk van kerkvaders en theologen.

Een andere constatering is dat de *vita* van Maria en de drie toevoegingen, alsmede de heiligenlevens van Dominicus en Petrus Martyr, allemaal zijn geschreven ten tijde van de strijd tegen de ketterij van de albigenzen en die strijd (kruistochten en inquisitie) voor een belangrijk deel ook tot onderwerp hebben. Het is opmerkelijk dat deze teksten en daarmee het thema van de bestrijding van die ketterij nog zo prominent aanwezig zijn in een vijftiende-eeuws handschrift. De albigenzen speelden immers al lange tijd geen rol van betekenis meer. In een Zweedse vertaling van de *vita* van Maria zijn de passages over de albigenzen juist weggelaten, vermoedelijk omdat ze voor een vijftiende- of zestiende-eeuws Zweeds publiek niet interessant waren.<sup>219</sup>

#### 4.4 Kruisbroeders op zoek naar hun identiteit

Behalve handschriften met een duidelijke thematiek of rode draad, zoals de hierboven behandelde handschriften met Brabantse en nieuwe heiligen, bevat het bestudeerde corpus ook handschriften die een verzameling vormen van zeer diverse teksten (wat betreft genre en onderwerp). Meestal lijken die teksten willekeurig bij elkaar gezocht en schijnt de enige overeenkomst hun spirituele aard te zijn. Een voorbeeld van zo'n handschrift is een vijftiende-eeuwse codex uit het kruisbroedersklooster Clairlieu bij Hoei.<sup>220</sup> Het is vanuit het perspectief van deze studie een interessant handschrift omdat het maar liefst tweemaal de *vita* van Christina Mirabilis bevat. In deze paragraaf zal worden onderzocht of aan de collectie ondanks de diversiteit aan teksten niet toch een bepaald verzamelings- of ordeningsprincipe ten grondslag ligt en welke rol de *vita* van Christina heeft in het geheel.

<sup>219</sup> VAN DER TOORN-PIEBENGA, 'De *Vita Mariae Oigniacensis*', 20–21.

<sup>220</sup> Luik, BGS, 6 L 21 (veertiende? en vijftiende eeuw, 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Tegenwoordig worden kruisbroeders kruisheren genoemd.

*Christiaan van Sittard en Christina Mirabilis**Handschrift Luik, BGS, 6 L 21*

Het handschrift uit Clairlieu is gecompliceerd. Het is een zeer dikke (438 bladen) en tegelijk kleine (154 x 116 mm) codex, waardoor hij niet makkelijk is te hanteren. Hij bestaat uit acht codicologische eenheden, waarvan de laatste vermoedelijk korte tijd als een zelfstandig handschrift heeft gefunctioneerd en in elk geval aanvankelijk als zodanig was geconcipeerd. Deze laatste eenheid bevat namelijk een eigen foliëring, die later is doorgestreept en gewijzigd in een nieuwe, die doorlopend in het hele handschrift is aangebracht. De acht eenheden zijn overigens al kort na het ontstaan van de jongste samengevoegd en voorzien van deze nieuwe foliëring, alsmede van een inhoudsopgave. De vraag rijst waarom de laatste eenheid is samengevoegd met de overige codicologische eenheden, terwijl daardoor een doublure in de inhoud ontstond (de *vita* van Christina komt namelijk behalve in de achtste ook in de zesde eenheid voor) en het handschrift bovendien moeilijk hanteerbaar werd. De belangrijkste vraag is echter, welke functie en betekenis de *vita* van Christina in dit handschrift had.

Het eerste katern met een uitgebreide inhoudsopgave van meer dan vierhonderd titels vormt de eerste codicologische eenheid (f. 1-12). De lijst is zo lang omdat de maker de titels van nagenoeg alle *exempla* en andere zeer korte teksten (die her en der in het handschrift voorkomen) apart heeft opgeschreven. De tweede eenheid bestaat eveneens uit één katern (f. 13-19). Hierin zijn twee teksten over de stichting van de orde van de kruisbroeders geschreven. De derde eenheid (f. 20-49) bevat werk van de vijftiende-eeuwse Keulse jurist Loppo van Zierikzee en een brief van de cisterciënzer monnik Helinand van Froidmont (circa 1160-1229). De eerste drie codicologische eenheden zijn geschreven door één kopiïst, die vermoedelijk ook degene was die de bladen van het gehele handschrift nummerde (hand A). In dat geval was hij ook de (voornaamste) samensteller van de codex.

De vierde eenheid is geschreven door een andere hand (f. 50-63), die we later in het handschrift weer tegenkomen (hand B). Deze eenheid bevat een tekst over de orde van de karmelieten, enkele *exempla*, een brief van Franciscus Petrarca aan een monnik,<sup>221</sup> en ten slotte een excerpt uit de *vita* van Ethmundus van Canterbury. De vijfde codicologische eenheid (f. 64-213) is de oudste van alle en dateert mogelijk al uit de veertiende eeuw.<sup>222</sup> Hierin zijn door twee handen (D en E) ongeveer tweehonderd *exempla* geschreven die (ten dele of allemaal) afkomstig zijn uit het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais.<sup>223</sup> Een uitzondering vormt het gebed op de recto-zijde van het eerste blad (door hand C). Op f. 166v-168r staan drie *exempla* over Maria van Oignies met de titels *De beata maria dicta*

<sup>221</sup> Zie voor dit en volgende werken van (Pseudo-)Petrarca in dit handschrift Gilbert Tournov en Jozef IJSEWIJN, *I codici del Petrarca nel Belgio*. Censimento dei Codici Petrarqueschi 10 (Padua: Editrice Antenore, 1988) 76-79.

<sup>222</sup> J. Gustin dateert deze eenheid in de veertiende eeuw. Ik heb zijn nog onuitgegeven catalogus van de Bibliotheek van het Groot-Seminarie te Luik kunnen raadplegen (6 L 21 is daarin nummer 158). Zie de *On-linegids van de middeleeuwse handschriften in Wallonië-Brussel*, [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be), voor een beschrijving van het handschrift op basis van de catalogus van J. Gustin.

<sup>223</sup> In de beschrijving van het handschrift in bijlage 4 geef ik de titels van de *exempla* niet allemaal apart, hoewel de maker van de inhoudsopgave van het handschrift dat wel heeft gedaan. Aangezien ik voor de andere codicologische eenheden wel alle titels van exemplen en andere korte teksten geef, is mijn beschrijving enigszins inconsequent. Ik heb hiervoor gekozen omdat het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais als één werk wordt beschouwd en omdat de handschriftbeschrijving met circa tweehonderd titels extra erg lang en onoverzichtelijk wordt.



*de oegnies* (f. 166v), *De eadem* (f. 167r) en *De eadem maria* (f. 167v). Uit de analyse van deze teksten blijkt dat de exempelen uit het *Speculum historiale* die als bron dienden aanzienlijk zijn bewerkt. Het eerste exemplen is samengesteld uit excerpten uit Boek XXX, hoofdstuk xvi-xviii en xxii-xxv van het *Speculum*, het tweede is gelijk aan Boek XXX, hoofdstuk xxxvii, en het derde bevat een excerpt uit hoofdstuk xlii van Boek XXX. De teksten handelen over de jeugd en het huwelijk van Maria, haar onthouding van voedsel en twee visioenen die zij had tijdens de eucharistie. Mogelijk zijn ook de andere exempelen verkorte versies van het werk van Vincent van Beauvais.

De zesde codicologische eenheid (f. 214-249) is geschreven door weer een andere hand (F). De teksten die hierin staan, zijn van diverse aard: ten eerste de novelle *Aronus et Marina* van Pseudo-Petrarca, ten tweede de *vita* van Christina Mirabilis, ten derde twee teksten over de dominicaan Thomas van Aquino, ten vierde een tekst van paus Bonifatius IX over de Visitatie en ten vijfde enkele *exempla*, onder meer uit het *Exordium magnum ordinis cisterciensis* van Koenraad van Eberbach. In de zevende eenheid (f. 250-289) zijn twee kopiïsten aan het werk geweest. De eerste maakt zichzelf bekend in een colofon op f. 259r als Christiaan van Sittard, over wie hierna meer. Hij schreef in deze eenheid Franciscus Petrarca's vertaling uit 1373 van Boccaccio's verhaal over de goede vrouw Griseldis (symbool van lijdzaamheid en geduld), en een tekst over drie kanunniken. Hand B, die ook f. 50-63 schreef, kopieerde in deze zevende eenheid f. 266v-289v, met teksten over het feest van Sacramentsdag (waaronder de bul van paus Urbanus IV, gericht aan Eva van Luik),<sup>224</sup> de *Gnotosolitos parvus* uit 1423 van Arnold Gheyloven van Rotterdam, kanunnik in Groenendaal (in het handschrift toegeschreven aan Hugo van Sint-Victor),<sup>225</sup> en enkele excerpten uit de *vita* van Lidwina van Schiedam. Het betreft delen van enkele hoofdstukken (in enigszins bewerkte vorm) uit de *Vita prior/ Venite* van Hugo van Rugge. De tekst is verdeeld in vier hoofdstukjes, die de volgende titels dragen: *Desperatio*, *De paciencia*, (nogmaals) *Desperatio* en *Passio Cristi*. Ze komen ongeveer overeen met de hoofdstukken xxix(a), xxvi, xxix(b) en xii van de *Vita prior/ Venite*. Ze handelen over zondaren die door de bemiddeling van Lidwina uit de strikken van de duivel werden bevrijd en over haar lichamelijke lijden.<sup>226</sup>

De achtste en laatste codicologische eenheid (f. 290-438) heeft zoals gezegd vermoedelijk eerst als een zelfstandig handschrift met een eigen foliëring gefunctioneerd. Ze is bovendien voorzien van een indeling in paragrafen, die alle teksten als het ware tot een geheel smeedt en tegelijkertijd verdeelt in stukken voor korte lezingen. In de marges staat een doorlopende nummering met rode of bruine inkt. De paragrafen zijn ongeveer anderhalve bladzijde lang en komen vaak overeen met een hoofdstuk van de betreffende tekst. Op het eerste blad (f. 290r) vangt de tekst overigens abrupt aan, waaruit blijkt dat de een-

224 Zie hierover MULDER-BAKKER, *Lives of the Anchoresses*, 119 en C. LAMBOT, 'La Bulle d'Urban IV à Ève de Saint-Martin sur l'institution de la Fête-Dieu', *Scriptorium* 2 (1948) 69-77, aldaar 71.

225 Ant. VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruissheren: De Luikse tentoonstelling in 1951', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruissheren* 14 (1956) 65-87, aldaar 74, noot 21. Deze tekst is uitgegeven door Anton G. WEILER (ed.), *Arnoldi Gheyloven Roterodami Gnotosolitos e codice Seminarii Leodiensis 6 F 18 editus*. Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis 212 (Turnhout: Brepols, 2008). Zie ook Anton G. WEILER, *Het morele veld van de Moderne Devotie, weerspiegeld in de Gnotosolitos parvus van Arnold Gheyloven van Rotterdam, 1423: Een Summa van moraaltheologie, kerkelijk recht en spiritualiteit voor studenten in Leuven en Deventer*. Middelleeuwse Studies en Bronnen 96 (Hilversum: Verloren, 2006).

226 *Prior vita*, AASS, 278-280 (c. xii), 288-289 (c. xxvi) en 291-292 (c. xxix).

heid door nog een of meer katernen vooraf moet zijn gegaan. Het eerste paragraafnummer staat onderaan, op de plaats waar een nieuwe tekst (een exemplen) begint. De eenheid bevat *exempla* (onder meer uit de *Vitae patrum*), de *vita* van Christina Mirabilis, een traktaat van Dionysius de Kartouizer met de titel *De exemplis et documentis authenticis*, een verhandeling en mirakel over de heilige Catharina van Alexandrië en ten slotte een excerpt uit de *vita* van Coleta (1381-1447), een kluizenares die later toetrad tot de tweede orde van Franciscus (de clarissen) en kloosters stichtte en hervormde onder haar naam (de colettinnen). Het overgrote deel van de teksten is gekopieerd door Christiaan van Sittard. Evenals in de zevende eenheid is in deze achtste eenheid een deel afgeschreven door hand B (f. 427r-437v). De persoon achter hand B was bijzonder geïnteresseerd in heiligenlevens van vrouwen: de teksten over Lidwina, Catharina en Coleta zijn van zijn hand. Overigens heeft ook Christiaan van Sittard de *vita* van Lidwina afgeschreven, namelijk in een ander handschrift uit Clairlieu uit het vierde kwart van de vijftiende eeuw (Luik, BGS, 6 F 10, f. 133r-166r).<sup>227</sup> Het betreft hier de versie van de *vita* van Lidwina door Thomas van Kempen. Dat is ook het geval in het handschrift uit het kruisbroedersklooster van Keulen, waarin de *vitae* van Lidwina en Christina rond 1455 samen werden afgeschreven door de kopiist Abbo van Middelburch (zie paragraaf 4.3).<sup>228</sup>

#### *Christiaan van Sittard*

Christiaan van Sittard maakte zich zoals gezegd bekend in een colofon op f. 259r.<sup>229</sup> Dit colofon staat aan het einde van de *Historia Griseldis* van Petrarca (f. 250r-259r). Het is een opmerkelijk colofon wegens de vele details die Christiaan geeft over zijn afkomst. Hij schrijft dat hij een kruisbroeder is in Clairlieu, dat hij in Sittard is geboren en dat zijn vader de koopman Thomas en zijn moeder Elisabeth Schotten is. Hij noemt vervolgens het exacte tijdstip van voltooiing van het afgeschreven werk: 30 januari 1479 rond het negende uur (dat is in de winter rond half twee 's middags). Vervolgens verontschuldigt hij zich voor eventuele fouten, die deels te wijten zijn aan zijn ongecorrigeerde en slordige legger. Een dergelijk uitgebreid colofon is ongekend in het bestudeerde corpus van handschriften. Op enkele andere plaatsen verderop in het handschrift bedeeft Christiaan de lezer zelfs met nog meer informatie.<sup>230</sup> Op f. 327r vermeldt hij dat hij de oudste zoon van zijn ouders is en dat hij de voorafgaande tekst (exempelen uit de *Vitae patrum*, f. 290r-327r) voltooide op

<sup>227</sup> Colofon op f. 166r: Hanc legendam Lidewigis virginis cum precedentibus legendam antedictam sermonibus a principio usque in finem ad novicios quidam frater domus nostre maioris huyensis professus Sittarensis opidi oriundus Christianus vocatus scripsit. [Et supplicat: *cancellato*]. Et omnibus legentibus in dicta legenda seu sermonibus humiliter supplicat quatenus amore domini nostri Ihesu pro nostra salute non tardent legere pro eius anima unum pater et iii ave maria cum attentione cordis atque devotione. Uit: TOURNOY en IJSEWIJN, *I codici del Petrarca*, 70. Incipit op f. 133r: Sequitur vita lidewigis virginis Incipit prologus in vitam lidewigis virginis. Religiosis fratribus canonicis regularibus monasterij sancte elizabet prope brilis ... Bron: www.cicweb.be (geraadpleegd op 14-10-2008). Dit handschrift werd nog niet genoemd in de lijst van Koen Goudriaan: GOUDRIAAN, 'Het Leven van Liduina', 226.

<sup>228</sup> Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3) (vijftiende eeuw), uit Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders.

<sup>229</sup> Het colofon luidt: Scriptus per cristianum conventus huyensis natum in sittart de parentibus suis thoma qui est mercator et eius vxore vocata elizabet schotten illic habitantibus finitisque anno domini m cccc et lxxix tercio kalendis februarii de mane ante aut circa nonam horam Qui rogat si quid incorrectum et male scriptum inuentum fuerit in dicto libello vel epistula vt indulgeatur ac parcatu ei quia sicut alia exemplaria siue libri ex quibus scripsit sepe incorrecti erant et inlegibilia sic et istud presens [=met rood doorgehaald] exemplar erat incorrectum et inlegibile ex quo iste liber est scriptus. Luik, BGS, 6 L 21, f. 259r.

<sup>230</sup> Zie voor parafrases van de colofons VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruisheren', 74-77.



9 januari 1479 rond drie uur voor de vesper (dat is circa twee uur 's middags).<sup>231</sup> Het vervolg van de *Vitae patrum* (f. 327v–345v) sluit hij eveneens af met een colofon, geschreven op 25 januari 1479 op het derde uur (rond negen uur 's ochtends).<sup>232</sup> Hierin noemt hij de namen van zijn ouders en verontschuldigt hij zich opnieuw voor eventuele fouten. Uit de dateringen van de colofons blijkt dat het handschrift niet in de volgorde van afschrijven in elkaar is gezet. Het eerstgenoemde colofon op f. 259r van 30 januari bevindt zich in de zevende codicologische eenheid, terwijl de oudere colofons van 9 en 25 januari onderdeel zijn van de achtste eenheid. De laatste twee colofons die Christiaan schreef, bevinden zich in zijn afschrift van *De exemplis et documentis authenticis* van Dionysius de Kartuizer (f. 359r–426v). Op f. 369v plaatste hij enkel zijn eigen naam.<sup>233</sup> Op f. 426v schreef hij op 12 oktober 1479 een colofon waarin hij aanvankelijk de naam van Dionysius de Kartuizer noemde, maar die hij later onherkenbaar maakte.<sup>234</sup> In een ander afschrift van zijn hand van dezelfde tekst noemt hij Dionysius echter wel als auteur.<sup>235</sup> Mogelijk twijfelde hij over het auteurschap van Dionysius.

Het uitgebreidste colofon bevindt zich op f. 358v, aan het eind van de *vita* van Christina Mirabilis in codicologische eenheid acht (afb. 13).<sup>236</sup> Christiaan voltooide zijn afschrift van de *vita* naar eigen zeggen op 8 februari 1479 op het achtste uur (circa één uur 's middags). Niet alleen vertelt hij wederom wie zijn ouders zijn, maar nu ook in detail wat hun dagelijkse werk was. Zij verkochten en repareerden kleding en trokken er als dat nodig was op

**231** *Finitus est liber per cristianum de zittart senioreum filium parentum suorum Anno domini 1479 quinto nonas [=met rood doorgehaald] Idus ianuarij circa horam 3 ante vespas in conuentu cruciferorum opidi [=met rood doorgehaald] huyensis. Luik, BGS, 6 L 21, f. 327r.*

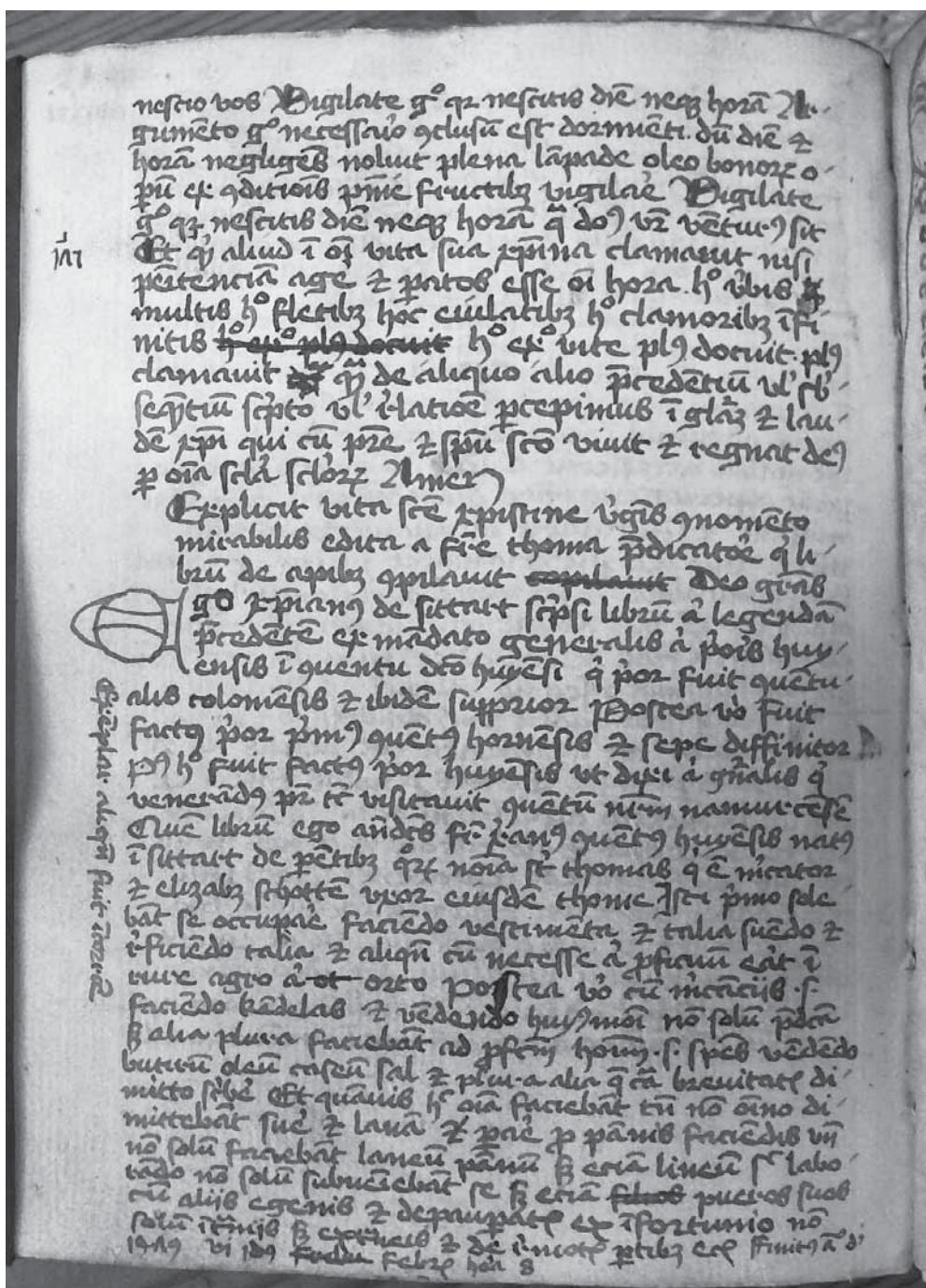
**232** *Scriptum per cristianum natum in sittart filium thome qui est mercator habentis matrem dicti cristiani in uxorem nominatam elizabet scotten Ipse enim rogat vt parcatut aut indulgeatur ei si quid minus superfluum aut incorrectum scripsit Completus seu finitus est libellus supradictus Anno domini m cccc [=met rood doorgehaald:] et lxxvij [=einde doorhaling] et lxxix vij kalendis februarij hora 3 in conuentu cruciferorum extra muro [=sic] egregie civitatis huyensis Quemadmodum scilicet sicut enim teutonicus loquitur post gallicum aut ytalicum habet gallicum vel ytalicum quod tamen non intelligit vel sicut pueri dicunt suum pater noster vel aue marie quod non intelligit sic in hoc libello scripsi et legi que non intellexi vel sepe locutus fui vel dixi plura latine que non intellexi quare indulgendum est. Luik, BGS, 6 L 21, f. 345v.*

**233** *Scriptum per cristianum huyensis conuentus natum zittart. Luik, BGS, 6 L 21, f. 369v.*

**234** *Explicit tractatus [vanaf hier doorgehaald met rood, onderstippeld met inkt en onleesbaar gemaakt door letters te vervangen:] tractatus [de t's zijn door hoge s vervangen] patris [i is vervangen door l] dionisii [i vervangen door l, n vervangen door p, ii vervangen door q: dlopisq] cartusiensis [a is vervangen door q, r door d, t door hoge s, s door hoge s, n door p: cqdsu-siepsis] [tot hier doorgehaald] de exemplis et documentis authenticis finitus nec non completus per me cristianum zittart opidi iuxta 8us[?] ad cruciferos p[doorgehaald] in huyo extra antiquos muros anno domini m cccc lxxix 4 idus octobris. Luik, BGS, 6 L 21, f. 426v.*

**235** Handschrift Luik, BGS, 6 N 4, f. 127r–169v (vierde kwart vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Zie VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruisheren', 81.

**236** *Ego cristianus de sittart scripsi librum aut legendam precedentem ex mandato generalis aut prioris huyensis in conuentu dicto huyensi qui prior fuit conuentualis coloniensis et ibidem supprior Postea vero fuit factus prior primus conuentus hornensis et sepe diffinitor Post hoc fuit factus prior huyensis vt dixi aut generalis qui venerandus pater tunc visitauit conuentum nostrum namurcensem Quem librum ego antedictus frater cristianus conuentus huyensis natus in sittart de parentibus quorum nomina sunt thomas qui est mercator et elizabet schotten vxor eiusdem thome Isti primo solebant se occupare faciendo vestimenta et talia suendo et reficiendo talia et aliquando cum necesse aut proficuum erat in rure agro aut ot [=doorgehaald] orto Postea vero cum mercancijs scilicet faciendo kandelas et vendendo huyusmodi non solum predicta sed alia plura faciebant ad profectum hominum scilicet species vendendo butirum oleum caseum sal et plura alia que causa breuitatis dimitto scribere Et quamuis hec omnia faciebant tamen non omnino dimittebant suere et lanam et parare pro panis faciendis vnde non solum faciebant laneum pannum sed etiam lineum sic laborando non solum subueniebant se sed etiam filios [=doorgehaald] pueros suos cum alijs egenis et depauperatis ex infortunio non solum intranjs sed extraneis et de remotis partibus etcetera Finitus anno domini 1479 vi idus frebu [=doorgehaald] februarii hora 8 In marge, dwars: Exemplar aliquando fuit incorrectione. Luik, BGS, 6 L 21, f. 358v.*



Afb. 13 Luik, Bibliotheek van het Groot Seminarie, 6 L 21, f. 358v met aan het eind van de *vita* van Christina Mirabilis een van de colofons van Christiaan van Sittard. Merk ook het paragraafnummer (175) op in de linkermarge. (Foto van de auteur)

uit om extra werk te vinden. Later verkochten zij ook onder meer zelfgemaakte kaarsen, kruiden, boter, kaas, olie en zout. Daarnaast bleven zij wol bewerken en linnengoed verkopen. Volgens Christiaan waren zijn ouders deugdzame mensen die niet alleen hun kinderen een goede opvoeding gaven maar ook weldoeners waren voor armen in en buiten Sittard. Hij geeft zoveel informatie dat hij onderaan het blad ruimte te kort kwam. In de marge schreef hij nog overdwars dat zijn legger niet verbeterd was, wat als excuus moet dienen voor zijn eigen fouten en slordigheden.

Christiaan geeft niet alleen informatie over zichzelf maar ook over de opdrachtgever van het afschrift van de *vita*. Dat was de prior van Clairlieu, tevens generaal van de orde van de kruisbroeders. (Volgens de statuten van de orde was de prior van Clairlieu bij Hoei uit hoofde van zijn functie ook prior-generaal van de orde.<sup>237</sup>) Christiaan noemt zijn naam niet, maar het gaat vermoedelijk om Nicolaas van Haarlem, prior-generaal van 1473 tot 1482.<sup>238</sup> Die was eerder subprior van het kruisbroedersklooster van Keulen geweest en prior van het klooster in Hoorn.<sup>239</sup> Misschien kende hij de *vita* van Christina uit het Keulse handschrift door Abbo van Middelburch uit circa 1455.<sup>240</sup> Nicolaas kwam uit Holland en had dus geen band met de regio rond Sint-Truiden en Luik, waar Christina had geleefd. Vijftiende-eeuwse kopiïsten en auteurs uit die regio, zoals Dionysius de Kartuiser (van Rijkel) en de kopiïst van een excerpt uit het werk van Henricus Bate over Christina in een handschrift uit Parijs, kenden Christina door verhalen die zij in hun jeugd hadden gehoord over haar leven en wonderen.<sup>241</sup> Nicolaas zal voor zijn komst in Hoei in 1473 misschien niet van Christina's nog steeds bestaande verering hebben geweten, maar haar *vita* was wel buiten de grenzen van de regio bekend. Uit de opdracht van Nicolaas blijkt dat haar *vita* van zo'n groot belang werd geacht, dat ze in de vijftiende eeuw actief werd verspreid door (onder meer) kruisbroeders.<sup>242</sup>

Behalve Christiaan zette ook een andere kopiïst in Clairlieu zich aan het afschrijven van de *vita* van Christina. Beide afschriften kwamen zelfs in hetzelfde handschrift terecht. Van de kopie door de anonieme kopiïst, hier hand F genoemd, is niet zo'n precieze ontstaansdatum bekend als van het werk van Christiaan. De verwantschap tussen de afschriften is geconstateerd in paragraaf 3.2, waar ze L1 en L2 zijn genoemd. Vermoedelijk gebruikten hand F en Christiaan dezelfde legger. Hun kopieën zijn zeer verwant aan elkaar, maar kunnen niet de legger van elkaar zijn geweest (elk van beide afschriften heeft weglatingen die het andere niet heeft). Op grond van de tekst is dus niet vast te stellen welk van beide afschriften het oudste is. Het reeds genoemde afschrift K uit het Keulse kruisbroedersklooster van Abbo van Middelburch kan ook niet de legger zijn geweest. In paragraaf 3.2 is op

<sup>237</sup> P. VAN DEN BOSCH, *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de vijftiende eeuw* (Diest: Lichtland, 1968) 69-70; A. VAN DE PASCH, 'De tekst van de constituties der Kruisheren van 1248', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire – Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 117 (1952) 1-95, aldaar 78-83.

<sup>238</sup> VINKEN, 'Croisiers', 1149; VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruisheren', 76.

<sup>239</sup> VAN DEN BOSCH, *Studiën over de observantie*, 84 en 110; TOURNOY en IJSEWIJN, *I codici del Petrarca*, 78, noot 1.

<sup>240</sup> Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3) (vijftiende eeuw), uit Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders.

<sup>241</sup> Voor het ooggetuigenverslag van Dionysius de Kartuiser zie paragraaf 3.5. Voor het getuigenis van de kopiïst van het Parijse handschrift, zie paragraaf 3.5 en 4.5.

<sup>242</sup> De in Holland vervaardigde prozavertaling van de *vita* (zie paragraaf 3.1) is dan wellicht ook onder auspiciën van Nicolaas van Haarlem ontstaan in de context van het kruisbroedersklooster in Hoorn, maar dat is een speculatie.

basis van het overzicht van varianten in bijlage 3 beargumenteerd dat de afschriften L1 en L2 een subgroep vormen binnen groep B. De subgroep wijkt op veel punten af van de rest van groep B, waartoe ook afschrift K behoort. Een afschrift dat wel veel overeenkomsten vertoont met L1 en L2, is Br5 (handschrift Brussel, KB, II 2328 uit het huis van de broeders van het gemene leven in 's-Hertogenbosch). Dat wijst erop dat er uitwisseling van manuscripten tussen gemeenschappen van verschillende orden plaatsvond. De legger van L1 en L2 kan dus (eventuele verloren gegane handschriften van kruisbroeders buiten beschouwing gelaten) buiten de orde van de kruisbroeders worden gezocht, mogelijk in kringen van moderne devoten. Dat er een nauwe band bestond tussen kruisbroeders en broeders van het gemene leven blijkt uit onderling briefverkeer en uit het gegeven dat veel kruisbroeders bij de broeders van het gemene leven in Deventer waren geschoold.<sup>243</sup>

Christiaan van Sittard heeft veel meer werk nagelaten dan alleen het handschrift dat hier centraal staat. Van zijn hand zijn in ieder geval nog acht andere (delen van) handschriften bekend. Zijn afschrift van de *vita* van Lidwina van Schiedam in handschrift Luik, BGS, 6 F 10 is al genoemd. In dat handschrift kopieerde hij ook een traktaat van Petrarca en preken voor novieten. In de andere handschriften kopieerde Christiaan werk van onder meer Augustinus, Bernard van Clairvaux, Albertus Magnus, Johannes Gerson, Vincent Ferrer, Jacob van Vitry en Dionysius de Kartuizer.<sup>244</sup> Antonius van Asseldonk schrijft bovendien nog handschrift Luik, BGS, 6 N 5 met een Middelnederlandse vertaling van de *Vitae patrum* aan hem toe.<sup>245</sup> In het kopieerwerk van Christiaan is de hagiografie lang niet zo ruim vertegenwoordigd als de theologie, maar daardoor valt des te meer op dat hij juist de *vitae* heeft gekopieerd van Christina en Lidwina, twee ongebonden vrome vrouwen die grote onderlinge verwantschap vertonen op het vlak van ascese, boetedoening en bemiddeling als profeet. Het model van heiligheid dat zij representeren was in de ogen van Christiaan blijkbaar een geschikt model voor de kruisbroeders.

Het werk van Christiaan weerspiegelt de rijke bibliotheek van Clairlieu, waaruit minstens 164 middeleeuwse handschriften zijn overgeleverd.<sup>246</sup> Ze zijn bijna allemaal afkomstig uit de vijftiende eeuw. Ze bevatten geschriften van kerkvaders en theologen, waaronder opvallend veel werk van Augustinus (wiens regel de kruisbroeders volgden), de victorijnen en franciscaner auteurs.<sup>247</sup> Ook vijftiende-eeuwse auteurs als Dionysius de Kartuizer zijn goed vertegenwoordigd. Sommige werken zijn te vinden in meerdere handschriften uit Clairlieu. Zoals hierboven al is opgemerkt kopieerde Christiaan bijvoorbeeld tweemaal *De exemplis et documentis authenticis* van Dionysius de Kartuizer. Andere voorbeelden zijn de teksten en pauselijke bullen over het feest van Sacramentsdag (in Luik, BGS, 6

<sup>243</sup> STIENNON, 'Introduction à l'étude', 28; VINKEN, 'Croisiers', kolom 1048–1049; VAN DEN BOSCH, *Studiën over de observantie*, 153.

<sup>244</sup> De andere handschriften zijn Luik, BGS, 6 F 22 (1478), 6 G 1 (circa 1480), 6 G 8 (circa 1480), 6 N 4 (vierde kwart vijftiende eeuw), 6 N 16 (1485) en Luik, Bu, 334 C (1475) en 358 C (1479). Zie voor deze handschriften: VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruissheren', 80–82; *Bibliothèque de l'Université de Liège: Catalogue des manuscrits* (Luik: H. Vaillant-Carmanne, 1875); Jean-Paul DEPAIRE, *La bibliothèque des Croisiers de Huy, de Liège et de Namur I* [zonder ondertitel]; *II: Catalogue* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Luik, 1969–1970); [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be).

<sup>245</sup> VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruissheren', 82.

<sup>246</sup> DEROLEZ, VICTOR en BRACKE, *Corpus Catalogorum Belgii*, 15–24, in het bijzonder 17; J.P. DEPAIRE, 'Les incunables dans les anciennes bibliothèques des Croisiers de Huy, de Liège et de Namur', in: *Contributions à l'Histoire*, 69–78, aldaar 71.

<sup>247</sup> STIENNON, 'Introduction à l'étude', 50; VAN DEN BOSCH, *Studiën over de observantie*, 49. Zie ook de catalogus van DEPAIRE, *La bibliothèque des Croisiers II*.



L 21 en 6 N 4) en het *Exhortatorium novitiorum* van Dionysius de Kartuizer (in Luik, BGS, 6 N 4 en Luik, Bu, 358 C). Het lijkt erop dat er in Clairlieu zo veel werd afgeschreven dat doublures niet werden opgemerkt, ja zelfs gewenst waren, bijvoorbeeld als een tekst benodigd was voor gelijktijdig gebruik door meer broeders. Kopieerarbeid stond bij de kruisbroeders in hoog aanzien, evenals bij kartuizers en moderne devoten.<sup>248</sup> Handschriften werden vervaardigd voor de eredienssten, voor onderwijs aan novicen en voor persoonlijke studie (spirituele verrijking). De broeders van Clairlieu leenden ook boeken uit aan conventen van de eigen orde, zoals het kruisbroedersklooster in Parijs.<sup>249</sup> Sommige codices werden geschreven om te verkopen.<sup>250</sup> Een aantal kopiïsten uit Clairlieu is bij naam bekend. Een tijdgenoot van Christiaan van Sittard was bijvoorbeeld Wolter van Nijmegen, van wie in negen handschriften kopieerwerk is overgeleverd.<sup>251</sup> Zij kenden elkaar en werkten samen, getuige een werk dat Wolter begon en Christiaan afmaakte, te weten de *Sermoes de sanctis* van Jacob van Vitry.<sup>252</sup>

Wolter van Nijmegen was eveneens de kopiïst van de *vita* van Helena en de tekst over de translatie van het lichaam van Odilia in handschrift Luik, Bu, 135 C, dat tevens de *vitae* bevat van Maria van Oignies, Ida van Gorsleeuw en Catharina van Siena (evenals Christina en Lidwina modellen van ascese en penitentie). Dit handschrift is in paragraaf 4.3 beschreven als een boek waarin heiligenlevens van nieuwe (vrouwelijke) heiligen zijn samengebonden met theologische werken om de lezer stof te bieden voor de verinnerlijking van spirituele thema's. Wat daar niet werd vermeld, is dat de heiligen Helena en Odilia voor de kruisbroeders een bijzondere betekenis hadden, die het verschaffen van stichtelijke voorbeelden overstijgt. Zij waren namelijk patroonheiligen van de kruisbroeders. Odilia was volgens de overlevering een van de elfduizend maagden die met Ursula in Keulen de marteldood stierf. Haar relieken werden volgens de vijftiende-eeuwse translatieberichten in 1287 door Johannes Novelan, een lekenbroeder van het kruisbroedersklooster in Parijs, van Keulen naar Hoei overgebracht.<sup>253</sup> Odilia zou in een visioen aan deze lekenbroeder zijn verschenen en opdracht tot de translatie hebben gegeven. Zij had een diepe verering voor het Heilig Kruis en had dit teken op haar mantel laten borduren. Hoewel zij vanaf de dertiende eeuw werd vereerd, eigenden de kruisbroeders haar zich pas aan het eind van de veertiende eeuw toe als patrones. Voor die tijd was alleen Helena, de moeder van keizer Constantijn, hun patroonheilige geweest. Haar komen we ook tegen in het verhaal over de stichting van de kruisbroedersorde in handschrift Luik, BGS, 6 L 21, waarover hieronder meer.

248 VINKEN, 'Croisiers', kolom 1056; VAN DEN BOSCH, *Studiën over de observantie*, 26-28.

249 STIENNON, 'Introduction à l'étude', 42.

250 STIENNON, 'Introduction à l'étude', 40-41.

251 Jacques STIENNON, 'Catalogue de l'exposition', in: *Les manuscrits des Croisiers de Huy, Liège et Cuyk*, 63-84, aldaar 67-69; DEPAIRE, *La bibliothèque des Croisiers I*, 50 (noemt slechts vijf handschriften van Wolter van Nijmegen).

252 Luik, Bu, 334 C (1475), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Colofon op f. 325r: Expliciunt [...] finiti per fratrem christianum conventus huyensis finiti anno domini 1475 ipso die decolationes Johannis baptiste propre vesperis videlicet circa 6 hora completa cena [...] [rest is doorgehaald] Initium est per fratrem wolterum de novimagio qui medium sermones complevit. Uit: DEPAIRE, *La bibliothèque des Croisiers II*, 56.

253 VINKEN, 'Croisiers', kolom 1060; Kaspar ELM, 'Entstehung und Reform des belgisch-niederländischen Kreuzherrenordens: Ein Literaturbericht', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 82 (1971) 292-313, aldaar 308.

## Religieuze wortels en spirituele identiteit

### Stichtingsverhalen

Handschrift 6 L 21 vangt aan met twee teksten over het ontstaan en de stichting van de orde van de broeders van het Heilig Kruis. Over die stichtingsgeschiedenis bestaat veel onduidelijkheid. In 1635 schreef Henricus Russelius een grote geschiedenis van de orde, waarin hij Theodoor van Celles (1166–1236) aanwijst als de stichter.<sup>254</sup> Theodoor was afkomstig uit een adellijke familie en ging in 1189 met keizer Frederik Barbarossa en de Luikse bisschop Rudolf van Zahringen op kruistocht naar het Heilige Land. Tijdens die onderneming zou Theodoor de kruisheren in Jeruzalem hebben ontmoet. Na zijn terugkeer in Luik werd hij kanunnik, vermoedelijk in het Sint-Lambertusklooster. Hij zette zich onder meer in voor de strijd tegen de ketterij van de albigenzen. Op zijn initiatief hervormde het kapittel zich, maar het gemeenschapsleven dat Theodoor nastreefde werd niet bereikt. In 1211 trok hij zich op advies van Maria van Oignies samen met vier andere geestelijken terug in een kerk op de heuvel Clairlieu bij Hoei om daar de *vita apostolica* na te leven. Deze gemeenschap stond aan het begin van de orde van de kruisbroeders. Hoewel deze stichtingslegende met een grote rol voor Maria van Oignies een prachtig aanknopingspunt vormt voor een hypothese over de betekenis van Luikse vrome vrouwen voor de kruisbroeders, berust ze niet op thans nog bekende middeleeuwse bronnen. Ze verschijnt voor het eerst bij Russelius.<sup>255</sup> Theodoor wordt in geen enkel middeleeuws document genoemd.<sup>256</sup> De eerste schriftelijke bron is een pauselijke oorkonde uit 1248 waarin paus Innocentius IV de nieuwe orde erkent. Clairlieu stond wel aan de oorsprong van de orde, maar over een stichter bestaat geen zekerheid.

De twee teksten met het stichtingsverhaal aan het begin van het manuscript zijn een tekst met het opschrift *In honore summi regis* en een vers met de titel *Ad collendum mente puris*. De eerste tekst is in een uitgebreidere versie ook te vinden in een ander handschrift uit Clairlieu.<sup>257</sup> Het gedicht is niet uit andere bronnen bekend.<sup>258</sup> De oorsprong van de orde wordt in deze teksten al in de vierde eeuw geplaatst, toen de heilige Helena in Jeruzalem de overblijfselen van het Heilig Kruis vond en een gemeenschap stichtte van twaalf mannen die het moesten bewaken. De aldus ontstane orde van het Heilig Kruis raakte nadien echter in de vergetelheid. De dertiende-eeuwse stichting in Clairlieu vormde volgens dit

254 Het werk van Russelius is afgedrukt in Cornelius Rudolphus HERMANS (ed.), *Annales canonicorum regularium S. Augustini, ordinis S. Crucis. Ex monumentis authenticis, reverendissimo patre magistro generali, Fr. Henrico van den Wijmelenberg, approbante et opitulante* I ('s-Hertogenbosch: P. Stokvis, 1858).

255 Robert Haas ging uit van het werk van Russelius en beschouwde Theodoor van Celles als stichter van de orde. Hij beschreef de banden tussen Theodoor en zijn volgelingen, Jacob van Vitry, Maria van Oignies en de dominicanen, de verwantschap tussen hun idealen en hun gedeelde strijd tegen de Albigenzen. Robert HAAS, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen im niederländisch-niederrheinischen Raum und der Kreuzherrenorden', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 144/145 (1946/1947) 44–62. Henri van Rooijen schreef zelfs een biografie van Theodoor: Henri VAN ROOIJEN, *Theodorus van Celles: Een tijds- en levensbeeld* (Cuyk: Van Lindert's Drukkerij en Boekhandel, 1936).

256 M. VINKEN, *De spiritualiteit der Kruisheren* (Antwerpen: Sheed & Ward, 1953) 12.

257 Luik, BGS, 6 L 33, f. 1r–5v (vijftiende of zestiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Van Asseldonk gaf de tekst uit en voegde een vertaling toe. Volgens hem is 6 L 21 het oudste handschrift. Ant. VAN ASSELDONK (ed.), 'N° I. Handschriften van Kruisheeren uit de XV<sup>e</sup> en XVI<sup>e</sup> eeuw: over het ontstaan der Orde van het H. Kruis', *Clairlieu* 1 (1943) 84–102, aldaar 94. Volgens Vinken dateert het handschrift van rond 1550: VINKEN, 'Croisiers', kolom 1061.

258 Het is uitgegeven, geanalyseerd en vertaald door Ant. VAN ASSELDONK (ed.), 'N° II. Handschriften van Kruisheeren uit de XV<sup>e</sup> en XVI<sup>e</sup> eeuw over het ontstaan der Orde v. h. H. Kruis', *Clairlieu* 3 (1945) 32–45.



verhaal geen nieuwe maar een herstelde orde, waarvan Helena opnieuw patroonheilige was.<sup>259</sup> De anonieme auteur brengt de herstichting in verband met de kruistochten tegen de albigenzen en met de feestdag van de Kruisvinding. In zowel het traktaat als het gedicht is sprake van vijf geestelijken die in Clairlieu de eerste kruisbroedersgemeenschap vormden (wat overeenkomt met het aantal van Theodoor en zijn vier gezellen). De teksten vertellen dat een pauselijk legaat in het Duitse Rijk vijf deugdzame mannen vond die geschikt waren om het Kruis en het lijden van Christus te prediken. Zij reisden af naar Rome alwaar op de feestdag van de Kruisvinding de nieuwe orde door paus Innocentius III werd goedgekeurd. Zoals gezegd is over de feitelijke gang van zaken niets bekend en is de oorkonde uit 1248 het eerste bewijs van het bestaan van de orde. Innocentius III was paus tot 16 juli 1216, dus de stichting zou volgens het verhaal voor of in dat jaar moeten hebben plaatsgevonden.

De voornaamste idealen van de kruisbroeders waren gemeenschapsleven (*vita apostolica*), gebed, stiltebetrachting, ascese en boetedoening. De devotie tot het Heilig Kruis en het lijden van Christus stond centraal in hun vroomheidsbeleving. Zij gaven uiting aan deze devotie door middel van het kruis dat zij ter hoogte van de borst op hun habijt droegen. Kruisbroeders waren kanunniken die de regel van Augustinus volgden, maar met een sterke dominicaner inkleuring. Kruisbroeders hielden zich evenals dominicanen bezig met prediking en zielzorg.<sup>260</sup> De statuten van de orde zijn grotendeels overgenomen van de dominicanen, met de toevoeging van de *stabilitas loci* en gemeenschappelijk bezit (dus persoonlijke armoede).<sup>261</sup> In de loop van de veertiende eeuw verslaptte de naleving van deze principes. Daarom is de orde in 1410 na een besluit van het Generale Kapittel van de kruisbroeders hervormd en werden het gemeenschappelijke leven in armoede, het vasten en het stilzwijgen in ere hersteld.<sup>262</sup> De hervorming van de orde wordt in verband gebracht met de wederzijdse beïnvloeding van moderne devoten en kruisbroeders, zoals ook de Kapittels van Groenendaal, Sion en Sibculo uitingen zijn van het algemene streven naar hervorming in de vijftiende eeuw.<sup>263</sup>

#### *Religieuze identiteit in een handschrift gevat*

Wanneer een handschrift aanvangt met de geschiedenis van de orde of het klooster (in het geval van Clairlieu kwam dat op hetzelfde neer), betreft het vaak een handschrift met meer teksten over de eigen gemeenschap, zoals een memorieboek. Een voorbeeld hiervan is het exemplaar uit het kartuizer klooster Nieuwlicht bij Utrecht, met behalve een kloosterkroniek en een stichtingsgeschiedenis van de kartuizer orde, onder meer een necrologium met de namen van te gedenken overleden broeders, een lijst van priors, lijsten van weldoeners en schenkingen en pauselijke bullen met betrekking tot de orde.<sup>264</sup> Verhalende teksten over de geschiedenis van de gemeenschap gaan hierin samen met administratieve teksten. Ze

<sup>259</sup> VINKEN, *De spiritualiteit der Kruissheren*, 11; ELM, 'Entstehung und Reform', 307.

<sup>260</sup> HAASS, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen', 53-57.

<sup>261</sup> VAN DE PASCH, 'De tekst van de constituties', 11-16; VINKEN, *De spiritualiteit der Kruissheren*, 17-25.

<sup>262</sup> VAN DEN BOSCH, *Studiën over de observantie*, 52-53.

<sup>263</sup> VINKEN, *De spiritualiteit der Kruissheren*, 34-38; ELM, 'Entstehung und Reform', 298-304.

<sup>264</sup> Zie de tekstbeschrijvingen nrs. NLO335, NLO355-NLO364 en NLO570-NLO578 in de databank *Narrative Sources* 3.3.

hebben in de context van elkaars aanwezigheid tot doel de herinnering (*memoria*) in stand te houden en zo de eenheid van de gemeenschap te bevorderen, haar een identiteit te verschaffen. Wanneer ze apart werden afgeschreven hadden bullen en administratieve teksten een heel andere functie, namelijk normeren respectievelijk administreren. Naast een kroniek of een ander geschiedverhaal komen de overledenen uit de dodenlijsten als het ware tot leven. Geschiedwerken en andere teksten met een *memoria*-functie dienden immers om het verleden in het heden aanwezig te maken.<sup>265</sup> Samen met de nog levende en de toekomstige leden van de gemeenschap vormden de overleden leden een ingebeelde gemeenschap, een *imagined community*.<sup>266</sup> Verhalen over geestelijke vaders en moeders van een gemeenschap hadden, behalve saamhorigheid te creëren, tot doel voorbeelden te verschaffen en zo de religieuze identiteit van de gemeenschap mede gestalte te geven of die gemeenschap te hervormen. Kock noemt handschriften met een *memoria*-functie *Traditionscodices*.<sup>267</sup> Dergelijke boeken werden enige tijd (enkele generaties) na de stichting van gemeenschappen aangelegd om het oorspronkelijke hervormingsgerichte elan te herstellen.<sup>268</sup>

Het handschrift uit Clairlieu is geen *memoria*-handschrift in de zin van een memorieboek met administratieve teksten, maar wel in de zin van een boek dat de religieuze identiteit van de kruisbroeders van Clairlieu vastlegt. Het is in dit opzicht te vergelijken met het in paragraaf 3.4 behandelde handschrift uit Villers, waarin eveneens teksten over de geschiedenis en voorbeeldige voorvaders van het klooster werden gecombineerd met teksten die uitdrukking gaven aan de (cisterciënzer) spiritualiteit. Het *Novale Sanctorum* van Johannes Gielemans, dat Kock onder de *Traditionscodices* schaaft, kan eveneens worden opgevat als een handschrift dat de religieuze identiteit van de moderne devoten in een historische context plaatst.<sup>269</sup> Middels de teksten over de oorsprong van de orde verbond het handschrift uit Clairlieu de kruisbroeders uit het eind van de vijftiende eeuw met hun voorvaders uit de ‘gouden tijd’. Het stichtingsverhaal verwees zelfs naar twee momenten in de geschiedenis die de gouden tijd van de orde vormden: Helena’s stichting van de gemeenschap van twaalf kruisbroeders in de vierde eeuw en de *renovatio* van de orde door de vijf mannen die Clairlieu in de dertiende eeuw bevolkten. De stichtingsgeschiedenis *In honore summi regis* en het gedicht dat daarop volgt hebben een opwekkend karakter. Zij sporen de lezer aan om in navolging van de eerstelingen het kruis op te nemen en Christus’ lijden na te bootsen door middel van onthouding en penitentie. Aan het eind van de vijftiende eeuw bestond de dreiging van ketterij van de albigenzen weliswaar niet meer, maar was er het gevaar van interne verslapping van de tucht. De andere teksten in het handschrift zijn eveneens voornamelijk stichtelijke teksten die de religieuze identiteit van de kruisbroeders

<sup>265</sup> GEARY, *Phantoms of Remembrance*, 9. Zie ook paragraaf 2.3 over doel en functie van geschiedschrijving in de middeleeuwen en het gedeelte over *memoria* in paragraaf 3.4.

<sup>266</sup> Deze term heb ik ontleend aan Dr. Alison Beach, die tijdens het congres ‘Manuscript and Memory in Northwestern Europe, 1000–1500’ (Groningen en Ter Apel, 14–15 november 2008) sprak over ‘The Chronicle and Necrology of Petershausen: Imagining a Community of the Living and the Dead in a Time of Reform’.

<sup>267</sup> ‘Der Traditionscodex enthält unterschiedlichste Nachrichten und erfüllt Funktionen, die sich mit der Doppelformel Selbstvergewisserung – das Vorbild und Exemplum der Patres, wie auch der Sicherung des Besitzes und der gewählten Lebensform – sowie Memoria – Gedenken an die verstorbenen Brüder und Wohltäter – beschreiben läßt.’ KOCK, ‘Selbstvergewisserung und Memoria’, 193.

<sup>268</sup> KOCK, ‘Selbstvergewisserung und Memoria’, 181–182.

<sup>269</sup> Zie paragraaf 4.3. KOCK, ‘Selbstvergewisserung und Memoria’, 198–199.

moesten weerspiegelen en helpen vormgeven. De kopiïsten zochten in dit verband over de grenzen van de orde heen naar inspirerende voorbeelden bij andere hervormingsgezinde religieuzen. Zij namen werken op van cisterciënzers (Helinand van Froidmont, Koenraad van Eberbach), dominicanen (Vincent van Beauvais, Thomas van Cantimpré) en een tekst over de (bedel)orde van de karmelieten. Al deze teksten spiegelen of schrijven voor hoe een (hervormingsgezinde) religieuze dient te leven. De overige exempelen en heiligenlevens in het handschrift hadden hetzelfde doel, zij het dat de lezers daarin niet met voorbeelden van specifiek religieuzen worden aangespoord om devote thema's te verinnerlijken. Christina en Lidwina waren immers leken die niet tot een kloostergemeenschap hadden behoord. Desondanks werd Christina's *vita* in opdracht van prior Nicolaas van Haarlem gekopieerd en dat tot twee keer toe.

Waarom zouden Nicolaas van Haarlem, de kopiïsten van beide afschriften van de *vita* en de gebruikers van het handschrift Christina zo'n inspirerend voorbeeld hebben gevonden? Zoals gezegd was zij als Luikse heilige waarschijnlijk bij velen van hen, onder wie Christiaan van Sittard, bekend. De opdrachtgever Nicolaas kwam echter uit Holland en zal om andere redenen dan persoonlijke herinnering (zoals Dionysius de Kartuizer) of regionaal gevoel (zoals Johannes Gielemans) belangstelling voor Christina's *vita* hebben gehad. Het antwoord ligt in de thema's die in de *vita* naar voren komen: ascese en boetedoening. Christina voerde de *imitatio Christi* tot het uiterste door, door te sterven en weer op te staan en door haar lijden omwille van de zielen in het vagevuur. De *imitatio Christi* en de lijdensdevotie waren centrale elementen van de vroomheid van de kruisbroeders, waardoor Christina een uitstekend model voor hen vormde. Zij was weliswaar geen lid van de gemeenschap van Clairlieu geweest, maar de kruisbroeders namen haar tot voorbeeld zoals zij de eerste bewoners van hun klooster tot voorbeeld namen. Die hadden volgens de schrijver van het stichtingsverhaal *In honore summi regis* (naar de wens van paus Innocentius III) in armoede geleefd en het kruis van het strikte religieuze leven en boetedoening gedragen.<sup>270</sup> Christina en de eerste kruisbroeders van Clairlieu waren exponenten van dezelfde dertiende-eeuwse Luikse vroomheidsbeweging. Die vormde, naast de 'gouden tijd' van de Kruisvinding door Helena, het tweede richtsnoer voor de vijftiende-eeuwse hervormingsgezinde kruisbroeders. Het is gezien de bewezen belangstelling voor Christina niet zo vreemd dat door Russelius en anderen na hem een nooit bewezen verband tussen de kruisbroeders en Maria van Oignies is gelegd. Dominicanen, kruisbroeders en vrome vrouwen in de dertiende eeuw hadden allen als doel de *vita apostolica* na te leven en te verkondigen (onder meer tegen de albigenzen) en vormden samen de spirituele voorouders van de vijftiende-eeuwse kruisbroeders van Clairlieu.

Nu rest nog de beantwoording van de vraag waarom het handschrift tot een (onhandelbaar) geheel is samengevoegd en bovendien een inhoudelijke dubblure bevat. De samensteller vond de exempelen uit de *Vitae patrum*, het werk *De exemplis et documentis authenticis* van Dionysius de Kartuizer en de heiligenlevens van de (nu) achtste eenheid

270 [...] et sicut *cristus* exiuit baiulans sibi *crucem* in montem qui dicitur caluarie locus ita voluit [=Innocentius III] eos a mundi superfluitatibus decaluari et vanitatibus abstinere ac *crucem* religionis et penitencie cum symone cyreneo humiliter cum *cristo* deportare [...]. Luik, BGS, 6 L 21, f. 15v.

kennelijk zeer goed passen bij de overige eenheden. Die bevatten, behalve brieven, bullen en traktaten, eveneens allerlei exempelen, waaronder de circa tweehonderd *exempla* uit het *Speculum historiale* in de vijfde codicologisch eenheid. De exempelen uit de *Vitae patrum* en het werk van Dionysius de Kartuizer wilde hij vermoedelijk graag samenbinden met de andere teksten om een inhoudelijk samenhangend geheel te creëren dat de religieuze identiteit van de kruisbroeders representeerde en de lezers hielp zich die identiteit eigen te maken. Dat de *vita* van Christina daardoor tweemaal in het handschrift terechtkwam, was van minder belang. Beide afschriften waren niet van de voorafgaande en volgende katernen te scheiden, omdat ze verspreid voorkomen over twee katernen waarin ook andere teksten staan. Het is natuurlijk mogelijk dat de samensteller zich daar helemaal niet van bewust was en er pas achter kwam toen hij de inhoudsopgave maakte. Het dikke en lastig te hanteren boek dat zo ontstond, nam hij omwille van de inhoudelijke coherentie eveneens voor lief.

#### 4.5 Een onbekende Middelnederlandse bewerking

Onderzoek naar de overlevering en de receptie van teksten is niet volledig wanneer niet ook de vertalingen in het onderzoek worden betrokken. In deze laatste paragraaf is daarom een Middelnederlands manuscript tot onderwerp gekozen. De *vita* van Christina Mirabilis is vertaald in het Middelfrans, Middelengels en maar liefst drie keer in het Middelnederlands. De eerste van de drie Middelnederlandse vertalingen is een berijmde bewerking uit de dertiende eeuw door de minderbroeder Geraert en is hiervoor al aan bod geweest.<sup>271</sup> De tweede is een prozavertaling uit de eerste helft van de vijftiende eeuw (voor 1460) die dicht bij het Latijnse voorbeeld staat.<sup>272</sup> Ze is, in tegenstelling tot de Latijnse *vita* en de vertaling door Geraert, in de Noordelijke Nederlanden tot stand gekomen.<sup>273</sup> Van slechts een van de drie overgeleverde handschriften is de herkomst bekend. Het gaat om een codex met allerhande devotionele teksten die toebehoorde aan de donaat Gherit Claesz in het kartuizer klooster Sint-Andries Haven der Zaligheid bij Amsterdam.<sup>274</sup> Het bevat onder meer een Middelnederlandse vertaling van de *vita* van Thecla, een vertaling van Johannes Gobius' *De spiritu Guidonis* en vele exempelen. De andere twee handschriften komen vermoedelijk uit Holland en het Maas-Rijngebied rondom Geldern (nabij Goch).<sup>275</sup> Ze bevatten behalve de *vita* van Christina ook Middelnederlandse vertalingen van andere heiligenlevens, waaronder die van Catharina van Siena en (wederom) Thecla in het Leidse handschrift en die van Barbara van Nicomedia in het Düsseldorfse handschrift.

<sup>271</sup> Zie paragraaf 3.5.

<sup>272</sup> DESCHAMPS, 'Een Middelnederlandse prozavertaling', 78.

<sup>273</sup> DESCHAMPS, 'Een Middelnederlandse prozavertaling', 78. Deschamps baseert zich voor deze aanname op de taalschat.

<sup>274</sup> Handschrift Würzburg, UB, m.ch.q. 144 (circa 1479), uit Amsterdam, Sint-Andries Haven der zaligheid, kartuizers. Een donaat was iemand die geen geloften aflegde (dus geen lekenbroeder) maar zich in dienst van het klooster stelde.

<sup>275</sup> Handschrift Leiden, UB, Ltk 1211 (circa 1470-1480), uit Holland (Amsterdam?) respectievelijk Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1 (tweede helft vijftiende eeuw), uit gebied tussen Maas en Rijn. DESCHAMPS, 'Een Middelnederlandse prozavertaling', 78. Deschamps lokaliseert de handschriften op grond van dialectische kenmerken.

Bestudering van een Middelnederlandse tekst over Maria van Oignies leidde tot de ontdekking van een derde Middelnederlandse vertaling van de *vita* van Christina. Volgens diverse beschrijvingen zou handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6) een *vita* van Maria van Oignies bevatten met de titel *Van der heliger maria van ogines gebaren wt walslandt*.<sup>276</sup> Deze tekst blijkt te bestaan uit enkele vertaalde excerpten uit de *vita* van Maria van Oignies en vanaf het zevende hoofdstuk over te gaan in een vertaling van de *vita* van Christina Mirabilis. Het bewuste hoofdstuk draagt als titel *Dat seuende capittel. begint hier van cristina*. Deze titel is in 1902 opgemerkt in een beschrijving van het Utrechtse handschrift, maar heeft sindsdien geen aanleiding gegeven tot verder onderzoek.<sup>277</sup>

### *Handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6)*

Het Utrechtse handschrift is een verzameling van Middelnederlandse stichtelijke teksten die bijna allemaal vertalingen zijn van zeer bekende Latijnse werken. Het is door één hand geschreven. De kopiïst wordt op grond van het taalgebruik in de oostelijke Nederlanden gesitueerd.<sup>278</sup> Het manuscript kan codicologisch in twee eenheden worden verdeeld. De eerste (f. 1–190a) bevat de tweede Middelnederlandse vertaling van het *Exordium magnum ordinis cisterciensis* (of de *Narratio de initio cisterciensis*) van Koenraad van Eberbach. Deze vertaling is rond het midden van de vijftiende eeuw (voor 1462 of 1466) ontstaan in de Noordelijke Nederlanden.<sup>279</sup> Koenraad schreef het *Exordium magnum* aan het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw. Het werk, verdeeld in zes *distinctiones*, bestaat uit verhalen over de vroegste geschiedenis van Clairvaux en talrijke exempelen over monniken en abten van dat klooster. Koenraad was er lange tijd zelf monnik. In 1221 werd hij gekozen tot abt van het klooster Eberbach, maar nog in datzelfde jaar overleed hij. In de vertaling in het Utrechtse handschrift zijn alle zes *distinctiones* opgenomen, maar er ontbreken enkele hoofdstukken.<sup>280</sup>

De tweede codicologische eenheid (f. 191–323) bevat vijf teksten of tekstclusters. In de eerste plaats is een Middelnederlandse vertaling opgenomen van het *Bonum universale de apibus* van Thomas van Cantimpré, een werk dat hier al vaker aan bod is gekomen. Het betreft de tweede (incomplete) vertaling uit de vijftiende eeuw (voor 1491), afkomstig uit het

<sup>276</sup> K. VAN DER HORST e.a., *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek: Samengesteld bij het 400-jarig bestaan van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584–1984* (2e druk: Utrecht: Universiteitsbibliotheek, 1984) 230–231, nr. 109; STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 79; K. STOOKER en Th. VERBEIJ, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden II: Repertorium. Miscellanea Neerlandica* 16 (Leuven: Peeters, 1997) 316, nr. 942.

<sup>277</sup> Wouter Antonie van der Vet, *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen* (s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1902) 416.

<sup>278</sup> Het gebruik van a in plaats van o ('apenbaringen' op f. 307v, 'dartich' op f. 308r, 'gade' op f. 308v), ol in plaats van ou ('solde' en 'olt' op f. 308r) en u in plaats van i of o ('sunde' en 'vruntscappen' op f. 308r) wijst op een oostelijke herkomst van de kopiïst. Met dank aan Lydia Wierda (zie ook hieronder). Van der Vet plaatst de schrijver meer precies in Limburg, onder andere wegens gebruik van 'on' en 'oen', bijvoorbeeld 'in oen seluen wis' op f. 308r en 'die oen peerde [...] geloefden' op f. 308v. VAN DER VET, *Het Biënboec*, 416.

<sup>279</sup> VAN DER HORST, *Handschriften en Oude Drukken*, 230; DESCHAMPS, *Middelnederlandse handschriften*, 184.

<sup>280</sup> J.T.J.M. OTTEN, *Van claren ouden verluchten mannen des oirdens van cijstersen. Gebruik en verspreiding van het Exordium Magnum cisterciense en met name van de 15de eeuwse vertalingen ervan* (onuitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1987) 78 en 176–177. De hoofdstukken die ten opzichte van de editie van het *Exordium Magnum* door Griesser ontbreken, zijn: *Distinctio* (Middelnederlands: ondersceit) I, c. 15–20; Dist. III, c. 11; Dist. IV, c. 29; Dist. VI, c. 4 en 8.

oosten van de Noordelijke Nederlanden.<sup>281</sup> In het *Bonum universale* beschrijft Thomas de ideale gezagsverhoudingen binnen kloostergemeenschappen aan de hand van het beeld van het leven in een bijenkorf. De allegorie van de bijenkorf vormt het kader waarbinnen talrijke overdenkingen en exempelen zijn geplaatst. In de tweede plaats bevat deze eenheid een aantal niet-geïdentificeerde exempelen onder de titel *Exempelen van den heiligen sacrament*. Dan volgt, in de derde plaats, de Middelnederlandse vertaling van Johannes Gobius' *Historia de spiritu Guidonis* (circa 1323). Deze tekst is het verslag van een dialoog tussen een dominicaan (Gobius zelf) en de geest van ene Guido die zich in het vagevuur bevindt. Johannes Gobius was werkzaam in Frankrijk. In 1302 werd hij prior van het dominicaner klooster te Avignon en in 1312 provinciaal van de orde in de Provence. De tweede eenheid bevat in de vierde plaats de tekst over Maria van Oignies en Christina, waarover meer in de volgende subparagraaf. In de vijfde en laatste plaats zijn nog een aantal niet-geïdentificeerde exempelen opgenomen onder de titel *Hier volgen ander exempelen*. In een van die exempelen wordt overigens zijdelings verwezen naar Christina Mirabilis.<sup>282</sup>

Dankzij twee colofons weten we wie het handschrift heeft gekopieerd en voor welke gemeenschap. Op f. 323vb, het laatste blad, staat de volgende tekst:

Item Dit boeck heeft gescreuen te laue gades heren Adam n [sic] Daemsz Conuentuael inder Gaesdonck een natuerlick brueder here Johanne vanden haeff ons Rectoires. ende een geselle des voergenoemden rectoires Geeyndet Inden jaer ons heren M cccc ende xcj<sup>o</sup> opter octauen sancte peter ende sancte pauwel der heiliger apostelen

Daaronder staat een tweede colofon, dat afgeplakt is geweest met een stuk papier en haast onleesbaar is geworden:

Item dit boeck heuet gescreuen te laue gades der heiliger Jofferen sent Agnete te eren. om bede wil Suster Maralde van zallant suppriorynne. here Daem daemsz Conuentuael inder Gaesdonck Een natuerlick brueder here Johanne vanden haeff ons rectoires Nu ter tijt een geselle des voergenoemden rectoires Ende heuet geeynt Inden Jaer ons heren M cccc ende xcj<sup>o</sup>

Beide colofons zijn (hoogstwaarschijnlijk achteraf) door iemand anders geschreven dan de kopiist van de rest van het handschrift.<sup>283</sup> De kopiist van het handschrift is volgens deze colofons Adam Daemsz, een reguliere kanunnik van het klooster Gaesdonck bij Goch, dat was aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. Adam Daemsz was in de laatste jaren voor zijn dood in 1519 socius (medewerker) van de rector van het regularissenklooster Nazareth in Geldern.<sup>284</sup> Volgens de colofons was hij in 1491 de socius van zijn broer Johannes

<sup>281</sup> STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 57\* en 61\*.

<sup>282</sup> Utrecht, UB, 1016, f. 323ra: Hvdn opten dage inden bijsdom van ludick in een dorp herck geheiten gelegen drie milen van den derp daer die wonderlike cristina was gebaren ...

<sup>283</sup> Dit kan goed worden gezien aan de vormgeving van de letter 'w' (Adam schrijft de w met lussen en de colofonschrijver niet) en de hoofdletter D. Zie ook J.P. GUMBERT, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas: Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications des dates II: Les manuscrits d'origine Néerlandaise (XIV<sup>e</sup>-XVI<sup>e</sup> siècles) et supplément au tome premier [CMD-NL II]: Texte* (Leiden etc.: E.J. Brill, 1988) 213, nr. 721. Een afbeelding van f. 323v met de colofons bevindt zich in Gregor HÖVELMANN, 'Die Handschriften der Klosterbibliothek Gaesdonck. Ein Versuch, den ursprünglichen Bestand zu rekonstruieren, mit einem Anhang über die Schreibfähigkeit des Gaesdoncker Konvents', [overdruk uit] *Gaesdoncker Blätter* 21 (1968) 44-75, aldaar 74.

<sup>284</sup> HÖVELMANN, 'Die Handschriften', 75. Stutvoet-Joanknecht (en de BNM) vermelden daarentegen dat Adam Daemsz so-



van den Haeff, rector (bestuurder en vermoedelijk ook biechtvader) van een niet bij naam genoemd klooster. Men heeft het geïdentificeerd als het klooster van de regularissen van Sint-Agnes 'op die Thyrs' (aan de Teers) bij Neerbosch (bij Nijmegen). Johannes van den Haeff komt namelijk voor in het schepenprotocol van Nijmegen van 1483 als procurator van dit Sint-Agnesklooster.<sup>285</sup> Ook de erbetoning aan de patrones in het onderste, afgeplakte colofon is een aanwijzing dat het voor een aan haar gewijd klooster was bestemd. Volgens ditzelfde colofon had subpriorin Maralde van Sallant om het werk gevraagd. Zij is niet uit andere bronnen bekend. Wel komen in een charter uit 1511 een priorin Maralda van Vighen en een rector Johan van Gulick voor, maar of het om dezelfde Maralde en Johannes gaat als in de colofons uit 1491 is de vraag.<sup>286</sup>

In het colofon dat (later?) boven het afgeplakte colofon is geschreven, staan behalve de woorden 'ons rectoires' geen verwijzingen naar een bezitter. Geen van de beschrijvers van het handschrift heeft zich afgevraagd waarom het onderste colofon is afgeplakt en waarom informatie over de opdrachtgeefster op die manier werd verwijderd. Een eerste gedachte hierover is dat het manuscript uiteindelijk niet in Neerbosch is terechtgekomen, maar in Gaesdonck, het klooster waartoe Adam Daemsz behoorde. In dat geval zou de schrijfster of schrijver van het bovenste colofon echter niet van 'ons rectoires' hebben gesproken. De priorij Gaesdonck kende geen rector, maar Neerbosch wel. Bovendien komt het handschrift niet voor in de boekenlijsten van Gaesdonck, waarvan de oudste in 1801 is opgesteld. Ook is het handschrift nooit op grond van oude signaturen en dergelijke aan de bibliotheek van Gaesdonck toegewezen.<sup>287</sup> Over de geschiedenis van het handschrift is niet veel meer bekend dan dat het in de achttiende eeuw door de Utrechtse Universiteitsbibliotheek werd verworven.<sup>288</sup> Het is mogelijk dat het handschrift voor Neerbosch was geschreven maar dat de naam van de opdrachtgeefster niet klopte. Een andere verklaring voor het afgeplakte colofon is dat Maralde van Sallant of andere zusters van Neerbosch haar naam te prominent aanwezig vond(en) en dat het om redenen van bescheidenheid is aangepast. Hoe het ook zij, er bestaat geen reden voor twijfel dat het handschrift daadwerkelijk voor het Sint-Agnesklooster bij Neerbosch is geschreven en daar ook heeft berust.

Over het ontstaan en de bewoners van dit klooster is niet veel bekend. Het wordt voor het eerst genoemd in een stadsrekening van Nijmegen uit 1429 en in het schepenprotocol van 1430, waaruit blijkt dat er stukken land werden gekocht voor de bouw van het kloos-

cus van de rector van Nazareth bij Oene in Sallant was vóór hij medewerker van Johannes van den Haeff werd (dus een ander klooster en een ander tijdstip), maar vermelden desondanks Hövelmann als bron. STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 81\*.

**285** F. GORISSEN, *Stede-atlas van Nijmegen*. Werken uitgegeven door Gelre 29 (Arnhem, S. Gouda Quint – D. Brouwer en zoon, 1956) 122, noot 8. Vertaling van *Niederrheinischer Städteatlas II: Geldrische Städte I*. Publikationen der gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 51 (Kleef: Boss, 1956) door P.B.M. Sliepenbeek.

**286** J.G.Ch. JOOSTING, *Inventaris van het Oud-Archief der Nijmeegsche Broederschappen* (Nijmegen: MacDonald, 1891) 217 (Charter 785); [H.D.J.] VAN SCHEVICKHAVEN, 'Het klooster te Neerbosch', in: *Het schependom van Nijmegen in woord en beeld: Geschiedkundige en hedendaagse beschrijving van hees, Neerbosch en Hatert: met wandelkaart* ([Hees]: Vereeniging "Dorpsbelang", [1912]) 15–23, aldaar 20. In de lijst van prioren van Gaesdonck in het *Monasticon Windeshemense* komt Johannes van Gülich voor zonder jaartal en ene Johannes Meisters was prior van 1482 tot 1513. Het is mij niet bekend of het hier om dezelfde persoon zou kunnen gaan, en of Johannes van den Haeff met (een van) deze(n) wordt geïdentificeerd. Wilhelm KOHL, Ernest PERSOONS en Anton G. WEILER, *Monasticon Windeshemense II: Deutsches Sprachgebiet* (Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1977) 167.

**287** HÖVELMANN, 'Die Handschriften', 45 en 75.

**288** VAN DER HORST, *Handschriften en Oude Drukken*, 230.

ter.<sup>289</sup> In 1432 werden de bewoonsters aangeduid als nonnen en in 1434 meer specifiek als regularissen van Augustinus.<sup>290</sup> De zusters leefden volgens de constituties voor regularissen van het Kapittel van Windesheim. De verantwoordelijkheid voor de geestelijke verzorging van de zusters lag in de handen van de prior van Gaesdonck (evenals de zorg voor elf andere vrouwenkloosters).<sup>291</sup> Het klooster werd in 1473 tijdens de strijd tussen Nijmegen en de Bourgondiërs afgebroken, waarna de zusters een nieuw onderkomen zochten aan de Teersdijk bij Neerbosch, waar zij reeds bezittingen hadden. In 1584 verhuisden de zusters van het Sint-Agnesklooster naar het Windesheimer regularissenklooster Mariënborg in Nijmegen omdat hen voortdurend bendes huurlingen overvielen. De kloostergebouwen werden toen wederom afgebroken. Het Sint-Agnesklooster en Mariënborg fuseerden in 1587, maar in 1592 volgde de opheffing van het verenigde klooster.<sup>292</sup>

Het manuscript van Adam Daemsz dateert uit 1491 en is het jongste van zes handschriften die zijn overgeleverd uit het Sint-Agnesklooster.<sup>293</sup> Deze zijn allemaal in het Middenlands gesteld. Het eerste en oudste is een handschrift uit circa 1435 met een deel van de bijbelvertaling van 1360, dat in 1453 middels een schenking door Alijt Lauwers in het bezit kwam van het klooster.<sup>294</sup> Het tweede komt uit circa 1450 en bevat de Zuid-Nederlandse vertaling van de *Legenda Aurea*, enige andere legenden uit *Der vader boec* en een (onvolledige) vertaling van Gerard Zerbolt van Zutphens *De libris teutonicalibus* (*Een verclaringhe van den duytschen boeken*).<sup>295</sup> Het derde handschrift is geschreven in 1450 en was een schenking van Derick van Hoen.<sup>296</sup> Het bevat een vertaling van *De decem praeceptis* van Marquard van Lindau (*Wechwisser naer den hemelschen Jherusalem*), diverse heiligenlevens en een vertaling van de *Historia trium regum* van Johannes van Hildesheim. Het vierde handschrift, uit circa 1460, bevat de vier evangeliën in de vertaling van Johannes Scutken.<sup>297</sup> Het vijfde handschrift dateert uit 1438–1475 en deels uit circa 1504 en bevat de constituties voor regularissenkloosters van het Kapittel van Windesheim en bepalingen voor de handel en wandel in het klooster.<sup>298</sup> Deze vijf handschriften zijn enkele decennia eerder ontstaan dan het zesde, het hier behandelde handschrift van Adam Daemsz, dat vermoedelijk als enige pas na de verhuizing naar Neerbosch in bezit kwam van het klooster. Hoewel er maar weinig handschriften bewaard zijn, geven ze samen een beeld van de bibliotheek van het Sint-Agnesklooster. Naast de leefregel (de constituties van Windesheim) bevonden zich daarin bijbelvertalingen, heiligenlevens, exempelen en andere stichtelijke traktaten, waaronder een werk van Gerard Zerbolt van Zutphen waarin het gebruik van volkstalige teksten wordt verdedigd.

289 GORISSEN, *Stede-atlas*, 122. Van Schevickhaven schrijft dat het klooster al in het schepenprotocol van 1410 voorkomt. VAN SCHEVICKHAVEN, 'Het klooster te Neerbosch', 16. Zie voor de geschiedenis van het klooster ook VAN DIJK, *Een rij van spiegels*, 59.

290 GORISSEN, *Stede-atlas*, 122.

291 STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 81\*.

292 ANTON G. WEILER en Noël GEIRNAERT, *Monasticon Windeshemense III: Niederlande* (Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1980) 631.

293 BNM; STOOKER & VERBEIJ, *Collecties op orde II*, 314–316, nr. 937–942.

294 's-Gravenhage, MMW, 10 A 18–19 (circa 1435).

295 Kassel, GHB, Theol. Fol. 56 (circa 1450).

296 Nijmegen, GA, I a 23 (1450).

297 Sint-Petersburg, BSS, Goll. Q.v.I, I (circa 1460).

298 Nijmegen, UB, 315 (1438–1475 en circa 1504).

### Van der heliger maria van ogines ... en Christina

Op f. 307v van handschrift Utrecht, UB, 1016 vangt een tekst aan met de titel *Van der heliger maria van ogines gebaren wt walslandt dat irste capittel*. Hij bevat 27 genummerde hoofdstukken en eindigt op f. 316r. De auteur is niet bekend. Vaststaat in ieder geval dat het niet om de kopiist Adam Daemsz gaat, aangezien het taalgebruik inconsequent is. Behalve Adams oostelijke woordvormen komen er westelijke varianten in voor. Daarom lijkt de tekst te zijn ontstaan in het westen van de Nederlanden.<sup>299</sup> Zoals gezegd gaat de hieronder nog te analyseren tekst over Maria van Oignies vanaf het zevende hoofdstuk over in een vertaling van de *vita* van Christina. Het zevende hoofdstuk is het enige dat behalve een nummer ook een titel draagt (*begint hier van cristina*). Deze woorden staan in de marge en lijken later door een andere hand te zijn toegevoegd (afb. 14).<sup>300</sup> Dit is vermoedelijk gedaan om de teksten over Maria en Christina van elkaar te scheiden en de misleidende titel boven de tekst als geheel te nuanceren. De eerste zes hoofdstukken die over Maria gaan beslaan f. 307v–309r, dus slechts een klein deel van de tekst.

Het is niet meer na te gaan wanneer de tekst zoals die zich in het Utrechtse handschrift voordoet en waarin excerpten uit de *vita* van Maria en een *vita* van Christina een doorlopend geheel vormen, is samengesteld. Mogelijk was Adam Daemsz degene die de tekst op basis van twee aparte bestaande Middelnederlandse *vitae* heeft gecomponeerd en voorzien van een hoofdstukindeling. De tekst kan ook eerder in de overleveringsgeschiedenis, misschien al binnen de Latijnse traditie of door toedoen van de vertaler zelf, deze vorm hebben gekregen. Voor het gemak wordt de vervaardiger van de tekst zoals die voor ons ligt hierna aangeduid als ‘de vertaler’, maar bedoeld wordt eigenlijk vertaler, bewerker of kopiist van enig afschrift in de overleveringsgeschiedenis (met het voorbehoud dat de kopiist Adam Daemsz zoals gezegd niet de vertaler is).

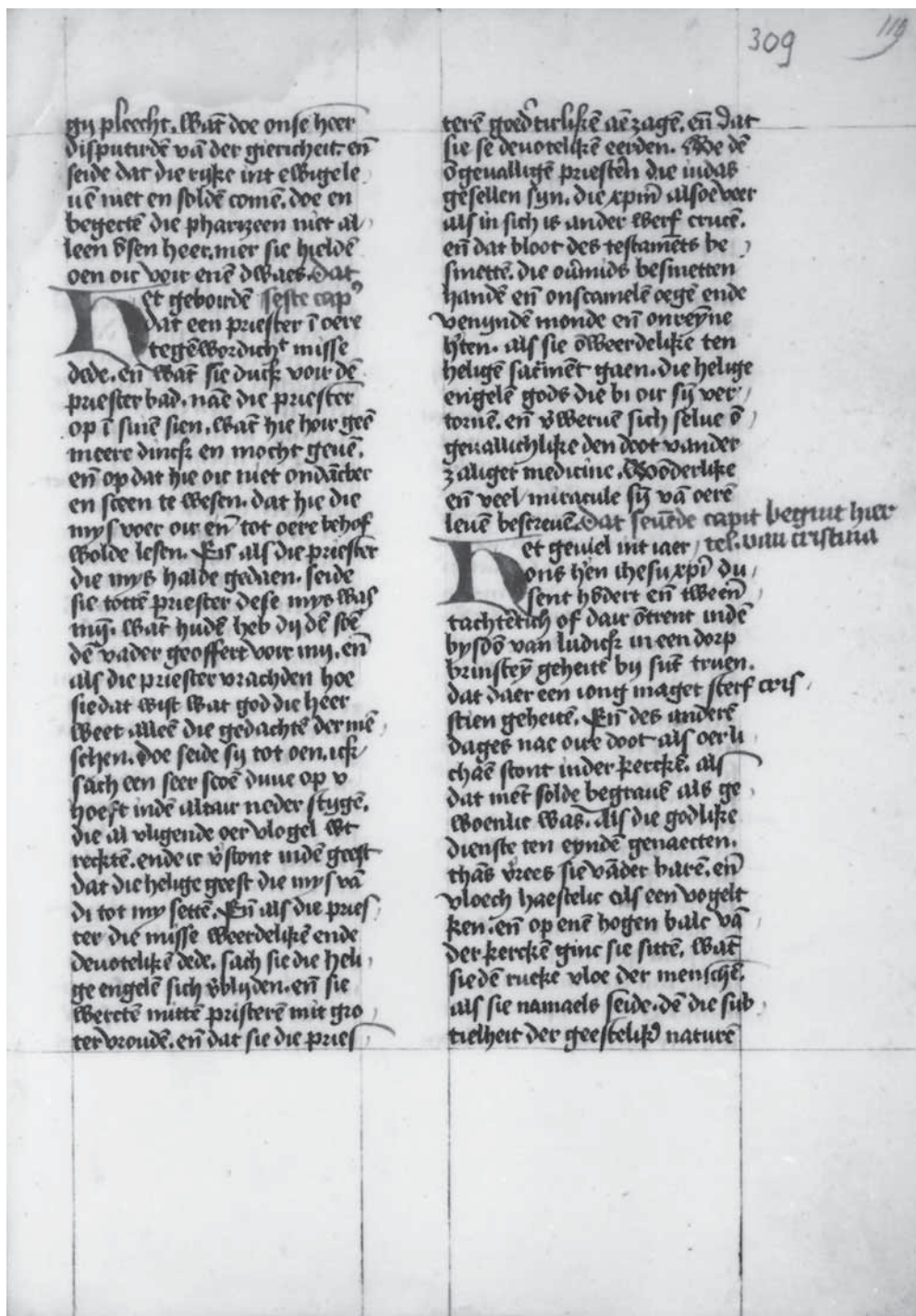
#### *Maria van Oignies*

Nauwkeurige vergelijking van de hoofdstukken over Maria van Oignies met de Latijnse *vita* van Jacob van Vitry wijst uit dat de vervaardiger van de Middelnederlandse tekst her en der korte excerpten (soms zelfs een enkele zin) heeft uitgekozen en vertaald. De bewerking bestrijkt minder dan vier procent van het Latijnse origineel.<sup>301</sup> Aangezien ze in slechts één handschrift bekend is, is het niet mogelijk na te gaan of er langere versies van de Middelnederlandse vertaling hebben bestaan en wat de rol van Adam Daemsz is geweest in de totstandkoming van de versie zoals die voor ons ligt. Mogelijk is geput uit een bestaande vertaling van de complete *vita* van Maria. Helaas is het enige andere manuscript met een

<sup>299</sup> Lydia Wierda (Groningen) deelde mij op basis van enkele passages van de tekst mee dat die tekst in het oosten moet zijn geschreven, maar daar vermoedelijk niet is ontstaan, omdat er ook nog westerse vormen voorkomen (‘cau’ en ‘kau’ in plaats van het te verwachten ‘colt’ op f. 308v). Juist ‘god(s)’, een woord met veel betekenis, komt nog vaak voor in de westelijke vorm (naast de oostelijke vorm ‘gade(s)’). Woorden van minder inhoudelijk gewicht zijn met meer gemak ‘veroostelijkt’ door de kopiist. Op deze plaats spreek ik mijn hartelijke dank uit aan Lydia Wierda voor haar behulpzaamheid.

<sup>300</sup> Het onderste boogje van de g is omlaag naar buiten in plaats van omhoog naar binnen gevormd en de v is recht in plaats van met een boogje van buiten aangezet.

<sup>301</sup> Deze berekening is gemaakt door woorden te tellen in de elektronische versie van de *Acta Sanctorum*-editie van de *vita* van Maria van Oignies in de *Acta Sanctorum Database* (ProQuest LLC, 1999–2009), <http://acta.chadwyck.co.uk> (geraadpleegd op 25-07-2008).



Afb. 14 Handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 309r met de aanvang van de Middelnederlandse bewerking van de *vita* van Christina Mirabilis. (© Universiteitsbibliotheek Utrecht)

Middelnederlandse *vita* van Maria van Oignies zoekgeraakt, zodat vergelijking met die tekst niet mogelijk is.<sup>302</sup>

De zes hoofdstukken over Maria bevatten excerpten uit de proloog en de beide boeken van het Latijnse heiligenleven. Het eerste hoofdstuk bevat een stuk uit het slot van de proloog, waarin Jacob van Vitry zich weert tegen 'beesten' die de Geest van God niet bezitten en de heiligen bespotten.<sup>303</sup> Jacob haalt de apostel Paulus aan om aan te tonen dat heiligen die profeteren en visioenen hebben vervuld zijn van de Heilige Geest. Zij zijn niet krankzinnig of dwaas, zoals door sommigen wordt gedacht. De Middelnederlandse tekst vangt met deze passage enigszins abrupt aan, maar de vertaler kiest hiermee wel duidelijk positie: de vrouwen waarover hij komt te spreken zijn heilig. Hij voegt aan het eind van de passage een zin toe waarin hij zijn bron onthult: 'Dijt sprijct meister iacob van vitriaco inden begijn van den leuen der deernen christi marie van ogines'. In het tweede hoofdstuk introduceert de vertaler Maria van Oignies aan de hand van enkele van haar profetieën en vermeldt haar sterfdatum en geboorteplaats. Die profetieën komen uit Boek II, hoofdstuk xii van de Latijnse *vita*.<sup>304</sup>

In het derde hoofdstuk waarschuwt de vertaler de lezers via de woorden van Jacob (uit Boek I, hoofdstuk ii) dat zij de uitzonderlijke boetedoening van Maria niet moeten imiteren, maar zich daarover slechts dienen te verwonderen.<sup>305</sup> Wel moeten zij zich haar deugden eigen maken. Door de compositie van de Middelnederlandse tekst gelden deze woorden indirect ook voor de boetedoening van Christina, wier leven verderop aan bod komt. Thomas van Cantimpré schreef in de Latijnse *vita* weliswaar nergens dat Christina's boetedoening niet mocht worden geïmiteerd, maar uit heel de *vita* blijkt dat de wonderen die zich aan Christina voltrokken zo bovennatuurlijk waren dat ze het menselijk verstand te boven gingen en niet eens zouden kunnen worden nagebootst.<sup>306</sup> De reden dat alleen heiligen de extreme ascese kunnen volbrengen, is dat zij bijzondere genade van God hebben ontvangen.

In het vierde hoofdstuk keert de vertaler zich aan de hand van twee verschillende passages uit de Latijnse *vita* tegen rijkdom en hovaardigheid. Hij stelt Maria's sobere kleding ten voorbeeld aan hovaardige vrouwen die met hun overvloedige over de grond slepende kleding op beesten lijken.<sup>307</sup> Zowel Jacob als de vertaler richten zich in deze passage specifiek tot vrouwen. Vervolgens neemt de vertaler een anekdote op over een vriend van Maria die een paard en andere kostbaarheden kon krijgen wanneer hij in dienst zou treden van een rijke man. Maria had een visioen waarin zij zag dat dat paard rechtstreeks de hel in draafde.

302 Olim Israel (Arnhem), 1, f. 38v-54v (1454), uit Schüttorf, Mariëngaarde, zusters van het gemene leven. Geschonken door Evert Blomendaal uit Ezens, Mariënkamp, reguleren. Het incipit luidt: Maria van Oegines een heylich vrouwe inden lande van Ludic [...]. Zie de BNM.

303 Sunt enim quidam animales [...] ultimi temporis, descendit. *VMO, AASS*, 549 (Prologus). Zie voor de Middelnederlandse vertaling de uitgave in bijlage 1.

304 Beatam etiam Virginem [...] maxima parte illuminaret. *VMO, AASS*, 570 (Liber II, c. xii).

305 In iis autem & multis aliis [...] admiremur potius quam imitemur. *VMO, AASS*, 550 (Liber I, c. ii).

306 Fatemur quidem, et verum est, narrationem nostram omnem hominis intellectum excedere, utpote quae secunum cursum naturae fieri nequaquam possent, cum tamen sint possibilia Creatori. *VCM, AASS*, 650 (Prologus). De proloog van de *VCM* met deze passage is overigens niet in de Middelnederlandse tekst opgenomen (waarover hierna meer).

307 Quid ad haec dicitis superfluae [...] affectu pietatis honorantur. En: vestibis tamen mediocribus [...] ei unquam placuerunt. *VMO, AASS*, 555 (Liber I, c. xi).



Zij waarschuwde haar vriend omwille van zijn zielenheil af te zien van rijkdom.<sup>308</sup> In het vijfde hoofdstuk worden geestelijken aangesproken en door middel van een anekdote uit het leven van Maria gewaarschuwd tegen (wederom) de verlokkingen van bezit.<sup>309</sup> Zij gaf eens een bevriende geestelijke de raad een prebende af te wijzen nadat zij een visioen had gehad waarin een geestelijke gebukt ging onder de last van een zware mantel. De vertaler neemt het auctoriale 'ik' van Jacob over die zijn broeders in de tweede persoon aanspreekt en waarschuwt tegen het vergaren van bezittingen en het aannemen van prebenden.<sup>310</sup> Jacob en de vertaler schuwen niet geestelijken die Maria's visioenen afdoen als fantasieën te vergelijken met de farizeeërs die Christus bespotten. In deze passage wordt nogmaals de goddelijke oorsprong van Maria's gaven benadrukt.

In het zesde en laatste hoofdstuk wordt wederom geestelijken een spiegel voorgehouden. De vertaler heeft een stuk uit hoofdstuk vii van Boek II over de eucharistie uitgekozen.<sup>311</sup> Maria zag dat engelen zich verheugden wanneer priesters met een oprecht hart de mis celebreeerden. Tijdens de viering van de eucharistie had zij eens een visioen waarin haar werd geopenbaard dat de mis speciaal voor haar was opgedragen. De priester had dat inderdaad zo bedoeld maar het niet aan haar verteld. Hij verbaasde zich erover dat zij dit wist, omdat immers alleen God de gedachten van mensen kent. Jacob en de vertaler richten zich vervolgens in scherpe bewoordingen tot priesters die niet oprecht zijn. Zij noemen hen metgezellen van Judas, die Christus nogmaals kruisigen en gedoemd zijn te sterven. De vertaler beëindigt het relaas over Maria met de woorden: 'Wonderlike ende veel miracle sijn van oeren leuen bescreuen'.<sup>312</sup>

### *Christina Mirabilis*

Vanaf hoofdstuk zeven stapt de vervaardiger van de Middelnederlandse tekst dus over op een beschrijving van het leven van Christina Mirabilis, die eindigt in hoofdstuk 27. De tekst is gecompliceerd want hij is niet van begin tot eind een vertaling van de Latijnse *vita* door Thomas van Cantimpré. Dat kan al worden vermoed op basis van de hoofdstukindeling: waar de Latijnse *vita* 36 tot 41 hoofdstukken telt (en de verkorte versie in twee Baselse handschriften 31), telt de Middelnederlandse tekst slechts 21 hoofdstukken. In de Middelnederlandse tekst blijken de proloog en een aantal hoofdstukken te ontbreken en sommige hoofdstukken te zijn samengevat. Wederom valt niets te zeggen over de wordingsgeschiedenis van de tekst: had de vertaler een Latijnse legger die de tekst in deze vorm gaf, bewerkte de vertaler de tekst zelf of deed een kopiist dat?

Hoofdstuk zeven is een samenvatting van het leven van Christina waarin de hoofdstukken ii, iv, vi–xi en xxvi van de Latijnse *vita* zijn verwerkt.<sup>313</sup> De eerste zinnen luiden:

<sup>308</sup> Unde cum quidam ejus amicus [...] detis occasionem diabolo. *VMO, AASS*, 550 (Liber II, c. vi).

<sup>309</sup> Alias vero inter amicos suos [...] sed tamquam insanum judicabant. *VMO, AASS*, 564 (Liber II, c. vi).

<sup>310</sup> Ignoscite mihi, fratres, qui dignitatem dignitati adjungitis. *VMO, AASS*, 564 (Liber II, c. vi). Middelnederlands: Bruedere vergeuet mij die die een weerdicheit voir ende die ander nae tot v neemt. Utrecht, UB, 1016, f. 308vb.

<sup>311</sup> Quidam autem Sacerdos aliquando [...] mortem sibi miserabiliter acquirunt. *VMO, AASS*, 566 (Liber II, c. vii).

<sup>312</sup> Utrecht, UB, 1016, f. 309rb.

<sup>313</sup> Van c. ii, iv en vi van de Latijnse *vita* zijn korte stukken in gewijzigde volgorde opgenomen in hoofdstuk zeven van de vertaling. Van c. vii is de eerste helft vertaald en c. viii is op één zin na helemaal vertaald. C. ix, x, xi en xxvi zijn in hun geheel vertaald.



Het geuiel int iær ons heren ihesu christi durent hondert ende tweendetachtentich of dair omentrent inden bysdom van ludick in een dorp brinsteym geheiten bij sunt truen. dat daer een iong maget sterf cris [is toegevoegd in de marge] stien geheiten.<sup>314</sup>

De tekst vangt dus niet aan met haar geboorte en jeugd maar met haar (eerste) dood en wonderlijke verrijzenis (hoofdstuk ii van de Latijnse *vita*). Het jaartal 1182 wordt niet door Thomas genoemd maar kan worden berekend op basis van de door hem verstrekte gegevens in hoofdstuk xli, waarin hij schrijft dat Christina in 1224 voor de derde keer stierf, 42 jaar na haar eerste dood en opstanding.<sup>315</sup> De beginwoorden van de Middelnederlandse tekst lijken op het incipit van de Latijnse tekst over Christina in het handschrift uit het klooster van reguliere kanunniken Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie in Parijs (genoemd in paragraaf 3.1).<sup>316</sup> Dat incipit luidt:

Accidit anno domini nostri ihesu cristi millesimo centesimo octogesimo secundo uel circiter in dyocesi leodiensis villa bruystem vocata prope opidum sancti trudonis. que mortua quedam iuvenula cristina nomine.<sup>317</sup>

Deze Latijnse tekst is een korte levensbeschrijving van Christina en is, zo schrijft de kopiïst aan het einde ervan, overgenomen uit het *Speculum divinum*.<sup>318</sup> Dit is het *Speculum divinum quorundam naturalium* van Henricus Bate van Mechelen uit het eind van de dertiende eeuw.<sup>319</sup> Het gaat om een gedeelte uit Boek XVII, hoofdstuk vii.<sup>320</sup> Uit een vergelijking van de tekst in het Parijse handschrift met de Middelnederlandse tekst blijkt dat de samenvatting van Christina's leven in hoofdstuk zeven een vertaling is van het excerpt uit het *Speculum* van Henricus Bate. Hiermee hebben we de Latijnse bron gevonden. De tekst van Bate is in het Parijse handschrift in zestien hoofdstukjes of paragrafen verdeeld. Die indeling is niet door de vertaler overgenomen (en is misschien ook niet van Bate zelf), maar op veel plaatsen waar in het Parijse handschrift een paragraafteken en een hoofdletter staan, staan ook in de Middelnederlandse tekst gerubriceerde hoofdletters.

Nadat de vertaler in navolging van Henricus Bate van Christina's wonderlijke opstanding heeft verhaald, geeft hij in hoofdstuk acht kernachtig weer wat het doel van haar leven was:

314 Utrecht, UB, 1016, f. 309rb.

315 Vixit autem postquam primo resurrexit a mortuis, quadraginta duobus annis, et defuncta est anno circiter ab Incarnatione Domini MCCXXIV. *VCM, AASS*, 659 (c. xl).

316 Parijs, BA, 413, f. 107r-108v (vijftiende eeuw), uit Parijs, Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, reguliere kanunniken. De tekst draagt de titel: *De mirabili virgine nomine cristina in episcopatu leodiensis*. Annemieke Verboon (Universiteit Leiden) maakte voor mij in Parijs kopieën van de microfilm, waarvoor op deze plaats mijn hartelijke dank.

317 Parijs, BA, 413, f. 107r.

318 Explicit de mirabili virgine cristina. sic enim ab omnibus uocabatur propter mirabilia que deus operabatur in ea Collecta sunt autem ista de libro qui dicitur speculum diuinorum. Parijs, BA, 413, f. 108v.

319 LAUWERS, 'Christina Mirabilis', 1139. Maaïke van der Lugt (Université Paris Diderot-Paris 7) studeerde af op het werk van Bate en verschaftte mij haar transcriptie van het tekstfragment over Christina (op basis van vier handschriften), waarvoor mijn hartelijke dank. Door vergelijking van dit excerpt met het excerpt in het Parijse handschrift kon ik de identificatie zeker stellen en de tekst van Bate onderscheiden van toevoegingen van de kopiïst. De titel van Van der Lugts scriptie is: 'Le discours scientifique sur le merveilleux. L'exemple du Speculum d'Henri Bate de Malines (1245-1310?)' (L'École des hautes études en sciences sociales, 1993). Zij is van plan een artikel hierover te publiceren.

320 Lauwers noemt Liber XIX, maar in dat boek komen alleen wat terloopse verwijzingen naar Christina voor. De juiste tekstplaats kreeg ik van Maaïke van der Lugt. Zie voor de vindplaats en editie van één van de passages met een verwijzing naar Christina, namelijk Liber XIX, c. xxi: VAN DER LUGT, *Le ver, le démon et la vierge*, 541-542.

Sie leefden tweenvirtich iær ende bynnen dien leiden sie een zeer wonderlic leuen doir die sunden der menschen ende leet verveerlike pynen op dat die menschen oir leuen beterden als sie se-luer seide.<sup>321</sup>

Christina's boetedoening diende om haar medemensen tot inkeer te manen. De passage over haar reis door hel, vagevuur en hemel en Gods opdracht aan haar ontbreekt zowel in Bates tekst als in de vertaling. Hierna verwerkte Bate achtereenvolgens hoofdstuk vi over Christina's zelfpijniging met behulp van vuur en kokend water, een deel van hoofdstuk iv met het wonder van de melk die uit haar maagdelijke borsten vloeide, en de hoofdstukken vii tot en met xi over haar boetedoening en de wonderlijke lichtheid van haar lichaam. Met 'verwerken' wordt bedoeld dat hij sommige hoofdstukken heel bondig samenvatte terwijl hij andere zinnen, passages of hoofdstukken in hun geheel overnam. De laatste passage in de Latijnse tekst van Bate en in het zevende hoofdstuk van de Middelnederlandse tekst is hoofdstuk xxvi, waarin Christina een mystieke ervaring heeft en vervolgens samen met de nonnen van het Sint-Catharinaklooster van Sint-Truiden God looft.<sup>322</sup> De vertaler beëindigt het hoofdstuk met de woorden:

Dese ende andere dingen sijn mit vlijt van oir int voerscreuen cloister van sunt truyen bescreuen. van welken mirakelen gelijc men dair bescreuen vijnt. soe veel bij nae tuygen sij [sic] alsoe veel menschen als inder voirscreuen stat ludick toe ende dair omtrent woenen.<sup>323</sup>

Dezelfde woorden treffen we in de Latijnse tekst van Bate:

Hec igitur et alia diligenter inde conscripta reperiunt in monasterio sancti trudonis predictae quorum ut ibidem scribitur mirabilium testes tot erant quot homines in oppido ipso et usque leodium circumque fuerant.<sup>324</sup>

Hij verwijst naar een tekst over Christina met (toegevoegde?) wonderen die zich in het Sint-Catharinaklooster van Sint-Truiden bevond. Zou hij doelen op de berijmde vertaling door broeder Geraert, die voor de nonnen van het benedictijner Catharinaklooster (Nonnemielen) was vervaardigd en daar in een handschrift berustte? Zouden de wonderen waarover hij spreekt duiden op het bestaan van een mirakelboek (overigens schrijft hij niet *miracula*, maar *mirabilium*)? Het valt niet te bewijzen, maar het is wel een aantrekkelijke hypothese dat het incomplete handschrift uit het Catharinaklooster met de berijmde vertaling van broeder Geraert nog een of meer katernen met mirakelen heeft bevat.<sup>325</sup> Een andere, meer voor de hand liggende veronderstelling is dat Bate hier verwijst naar een (ons onbekend) handschrift met het Latijnse heiligenleven, omdat de passage uit het *Speculum*

321 Utrecht, UB, 1016, f. 309va.

322 Bates tekst staat dus in de traditie van cluster A wat betreft dit fragment (zie paragraaf 3.2): [...] te deum laudamus inchoabat. et prosequentibus omnibus finiebat. Parijs, BA, 413, f. 108r.

323 Utrecht, UB, 1016, f. 310va.

324 Parijs, BA, 413, f. 108r-108v.

325 Het betreft handschrift Amsterdam, UB, I G 56 (vierde kwart dertiende eeuw), uit Nonnemielen bij Sint-Truiden, benedictinessen. Voor Femine van Hoyer. Oorspronkelijk een geheel met I G 57. De tekst eindigt abrupt, vrijwel op het einde van de *vita*. Het laatste katern moet nog één blad hebben bevat, waarop misschien ruimte was voor enkele mirakelen, maar mogelijk zijn er één of meer katernen verloren gegaan. Zie voor de opbouw van het handschrift GYSSELING en PIJNENBURG, *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine*, xvii en xxi.

Tabel 5 Concordantie van de Middelnederlandse vertaling in Utrecht, UB, 1016 en de Latijnse *vita* in de AASS

Hoofdstuk in de Middelnederlandse vertaling	Hoofdstukken uit de Latijnse <i>vita</i> die zijn verwerkt
7	Vertaling van excerpt uit <i>Speculum divinatorum</i> van Henricus Bate. Daarin zijn opgenomen: ii (verkort), vi (verkort), iv (verkort), vii (eerste helft), viii (verkort), ix, x, xi, xxvi
8	i
9	ii (verkort)
10	iii
11	iv
12	xii, xiii
13	xiv
14	xv
15	xvi, xvii
16	xviii
17	xviii (stukje ontbreekt)
18	xix
19	xix
20	xx, xxi, xxv, xxviii (xxii, xxiv, xxvii in één zin samengevat)
21	xxxv
22	xxxvi
23	xxxvii
24	xxxviii
25	xxix
26	xl
27	xli

grotendeels woordelijk overeenkomt met de corresponderende passage uit de *vita* door Thomas van Cantimpré. Het is niet ondenkbaar dat het Catharinaklooster naast de berijmde vertaling de Latijnse *vita* van Christina in bezit heeft gehad. Dit afschrift zou dan verwant kunnen zijn geweest aan de dertiende-eeuwse afschriften uit Villers en Ter Kameren (cluster A), waarmee ook de vertaling van broeder Geraert verwantschap vertoonde (zie paragraaf 3.2). Misschien bevatte dit afschrift dan ook de twee toegevoegde hoofdstukken met Christina's translatie en wonderen.<sup>326</sup> Die verhalen speelden zich immers in het Catharinaklooster af.

In hoofdstuk acht vangt de eigenlijke vertaling van de Latijnse *vita* door Thomas van Cantimpré aan. Het lijkt er op dat de vertaler zich na het geven van de korte levensbeschrijving door Henricus Bate bedacht en alsnog de gehele *vita* vertaalde. Hij liet alleen de reeds verwerkte hoofdstukken vi tot en met xi en xxvi weg. Zoals gezegd heeft hij de pro-

326 Zie paragraaf 3.2.

loog in het geheel niet vertaald. Wel begint zijn vertaling nu met de geboorte en jeugd van Christina, zoals die in hoofdstuk i van de Latijnse *vita* staan beschreven. Ook neemt hij de gedeelten uit hoofdstuk ii en iii op over haar reis door het hiernamaals, die in de tekst van Bate niet voorkwamen. In tabel 5 is te zien welke hoofdstukken uit de Latijnse *vita* (volgens de telling van de uitgave in de *Acta Sanctorum*) in de Middelnederlandse vertaling zijn opgenomen.

De vertaler verzuimde in het begin van de tekst hoofdstuk v op te nemen. In dat hoofdstuk staat dat Christina de hostie ontving en vervolgens hevig ontroerd te voet de Maas doorkruiste, waarbij zij tot verwondering van twee toekijkende priesters ongedeerd bleef. Dit soort miraculeus gedrag wordt ook in andere passages beschreven. Het is dus niet te wonderlijk of zo aanstootgevend dat het hoofdstuk daarom zou zijn weggelaten. In hoofdstuk vii wordt eveneens verteld hoe Christina zich in de ijsskoude Maas onderdompelde.

In het twintigste hoofdstuk van de Middelnederlandse tekst maakt de vertaler grote sprongen en verwerkt maar liefst vijftien hoofdstukken uit de Latijnse *vita* (xx tot en met xxxiv). De voorbeelden van de profetische gaven van Christina in de hoofdstukken xxii tot en met xxvii vat hij in enkele zinnen samen (waarbij hij uit hoofdstuk xxiii helemaal niets overneemt). De hoofdstukken xxix tot en met xxxiv ontbreken geheel. Die gaan over het verblijf van Christina in Borgloon, waar zij optrad als de vertrouweling van graaf Lodewijk II van Loon. De vertaler sluit het voorafgaande hoofdstuk xxviii af met een zin die in geen enkel Latijns afschrift voorkomt en die als volgt luidt: 'Item sij verstont clairlike gotlike dingen dit punt heb ic inder bien boeck gesat'.<sup>327</sup> Met de 'ic' suggereert de vertaler dat hier Thomas aan het woord is. Niet alleen is Thomas de auteur van het 'bien boeck' (*Bonum universale de apibus*), maar hij schrijft ook in de eerste persoon over zichzelf in de passage die voorafgaat aan de betreffende zin. Hij vertelt daarin dat hij veel over Christina's leven heeft vernomen van de kluizenares Ivetta van Borgloon (in het Middelnederlands: 'ende van deser clusenarse heb ic veel dingen vernomen. die ic van cristina heb gescreuen. want ic bin veer wt walsland dair om tot oir gecomen'). Het exempel over Christina uit het *Bonum universale* (en *Der byen boeck*) waarnaar in de toegevoegde zin wordt verwezen, behelst de hoofdstukken xxxiii en xxxiv uit de *vita*, die nu juist zijn weggelaten in de vertaling.<sup>328</sup> Die hoofdstukken gaan over haar bezoek aan de graaf op diens sterfbed, waarbij zij hem als het ware de finale biecht afnam, en over zijn straf in het vagevuur, waarvan zij de helft voor hem droeg. De weggelaten hoofdstukken worden door de vertaler als het ware samengevat of vervangen door de verwijzing naar het exempel.

Slechts twee van de zes weggelaten hoofdstukken (xxix tot en met xxxiv) over graaf Lodewijk komen voor in het exempel in het *Bonum universale*. De verwijzing naar het exempel als vervanging van weggelaten tekst is dus geen voldoende verklaring voor het ontbreken van al die hoofdstukken. Het lijkt er veeleer op dat ze zijn weggelaten omdat ze, meer dan de rest van de *vita*, in een historisch kader zijn geplaatst. In de vijftiende eeuw hadden ze minder zeggingskracht omdat de politieke situatie was veranderd. In hoofdstuk xxxii

<sup>327</sup> Utrecht, UB, 1016, f. 314rb.

<sup>328</sup> Het exempel bevindt zich in het Utrechtse handschrift op f. 276rb-276va. Ik heb het in bijlage 1 uitgegeven. Zie ook STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 223 (Boek II, 52, nr. 246); COLVENERIUS, *Thomae Cantipratani*, 505-506 (Liber II, 53, 23).

bijvoorbeeld onmaskert Christina de hertog van Limburg als een verrader van graaf Lodewijk. In de vijftiende eeuw bestonden echter zowel het hertogdom Limburg als het graafschap Loon niet meer als zelfstandige politieke eenheden. Deze verklaring volstaat ook niet (helemaal), omdat hoofdstuk xxix zich weliswaar in Borgloon afspeelt, maar niet specifiek over de graaf gaat (maar over Christina's kennis van Latijnse geschriften en de bijbel).

Nog een andere mogelijkheid is dat de vertaler zijn project om praktische redenen bekortte door hoofdstukken weg te laten of samen te vatten. Deze verklaring wordt aannemelijker wanneer de tekst over Maria en Christina in zijn geheel wordt bekeken. Het lijkt erop dat de vertaler, terwijl hij enkele excerpten uit de Latijnse *vita* van Maria van Oignies bewerkte, een tekst over Christina uit het *Speculum divinorum* van Henricus Bate onder ogen kreeg, die heel interessant vond en als het zevende hoofdstuk vertaalde. Vervolgens zocht hij de eigenlijke *vita* door Thomas van Cantimpré erbij en ging in het achtste hoofdstuk over op het vertalen daarvan (maar zonder de proloog). Reeds behandelde hoofdstukken liet hij weg. Tijdens de voortzetting van het werk besloot hij delen samen te vatten om zo de tekst te bekorten. Hij deed dit weliswaar om praktische redenen, maar dan weloverwogen, zoals de hele tekst zeer zorgvuldig is samengesteld. Het lijkt erop dat de vertaler herhalingen in de verhaaltstof wilde voorkomen, zoals Christina's wonderlijke doorkruisen van de Maas in hoofdstuk v en vii (waarbij hoofdstuk v werd weggelaten). Wederom dient hier in plaats van 'vertaler' eventueel ook 'bewerker' of 'kopiist' te worden gelezen, want ook een kopiist kan de Middelnederlandse tekst in de gecompliceerde gewijzigde vorm hebben gegoten waarin die in het Utrechtse handschrift voor ons ligt. Deze gedachte wordt gevoed door het volgende. De vertaler verwijst bij monde van Thomas van Cantimpé naar *Der byen boeck*. Zou het toeval zijn dat dat werk zich in hetzelfde handschrift bevindt? Het exemplaar in *Der byen boeck* waarnaar de 'ic' verwijst, staat eerder in het handschrift, op f. 276rb-276va. De toegevoegde zin komt met deze wetenschap in een ander daglicht te staan. De 'ic' in de zinsnede 'dit punt heb ic inder bien boeck gesat' zou dan kunnen verwijzen naar de kopiist, Adam Daemsz, die in dat geval de reeds bestaande Middelnederlandse tekst (hij was immers niet de vertaler) heeft bewerkt.

Tot slot enkele woorden over het karakter van de vertaling. Die is door de weglatingen niet zo trouw aan het Latijnse origineel als de andere Middelnederlandse prozavertaling uit de Noordelijke Nederlanden (die aan het begin van deze paragraaf werd genoemd). Ook op zinsniveau gaat het om een vrijere bewerking. Een voorbeeld is een passage in hoofdstuk xii uit de Latijnse *vita*, waarin staat beschreven hoe Christina door het gooien van een steen een gat maakte in de muur van haar gevangenis en daardoor ontsnapte.<sup>329</sup> In de prozavertaling in handschrift Leiden, UB, Ltk 1211 is die passage als volgt vertaald:

Ende als haer gheest beuolede dat hi inden kelre benauwet ende besloten was soe nam si vanden vloer des kelres een steen ende in een starcken drift ende woet haers gheestes maecte si een gat in-

<sup>329</sup> *Claustris ergo cellarii spiritus ejus arctari se sentiens, arrepto saxo de area cellarii, in spiritu vehementi murum pervium fecit; et ut utamur exemplo, velut sagitta, quae quanto fortius in arcu stringitur, tanto robustius jaculatur, sic spiritus ejus ultra quam justum erat arctatus (quia: Ubi spiritus Domini, ibi libertas) cum ipso carnae molis corpore per aeris vacuum instar volucris volasse perhibetur. VCM, AASS, 653 (c. xii).*

den muren Ende na enen exempel te spreken gheliker wijs als wt enen boghe die stijf ghespannen is die pijl sterckeliker vliegheit also gheschiedet mit haer want doe haer gheest bouen dat behoerlic was benauwet was ende want ghescreuen is Waer die gheest gods is daer is vriheit siet soe gheeft men des ghetuuch dat si mit enen sterflichen lichaem vloech als een voghel doer die lucht<sup>330</sup>

De vertaling in handschrift Utrecht, UB, 1016 geeft dezelfde passage veel korter weer en bevat een fout:

Ende want sie benauwet was, soe greep sie enen steen vter deelen vanden kelre in enen vroemen geest ende maecten een cleyn muerken, ende oir geest want hij bouen recht benauwet was die vloich mit oeren lijue als een vogel doir die locht, want hoe een bage stüer ende stercker is hoe hie stieuer schiet.<sup>331</sup>

De vertaler heeft *murum pervium* (doorgang in de muur) vertaald met *murum parvum* (kleine muur). Het is goed mogelijk dat zijn Latijnse legger op dit punt al een fout bevatte. Datzelfde geldt voor het verkeerde jaartal dat de tekst in hoofdstuk 25 geeft als Christina's sterfjaar. In alle Latijnse afschriften staat 1224 vermeld, maar de Middelnederlandse tekst heeft 'dusent twehondert ende drie ende twintich'.<sup>332</sup> Deze fout kan in alle stadia van de tekstoverlevering zijn gemaakt. Hoe dan ook, het gaat er hier vooral om te tonen hoe de vertaler met de tekst omging en zich op sommige plaatsen een sterke verkorting van het Latijnse voorbeeld toestond.

### *Een handschrift vol exempelen*

Het Utrechtse handschrift van de hand van Adam Daemsz kan op grond van de inhoud worden gekarakteriseerd als een exempelboek. De werken die het grootste deel van het Utrechtse handschrift beslaan, zijn de vertalingen van het *Exordium magnum* van Koenraad van Eberbach en het *Bonum universale* van Thomas van Cantimpré (samen 296 van de 324 folia). De tweede Middelnederlandse vertaling van *Der byen boeck*, die zich in dit handschrift bevindt, is ten opzichte van het Latijnse voorbeeld behoorlijk gewijzigd. In deze vertaling zijn de proloog, de meeste overdenkingen en acht exempelen weggelaten en is de volgorde op veel plaatsen veranderd.<sup>333</sup> Doordat de overdenkingen zijn weggelaten of verkort, ligt de nadruk op de overgebleven exempelen en is de verhandeling veranderd in een exempelboek.<sup>334</sup> De tweede vertaling van het *Bonum universale* en de tekst over Maria en Christina zouden wel eens van de hand van dezelfde bewerker kunnen zijn geweest, want hij gaat op dezelfde manier te werk: verkorten, weglaten en verschuiven. De vertaling van het *Exordium magnum* (*Van claren ouden verluchten mannen*) is eveneens een exempelboek. Het *Exordium magnum* handelt weliswaar over de geschiedenis van de eerste cisterciënzers van Cîteaux, maar lijkt niet (of niet in de eerste plaats) bedoeld om de herinnering aan de eigen

330 DESCHAMPS, 'Een Middelnederlandse prozavertaling', 91.

331 Utrecht, UB, 1016, f. 312ra-b.

332 Utrecht, UB, 1016, f. 315vb.

333 STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 61\*-65\* en 80\*-81\*. Stutvoet-Joanknecht spreekt van sermoenen waar ik overdenkingen heb geschreven.

334 STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 61\* en 129\*.



gemeenschap te bewaren.<sup>335</sup> De voorbeeldige levens van abten en monniken van Clairvaux strekken tot lering en roepen op tot hervorming en heroriëntatie op de oorspronkelijke kloostergedachte.<sup>336</sup> Ze zijn daardoor ook waardevol voor een ander publiek dan cisterciënzers, niet in de laatste plaats voor observanten en moderne devoten in de vijftiende eeuw.

De Middelnederlandse vertalingen van het *Exordium magnum* en het *Bonum universale* zijn vervaardigd ten tijde van de overgang van veel kloosters naar een strengere leefregel, waaronder veel vrouwenkloosters (vanaf het midden van de vijftiende eeuw).<sup>337</sup> Beide werken gaan over het goede kloosterleven in eendracht en gehoorzaamheid en waren zeer geschikt voor gemeenschappen die zich onder invloed van de observantiebeweging en de moderne devotie (her)oriënteerden op een regel. De verspreiding van beide vertalingen vond vooral plaats in gemeenschappen van vrouwen die tot de moderne devotie behoorden (tertiarissen van het Utrechtse Kapittel, zusters van het gemene leven en regularissen van Windesheim).<sup>338</sup> De regularissen van Neerbosch hadden behalve een exemplaar van *Der byen boeck* en *Van claren ouden verluchten mannen* ook een exemplaar van de constituties voor regularissen van het Kapittel van Windesheim in hun bezit. Zij probeerden aan die strenge leefregel te voldoen. De voorbeeldverhalen in de exempelboeken hielpen hen zich de essentie van het kloosterleven eigen te maken en tegen de verlokkingen van de wereld te strijden. Het handschrift werd vermoedelijk tijdens gemeenschappelijke lezingen en overdenkingen ter hand genomen. Het is niet ondenkbaar dat de exempelen ook gebruikt werden in het pastorale werk van de rector van Neerbosch, Johannes van den Haeff, aangezien het boek geschreven is door diens socius Adam Daemsz.

Behalve de twee bovenstaande grote exempelboeken bevat het Utrechtse handschrift nog twee kleine clusters van niet-geïdentificeerde exempelen met de titels *Hier volgen nae exempelen van den heligen sacrament* en *Hier volgen ander exempelen*. Het eerste bestaat uit zeven exempelen die met paragraaftekens van elkaar zijn onderscheiden. Alleen de eerste twee exempelen, die zich in de jaren 1437 en 1436 afspelen, gaan ook werkelijk over het sacrament. De overige vijf zijn ontleend aan het leven van de heilige dominicaan Vincent Ferrer. De verteller gebruikt op twee plekken in het vierde exempel de eerste persoon: 'ende als ic heb gehoirt' en 'soe en willen wij nochtant op dese tijt niet meer daen twe of drie punten vertellen ende dair mit willen wis een eynde maken'.<sup>339</sup> Het is voorsnood onduidelijk wie deze

335 Brian P. McGUIRE, 'Introduction', in: Anhelmette PIÉBOURG e.a., *Le Grand Exorde de Cîteaux ou récit des débuts de l'ordre cistercien*. Cîteaux - Commentarii cistercienses, Studia et documenta 7 (Turnhout: Brepols, 1998) xi-xxxv, aldaar xi.

336 McGUIRE, 'Introduction', xii.

337 STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 129\*-130\*. Zie ook DESCHAMPS, *Middelnederlandse handschriften*, 182-185 en 189-193. De eerste Middelnederlandse vertaling van het *Bonum universale* is vermoedelijk vervaardigd in 1451. Van de tweede, die in het Utrechtse handschrift is opgenomen, is de datering niet bekend. Het Utrechtse handschrift uit 1491 is de oudste getuige. Beide vertalingen zijn in de Noordelijke Nederlanden ontstaan. De eerste (Zuid-Nederlandse) vertaling van het *Exordium magnum* dateert van voor 1457 en de tweede (Noord-Nederlandse) van voor 1466.

338 Voor de overlevering van de vertalingen van het *Bonum universale*, zie STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 130\* en 135\*-136\*. Voor de handschriftelijke overlevering van de vertaling van het *Exordium magnum* heb ik de BNM en STOKER en VERBEIJ, *Collecties op orde geraadpleegd*. Stutvoet-Joanknecht interpreteert de eerste vertaling van *Der byen boeck* meer specifiek als hulpmiddel voor tertiariissen bij de toe-eigening van een strengere kloosterregel bij hun overgang naar een leven volgens de constituties van Windesheim: STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 151\*-152\*. Zie voor kritiek hierop Kees SCHEPERS, *Beduidinghe op Cantica Canticonum: Vertaling en bewerking van Glossa tripartita super Cantica: Teksthistorische studies en kritische editie I: Teksthistorische studies*. Miscellanea neerlandica 34 (Leuven: Peeters, 2006) 334-335.

339 Utrecht, UB, 1016, f. 295vb en f. 296ra.

ik-persoon was en op welke bronnen de exempelen zijn gebaseerd. Aangezien de gebeurtenissen zich afspelen in het tweede kwart van de vijftiende eeuw, komen de oudere *exempla*-verzamelingen als bron niet in aanmerking. In het laatste exemplen wordt het jaar genoemd waarin het is geschreven (1452).<sup>340</sup> Voor de exempelen over Vincent is mogelijk gebruik gemaakt van de *vita* en *miracula* die dienden als getuigenissen in zijn canonisatieprocedure.

Het tweede cluster, dat de laatste tekst in het handschrift vormt, bestaat uit zeven exempelen die door middel van titels van elkaar zijn onderscheiden. Eén hiervan (exemplen 6) gaat over een maagd uit het dorp Herk die al sinds haar twaalfde vastte. De overige zes verhalen gaan over geesten van doden die vanuit het vagevuur aan levende personen verschenen. De herkomst van de verhalen is nog niet achterhaald, maar moet worden gezocht in de Zuidelijke Nederlanden rond 1300. Van twee staat in de tekst de bron vermeld: een brief aan de keizer (exemplen 1) en een brief van Petrus Damianus (exemplen 7). De eerste vier exempelen gaan over gebeurtenissen in respectievelijk 1211, 1284, 1305 en 1276. De verteller spreekt af en toe in de eerste persoon. Hij schrijft in het derde exemplen, dat zich afspeelt in Mechelen in 1305: 'nae wenich iaren als ic dit boeck gemact had'.<sup>341</sup> Verder heeft hij het over zijn vriend priester Arnt en zijn achterneef rechter Jan van den Hoff. Vermoedelijk is de vertellende 'ic' de auteur van de exempelen.

De overige teksten die zich in het manuscript bevinden kunnen in het licht van de handschriftelijke context (dat wil zeggen de context die door de omringende teksten wordt gevormd) eveneens als exemplenliteratuur worden opgevat, en wel met het thema boete en vagevuur. Ze hadden hier dezelfde functie als de overige exempelen. Het gaat om de dialoog tussen een dominicaan en de geest van Guido (*Van gwidonis geest ende apenbaringe*) en de hagiografische tekst over Maria van Oignies en Christina Mirabilis. Het thema van de dialoog is, evenals dat van het laatste cluster exempelen, een geestesverschijning uit het vagevuur. Het gaat om een vertaling van *De spiritu Guidonis* door Johannes Gobius. De auteursnaam is bekend door de eerste versie van het geschrift uit 1324 of 1325. Die is geschreven in de eerste persoon en gebaseerd op de ervaringen van ene Johannes Gobius, een dominicaner prior.<sup>342</sup> In een tweede en langere versie uit circa 1330, die in de derde persoon is geschreven, is Gobius' naam verdwenen. In de voorliggende Middelnederlandse vertaling komt hij echter wel voor. De tweede versie kende een grote verspreiding en is in de veertiende en vijftiende eeuw overgeleverd in Engelse, Duitse Franse, Spaanse, Zweedse, Welshe, Italiaanse, Ierse en Nederlandse versies.<sup>343</sup> Naar de Middelnederlandse vertaling is nog nauwelijks onderzoek gedaan.<sup>344</sup>

<sup>340</sup> Het expliciet van het laatste exemplen over Vincent Ferrer luidt: ...ende hie en is *thans* noch niet canonizirt. dat is inden iader durent vier hondert ende twe ende vijfich. mer alst den ouerste behagt. soe sal hij mitten anderen heligen in gescreuen werden. doir onsen heer ihesum cristum die regniert ende leuet in ewicheit amen. Utrecht, UB, 1016, f. 296va-b

<sup>341</sup> Utrecht, UB, 1016, f. 319vb.

<sup>342</sup> In die tijd heeft een dominicaan met die naam geleefd, maar volgens Foster zijn er geen bewijzen dat hij prior was. Edward E. FOSTER (ed.), *Three purgatory poems: The Gast of Guy; Sir Owain; The Vision of Tundale*. The Middle English Texts Series (Kalamazoo, Mich.: Medieval Institute Publications, 2004) 15.

<sup>343</sup> SCHMITT, *Ghosts in the Middle Ages*, 150; FOSTER, *Three purgatory poems*, 15. Foster noemt de Middelnederlandse vertaling niet. Vermoedelijk schaat hij die onder de Duitse versies. Zie ook Nigel F. PALMER, "Visio Tnugdali": *The German and Dutch Translations and their Circulation in the Later Middle Ages*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 76 (München en Zürich: Artemis Verlag, 1982) 404-406.

<sup>344</sup> Paul de Keyser promoveerde op een dissertatie over de Middelnederlandse vertaling(en) van *De spiritu Guidonis*. Deze

Het verslag van Gobius gaat over Guy de Corvo, die in november 1323 stierf in de Zuid-Franse stad Alais (Alès). Zijn geest keerde in december echter terug in de slaapkamer van het huis waar hij had gewoond. Zijn weduwe was bevreesd voor de dolende geest en riep de hulp in van de dominicanen. De prior had in de maanden december en januari enkele conversaties met de geest van Guy over het vagevuur. De geest werd uiteindelijk voor Pasen in de hemel opgenomen. Gobius presenteert zijn ontmoetingen en gesprekken als een verslag van werkelijke gebeurtenissen. De tekst behoort niet tot de visioensliteratuur noch tot de literatuur over reizen naar het hiernamaals. Het betreft een stichtelijk werk in de vorm van een dialoog waarin de doctrine van het vagevuur wordt uitgelegd. Gobius schenkt onder meer aandacht aan de plaats van het vagevuur en de betekenis van gebeden voor de verlossing van de doden.<sup>345</sup> De zes exempelen in het cluster *Hier volgen ander exempelen* zijn soortgelijke verslagen van dialogen tussen geesten en levende personen. In het eerste exemplen bijvoorbeeld, dat behoorlijk lang is (f. 316va–318vb), verschijnt in Beaucaire nabij Avignon de geest van een overleden man aan zijn elfjarige nichtje en beantwoordt via haar allerlei vragen over het vagevuur.

In de dertiende eeuw werden veel verhalen over reizen naar het hiernamaals en over geesten die terugkeerden uit het vagevuur opgenomen in heiligenlevens en exemplenverzamelingen. Ze dienden ter illustratie en uitwerking van de dan uitgekristalliseerde leer over het purgatorium.<sup>346</sup> In de vijftiende eeuw was de belangstelling niet minder groot, blijkens de vertalingen en afschriften van die dertiende-eeuwse teksten. Een voorbeeld is een exemplen uit het *Bonum universale* over Maria van Oignies, aan wie de geest van haar overleden moeder verschijnt. Maria hoopte het verblijf van haar moeder in het vagevuur door gebed te kunnen verkorten, maar haar moeder bevond zich al in de hel omdat zij medeplichtig was aan woekerpraktijken. Dit exemplen is in iets gewijzigde vorm afkomstig uit het *Supplement* op de *vita* van Maria van Oignies door Thomas van Cantimpré (zie ook paragraaf 2.3).<sup>347</sup> Het is in verschillende vijftiende-eeuwse volkstalige handschriften terechtgekomen, waaronder *Der byen boeck* in het Utrechtse handschrift.<sup>348</sup> Dat werk bevat nog veel meer exempelen over het vagevuur. In de vijftiende eeuw werden ook nieuwe teksten geschreven met het purgatorium als thema. Een voorbeeld is het visioen van de zuster Jacomijne Costers uit het Windesheimse klooster Facons in Antwerpen waarin zij een reis

dissertatie behelsde een parallel-uitgave van zes Middelnederlandse teksten onder de titel *De geest van Guido*, maar is nooit uitgegeven. A. VAN ELSLANDER, 'Paul Valentijn Hendrik Karel de Keyser: Gent 14 oktober 1891–Gent 22 februari 1966', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1974) 84–93, aldaar 87. Zie ook PALMER, 'Visio Thugdali', 405, noot 3. Zie voor een overzicht van bewaarde handschriften Stephanus G. AXTERS, *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224–1500*. Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 49 (Leuven: Bureau de la R.H.E. en Bibliothèque de l'Université, 1970) 172–174.

<sup>345</sup> Jean-Claude SCHMITT, *Ghosts in the Middle Ages: The Living and the Dead in Medieval Society* (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1998) 151. Vertaling van *Les revenants: les vivants et les morts dans la société médiévale* ([Parijs]: Éditions Gallimard, 1994) door Teresa Lavender Fagan.

<sup>346</sup> LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*, 387 en verder (hoofdstuk ix).

<sup>347</sup> In het *Bonum universale*: COLVENERIUS, *Thomae Cantipratani*, 529–530 (Liber II, 54, 18); In het *Supplement*: *Supplementum*, AASS, 576 (§12=c. xi). Over de wijzigingen: Hugh FEISS, 'The Supplement to James of Vitry's *Life of Mary of Oignies* by Thomas of Cantimpré', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 129–166, aldaar 150, noot 13.

<sup>348</sup> Utrecht, UB, 1016, f. 2811a–281vb. Ik heb dit exemplen in bijlage 1 uitgegeven. Zoals ik in paragraaf 3.1 heb aangegeven, is dit exemplen in het Middelnederlands en Middelhoogduits zelfstandig in verschillende handschriftelijke en tekstuele contexten overgeleverd, waaronder in het *Eerste Collatieboek* van Dirc van Herxen. Zie ook de lijst van handschriften in bijlage 2.

maakte door het vagevuur en de hel.<sup>349</sup> Zij had dit visioen, door haarzelf opgetekend, in 1489 gekregen toen zij doodziek was als gevolg van een pestepidemie. Haar tijd was nog niet gekomen. Op voorwaarde dat zij haar medezusters zou waarschuwen voor de verschrikkingen van het vagevuur bleef zij leven.

Heiligenlevens en *miracula* vormden een voorname bron van exempelen. Hierboven zagen we al dat het leven en de wonderen van Vincent Ferrer er stof voor leverden. Ook zagen we dat het exemplen over Christina en de graaf van Loon in het *Bonum universale* (en in het verlengde daarvan *Der byen boeck*) geëxtraheerd is uit de *vita* van Christina. Verder zijn passages uit de *vita* van Maria van Oignies en het *Supplement* daarop verwerkt in *exempla*-verzamelingen van Caesarius van Heisterbach, Vincent van Beauvais, Stefan van Bourbon en Arnold van Luik.<sup>350</sup> In de context van het gehele Utrechtse handschrift kan elk hoofdstuk of elke passage van de tekst over Maria en Christina als een apart exemplen worden beschouwd. Net als in *Van guidonis geest ende apenbaringe* is in de Middelnederlandse *vita* van Christina het vagevuur een belangrijk thema. Christina wordt in het laatste hoofdstuk van zowel de Latijnse als de Middelnederlandse versie gepresenteerd als een levend voorbeeld (*exemplum*) van boetedoening. Haar verslag van haar reis door hel, vagevuur en hemel was evenals de dialoog van Gobius met de geest van Guy en de zes exempelen over geestesverschijningen een bron van informatie over het vagevuur. In het Middelnederlandse handschrift Würzburg, UB, m.ch.q. 144 uit het Amsterdamse kartuizer klooster komt de vertaling van *De spiritu Guidonis* overigens ook samen voor met een prozavertaling van de *vita* van Christina Mirabilis.

De tekst over Maria en Christina was bedoeld als illustratie van een deugdzaam leven. Zoals we zagen diende het extreme ascetische gedrag van de heiligen volgens de vertaler niet letterlijk te worden geïmiteerd. Wel moest hun sobere levensstijl de lezers en, in het geval van het Utrechtse handschrift, lezeressen, tot voorbeeld strekken. Dat Adam Daemsz niet naliet de zusters van Neerbosch te waarschuwen tegen wereldse verlokkingen, blijkt uit de passages uit de *vita* van Maria van Oignies die specifiek op vrouwen waren gericht. Hij steekt zij afkeer van wereldse vrouwen niet onder stoelen of banken:

Wat seg dij hir toe gi ouervlodige ende houderige vrouwen. die doer ouervlodicheit van clederen v vuyliken verladet. ende bewijst dat gij beesten sijt doir uwen langen zweymen. ende gaet geciert ende bemaelt als beelden. V cledere eten die motten ende stincken.<sup>351</sup>

De constituties van Windesheim voor regularissen schreven onder meer voor dat de zusters niet gekleed mochten gaan met een habijt dat over de grond sleept.<sup>352</sup> Zij moesten een voorbeeld nemen aan Maria, die zich kleedde met dunne en sobere gewaden. In twee van de exempelen over Vincent Ferrer in hetzelfde handschrift worden eveneens vrouwen met overvloedige kleding, ‘groten tuten’ (dat zijn ‘vlechten’ of ‘mutsen’) en ‘langen zweymen’

349 Wybren SCHEEPSMA, ‘Check and Double-Check: An Unknown Vision Cycle by a Religious Woman from the Low Countries’, in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 207–221, aldaar 214; Wybren SCHEEPSMA, ‘Illustere voorbeelden. De invloed van de *Legenda aurea* op de geschriften van de koorvrouwen van Windesheim’, in: BERTELOOT, VAN DIJK en HLATKY, ‘Een boec dat men’, 261–282, aldaar 275–276.

350 Zie paragraaf 2.2 (onder het kopje ‘exempla’).

351 Utrecht, UB, 1016, f. 308rb.

352 STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 143\*.

terechtgewezen.<sup>353</sup> Van één vrouw wordt verhaald dat haar ‘tuten’ op de grond vielen en in slangen veranderden.<sup>354</sup>

### Besluit

Het Utrechtse handschrift is een exemplenboek waarin twee thema's te bespeuren vallen: het ideale kloosterleven en het vagevuur. Het voornaamste deel van het manuscript bestaat uit de grote *exempla*-verzamelingen van Koenraad van Eberbach en Thomas van Cantimpré. Daarin staat het kloosterleven centraal. In *Der byen boeck* neemt echter ook het vagevuur een grote plaats in (in het oudere *Van claren ouden verluchten mannen* nog niet, hoewel er veel verhalen over geesten in voorkomen).<sup>355</sup> De folia 307v tot en met 323v zijn gevuld met kortere teksten. Mogelijk heeft Maralde van Sallant expliciet gevraagd om de vertalingen van het *Exordium magnum* en het *Bonum universale* en is de interesse van de kopiist Adam Daemsz leidend geweest bij de keuze van de laatste kortere teksten. *Der byen boeck* eindigt halverwege katern 25 (op f. 295r, terwijl het katern van f. 289 tot 300 loopt) en mogelijk wilde Adam de resterende bladen in dat katern benutten. Handschriften werden wel vaker ‘opgevuld’ als in het laatste katern lege bladen overbleven. Na katern 25 werden echter nog drie katernen toegevoegd; Adam had niet genoeg aan zes bladen. Aan het eind van katern 25 was hij pas gevorderd tot halverwege *Van gwidonis geest ende apenbaringe*, aan het eind van katern 26 pas tot halverwege de vertaling van de *vita* van Christina. De regelmaat in het aantal bladen is in de laatste twee katernen (27 en 28) geheel verdwenen, wat eveneens een indicatie vormt voor een ad-hocinvulling van de rest van het handschrift. De katernen 27 en 28 tellen respectievelijk twee en negen bladen, waarvan er drie bovendien apart zijn ingevoegd. De materiële aanvulling van het manuscript is gezien het onregelmatige aantal bladen misschien ad hoc gedaan, maar de keuze voor de teksten was weloverwogen.

Het heeft er alle schijn van dat Adam Daemsz, gezien zijn keuze voor *Van gwidonis geest ende apenbaringe*, de *vita* van Christina Mirabilis en voor zes exemplen over geestesverschijningen, speciaal geïnteresseerd was in het vagevuur. Een bijzonderheid van de versie van *Der byen boeck* in het Utrechtse handschrift komt nu in een nieuw licht te staan. De proloog van het *Bonum universale* is hierin (de tweede Middelnederlandse vertaling) vervangen door een exemplen uit Boek 1, hoofdstuk 4, dat nu juist over het vagevuur gaat. Door te openen met een exemplen over het vagevuur, legde de bewerker daar sterk de nadruk op. Kan Adam Daemsz hier de hand in hebben gehad? Al eerder is opgemerkt dat de maker van deze versie van *Der byen boeck* op dezelfde manier te werk ging als de maker van de tekst over Maria en Christina. Het is mogelijk dat Adam zowel de tweede vertaling van het *Bonum universale* als de vertaling van (excerpten uit) de *vitae* van Maria en Christina in de vorm (en volgorde) heeft gegoten waarin die zich in het Utrechtse handschrift openbaart. Daarmee is niet gezegd dat Adam zelf de vertaler is – dat is op grond van de vermenig van westelijke en oostelijke woordvormen in de tekst over Maria en Christina im-

353 Utrecht, UB, 1016, f. 296ra.

354 Utrecht, UB, 1016, f. 296rb.

355 LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*, 396.

mers uitgesloten. Die vermenging maakt het echter wel heel aannemelijk dat hij die tekst heeft bewerkt.

Wat de zaak extra gecompliceerd maakt is dat de tweede vertaling van het *Bonum universale* in ongeveer dezelfde vorm (maar met minder exempelen) bestaat in nog twee middeleeuwse handschriften uit ongeveer dezelfde tijd.<sup>356</sup> Het ene komt uit het Heer Hendriks-huis (of Wolfshuis) van tertiariissen in Zutphen en bevat veel minder exempelen dan het afschrift van Adam Daemsz. Het andere is vermoedelijk ouder dan het zijne en komt uit het regularissenklooster Mariënborg in Nijmegen, waarmee Neerbosch honderd jaar later zou fuseren. De versie van *Der byen boeck* in dit laatste handschrift wordt tot dezelfde Oost-Nederlandse vertaling gerekend als die in de andere twee handschriften, maar het betreft een andere versie, omdat hierin, behalve exempelen, ook nog overdenkingen staan.<sup>357</sup> Adam zou deze versie kunnen hebben gebruikt als bron voor zijn bewerking. Dit handschrift uit Mariënborg was dan echter niet zijn (enige) legger want het bevat minder exempelen dan zijn afschrift. De tweede Middelnederlandse vertaling van het *Bonum universale* en de verhouding tussen de drie overgeleverde afschriften zou nog eens grondig bestudeerd moeten worden.

<sup>356</sup> Utrecht, UB, 1017, f. 11r-170r (vierde kwart vijftiende eeuw of eerste kwart zestiende eeuw), uit Zutphen, Heer Hendriks- of Wolfshuis, tertiariissen Sint-Catharina; 's-Gravenhage, KB, 135 F 11, f. 11r-230v (tweede helft vijftiende eeuw, circa 1475), uit Nijmegen, Mariënborg, regularissen van Windesheim. STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 61\*-65\* en 82\*-87\*.

<sup>357</sup> STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 61\*.



## Terug naar de tekstdrager

### 5.1 De *vita* van Christina Mirabilis in de late middeleeuwen

Christina Mirabilis was, ondanks dat zij niet aan een kloosterorde was verbonden, twee eeuwen na haar dood nog altijd een bekende heilige. Beter is het te zeggen: *dankzij* haar ongebondenheid genoten zij en haar *vita* in de late middeleeuwen nog bekendheid. Zo konden verschillende kloosterorden en groepen zich haar als heilige toe-eigenen. Blijkens het werk van Dionysius de Kartuizer en een notitie in een handschrift uit Parijs werd Christina's graf in de vijftiende eeuw nog steeds bezocht. Ook circuleerden toen nog mondeling overgeleverde verhalen over haar in de regio rond Sint-Truiden. Daar en ver daarbuiten werd tevens haar *vita* verspreid. In deze studie is de handschriftelijke overlevering en verspreiding van die *vita* onderzocht met als doel de laatmiddeleeuwse receptie en toe-eigening van Christina en haar heiligenleven door nieuwe groepen lezers onder de aandacht te brengen.

Het overgeleverde handschriftenmateriaal wijst uit dat dertiende-eeuwse *vitae* van lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden, en dan met name die van de vrouwen onder hen, reeds in de middeleeuwen werden beschouwd als één groep. Het gaat om zowel cisterciënzers, ongebonden reclusen en begijnen. Hun heiligenlevens treffen we vaak samen aan in handschriften. De *vita* van Christina stond niet op zichzelf en is in deze studie benaderd als een representant van de genoemde groep. Daarbij was niet de levensgeschiedenis van de heiligen en de context waarin zij leefden voorwerp van onderzoek, maar de thema's en modellen van heiligheid die in hun *vitae* naar voren kwamen. Dit had als bijkomstigheid dat het accent niet kwam te liggen op de genderspecten maar op de lekenstatus van de heiligen. De thema's die in de teksten centraal staan, (plaatsvervangende) boetedoening, bemiddeling en spiritueel gezag, wijzen erop dat deze heiligen als profeten werden gezien. Het profeetschap was een middel voor leken die buiten de priesterklasse stonden om godsdienstig gezag te verwerven. Christina was een profeet en levend voorbeeld van de boetedoening in het vagevuur. Ze was verder, net als Ida van Nijvel, Arnulf van Villers en Maria van Oignies, een voorbeeld van eenvoud, nederigheid en Gods genadegaven.

Met de *vita* van Maria van Oignies, een andere niet aan een kloosterorde gebonden heilige, was de *vita* van Christina de succesvolste van alle heiligenlevens in het bestudeerde corpus. Ze is overgeleverd in achttien Latijnse en zeven volkstalige handschriften. Dat het heiligenleven van Maria nog meer bekendheid genoot, valt niet alleen af te leiden uit het

veel grotere aantal handschriften ervan (42 Latijnse en veertien volkstalige), maar ook uit de verspreiding van verschillende passages uit de *vita* en exempelen over Maria in diverse bronnen. Bij de behandeling van de *vita* van Christina viel dan ook meermalen haar naam. Telkens weer bleken teksten over Maria in een (handschriftelijk) verband te staan met de *vita* van Christina. De Middelnederlandse tekst in het handschrift uit Neerbosch waarin beider levensbeschrijvingen zijn verwerkt is hiervan het sprekendste voorbeeld. Verder komen hun beider *vitae* in maar liefst acht Latijnse handschriften gezamenlijk voor. Meer onderzoek naar de receptie van het heiligenleven van Maria (en vertalingen daarvan) is zeer gewenst, evenals onderzoek naar de handschriften met *vitae* van andere lekenheiligen, zoals die van Arnulf van Villers, die in verschillende bewerkingen is overgeleverd. Diverse vertalingen zijn nog nooit bestudeerd, waaronder die van het heiligenleven van Ida van Nijvel, van wie ook de Latijnse *vita* nog niet goed is uitgegeven.

Verder is geconstateerd dat de *vitae* van Christina en andere lekenheiligen in (ruwweg) twee middeleeuwse contexten circuleerden. Ze werden in de dertiende en veertiende eeuw overgeleverd in kringen van vooral cisterciënzers, en in de ruime vijftiende eeuw in een bredere context van hervormingsgezinde religieuze bewegingen en observante kloosterorden. De eerstgenoemde overleveringscontext is in hoofdstuk 3 aan bod gekomen. De *vitae* van Christina, Maria en andere vrouwelijke lekenheiligen die niet tot de cisterciënzer orde behoorden, waren wegens de verwante spiritualiteit bij cisterciënzers zeer geliefd. Ze werden als het ware opgenomen in de groep van hun eigen heiligen en teksten. In het geval van Elisabeth van Spalbeek was de auteur van haar levensbeschrijving zelf al een cisterciënzer. Het uitvoerig besproken handschrift uit het cisterciënzer klooster Villers bevat naast *vitae* van eigen heiligen ook die van ongebonden *mulieres religiosas*. Hetzelfde geldt voor een handschrift uit het cisterciënzerinnenklooster Ter Kameren. Andersom zijn de *vitae* van cisterciënzer lekenheiligen op veel kleinere schaal overgeleverd buiten de eigen orde. Ze bleken moeilijker door nieuwe gebruikers te ‘annexeren’ dan de *vitae* van ongebonden lekenheiligen. Een uitzondering vormen de Brabantse kloosters van het Kapittel van Windesheim, die de levensbeschrijvingen van dertiende-eeuwse lekenheiligen, waaronder die van de cisterciënzers, verzamelden als modellen van de nieuwe heiligheid en spiritualiteit én als Brabantse heiligen.

De vijftiende-eeuwse overlevering, waartoe de handschriften van Brabantse Windesheimers behoren, bleek niet slechts een uitvloeisel van de oudere. Collatie van de afschriften van de *vita* van Christina wees uit dat de vijftiende-eeuwse een apart cluster vormen met eigen kenmerken. Ook het bestaan van diverse bewerkingen en vertalingen van andere heiligenlevens uit het bestudeerde corpus wijst op een hernieuwd gebruik ervan. De vijftiende-eeuwse hervormingsgezinde kloosterorden en religieuze bewegingen hadden een bloeiende boekcultuur waarin oudere teksten werden hergebruikt die dezelfde idealen propageerden. Onderwerpen die zowel in de late twaalfde en dertiende als in de ruime vijftiende eeuw centraal stonden in het spirituele leven van velen en die leidden tot het hergebruik van de *vitae*, waren de *vita apostolica*, de *imitatio Christi*, lijdensdevotie, boetedoening en vagevuur. De *vitae* van cisterciënzer en andere lekenheiligen waren evenals de iets oudere twaalfde-eeuwse (mystieke) geschriften van cisterciënzer auteurs zeer geliefd bij vijftiende-eeuwse hervormingsgezinden. Het handschrift uit Villers met geschriften over

mystiek en dertiende-eeuwse lekenheiligen kwam door ruil in het bezit van de Windesheimers van het Sint-Maartens klooster in Leuven (zij het pas in 1568). In het Middelenlandse handschrift uit Neerbosch van de hand van Adam Daemsz zijn twaalfde- tot veertiende-eeuwse cisterciënzer en dominicaner geschriften verzameld. Het betreft onder meer de *exempla*-verzamelingen van de cisterciënzer Koenraad van Eberbach en de dominicaan Thomas van Cantimpré, *De spiritu Guidonis* door de dominicaan Johannes Gobius en de *vita* van Christina. Deze geschriften werden in de vijftiende-eeuwse context van die codex samengebracht met het doel ze te (her)gebruiken als exemplen over het goede kloosterleven en het vagevuur. Ze vormden een samenhangend religieus cultuurgoed, klaar voor hergebruik in de vijftiende eeuw.

Hoewel de vijftiende-eeuwse afschriften van de *vita* van Christina getuigen van een aparte tekstuele overlevering in die periode, zijn de overeenkomsten tussen de handschriften uit de twee onderscheiden overleveringscontexten groot. De *vita* van Christina is in beide groepen vaak overgeleverd met de *vitae* van andere nieuwe of levende heiligen, onder meer lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden. De nieuwe spiritualiteit en nieuwe heiligheid vormen een constante factor in de religieuze cultuur van de late middeleeuwen, wat te zien is in de samenstelling van de collecties. Een verschil is dat in de ruime vijftiende eeuw meer diversiteit in de samenstelling van de collecties is te bespeuren en dat er meer handschriften zijn overgeleverd (maar dat laatste is een algemeen gegeven). De toegenomen diversiteit was een gevolg van de veranderingen in het religieuze landschap en van de uiteenlopende belangstelling van nieuwe groepen religieuzen, zoals de Brabantse Windesheimers.

Het handschriftelijke bronnenmateriaal wijst verder uit dat de Latijnse *vita* van Christina (op een enkele codex uit het cisterciënzerinnenklooster Ter Kameren na) alleen in religieuze gemeenschappen van mannen is overgeleverd. Voor zover de provenance van de volkstalige handschriften bekend is, blijkt daaruit dat die eveneens zijn overgeleverd in religieuze gemeenschappen, in dit geval van zowel vrouwen als mannen. Seculiere ('gewone') leken of begijnen zijn niet te vinden onder de bezitters van handschriften met Christina's *vita*. Op basis van de handschriften kan worden gesteld dat de *vita* vooral werd gelezen door geestelijken. Dit geldt ook voor de *vitae* van de andere lekenheiligen. Daar bleken ook inhoudelijke aanknopingspunten voor te bestaan. Lekenheiligen fungeerden onder meer als spiegel voor geestelijken doordat zij als eenvoudige en ongeletterde profeten zondige priesters op hun tekortkomingen wezen. Passages waarin geestelijken werden terechtgewezen zijn te vinden in de heiligenlevens van onder anderen Christina, Ida van Nijvel, Maria van Oignies en hun vijftiende-eeuwse evenbeeld Lidwina van Schiedam. Juist het ontbreken van dergelijke passages in de bewerking van de *vita* van Lidwina door Thomas van Kempen geeft aan dat het profeetschap van deze lekenheiligen een belangrijk thema was dat bewust werd opgenomen of weggelaten. Ook twee handschriften met heiligenlevens van 'nieuwe' heiligen wijzen uit dat lekenheiligen vanwege hun lekenstatus interessante tegenhangers waren van geleerde geestelijken. Handschrift 398 van de Bollandisten en het kartuizer handschrift uit Beatusberg bij Koblenz tonen door hun samenstelling aan dat *vitae* van lekenheiligen en die van geleerde en vooraanstaande priesters als een goede combinatie golden. Het tweeluik van heiligenlevens van leken en geestelijken hierin

bracht de twee wegen tot kennis van het goddelijke onder de aandacht, namelijk studie en openbaring. Lekenheiligen fungeerden niet alleen als een spiegel van nederigheid en eenvoud, maar ook van Gods genade, die zich openbaarde in hun profetische gaven, waaraan het priesters doorgaans ontbrak.

Laatmiddeleeuwse religieuzen gebruikten het heiligenleven van Christina op verschillende manieren en eigenden zich dat om verschillende redenen toe. Cisterciënzers, moderne devoten en andere religieuze groepen zagen haar als een representant van en model voor de nieuwe heiligheid en de nieuwe christocentrische en apostolische spiritualiteit die zij nastreefden. In veel handschriften staat haar *vita* tussen die van andere nieuwe heiligen, zoals in het eerder genoemde manuscript uit Beatusberg. Moderne devoten zochten, bij gebrek aan modellen uit eigen kring (uitzonderingen als Lidwina en enkele voormannen van de beweging daargelaten) naar inspirerende voorbeelden uit het (niet al te verre) verleden. Verder nam Johannes Gielemans uit Rooklooster Christina in zijn *legendaria* op als Brabantse heilige. Volgens hem waren de geschiktste modellen van heiligheid niet alleen in het nabije verleden maar vooral ook in de nabije omgeving te vinden. Ten slotte beschouwden de kruisbroeders van Clairlieu de *vita* van Christina als een waardevolle tekst in de vastlegging van hun geschiedenis en spirituele identiteit in een handschrift. Een dergelijke *memoria*-functie vervulde Christina's *vita* ook in het handschrift uit Villers, dat cisterciënzers uit de vroege veertiende eeuw moest helpen het verleden en de identiteit van hun klooster, orde en spiritualiteit eigen te maken.

Uit vier casussen, te weten de Latijnse manuscripten uit Villers, Rooklooster, Beatusberg en Clairlieu, blijkt dat de makers en gebruikers ervan zich de *vita* van Christina toe-eigenden voor hun eigen doeleinden: het vastleggen van hun spirituele identiteit, hun regionale identiteit of de identiteit van hun kloosterorde of kloostergemeenschap. In het Middelnederlandse handschrift uit Neerbosch functioneerde de *vita* van Christina als exemplar van het vagevuur, wat aansloot bij de oorspronkelijke opzet van Thomas van Cantimpré. In dit geval is niet het model van heiligheid de belangrijkste reden voor het hergebruik van de *vita* van Christina, maar de functie van de tekst, namelijk het bieden van een exemplar. Dit handschrift legt ook niet zoals de overige handschriften de identiteit van de gebruikers vast – tenzij men alleen al in het gebruik van de volkstaal een bevestiging wil zien van het zelfbewustzijn van een geëmancipeerd volkstalig publiek van ongeletterde, dat wil zeggen het Latijn onmachtige, lezeressen.

## 5.2 Handschriften als bron voor tekstgebruik

Uit het voorgaande blijkt dat door terug te keren van de (geëditeerde) tekst naar de handschriften zich nieuwe onderzoeksmogelijkheden voordoen en een ruimer perspectief op middeleeuwse teksten ontstaat. Zonder handschriftenonderzoek blijft de bestudering van de *vita* van Christina beperkt tot het duiden van haar rol in de dertiende eeuw. Slechts in de context van haar handschriftelijke overlevering worden de (nieuwe) doeleinden van kopiïsten, compilatoren en lezers en de (nieuwe) betekenis en functies ervan zichtbaar. De betekenis en het gebruik van Christina's heiligenleven lagen soms ver af van Thomas' doel-

einden, zoals in het werk van Gielemans, soms heel dichtbij zoals in het handschrift uit Neerbosch (zelfs al ging het hier om een volkstalige versie).

Om de doeleinden van kopiïsten en samenstellers van handschriften en het gebruik van de *vita* door het publiek bloot te leggen, werden de handschriften op verschillende niveaus onderzocht. In de eerste plaats zijn ze geanalyseerd op het niveau van hun ontstaangsgeschiedenis (de codicologische opbouw), vormgeving (paratextuele elementen zoals inhoudsopgave, kopjes, decoratie) en gebruikssporen (marginale aantekeningen). Verder zijn de collecties onderzocht op het niveau van hun samenstelling, van de context die de teksten elkaar bieden. In elk handschrift werd gezocht naar een ordeningsprincipe. In sommige gevallen bleek dat een type heilige te zijn, zoals Brabantse heiligen of nieuwe heiligen. In andere gevallen leek de ordening willekeurig (bijvoorbeeld doordat in een codex veel verschillende teksten en genres waren bijeengebracht) maar vormde de *memoria*-functie of de (vorming van de) religieuze identiteit van de gebruikers de rode draad. De handschriften uit Villers en Clairlieu bevatten een keur aan tekstsoorten. Toch kon de *vita* van Christina in die collecties worden geduid als een hulpmiddel bij de spirituele vorming van de broeders die ze ter hand namen. Ook voor het Middelnederlandse handschrift geldt dat de beoogde functie, namelijk het bieden van exempelen over het goede kloosterleven en het vagevuur, de samenstelling bepaalde.

Een rode draad kon dus zowel een tekstinhoudelijk als een functioneel principe zijn. Dat de hier besproken handschriften alle een ordenend principe kenden, betekent niet dat ze ook altijd ordelijk waren samengesteld. De manuscripten uit Clairlieu en Villers bestaan uit veel codicologische eenheden die in het geval van dat uit Clairlieu aanvankelijk niet eens bedoeld waren om in één band te worden verenigd. De handschriften met de *vita* van Christina zijn zeer wisselend van samenstelling. Behalve exemplaren met een veelvoud aan tekstsoorten zijn er ook ordelijk samengestelde *legendaria* met één type heiligenleven, bijvoorbeeld het *Hagiologium Brabantinorum* van Gielemans en de *legendaria* met enkel *vitae* van vrouwelijke heiligen uit twee gemeenschappen van broeders van het gemene leven. In manuscripten met een diverse inhoud was niet het genre, maar de beoogde functie bepalend voor de samenstelling ervan. Een heiligenleven kon daardoor in verschillende handschriften verschillende functies hebben. Uit deze studie is gebleken dat de meerwaarde van handschriftelijk onderzoek ligt in het kunnen blootleggen van al deze functies. Wanneer alleen de (uitgegeven) tekst wordt gelezen, kunnen alleen de door de auteur beoogde functies worden achterhaald.

Het denken in (uitsluitend) genres sluit niet aan bij de middeleeuwse praktijk van tekstgebruik.<sup>1</sup> Dit geldt misschien wel vooral voor hagiografische tekstsoorten. Een heiligenleven diende lang niet altijd om de heiligheid van een persoon aan te tonen in een canonisatieproces, een functie die ze volgens de regels van het genre zou moeten vervullen. Wat op basis van de hier behandelde casussen kan worden vastgesteld is dat samenstellers van handschriften doorgaans niet op zoek waren naar teksten van één soort of genre, maar naar teksten die tot doel hadden een bepaalde identiteit vast te leggen en te helpen vormen, of stichtelijke exempelen te bieden. De grens tussen heiligenlevens en exempelen zijn door

1 Zie hiervoor onder meer WILLIAMS-KRAPP, 'Literary genre and degrees of saintliness'.

hun functie, het bieden van stichtelijke voorbeelden, in *legendaria* niet altijd makkelijk te onderscheiden. Het Middelnederlandse handschrift uit Neerbosch is al genoemd als een collectie waarin de *vitae* van Christina en Maria als exempelverzamelingen dienden, maar ook het handschrift uit Beatusberg met *vitae* van nieuwe heiligen kan hier worden genoemd. De *vita* van Maria van Oignies is daarin veranderd van een heiligenleven in een exempelboek. De (beoogde) functie van een tekst in de context van een handschrift zorgt voor diffuse grenzen tussen tekstsoorten. De verhouding tussen functie en genre in manuscripten verdient meer onderzoek. Een terugkeer naar de tekstdragers kan ook op die problematiek een ruimer perspectief bieden.



## Bijlage I

### **Editie van de Middelnederlandse bewerking van de *vita* van Christina Mirabilis in handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6)**

De (derde) Middelnederlandse vertaling van de *vita* van Christina Mirabilis die hieronder is uitgegeven, is in slechts één handschrift overgeleverd. De tekst draagt als titel *Van der heliger maria van ogines gebaren wt walslandt*. Dat komt, zoals in hoofdstuk 4.5 is uiteengezet, doordat de *vita* van Christina één tekst vormt met excerpten uit de *vita* van Maria van Oignies. Omwille van eventueel voortgezet onderzoek is voor een diplomatische editie gekozen en is de tekst zo ongewijzigd mogelijk overgenomen. Dat betekent dat de spelling van de w, u en v niet is aangepast aan het moderne gebruik. De interpunctie is ongewijzigd weergegeven, waardoor op sommige plaatsen een punt staat waar een komma zou worden verwacht. De woordscheidingen zijn eveneens onveranderd overgenomen, soms met een verduidelijking in een voetnoot. Tekst in rubriek of tekst die met rode inkt is aangezet, zoals titels van hoofdstukken en een aantal van de hoofdletters, is vetgedrukt. De structurerings van de tekst door de kopiist of rubricator blijft hierdoor zichtbaar. De regelverdeling van het handschrift is uit praktische overwegingen echter niet overgenomen (de regels bevatten gemiddeld slechts vijf woorden). Woord- en regelafbrekingen zijn niet gemarkeerd. Afkortingen zijn opgelost maar cursief weergegeven zodat ze herkenbaar blijven voor de lezer. Bij het oplossen van afkortingen is vastgehouden aan de meest voorkomende spellingswijze elders in de tekst. Aan het eind zijn uit hetzelfde handschrift tevens de exemplen over Christina Mirabilis en Maria van Oignies uit *Der byen boeck* uitgegeven.

#### ***Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 307v–316r***

##### **[f. 307vb] *Van der heliger maria van ogines gebaren wt walslandt dat irste capittel***

Het sijn zomige beestige menschen die den geest gods niet en hebben. in oen seluen wis. die geen dinc tot sich en nemen. daen dat sie doir menschelike redelicheit mogen begrijpen. ende wat sie niet en verstaen dat bespotten sij ende versmaden. tegen die welken die apostel spryct seggende. Den geest gods en wilt niet dooden. ende die prophecien en versmadet niet. die geestelike personen onwijs te achten als ongeleerden te versmaden. ende die prophecien ende die apenbaringen der heligen voir fantasien ende dromen te halden. Mer die hant des heren en is niet vernymmet. Ende ten heft geen tijt geweest van begin der werlt. die helige geest en heft wonderlike gewerct in sinen heligen. enter int apenbair of heymeliken. want die salue die daer [f. 308ra] nederstieget van den hoeft indē baerde ende van den baerde totten vterste vanden cleden. iae oic totten zome dat is sie stieget totten heligen des vtersten tijts. Dijt sprijct meester iacob van vitriaco inden begijn van den leuen der deernen christi marie van ogines.

##### **Dat anderde capittel**

Dese helige maget als van voer vertelt is die voirscreuen meester iacob biscop van acuren ende namaels cardinaal des hoefts van romen. seide dat ons lieue vrouwe thans glorificiert is in oeren lichaem ende datter he-



Afb. 15 Sint-Truiden, Onze-Lieve-Vrouwekerk, Schatkamerdepot:  
Uitschuifbaar paneel uit het reliekschrijn van Christina met daarop  
afgebeeld Christina die de Maas doorwaadt, door G. Schoofs (1863).  
(© Schatkamerdepot Onze-Lieve-Vrouwekerk Sint-Truiden)

lige lichame die inder passien ons heren verresen. namals niet tot poluer en worden. sie seide oic ende wart dair seer van verblijt. dat die helige geest cortelic sijn helige kerck solde visitiren. ende dat hie ouer die ganze helige kercke sijn wercklude dat sijn sien heligen solde seynden. tot vrucht der zielen. ende die werlt int meeste deil verlichten. Ende dese maget sterf int iaer ons heren dusent tweehondert ende dertien op sint iohan baptisten auent op enen sonnendach omtrent noyntijt doe sie omtrent olt was van dartich iaren. ende was geboren inden crysdom van luydick in een stat niuel geheiten in brabant gelegen.

### Dat darde capittel.

[f. 308rb] **I**N veel dingen die sie gedaen heeft doir sonderlinger gracen. soe sal een wjs lezer mercken dat vordel van wenich menschen geen gemeynt wet te maken. oir doichden laet ons nae volgen mer die werken van oire doichden en moegen wj sonder sonderlinge gracie niet nae volgen. want al ist zake dat wj ons lichaem sullen dwingen dattet onsen geest diene. al ist zake dat wj lijclauwen<sup>1</sup> der wonden ons heren in onsen lichame solden dragen. wj weten nochtant dat die eer des conincs dat ordel mymet. noch den here en behaget niet offerhande van roef eens armen menschen. want den armen vleysche en sal men geen noitloirftige dingen ontrecken. mer die sunden sal men bedwingen. hier om daen dat die heligen wt sonderlinger vrunts-cappen hebben gedaen. en sullen wj niet nae doen. mer wj sullen ons dair van verwonderen.

### Dat virde capittel.

**W**at seg dij hir toe gi ouervlodige ende houerdige vrouwen. die doer ouervlodicheit van clederen v vuyliken verladet. ende bewijst dat gij beesten sijt doir uwen langen zweymen. ende gaet geciert ende bemaelt als beelden. **V** cledere eten die motten ende stincken. die cleder van deser heliger vrouwen heiltmen voer helich- [f. 308va] dom ende geuen goeden roeke. Dese costelike cledere al sijn sij dun en mocht geen kau verwinnen. ende daer om sien sij doir die cau geheilicht om der helicheit wil. soe werden sie nae oire doot vanden deuoten personen verwart mit nernsticheit ende geeert mit begerten. Dese vrouwe plach middelbaer cleder te gebruyken. want noch verworpen cleder noch costel cleder en behaichden oer niet. wat sij doir mensche-like reden niet vernemen en conde. dat vemaem sie doir oeren gebede van gade. **H**et geboirden dat oir een goet vrient vrachden wat sie doen solde. want oen een rijck edel man tot sinen meester hebben wolde. die oen peerde ende costele cledere geloefden. **D**oe gaf sij sich in oeren gebede ende dair nae quaem sie tot oen ende seide. **I**c sach dat v in desen dinge een zwaert peert bereidt wart dat al vriensende<sup>2</sup> liep ter hellen waert. ende verblieden sich int regiment der duuelen. hir om soe blijft nae minen rait inder seluer ropinge dair gy in geroepen sijt van den heer. op dat gij den duuel geen zake en guet doir begeerte der werliker houerdien.

### Dat vifte capittel.

**S**ie had noch enen anderen vrient den sie zeer mijnden. doir sijne otmodicheit wil. dese vrient had een prauent die oen wael [f. 308vb] mocht voeden. Dese naem tot sich een ander prauend die beter was van renten ende meere van eren ende dat doir veel beden. dese vrient want hie deuoit was ende god ontsach. soe vrachden hie der maget christi of hie god in desen werck hadde vertornt. **T**hans gaf sie sich in oeren gebede ende nae dat gebet antworten sie oen van gods wegen ende seide. **I**c sach enen man mit witten gecleet ende was tot lopen geraede. ende desen wart enen zwarten mantel aengetoegen ende een zwair onoirbelike boirde wart op hem gelacht. tehans verstont hie dat visioen. hie volchden oeren rait ende gaf die ander prauent ouer ende seide. **B**ruedere vergeuet mij die die een weerdicheit voir ende die ander nae tot v neemt. ende die een prauent der andere versament. dat ic seg en is mijn wort niet. mer christus wort doir sijne deernen. en wilt den omoselen niet beclappen. wair in heft sij v mysdaen. of sie oiren vrient ter zalicheit heeft geraeden. heft sie die waarheit geseit die sij van den heer heft ontfangen. mer bi auenturen als gij die geestelike rechten ouerleset of dijt boeke en sie dij nummermeer aen of die visionen der deernen christi achi al spottende fantazien of dromen als [f. 309ra] gij pleecht. want doe onse heer disputirden van der giericheit. ende seide dat die rijcke int ewige leuen niet en solden comen. doe en begerten die pharizeen niet alleen onsen heer. mer sie hielden oen oic voir enen dwaes.

<sup>1</sup> Lees: lijclauwen.

<sup>2</sup> Wellicht te lezen als 'briensende': briezende.

**Dat seste capittel**

Het geboirden dat een priester in oere tegenwoordicheit misse dede. *ende want* sie duck<sup>3</sup> voir den priester bad. naem die priester op in sinen sien. *want* hie hoir geen meere dinck en mocht geuen. *ende* op dat hie oic niet ondancber en sceen te wesen. dat hie die mys voer oir *ende* tot oere behof wolde lesen. **Ende** als die priester die mys halde gedaen. seide sie totten priester dese mys was mijn. *want* huden heb dij den soen den vader geoffert voir mij. *ende* als die priester vrachden hoe sie dat wist wat god die heer weet alleen die gedachten der menschen. **Doe** seide sij tot oen. ick sach een seer scoen duue op v hoeft inden altair neder stijgen. die al vligende oer vlogel wtrectken. *ende* ic verstont inden geest dat die helige geest die mys van di tot my setten. **Ende** als die priester die misse weerdeliken *ende* deuoteliken dede. sach sie die helige engelen sich verblijden. *ende* sie wercten mitten pristeren mit groter vrouwen. *ende* dat sie die pries [f. 309rb] teren goederliken aen zagen. *ende* dat sie se duoteliken eerden. **We** den ongeualligen priesteren die iudas gesellen sijn. die *christum* alsoe veer als in sich is ander werf crucen. *ende* dat bloot des testaments besmetten. die ouemids besmetten handen *ende* onscamelen oegen *ende* venijnden monde *ende* onreynne herten. als sie onweerdelike ten heligen sacrament gaen. die helige engelen gods die bi oir sijn vertornen. *ende* verweruen sich selue ongeuallichlike den doot vander zaliger medicine. **Wonderlike** *ende* veel miracle sijn van oeren leuen bescreuen.

**Dat seuende capittel. begint hier van cristina**

Het geuiel int iaer ons heren ihesu *christi* dusent hondert *ende* tweendetachtentich of dair omtrent inden bysdom van ludick in een dorp brinsteym geheiten bij sunt truen. dat daer een iong maget sterf crisstien<sup>4</sup> geheiten. **Ende** des anderen dages nae oire doot als oer lichaem stont inder kercken. als dat ment solde begrauen als gewoonlic was. **Als** die godlike dienste ten eynden genaecten. thans verrees sie vander baren. *ende* vloech haestelic als een vogeltken. *ende* op enen hogen balc van der kercken ginc sie sitten. *want* sie den ru-eke vloer der menschen. als sie namaels seide. den die subtilheit der geesteliker naturen [f. 309va] die doe in oir was niet verdragen en conde. **Daer** nae bezwoir sie die priester *ende* sie quae af. *ende* namaels doir oer wonderlike werken is sie wonderlic geheiten. **Sie** leefden tweenvirtich iaer *ende* bymen dien leiden sie een zeer wonderlic leuen doir die sunden der menschen *ende* leet verveerlike pynen op dat die menschen oir leuen beterden als sie seluer seide. **Somtijt** plach sij sich in een bernende vuer te weyntelen. *ende* somtijt hilt sie hoir hande lang int vuer bij oir seluen. somtijt oir voeten bermlike crysende. **Somwilen** in gloyende oeuenen. *ende* ginc in grote ketelen die vol waren van sieender breworten<sup>5</sup>. *ende* wanneer sie niet ganzeliken dair yn baden en mochte. soe plach sie sich mitten siedende water totten hals toe ouer al oir lief te begieten. **Ende** als sie dair wt ginck soe en sach men geen teyken. in hoeren leden of lichaem. **Ende** *want* sie der mensche ruyck niet liden en mocht soe vloer sie inder wildernissen *ende* in veeren boeschen. *ende* *want* sie daer niet teten en had soe leed sie dair groten honger. *ende* *want* sie sach dat oir verdroichde borsten melc gauen. soe heft sie sich selue geuoedt negen weken lanck mit oeren mechedeliken melck. **Te** luydich plach sij des winters tijts alst vroer te baden [f. 309vb] in die maze *ende* plach dair duc *ende* lang in te bliuen soe dat sie somtijt sees dage of langer bleef daer yn. **Mer** die priester die oir besorchden quae *ende* stont int ouer vander riuren *ende* bezwoir sie bij den naem *christi* *ende* soe quae sij bi bedwanc weder om. **Inden** raderen dair men roeuers *ende* mordenaers in plach te crucen. plach sie oir seluen in oir been *ende* in oir arm te pinigen in manir van stockeren. **Ende** nochtant alsij van daen quae en sachmen noch quetzuer noch bruyck in oeren leden. **Sie** plach oic aen die galge te gaen *ende* plach sich daer onder die dieue te verhangen *ende* bleef daer enen dach of twee hangen. **Des** midder nachts plach sie somtijt op te staen *ende* plach alle die hond van sunt truyen te doen bassen. *ende* plach als een beest voer die honde te lopen *ende* die honde volchde oir nae *ende* iagende sij doir bosschen *ende* doir vaste *ende* dicke bremen. soe dat niet heels aen oir lijf en bleef. **Ende** nochtans als sij dat bloot af gewijst hadde. soe en sach men in oir geen quetzuer *ende* dat selue plach sie bij oir seluen te doen mitten dornen *ende* mitten bremen. soe dat sie blodich ouer al oir lijf sceen te wesen. waer om sich menich [f. 310ra] mensch verwonderde die dat sach als

3 'Duck' en 'duc': dikwijls.

4 'cris' is geschreven in de marge.

5 'breworten': braadworsten.

hoe dat soe veel bloits wt enen lichaem mocht lopen. want behaluen dese blodinge soe plach sie duck vter aderen bloit te laten. te mael veel. **Hoir** vleisch was soe subtyl dat sie in hogen *ende verheuen* steden plach te waderen. ende als een musch plach sie aen die cleyn tecskens vanden bomen te hangen. **Als** sie wolde beden soe plach sij in dat hoichste vanden boemen of van den toeren of van anderen hogen dingen te vlien. op dat sie dair van den menschen wesende roist oirs geestes vonde. Ende somtijt als sie wolde beden *ende* die gotlike genade eens bescouwende leuens in oir quaem. soe worden als warm was al oir lede ront als een cloot. *ende* men en conde in oir niet anders daen een ront licham begripen. **Ende** als die geestelike dronckenscap verdund was ende oir weerlike sijme oir steden in oeren leden ontvingen. soe quaem sie weder om als een egel tot oere formen. *ende* oir lede gingen staen recht wt. die te voren onder een ronde figuer waren beslaeten. **Sie** plach oic somtijt recht op staeken te staen ende plach dair die psalmen te singen. want in dier tyt waest [f. 310rb] oir zwaer die eerde te raken. **Ende** want sie grote vrientscap had mitten nommen van sunte katherine buten sunt truyen soe plach sij dair al sittende duck van christo mede te callen. *ende* soe wart sie haesteliken *ende* sonder vermoeden gegrepen vanden geest. *ende* oir lijchaem liep daen om als een dol dair die kynder mede spoelen. *ende* so dray liep sie daen om. dat men geen form van leden in oeren lichame mocht bescouwen. **Ende** als sij soe lang had om geloepen soe rusten sie of sie moede waer in oiren leden. *ende* tusschen oir stroot *ende* oir borst wart een wonderlike zuete zanck gehoirt. die geen sterflic mensche en conde verstaen. noch in geeme wjs na geuolgen. **Alleen** had oir sanck een opganck *ende* een nederganck mitter tonen. *ende* die worde der melodien ofinent nochtant worde mach heiten die luyden onbegrijpeliken. **Ende** dair en bijnnen en ginc wt oiren mond *ende* wt oiren nazen steem noch adem. mer alleen tusschen oir borst *ende* oir stroet luden die engelsche zuete zanck. *ende* daer en bynnen soe rusten al oir leden *ende* oegen waeren toe. **Ende** cortelick daer nae soe quaem sie en wenich [f. 310va] tot oir seluen als inder waerheit droncken. *ende* daen stont sie op *ende* riep. **Brengt** tot mi dat conuent op dat wij den goedertieren ihesum in sinen wonderliken dingen mogen lauen. tehans soe quaem dat conuent geloepen want sie sich van crisstynen<sup>6</sup> solays seer verblijden. **Ende** dan soe begaen sie te deum laudamus te singen *ende* dat conuent dat vervolgende. **Dair** nae als sij volcomelike tot sich seluen was comen *ende* bekenden wat sij gedaen had. *ende* dat conuent totten loff christi vernaent had soe vloet sie van daen wt sceemden. *ende* wart sij van iemand gehouden soe wart sie zeer drouich *ende* achten sich seluen dwaes. **Dese** *ende* andere dingen sijn mit vlijt van oir int voerscreuen cloister van sunt truyen bescreuen. van welken mirakelen gelijc men dair bescreuen vijnt. soe veel bij nae tuygen sij<sup>7</sup> alsoe veel menschen als inder voirscreuen stat ludick toe *ende* dair omtrent woenen.

### **Dat achte capittel.**

**Dese** cristina was wt enen dorp wt eens enen edelen mans des greuen van loss dat gemeynlike brusteym wort geheiten gebaren. wt seer eersame alderen gelegen bij sunt truyen in haspegouwen des bisdom van ludijck. **Dese** cristijn bleef nae oere alderen doot want sie die ionxte was mijt [f. 310vb] oeren twe susteren wonende. **Doe** naem een iegelijk van den drien aen sich een sonderlinge manier van enen geestelike leuen. die alste gaf sich tot beden. die middelste totten regiment des huys. die ionxte dat was cristina gaf sich totten beesten inden velde te verwaren. **Ende** christus was der ionxter bij. die totten beesten te verwaren was gescicket. *ende* christus troisten sij. *ende* gaf gracie der bynnenster zueticheit. *ende* mit heymelike hemelschen dingen plach hie se te visitiren. **Sie** bleef alle menschen onbekant *ende* was voer gade soe veel te meerre als sie den menschen meer was verborgen. wair dat<sup>8</sup> om sie oir doir den propheet isaiaam verblijt seggende. **Mijn** verborgenheit is mij mijn verborgenheit is mi. want christus is een scemel liefhebber.

### **Dant negende capittel**

**Soe** ist gesciet dat sij wt enen bescouwende leuen doir crancheit oirs lijchams is gestoruen. *ende* oir doode lichaem wart van oeren vrienden *ende* van oeren susteren seer bescreyet. *ende* smorgens vroe wartet te kercken gedragen. **Ende** als men mijs ouer oer dede *ende* ouer oer ziel offerde. thans cuerden sich dat lichaem

<sup>6</sup> 'cris' is toegevoegd in de marge met correctiestreepjes.

<sup>7</sup> Lees: 'sijn'.

<sup>8</sup> 'Dat' is gecorrigeerd met correctiestreepjes.

ende richten sich op inder baren. thans vloech sie als een vogel. ende ginc sitten inder [f. 311ra] kercken hoech op enen balck. ende bleef dair op sitten bis nader myssen. ende doe bezwoir sie die priester ende sie steech af. sij ginc thys mit oeren susteren ende naem spyse. Doe quamen oir speciaal vriende tot oir ende baden oir. dat sij oir seggen wolde wat sie had gesien ende wat sij hadde gebeden.

### Dat tiende capittel

Tehans seide sij als ick gestoruen was soe naemen mijn ziel die dijnre des lichts die engelen gades. ende leyden mij in een doncker verueerlike stede die vol was van zielen. die tormenten die ick indier steden sach die waren soe groet ende soe wreet dat geen tonge die wt spreken en conde. Ende ic sager dair veel die gestoruen waren die ic wilneer wal kenden. doe sie noch leefden. Doe kreech ic groet medeliden ouer die ongevallige zielen. ende vrachden wat stede dattet waer. ic dacht dattet die helle waer. Ende die mij leyden antwoorden mij ende seide. dattet vegevuer waer. daer die sunders die mit berou sijn gestoruen voir oer sunden die sie niet gebetert en hebben pijn moten lijden. Daer nae leyden sij mij totter pynen der hellen. ende daer sach ic zomige men [f. 311rb] schen die ic leuendich had gekeint. Dair nae wart ic gebracht int paradijs totten troen der godliker mogentheit. ende want ic sach dat die heer sich op mi verrouden. soe wart ic bouen maten blijde ende dacht ic solde ewelic mitten heer bliuen voenen. Ende thans antwoorden die heer mijnre begeerten ende seide. voirwaer mijn alre lijfste du salt mit mij hir wesen. mer van twe dingen soe geef ic dij den koir. als nu mit mi ewelic te bliuen op weder leuendich te werden. ende daer pyn te liden. der onsterflijker zielen doir dijn sterffic lichaem sonder sinen scaede of hinder. ende alle die zielen die gij int vegevuer sacht mit medelijden doir dijn pinen te verloesen. ende die leuendige menschen doir dat exempel dijnre pynen ende dijns leuens tot mij te bekieren. ende van oeren sonden te brengen. Ende als dijt al gesciet is ten lesten mit groten loen weder om tot mij te comen. ende ic antwoorden sonder enigen twiuel op dat ic op alsulke voirwart weder om leuendich wolde werden. Tehans verblijde sich die heer in minen antwoord. ende geboet dat men mijn ziel tot minen licham brochte. ende siet hoe geraede die engelen sijn totten gebade des heren. [f. 311va] want in dier vren als men in der missen die ouer mi gesongen waert dat irste agnus dei seiden. doe was ic noch voer den stoel der mogentheit gads. ende als dat darde agnus dei wart geseit. doe wart ic hasteliken leuendich. Dijt was die manir mijns wtgancks. ende om die lude te verbeteren soe bin ic leuendich geworden. ende dair om en werd niet gestoirt inden dingen die gij van mi sien sullet. want die dingen die god in mi sal ordiniren sijn bouen verstant der menschen. want alsulke dingen en worden nie gesien van menschen. Als dat hoir vrient hoirden verwonderde sich seer. ende mit wonder verbeiden sij die dingen die gescien solden.

### Dat elfte capittel

Daer nae vloee crystijn mit groter verueernisse dat geselschap der menschen. want sie oeren roeke niet lijden en mochte. ende sie socht hoecheit der bomen der tornen ende der tempelen. ende daer om meynden oir mage ende oir vriende dat sie waer vanden bozen geest bezeten. Hir om soe vingen sij se ende sloegen sij in yseren banden. ende als sie daer grote armoede leet. ende sonderlinge in rueke der menschen. soe loesten sie die heer van den kettenen ende vanden banden op eenre [f. 311vb] nacht ende sie ontran. Doe vloee sie inder wildernisse ende leefden dair inden bomen als een vogel. ende al behoefden sie spijs want oir subtyl lichaem sonder spijs niet wesen en mocht. ende al leet sie groten bitteren honger. soe en wold sie nochtant onder die menschen d<sup>o</sup> niet wesen. mer sij wolde mitten heer in enicheit der wildernisse bliuen. Doe bat sie daer onsen heer dat hie se godtirliken aenzage ende oire behoiflicheit te hulpen quame. Tehans sloich sie oir oegen tot sich ende sach dat oir droge borsten oirs meechdeliken lichaems tegen die natuer zueticheit des melcs wt sich gauen. Merct een wonderlick dinck dat nae der moder christi nye en waert gehoirt. dat loepende melc naem sie tot oiren voitzel. ende leefden van oeren borsten wal negen weken. Anderwerf wart sie gesocht van oeren vrienden ende wart geuangen. ende wart weder in den yseren banden geslaegen. mer alte vergeefs.



### Dat twelfte capittel.

Om menigerleig zaken wil dat sie bedreif als dat sie int water ginck int vuer inden raderen ende galgen sich pinichden. soe scaemden sich oir vriend. want die luyde oir een bezeten wijf [f. 312ra] hilden. Soe huerden sie enen verkeerden stercken man die sij solde veruolgen. ende vangen ende mijt yseren banden binden. Ende als dese loze man oir inder wildernisse veruolchden. ende want hie se mitter hant niet gegripen en conde. ten lesten als hie se eens genaecten sloich hie oir een sceen ontwe. Ende als sie thuys was bracht lieten oir susteren den meister comen. die oir die scheene solde genesen. Daer nae wart sie te ludicht in enen wagen gebracht. ende want die meister oir sterct wal wist. soe besloet hie se in enen bemurden kelder. ende mit yseren banden bant hie se aen eenre zuylen. ende sloot die dooren. Ende want die meister plaisteren leide op oir scene soe toech sie die weder af. als hie en wech was. want sie om gades wil dat liden wolde. ende want sie sich verliet op gade soe en wart sie van den heer niet verlaeten. want op eenre nacht als die geest gads in oir quaem. soe wart sie ontbonden ende genas van alle zeer ende ouer die deel des kelres ginc sij wanden ende mit vrouden lauede ende benedide sie den heer. den sie alleen leuen ende steruen wolde. Ende want sie benauwet was. soe greep sie<sup>10</sup> enen steen vter [f. 312rb] deelen vanden kelre in enen vroemen geest ende maecten een cleyn muerken. ende oir geest want hij bouen recht benauwet was die vloich mit oeren lijue als een vogel doir die locht. want hoe een bage stuer ende stercker is hoe hie stuer schiet. ende nochtant veruolchden oir hoir susteren mit oeren vrienden. Ende doe sie weder om thuys quaem doe vingen sij se ende in enen holten troich bonden sie se vast mit banden. Daer voeden sie se als enen hont te water ende te brode. ende op dat christus sijn sonderlinge cracht der mirakelen in oir bewese. soe verhengede hie dat sie een wil tijts wart verwommen ende dat sie most liden. Hier om doir hartheit des holts soe vergingen oir hoir arsbillen ende oir scouweren verrotten. ende wt groter weeuden en conde sie oir broot niet geetten ende oic oere niemant en ontfarmde. soe ontfarmde sich god ouer oer grotelike ende volbracht in oer een groit teyken. dat nye gehoirt en is. want oir meechdelike borsten gauen wt sich claren olij. Den olij naem sie mit broede. ende at dat voir pappe. ende salfden oir verroitte wonden daer mede. Doe dat oir susteren [f. 312va] ende oer vriend saegen. begonden sie te screyen. ende en deden niet meer tegen die godlike mirakelen. sie deden se vten banden. sie baden oir vergiffenis ende lieten sij gaen.

### Dat dertiende capittel

Ende als sie dus los was worden. leet sie pinen voer die sonden der menschen als hie voir gescreuen staet Ende want veel menschen wt veeren landen ende comincríken quamen om die grote wonderlike teykenen ende mirakelen te beschouwen. die god in cristina wercten. soe baden die geestelike menschen beide vrouwen ende mannen die inder seluer stat woenden van sunt truyen onsen heer. dat hie sijn mirakelen die hij in cristina wercten. in gemeyne mirakelen wolde verwandelen. dat deden sij daer om want sie anxt hadden dat die menschen want sie se niet verstaen en condon die godlike mirakelen den duuel toe mochten scrieuen. ende sonderlinge dair om want cristyn die menschen vloe. ende altois in hogen steden voenden. als een vogel. ende onder water durden lange tijt als een vische. Ende die heer verhoirden der voirscreuen screyender geestliker menschen gebet.

### Dat vtiende capittel

Het geuiel op enen dach dat sie zeer [f. 312vb] beroirt wart vanden geest. soe dat sie hasteliken liep ter kirkken wart die welms is geheiten ende dair vant sij die doep apen. daer werp sij sich in ende doeyten sich seluen. Ende als dat gesciet was was sij bet getempert daen te voren. soe dat sie andere menschen geleeck ende rosteliker was ende bet den ruck der menschen leet ende bet onder die menschen wonen ende bliuen mocht.

### Dat viftiende capittel

Dat lijchaem. ende dat bloit ons heren plach sie duck ende sonderlinge des somendages mijt groter deuocie te ontfangen. ende daer van ontfinc sie cracht oirs lichaems als sie seluer seide. ende grote vroude oirs geestes. Voirt en wold sij van oeren eygenen gueden die sie om christus wil had gelaten niet leuen. mer van den almissen der menschen die sie van doir toe doir dagelix plach te bidden. op dat sie der menschen sunden

10 'sie' is toegevoegd in de marge met correctiestreepjes.

droich. daer sie dagelix af leefden. op dat sie doir die almissen tot verueernisse oere sonden ende tot beteringe oirs leuens mochten comen. want sie plach te seggen dat god om geen dinc soe barmhertich worde totten sondaren. daen als die sondaren oire euen menschen ontbarmden. [f. 313ra] dair om segt die wise man dat die barmherticheit ende godertierenheit den lesten dach nye en gesloeten daen die<sup>11</sup> inden besten. Ende dijt willen wj bewisen mijt enen werck dat cristina gedaen heft. Het geboirden op enen dach dat sij als god hebben wolde groten dorst had. soe dat sij liep aen eens bozen mans tafel. die zeer heerliken zat en weerscapten. ende iesche van hem te drincken. Doe wart hie bouen sijn gewont beroirt tot medeliden. ende gaf oir en wenich wins te drincken. ende daer om seide cristijn tegen alle der menschen meyninge die oen kenden. dat hie in sijnre doot tot penitencie ende berou solde comen.

### **Dat sestiende capittel**

Dit was die zake als wj geseit hebben. waer om dat sij vanden apenbaeren sondaren elmissen most nemen. ende leuen dair af. Ende nochtant wanneer dat sie onrecht goet at of dranc om gads wil. Di<sup>12</sup> soe doicht oir dat sij vorschende padden derm at. ende der slangen bynnenste verslonde. Ende dair om als sij alsulke spyse at. soe riep sij als een wif die in arbeit gaet seggende. O christe wat doe dij mij waer om cruyst dij mi aldus. ende daen soe sloich sie voer oir borst ende op oir licham ende seide. O ongeuallige ziel. war om begeerdij dese verueerlike dingen. waer om ettij dese stinckende [f. 313rb] dingen. Dese pijn had sij als sie onrecht goet at. ende niet mijn pinen en leedt sij als sie enige boze mensche elmissen oir weygerde te geuen. Ende geuiel somtijt dat sijt mit machten naem. dat oir enich boze menschen weigerden te geuen seggende. al ist v mi leet ten sal v nochtans namaels niet berouwen. ende daen soe salt dij baten. datti te hans<sup>13</sup> niet en batet.

### **Dat seuentiende capittel.**

Hoir cledinge was een wjt roick ende een wjt scaepelir oir ganze lichaem bedeckende. totten voeten toe. dese en waeren ducke niet anders te samen genayet daen van der scellen eens lijnde boems of van willigen roykens of van cleynen holten scaltkens. Sij en droich geen scoen ende sie ginc bloets voets op zekeren tijden. snode ende verworpen spijsse plach sie te gebruyken. scottel water dat men doich wt solde gieten. dair goit sie water toe ende soy dat ende dat mit harden semelen brode dat sij ierst int water weicten. ende naem dat soe in oire spysen. mit deser spysen vasten sie twe of drie dage after een.

### **Dat achtiende capittel.**

Die ere plach sie seer te scouwen ende die glorie der werlt. ende plach te seggen dat alsulke menschen inder hellen of inden vegevuer zeer werden gepinicht. den welken christus bekantenis der waerheit in desen [f. 313va] leuen verleent. Sie ginck altois drouich ende screiende. want oer got dagelix apenbairde die verdiente der geenne die storuen. Als iemant in der stat sterf die sij doir gods wegen verdoemt wist te wesen. soe plach sie te screyen. ende plach sich te pinigen ende te dreyen. ende plach sich te cromen te neygen ende te boichen. ende plach oir arm ende oer vinger te wreiken ende te winden. recht of sij boichzam weren sonder gebeynte. doe soe had sij sonder gelijc droefnis dattet alle die menschen zagen. soe dat alle mensche daer vil beweget waert van berouwe. Mer als iemant beholden bleef soe was sie soe vrolike ende soe blide. dattet niet en wair te seggen. Hir om alle die geen die de cracht oers geestes keynden. die mochten lichteliken mercken. in oire blijtsappen ende vroude of in oere droefnisse. wat ten steruenden menschen was toecomende. Sie plach gern ende godertirliken bi den steruenden menschen te wesen. ende plach sie te vermanen tot bicht oere sonden. ende totter vrochten der penitencien. ende totten hape des ewigen leuens. Ende dat en dede sie niet alleen onder die kerste menschen. mer oic onder die ioden die seer veel inder stat woenden. ende plach dat mit sorchuuldiger medelijd samheit te doen. Sij seide dat christus onse [f. 313vb] heer zeer barmhertich wair inden genen die sich bekeren wolden. ende hie seer noede dair toe quame. dat hie wrake vanden sunden der menschen name. ende dat hie seer drouich waer als hie dat om der sunden wjl most doen. wonderlike gracie ginc oir vten monde als sij van christe dusdanige dingen seide.

11 'die' is gecorrigeerd met rood.

12 'Di' is gecorrigeerd met rood.

13 Lees: 'tehans'.

### Dat negentiende capittel

Sie plach te seggen, dat naest der hellen een stede wair geset vanden heer om te reynighen die geen die mit groten sunden besmet waeren ende berouwe hadden in oeren lesten. In dese stede als sie seide is soe grote zwair pine dat tusschen der hellen ende dier stede geen ondersceid en ware, wtgenomen dat die geen die in deser stede gecruyst werden, doir hape der genaden gelaeft werden die duuelen als sie seiden pinigen dede, ende dat die duuelen dese soe veel zwairliker pinigen, want sie se niet ewelic dair quellen en sullen.

### Dat twintichste capittel

Dese voirscreuen maget had den geest der prophecien, ende een doodinge voerseide sij. Dese doodinge geschieden int iair ons heren dusent twehondert ende dertien inder maent octobris geheiten, ende geuiel tusschen den hartoge van brabant ende sijn weder partye, dair inder [f. 314ra] stede sceps geheiten soe memich hondert mensche sijn verslaegen. Opten seluen dach riep dese helige vrouwe ende spraec als een vrouwe die van kynde beualt ende seide, leider ende o wach ick sie die locht vol zwerden ende vol van blode, loep toe susteren loep toe, bidt got ende stort tranen op dat hie sijn bermherticheiden niet en ontholde in sinen torne. Ende sie seide tot eenre nommen in sunt katherinen cloester bi sunt truyen, loep dochter loep tot dinen gebede, ende bid god haesteliken voer dinen vader want hie thans in groter noit is. Item sie seide dat een non verloepen solde. Item sie voirseide dat iheruzalem solde werden gewonnen, ende den dach als sie wart gewonnen. Item sij voirseide dat grote duyrtijt comen solde, die soe gesciet is, omtrent den iaeren ons heren dusent twehondert ende seuentich, ende seide dat menige tijt te voren. Item sie plach wonderlike mitter werlt te gecken, want sie oeren scepper niet en kenden. Item sie ginc wt oiren eygen huysende wt oire maechscap ende ginc tot enen casteel dat omtrent twe milen van sunt truyen is gelegen, dat los of loen is geheiten ende woenden daer mit eenre heliger clusenarse ende woenden dair omtrent negen iaer, dair die heer wonderlike [f. 314rb] dingen doir oir heuet gedaen, ende van deser clusenarse heb ic veel dingen vemomen, die ic van cristina heb gescreuen, want ic bin veer wt walsland dair om tot oir gecomen. Item sij verstont clairlike gotlike dingen dit punt heb ic <sup>d</sup> inder bien boeck gesat.

### Dat een ende twintichste capittel.

Enicheit ende wildernisse was oer woninghe, ende sij quaem somtijt al waest zelden onder die menschen, als om zalicheit der luyde, of om spijs te nemen als oir die geeste daer toe dwange. Ende geen sterflick mensche en mocht oir holden als sie ter wildernisse haestede, ende als sie weder om quaem niemant en dorst sie groeten ende niemant en dorst oir yet vragen. Ende suaueints als sie tehuis quaem soe ginc sie midden doir dat huys als een geest opter eerden, ende nau mocht men vememen of een geest daer ginc of een lichaem, want sie nauwelike die eerde sceen te raecen, want int leste iaer van oeren leuen soe wart oir lichaem bj nae ouer al vanden geeste soe subtyl, dit die menschelike oegen sonder verueernisse ende sonder beuinge oirs geestes nauwe den sceme des lichaems en mochte bescouwen. Sie quaem weder om tot sunt truyen ende wonden duck int closter van sinte katherinen.

### Dat [f. 314va] xxij capittel

My vertelden die eerbare abt heer thomas geheiten, die nu abt is van sunt truyen, mer doe was hie priester vander stede dat wal werdich is te vertellen van cristina. Inder mergraet des dages quaem hie van metten ende ginc thuis wart mit sinen gesellen, ende siet cristina quaem mitter druyst ende ginc in die kercke. Ende dese volchde oir heymeliken nae, ende stont after een colum ende warnden op oir, wat sie doen wolde of dat sie beden. Ende sonder merren werp sich cristina voer dat altair, als een zaeck vol droger beenre. Doe wart sie zwairlike zuchtende, ende ten lesten bestont sij oir borst mit vuysten te smijten ende oir licham seggende. O ongevallige ende onzalige lichaem hoe lange saltu mi onzalige cruceu, wat doetstu mit my, hoe lange wiltu dese onzalige ziel halden, hoe lange saltu my hinderen dat aensicht christi te bescouwen, wameer saltu mi laten op dat die ziel tot oeren scepper sonder beletten come, we dij onzalige ende we my want ic dij versament byn. Dese ende deser gelijc seggende soe sloich sie oir lichaem. Doe naem sij tot sich den persoon des lichaems recht oft die geest [f. 314vb] waer seggende. O onzalige ziele hoe lange saltu my aldus cruceu.

wat heilt dij *in my* ende wat lusten heb dij wt mij, waer *om* en laeti mi niet weder comen ter eerden, dair ic van gemaect bin. *ende* rusten alsoe *lange* dat ic dij inden lesten dage *versament* worde. hoe en gaestu niet tot dijnre rusten, op dattu gebruykes die beste dingen inden ouersten. **Dijt** seggende zuchten sij sie had begeert *ende* screyden. **Ende** sonder merren rusten sij al swigende. *ende* mit heliger gedachten wart sie clairliken heet in gade. *ende* wart zuetelike lachende. *ende* oir voete naem sij in beiden handen *ende* custen dat hol van oeren voeten seggende. **O** zuete *ende* zalige lichaem wair *om* heb ic dij geslaegen. wair *om* heb ic dij onrecht gedaen. du hebste mi onderdanich gewest in allen goeden werken. die ic doir gods macht gedaen heb. **Du** hebste die tormenten *ende* den airbeit goedertirlick *ende* lijdsamelic geleden. die dij die geest in setten. daer nae custen sij oir voete seggende. **Nu** liedt verduldlike o mijn alre suetste lichaem dat eynde dijns aerbeits is comen. thans salstu roisten inder eerden. luttel salstu slapen. en wenich tijts salstu rusten. [f. 315ra] *ende* **ten** lesten als die basuyn luydet soe salstu verisen sonder enich gebreke. *ende* du salt daen *versament* werden der zielen inder ewiger blijdschappe. die gij in deser tijt inder droefnisse tot eenre gesellyme hebt gehadt. **Mit** dusdanigen worden *ende* cussen smeichten sij mijt oeren lijchame. *ende* nae eenre vren gaf sie wt sich enen wonderliken zanck *ende* waert veruult mit soe groter vrouden. dattet sceen dat oir lichaem van buten schoirden. **Voir**waer god is wonderlic in sinen heligen *ende* in cristina. *ende* soe te seggen bouen alle wonder wonderlick.

### **Dat drieendetwinticste capittel.**

**I**Nt leest van oeren leuen at sie selden *ende* luttel. ter spraken en wold sij mitten susteren noch mit geestelike persoenen als sie te voren plach niet sitten. **Mer** sie pruefden een wenich *ende* sliep een ogenblick lanck. *ende* inder midder nacht soe ginc sij ter wostenien. indien dagen en sach sie niemant lachen. mer sij was den genen gelijk die van groter droefnisse dwaes is worden. bedende screyende *ende* droif wesende ginc sie voert. *ende* dat gesciede dair om als sommige [f. 315rb] menschen gelouen. want oer god meer daen te voeren vander quatheit der werlt had geapenbairt **Het** was een dinc dat sie te mael seer plach te bescreyen. dat ganze menschelike geslecht is bij nae in wtstortinge des zads te braken. want daen dair om die wrake gods der ganzer kerstenheit genaecten.

### **Dat virende twintichste capittel.**

**Doe** die tijt genaecten dat si steruen solde *contemplirden* sij soe seer. dat oir moyelic was anders yet te dincen. **Ten** lesten ruste sij van alle dingen. *ende* bat eenre nommen van sinte katherinen goedertierliken baet geheiten. dat sie oir inder slaepcameren heymelic een bedde wolde maken. want sie sach dat die crancheit der qualen oir genaecten. *ende* als sij dat gedaen hadde. ginc crystijn dair op liggen *ende* doir zwaerheit der siecten leet sij vast. **Ende** als sie drie weken lanc zieck had geweest. eyschede sij dat lichaem ons heren mitten heligen olye. *ende* als dat gesciet was soe ginc sie voirscreuen baet voir crystinen op oir knyen liggen. bidde *ende* seggende dat sij se wolde versekeren in somigen dingen eer sie storue. **Ende** want crystien zweech soe meynden baet dat sij [f. 315va] yet anders dachte. sie ginck vter cameren want sie wat te doen had. *ende* liet crystien daer en binnen alleen liggen.

### **Dat vif ende twinticste capittel.**

**Uoert** als somige menschen seggen. soe bat sij den here duc in oeren leuen dat hie se in oere doot mit genen mirakelen en wolde verclaren. mer dat sie storue als gemeynlic ander menschen steruen. *ende* oic in desen is sij verhoirt vanden heer. want eer die voirseide baet weder om tot oir quaem. riep sij *christus* *ende* sij gaf oiren geest. **Ende** sonder merren quaem baet mit eenre andere suster *ende* vant dat doode licham inder eerden liggen als andere dode lichamen liggen. *ende* als ick geloue dat deden die engelen. **Doe** wart baet onlydsam *ende* viel op dat doode lychaem crysende *ende* huylende grofliken *ende* vrachden duc wair *om* dat sij sonder orlof *ende* sonder beuelinghe der susteren totten heer wair gewandelt. **Ten** lesten in enen stercken geest greep sie een betrouwen. *ende* dructen oir aensicht in cristinen mont *ende* seide. **O** cristina gij hebt mij altois gehoirzam geweest in dinen leuen. hir om bezweer ic di nu *ende* tuyge di bi onsen here *ihesus christum*. die gij altois hebt lief gehad. mijt vueriger begeerten. dat gi nu oic gehoirsam wilt wesen. want gi dat vermoget doir dien den gij [f. 315vb] versamet sijt. *ende* voirt wat gi wilt. dat gij nu weder om wilt leuen. *ende* mi segget dat ic mijt groter begeerten van dij begeerden te weten. **Hoirt** wonder te hans als baet den dooden

oeren dat in riep *quaem cristina* tot oiren lichame ende zuchten zwaerlike. ende mit enen begangen aensicht sloich sie oir ogen op ende seide. **O** baet wair om heb dij mij gestoirt waer om heb dij weder om geroepen. ic wart thans geleidt om dat aensicht gades te bescouwen. **Mer** nu mijn lieue suster vracht haesteliken wat gij wilt ende laet mi gaen dat bid ic v dair ick begeer te wesen. **Doe** dede beatrix oir vragen ende sie ontfinc daer van een antwoord. **Hir** en binnen soe vergaderde die susteren van den cloister. Sie sloich een cruyts ouer oir allen ende spraec een woert dat daer toe diende. ende sie is dordwerf gestoruen. ende soe voir sij totten ontsterflichen lande. **Nae** der irster verisenisse leefden sij tweendevirtich iaer. ende sie is gestoruen omtrent den iaren ons heren dusent twehondert ende drie ende twintich

#### **Dat sesende twintichste capittel.**

Sie wart begrauen buten der stat van sunt truyen. in sunte katherinen cloister ende roisten daer soeuen iaer lanck als ter [f. 316ra] tijt dat sie oir lichaem mitten helen ganzen cloister op een beter ende op een naere stede versettet wart. **Doe** vergaderde alle die borgere totten graue der heliger ende eerwerdiger cristinen **Ende** dat clerescap ende dat conuent der nommen gingen toe ende deden dat deksel vanden graue. ende thans quaem daer soe grote *gracie* der zueticheit vyt. die sie alle tsamen ende een iegelic soe vervulden. dat sie alle mit l<sup>15</sup> eenre herten ende mit enen monde tsamen riepen. dat cristina in oeren leuen wonderlic was. ende dat sie oic nae oire doot niet te mijn glorioes en was. **Ende** niemant en twiuelt daer aen oir en wart tsamen gesontheit gegeuen die mit rechter gelouen tot oiren graue gingen. mer wij en willen dat niet veruolgen.

#### **Dat seuen ende twintichte capittel.**

Siet daen lezer wat wij gade sculdich sijn die wal sien hoe vele tormenten ende hoe veel pynen dat cristina niet voir sich mer voir oir euen kersten heft geleden **Ende** wij en willen voir ons seluen noch voer ons broeken geen penitencie doen. **Voirwair** die tijt sal comen ende en sal niet merren die wij wal meere dingen solde aen nemen mochtet ons daen geboren. ende dat wij die [f. 316rb] tijden muchten verhalen. die wij versuymt hebben. we den genen die den oly der barmherticheit willen doen<sup>16</sup> coepen als die tijt te coepen is voirleden. **Ende** daer om sullen wij voir die doir cloppen mit ydelen lampen. ende en sullen niet verhoirt werden. **Iae** men sal hen seggen. ic seg v voir waer ic en keyn v niet. **Hir** om soe waect want gij dach noch vre en wetet. hir om soe is daen den slaper te deech geantwoord die den dach ende die vr vergeet ende mit eenre volre lampen van goeden werken wt werdige vruchten der penitencie niet en wolden waken. **Hir** om daen soe wakent want gij en weet den dach niet noch die vre niet als die here wil comen. **Ende** wat riep cristina anders in al oeren leuen daen dat men penitenci doen solde. ende dat men bereet wesen solde in allen vren. **Dat** heft sij mit veel worden mit screyen mit huylen ende mit ontallike geruchte gedaen. dat heft sie mit exempel ende mit roepen bet bewesen daen iemant die voir oir gewest heft. of oic die nae oir gewest hebben. als wij vemomen hebben. **In** glorie ende lof christi die mitten vader ende mitten heligen geest. leeft ende regnirt god ouer alle werelde amen. **Deo** gracias semper.

*Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 276r-v en 281r-v*

*Exempel over Christina Mirabilis in Der Byen Boeck*

[f. 276rb] Loedeuich greue van den land van loen was een zeer edel man onder die duytschen ende scerp van sien. ende was in den wapen een man. dese hadde stien die maget seer lief want sie den heer vuerichliken dienden. **Ende** als dese greue in sijn vterste was ontboet hie stijnen voirscreuen tot sich. ende dede sij alleen bij sich in eenre cameren wesen. ende sonder merren stont die greue op. ende ginc voir stijne voeten liggen. ende mit veel tranen vertelden hie oir al sijn sunden. ende dat en dede hie niet om vergiffenis wil die sie niet geuen en mocht. mer daer om dat sie soe veel toe meer voir oen bade. Die greue sterf ende nae sijner doot apenbairden hie der voirscreuen stijne. ende dat hie bitterliken seer inden vegevuur worde gepynt liet hie oir sien. **Doe** wart daer dat godetieren wif seer bewegen. ende spraec totten greue ende seide.

<sup>15</sup> 'l' is gecorrigeerd met rood.

<sup>16</sup> 'doen' is gecorrigeerd met rood.

Gaet van hen *ende* [f. 276va] nae der barmherticheit gods soe lijdt dat v te lijden staet *ende* die helft van *dijnre* pinen *nyem* ic hier en bynnen in mij. *Ende* stien voirscreuen leet in oiren lichaem grote *ende* mechtige smerte nae dat die greue dit of dat ind vegevuur leet. *Ende* die steden dair sich die greue ydelike plach blijde te wesen. begoot sie mit *onwtsprekeliken* tranen. *ende* lang nae *sijnre* doot apenbairden hie *stijnen* voirscreuen. hie dancten oir zeer *ende* ginc ten hemel.

*Exempel over Maria van Oignies in Der Byen Boeck*

[f. 281ra] Meister ian van ogines regulir dair voer af geseit is vertelden mir dat ic nu hier wil seggen. *ende* hie hoirdent van sunte maria van ogines monde. dair hie zeer af *verwonderde*. Dijt helige wif welcs leuen heer iacob van vitriaco heft bescreuen was zeer mytlidzam mitten zielen die int vegevuur gequelt worden. *ende* op oirs moders ziel was sie zeer sorchuoldich. mer dat quaem vanden vleysche [f. 281rb] als ghi thans sult hoeren. Sie meynden dat oir moder behalden waer. mer int vegevuur te wesen om oere almissen wil *ende* om oir eersame leuen dat sie weerlike onder werlike menschen had geleidt. Mer *want* sie twiuelde *ende* anxt had tsamen. *want* die ordele gads niet te ondergronden en sijn. soe bat sie den heer dat hie sie hier van *verzeke*ren wolde. *Ende* *want* sie hier om veel tranen wtstorten. soe gheboirdent op enen dach dat sie in der kerkken voir dat hoich altair als maria aen den voeten ons heren zat om mijs te horen. *ende* sie sach enen dusteren geest bi oir staen *ende* sie *verschricten*. Thans macten sie voir sich een cruys *ende* *veriaechden* den anxt. *ende* vrachden stoltelike wie dattet wair. Doe seide die geest ic bin *dijn* moeder. doe seide die dochter. hoe ist mitti moeder. Doe seide oer moder qualike. *dijn* gebeden en mogen mij niet helpen. *want* mi die ewige slate der hellen holden geuangen. Doe wairt oir dochter zwairliken zuchtende. *ende* seide. wapij moder wat is die sake *dijnre* verdomenisse. Doe seide oir moder. ic wart gevoedt *ende* leefden van gueden die mit valscher comenscappen *ende* mit woeker waeren gewonnen. *ende* wijst dat wal *ende* en keerdens niet weder om dairt hoirden. *Ende* ic en vrachen dair niet nae. noch en woldes niet mercken. wat [f. 281va] *mijn* gesijn tegen god in *mijnre* herbergen bedreef. ic volchden die werlt nae. *ende* liet mij doncken dat ic *mijn* auwers nae moest volgen. *ende* van oiren wegen niet te gaen. Ic *versmaden* die geen die mij hir op *ende* op *mijn* alder sunden straefften. *ende* bin sonder berou gestoru. *ende* dair om bin ic vanden tocoemende leuen geuallen. *ende* dat seggende verzwanc oir moder hastelike. *ende* die deirn *christi* alle dinck in sich merckende. benediden oic in oire verdoemde moeder dat rechte ordel gades.



# Bijlage 2

## Handschriften met dertiende-eeuwse *vitae* van lekenheiligen uit de Zuidelijke Nederlanden

Hieronder volgen lijsten van handschriften met Latijnse respectievelijk volkstalige *vitae* van elke heilige afzonderlijk, waarbij tussen vierkante haken ook postmiddeleeuwse handschriften, die niet bij het onderzoek zijn betrokken, zijn vermeld. Daarna volgen twee alfabetische lijsten (naar bewaarplaats) van de handschriften die het onderzoekscorpus vormen, eerst de Latijnse, vervolgens de volkstalige. Ten slotte zijn lijsten gegeven van handschriften met de Latijnse en volkstalige *vitae* van Lidwina van Schiedam. Bij de Latijnse *vitae* en andere hagiografische teksten zijn BHL-nummers vermeld.<sup>1</sup>

### Gebruikte afkortingen

BA:	Bibliothèque de l'Arsenal
BGS:	Bibliothèque du Grand Séminaire / Bibliotheek van het Groot Seminarie
BL:	Bodleian Library
BM:	Bibliothèque municipale
BnF:	Bibliothèque nationale de France
Bu:	Bibliothèque universitaire
HA:	Historisches Archiv der Stadt Köln
KB:	Koninklijke Bibliotheek / Kongelige Biblioteket
ÖNB:	Österreichische Nationalbibliothek
SB:	Stadsbibliotheek / Stadtbibliothek
SBB-PK:	Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz
UB:	Universitätsbibliothek / Universitätsbibliothek

### Latijnse handschriften

*Aleidis van Schaarbeek*

BHL 264: *Vita*

1. Brussel, KB, 4459-70 (3161), f. 48r-57r (1320), uit Villers, cisterciënzers. BHL 264.
2. Brussel KB, 8609-20 (3206), f. 138r-145v (dit deel: tweede helft dertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen. BHL 264.
3. Brussel, KB, IV 778, gehele handschrift (vijftiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen. BHL 264.
4. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 1733, f. 179v-183r/v? (1498), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium* II van Antonius Vlaminckx. BHL 264.
5. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 248r-252v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 264.

<sup>1</sup> BHL-nummers: *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis ediderunt Socii Bollandiani* I-IV. Subsidia hagiographica 6, 12 en 70 (Brussel: [z. n.], 1898-1986). BHLms-nummers verwijzen naar nieuwe tekstnummers in de elektronische databank *Bibliotheca Hagiographica Latina Manuscripta*.

6. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, olim f. 1135 (dit deel is vermist) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. Verkorte *vita*.

#### Arnulf van Villers

BHL 713: *Vita*; BHL 714: *Vita in Gesta sanctorum Villariensium* (ook wel *Gesta virorum illustrium monasterii Villariensium*) en BHLms Arnulfus 07: Verkorte *vita* in *Sanctilogium*.

1. Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195, f. 1r-39v en 39v-40v (dit deel circa 1250, rest circa 1270), uit Villers, cisterciënzers. BHL 713, lofdicht en epitaaf.
2. Brugge, SB, 425, f. 58v-109r, aldaar ? (vijftiende en/of begin zestiende eeuw), uit Koksijde, Ten Duinen, cisterciënzers. BHL 714.
3. Oxford, BL, Laud Misc. 222, f. 1v-28r/v? (dertiende eeuw), waarschijnlijk uit Eberbach in het Duitse Rijngebied, cisterciënzers. BHL 713, lofdicht en/of epitaaf.
4. Parijs, BA, 1067, f. 190v-219r/v?, aldaar ? (tweede helft vijftiende eeuw), uit Korsendonk bij Turnhout, reguleren Windesheim. Kopiist Antonius Vlamincx. BHL 714.
5. Troyes, BM, 1434, f. ? (dertiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers. BHL 713.
6. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 214r-241v, aldaar 233v-235v, 235v en 235v (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. BHL 714, epitaaf en lofdicht.
7. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 1105r-1106r (f. 208v-209r) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. BHLms Arnulfus 07.
8. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 65r-98v, 98v en 98v (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. BHL 713, lofdicht en epitaaf.
9. [Averbode, Abdijbibliotheek, XVII, f. ? (zeventiende eeuw). BHL 714.]
10. [Brussel, KB, 7776-81 (3894), f. 31v-98v, aldaar ? (zeventiende eeuw). BHL 714.]
11. [Brussel, KB, 16584 (3893), gehele handschrift, aldaar ? (achttiende eeuw). BHL 714.]

#### Beatrijs van Nazareth

BHL 1062: *Vita*; BHL 1062b: *Epitome vita* en BHLms Beatrix 02: Verkorte *vita* in *Sanctilogium*.<sup>2</sup>

1. Brussel, KB, 858-61 (3139), f. 286r-286v (1490), uit Korsendonk bij Turnhout, reguleren Windesheim. *Legendarium* I van Antonius Vlamincx. Verkorte *vita*, BHLms Beatrix 02?
2. Brussel, KB, 1638-49 (3139), f. 317v-357v (1493-1494), uit Korsendonk bij Turnhout, reguleren Windesheim. *Legendarium* IV van Antonius Vlamincx. BHL 1062.
3. Brussel, KB, 4459-70 (3161), f. 66r-138v (1320), uit Villers, cisterciënzers. BHL 1062.
4. Utrecht, UB, 391 II, f. 107v-108v (1424-1426), uit Nieuwlicht bij Utrecht, kartuizers. Kopiist Zweeder van Boecholt. Verkorte *vita*.
5. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 296r-335v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 1062.
6. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710, f. 197v-198r (1485-1487), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Historiologium Brabantinorum* van Johannes Gielemans. Excerpten over Bartholomeus van Tienen, de vader van Beatrijs.
7. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 1084v-1085r (f. 146v-147r) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. BHLms Beatrix 02.
8. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12854, f. 128r-129r (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. Verkorte *vita*.
9. [Gent, CBR, 165, gehele handschrift (zeventiende eeuw). BHL 1062.]

<sup>2</sup> Het BHLms-nummer Beatrix02 is foutief bij Beatrix Atestina monialis Patavii geplaatst in de elektronische databank BHLms (geraadpleegd op 29-01-2010).

*Catharina van Vrouwenpark*

BHL 1701.

1. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 194r-195r (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. BHL 1701.

*Christina Mirabilis*

BHL 1746: *Vita*; BHL 1747: *Additamentum=miracula* en BHLms Christina 01: Verkorte *vita* in *Sanctilogium*. De vetgedrukte afkorting voor de signatuur is het kenmerk dat ik aan het afschrift heb gegeven.

1. **Ba1** Basel, UB, A VIII 6, f. 210r-215r (begin vijftiende eeuw), uit Basel, kartuizers. Geschonken door broeder Leonard Wettinger van Rinfelden.<sup>3</sup> Verkorte *vita*.
2. **Ba2** Basel, UB, B IX 11, f. 92r-93v (midden veertiende eeuw), uit Basel, dominicanen. Verkorte *vita*.
3. **Br1** Brussel, KB, 4459-70 (3161), f. 168r-180v (1320), uit Villers, cisterciënzers. BHL 1746 en BHL 1747.
4. **Br2** Brussel, KB, 7917 (3189), f. 171r-176v (vijftiende eeuw), uit Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven. BHL 1746.
5. **Br3** Brussel, KB, 8060-64, f. 132r-137v (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik van het Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier. BHL 1746.
6. **Br4** Brussel, KB, 8609-20 (3206), f. 127v-137r (dit deel: tweede helft dertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzertinnen. BHL 1746 en BHL 1747.
7. **Br5** Brussel, KB, II 2328 (3310), f. 96v-113v (vijftiende eeuw), uit 's-Hertogenbosch, Sint-Gregorius, broeders van het gemene leven. BHL 1746.
8. **G** Groningen, UB, 23, f. 98r-108v (vijftiende eeuw, na 1446), uit Groningen, waarschijnlijk broeders van het gemene leven, huis van de biechtvader van het Olde Convent, tertiariissen. BHL 1746.
9. **Ka** Kamerijk, BM, 839 (744), f. 37r-46v (vijftiende eeuw), uit Kamerijk, abdij van het Heilig Graf, benedictijnen. BHL 1746.
10. **Ke** Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3), f. 160r-180v (tweede kwart vijftiende eeuw en dit deel circa 1455), uit Keulen, kruisbroeders Sint-Crux en Sint-Barbara. Kopiist Abbo van Middelburch. BHL 1746.<sup>4</sup>
11. **L1** en **L2** Luik, BGS, 6 L 21, f. 225v-240r en 346r-358v (veertiende? en vijftiende eeuw, 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. F. 346r-358v: kopiist Christiaan van Sittard. BHL 1746 (2x).
12. olim Münster, UB, 21 (Cat. Staender 214, II), f. 143v-149r (vijftiende eeuw), uit Böddecken, reguleren Windesheim. Deel april van het *Magnum legendarium Bodecense*. Verloren in WO II. BHL 1746.
13. Oxford, BL, Bodley 240, p.(l) 708-712 (c. 57) (eind veertiende eeuw, in en na 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon. Verkorte *vita*.
14. Oxford, Saint John's College, 182, f. 87r-105r (midden vijftiende eeuw, 1463-1474), uit Witham, kartuizers. Geschonken door (kopiist?) John Blacman, biechtvader van Hendrik VI. BHL 1746.
15. **T** Trier, SB, 1168/470 8°, f. 226r-235r (vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers. BHL 1746.
16. **W1** Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 289r-295v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 1746.
17. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, olim f. 1187r (dit deel is vermist) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. BHLms Christina 01.
18. **W2** Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 55v-65r (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim. BHL 1746.

3 '...proveniens a confratre nostro domino Leonardo Wettinger de Rinfelden'. Vriendelijke mededeling door Dominik Hunger (Universitätsbibliothek Basel).

4 Dit handschrift is mogelijk beschadigd of verloren gegaan tijdens de instorting van het Historisches Archiv der Stadt Köln in maart 2009.

19. [Trier, SB, 1177/479 8°, f. 65r-80v (zeventiende eeuw). BHL 1746.]

Extra: excerpt over Christina uit Speculum divinatorum

1. Parijs, BA, 413, f. 107r-108v (vijftiende eeuw), uit Parijs, Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, reguliere kanunniken. Verkorte *vita*, excerpt uit Henricus Bate, *Speculum divinatorum* XIX. Henry MARTIN, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal* I (Parijs: Plon, 1885) 279-282.

Elisabeth van Spalbeek

BHL 2484: *Vita*.

1. Basel, UB, A XI 60, f. 6r-21v (eind veertiende eeuw?), uit Basel, kartuizers. BHL 2484.<sup>5</sup>
2. Brussel, KB, 2864-71 (1339), f. 94v-109v (1409 en daaromtrent), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. BHL 2484.
3. Cambridge, Corpus Christi College, 138, p.(l) 185-192 (veertiende eeuw), uit Engeland, waarschijnlijk Norwich. BHL 2484.
4. Cambridge, Jesus College, 24, f. ? (veertiende eeuw), uit Engeland, Durham? BHL 2484.
5. Durham, Durham Cathedral Library, B. IV. 39, f. ? (twaalfde en vijftiende eeuw), uit Durham, benedictijnen. Verkorte *vita* of excerpt?
6. 's-Gravenhage, KB, 70 H 49, f. 59r-67v (1409 en vijftiende eeuw), uit Mariënborg bij IJsselstein, cisterciënzers. BHL 2484.
7. Luik, Bu, 135 C (220), f. 119r-130v (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. BHL 2484.
8. olim Münster, UB, 348, f. 83r-88r (vijftiende eeuw), uit Böödeken, regulieren Windesheim. *Legendarium minus Bodecense*. Verloren in WO II. BHL 2484.
9. Oxford, BL, Bodley 240, p.(l) 712? (c. 58) (veertiende eeuw, 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon. BHL 2484.
10. Oxford, BL, Bodley 694, f. 145v (dertiende eeuw), uit Engeland. Excerpt (wonder).
11. Oxford, Saint John's College, 182, f. 68v-86v(?) (midden vijftiende eeuw, 1463-1474), uit Witham, kartuizers. Geschonken door (kopiist?) John Blacman, biechtvader Hendrik VI. BHL 2484 (enkele passages ontbreken).
12. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 12v-17v (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. BHL 2482.
13. [Trier, SB, 1177/479 8°, f. 49r-64r (zeventiende eeuw). BHL 2482.]

Franco van Archennes

*Vita in Gesta sanctorum Villariensium*.

1. Brugge, SB, 425, f. 58v-109r, aldaar ? (vijftiende en/of begin zestiende eeuw), uit Koksijde, Ten Duinen, cisterciënzers. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
2. Parijs, BA, 1067, f. 190v-219r/v?, aldaar ? (tweede helft vijftiende eeuw), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. Kopiist Antonius Vlamincx. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
3. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 214r-241v, aldaar 224r (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
4. [Averbode, Abdijbibliotheek, XVII, f. ? (zeventiende eeuw). Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]
5. [Brussel, KB, 7776-81 (3894), f. 31v-98v, aldaar ? (zeventiende eeuw). Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]

<sup>5</sup> Deze signatuur verschaft mij Walter Simons, waarvoor mijn dank. Hij bereidt een nieuwe uitgave en vertaling voor van de *vita* van Elisabeth van Spalbeek.

6. [Brussel, KB, 16584 (3893), gehele handschrift, aldaar ? (achttiende eeuw). *Vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]

#### Gerlach van Houthem

1. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 966r-966v (f. 99r-99v) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans.

#### Gobert van Aspremont

BHL 3570: *Vita* en BHL 3571: *Vita* en epitaaf in versvorm

1. Brugge, SB, 425, f. 58v-109r, aldaar ? (vijftiende en/of begin zestiende eeuw), uit Koksijde, Ten Duinen, cisterciënzers. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
2. Parijs, BA, 1067, f. 190v-219r/v?, aldaar ? (tweede helft vijftiende eeuw), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. Kopiist Antonius Vlaminckx. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
3. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 214r-241v, aldaar 218r (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
4. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12854, f. 129v-160v en f. 160v-161r (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. BHL 3570 (alleen tweede en derde proloog?) en BHL 3571, *Vita* en epitaaf.
5. [Averbode, Abdijbibliotheek, XVII, f. ? (zeventiende eeuw). Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]
6. [Brussel, KB, 7776-81 (3894), f. 31v-98v, aldaar ? (zeventiende eeuw). Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]
7. [Brussel, KB, 7776-81 (3894), f. 117r-125v en 126r (zeventiende eeuw). BHL 3571, *Vita* en epitaaf.]
8. [Brussel, KB, 16584 (3893), gehele handschrift, aldaar ? (achttiende eeuw). *Vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]

#### Ida van Gorsleeuw

BHL 4144: *Vita*.

1. Brussel, KB, 8895-96 (3220), f. 36r-51r (dertiende eeuw, 1280-1290), uit La Ramée, cisterciënzinnen. BHL 4144.
2. Luik, Bu, 135 C (230), f. 232r-250v (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. BHL 4144.
3. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 1733, f. 256v-266v/267r? (1498), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium* II van Antonius Vlaminckx. BHL 4144.
4. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 218v-228v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 4144.
5. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12853, f. 43r-67r (tweede helft vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. BHL 4144.

#### Ida van Leuven

BHL 4145: *Vita*.

1. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 1733, f. 200v-232v/233r? (1498), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium* II van Antonius Vlaminckx. BHL 4145.
2. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 167r-197r (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 4145.

*Ida van Nijvel*BHL 4146: *Vita* en BHL 4147: *Miracula*.

1. Brussel, KB, 8609-20 (3206), f. 146r-176v, 176v-178r en 178r (dit deel: tweede helft dertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen. BHL 4146, BHL 4147 en lofdicht.
2. Brussel, KB, 8895-96 (3220), f. 1r-33v, 33v-34r en 34r-35v (dertiende eeuw, 1280-1290), uit La Ramée bij, cisterciënzerinnen. BHL 4146, lofdicht en BHL 4147.
3. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 21, f. 161r-197r, 197r-v en 197v-200r (vijftiende eeuw), waarschijnlijk uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, regulieren Windesheim. Oorspronkelijk een geheel met 19 en 20. BHL 4146, lofdicht en BHL 4147.
4. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 1733, f. 233r-255r en 255r-256r/v? (1498), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium* II Antonius Vlaminckx. BHL 4146, lofdicht? en BHL 4147.
5. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 197r-217v, 217v en 217v-218v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 4146, lofdicht en BHL 4147.
6. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 1104r-1105r (f. 207r-208r) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. Verkorte *vita*.
7. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12853, f. 1r-38v, 38v-39r en 39r-41v (tweede helft vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. BHL 4146, lofdicht en BHL 4147.

*Ivetta van Hoei*BHL 4620: *Vita*.

1. [Trier, SB, 1177/479 8°, f. 81r-136v (zeventiende eeuw). BHL 4620.]

*Juliana van Cornillon*BHL 4521: *Vita*.

1. Brussel, KB, 9160 (35), 2, f. 1-7 (1456), uit Luik, Sint-Laurentiusabdij, benedictijnen. BHL 4521, excerpt (slot) uit Liber II.
2. Brussel, KB, II 2759 (3319), f. 1r-103r (1475), uit Hertogendal bij Leuven, cisterciënzerinnen (Valle ducis, volgens Van den Gheyn Hertoginnendal bij Oudergem, dominicanessen); later Villers, cisterciënzers. Kopiïste Katharina Mast. Voor Villers. BHL 4521.
3. München, Bayerische Staatsbibliothek, 18712, f. 143-156 (vijftiende eeuw), (geen gegevens). Verkorte *vita*? Proloog ontbreekt.
4. München, Bayerische Staatsbibliothek, 23846, f. 410-21 (tweede helft vijftiende eeuw), (geen gegevens). Verkorte *vita*?
5. Parijs, BA, 945, f. 1-56v (1280), uit Mont-Cornillon, regularissen? of (BNM) Villers, cisterciënzers? BHL 4521
6. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 252v-297v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 4521.
7. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, olim f. 1134r (dit deel is vermist) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. Verkorte *vita*.
8. [Keulen, HA, 7010 nr. 172 (olim W 172), f. 1r-43r (vierde kwart zestiende eeuw), uit Keulen, kartuijzers Sint-Barbara. BHL 4521.<sup>6</sup>]
9. [Luik, Bu, 25 (211), f. ? (nr. 22) (achttiende eeuw). Kopiïst R. Bertholet, jezuïet.]

*Lutgard van Tongeren*BHL 4949v: *Vita antiquior* en BHL 4950: *Vita*.

1. Brussel, KB, 1770-77 (1501), f. 42r-70r (eerste helft veertiende eeuw), herkomst onbekend. BHL 4950.

<sup>6</sup> Dit handschrift is mogelijk beschadigd of verloren gegaan tijdens de instorting van het Historisches Archiv der Stadt Köln in maart 2009.



2. Brussel, KB, 7917 (3189), f. 114r-119r (vijftiende eeuw), uit Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven. BHL 4949v (foutief bij BHL 4950 gezet in elektronische databank BHLms).
3. Brussel, KB, 8609-20 (3206), f. 100r-127v (dit deel: tweede helft dertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen. BHL 4950.
4. Brussel, KB, 8763-74 (3216), f. 147r-181r (tussen 1437 en 1499, dit deel 1477), uit Trier, Sint-Albanus-klooster, kartuizers. BHL 4950?
5. Dijon, BM, 661 (400), gehele handschrift (veertiende eeuw), uit Cîteaux, cisterciënzers. BHL 4950?
6. Kamerijk, BM, 844 (749) (eind vijftiende eeuw, na 1492), uit Kamerijk, abdij van het Heilig Graf, benedictijnen. Kopiïst en bezitter Egidius van Herdewijck. BHL 4950?
7. Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 160, f. 1r-43r en 43r-v (1480), uit Walcourt, Jardinot, cisterciënzers. BHL 4950 en hymne.
8. Oxford, BL, Bodley 240, p. 712? (c. 57) (veertiende eeuw, 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon. Verkorte *vita*.
9. Trier, SB, 1170/472 8°, f. 151r-185r (vijftiende eeuw, 1487), uit Sint-Matthiasklooster bij Trier, benedictijnen. Kopiïst: Scripta perf. Gunterum mutilem a.d. 1487. BHL 4950.
10. Utrecht, UB, 391 II, f. 107r-107v (1424-1426), uit Nieuwlicht bij Utrecht, kartuizers. Kopiïst Zweder van Boecholt. Verkorte *vita*.
11. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 228v-246v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 4950.
12. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 1101r-1102r (f. 204v-205r) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. Verkorte *vita*.
13. [Luik, Bu, 25 (211), f. ? (nr. 19) (achttiende eeuw). Kopiïst R. Bertholet, jezuïet.]
14. [Trier, SB, 1177/479 8°, f. 1r-48r (zeventiende eeuw). BHL 4950.]

#### *Margaretha van Ieper*

BHL 5319: *Vita*.

1. Brussel, KB, 3391-99 (3160), f. 181v-193r (1480), uit Herent bij Leuven, Bethlehem, regulieren Windesheim. BHL 5319.
2. Brussel, KB, 4459-70 (3161), f. 181r-207r (1320), uit Villers, cisterciënzers. BHL 5319.
3. Brussel, KB, 8060-64, f. 159r-165r (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik van het Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier. BHL 5319? (ander incipit).
4. Brussel, KB, 8751-60 (3217), f. 143r-159v (veertiende eeuw en dit deel 1442), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. BHL 5319.

#### *Maria van Oignies*

BHL 5516: *Vita*; BHL 5517: *Supplementum*; BHL 5517d: *excerpta* uit *Vita* en BHLms Maria 10: Vincent van Beauvais, *Speculum historiale* XXX, 10.

1. Baltimore, Walters Art Museum, W 385, f. 73-97 (dertiende eeuw), uit Himmenrode, cisterciënzers. BHL 5516.
2. Brussel, Bollandisten, 398, f. 1r-27v (1413), herkomst onbekend. Decoratie wijst op oostelijke Nederlanden. BHL 5516.
3. Brussel, KB, 7917 (3189), f. 122v-142v (vijftiende eeuw), uit Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven. BHL 5516.
4. Brussel, KB, 8060-64, f. 137v-158v en 158v (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik van het Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier. BHL 5516 en gebed.<sup>7</sup>

<sup>7</sup> Dit handschrift was nog niet opgenomen in mijn lijst uit 2006: FOLKERTS, 'The Manuscript Transmission', 235-239. Bij de bestudering van dit handschrift, dat de *vita* van Christina Mirabilis bevat, bleek dat het ook de *vita*e van Maria en Margaretha van Ieper bevat.

5. Brussel, KB, 8629-39 (3209), f. 3r-51v en 53r-62v (1477), uit Venlo, kruisbroeders; later Hoorn, Sint-Pietersdal, kruisbroeders. BHL 5516 en BHL 5517.
6. Brussel, KB, 20605 (3259), f. 23r-51v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend. BHL 5516.
7. Brussel, KB, II 700 (3280), gehele handschrift (dertiende eeuw), uit Oignies, Sint-Nicolaasklooster, reguliere kanunniken. BHL 5516.
8. Charleville-Mézières, BM, 181, f. 224r-251r (veertiende eeuw), uit klooster Mont-Dieu, kartuizers. BHL 5516.
9. Charleville-Mézières, BM, 244, f. 177r-190r (dit deel 1316, rest 1346), uit klooster Belval, premonstratenzers. Kopiist Johannes van Blegney. BHL 5516.
10. Coimbra, Biblioteca Geral da Universidade, XX Est 15 Caixa 27 (geen gegevens). BHL 5516?
11. Dijon, BM, 662 (401), gehele handschrift (dertiende eeuw), uit Côteaux, cisterciënzers. BHL 5516.
12. 's-Gravenhage, KB, 70 H 49, f. 34r-57v (1409 en vijftiende eeuw), uit Mariërborg bij IJsselstein, cisterciënzers. BHL 5516.
13. Laon, BM, 80, f. ? (dertiende eeuw), uit Laon, Onze-Lieve-Vrouweklooster, reguliere kanunniken. BHL 5516.
14. Laon, BM, 278, f. ? (dertiende eeuw), uit Laon, Sint-Vincentsklooster, benedictijnen. BHL 5516.
15. Laon, BM, 345, f. ? (dertiende eeuw), uit Vaucclair bij Laon, cisterciënzers. BHL 5516.
16. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 20, f. 73r-118r en 118r-133v (vijftiende eeuw), waarschijnlijk uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, regulieren Windesheim. Oorspronkelijk een geheel met 19 en 21. BHL 5516 en BHL 5517.
17. Leuven, Abdij Keizersberg, [zonder nummer], f. 117v-155r (dertiende eeuw), herkomst onbekend.<sup>8</sup>
18. Londen, BL, Harley 4725, f. 157-? (dertiende of veertiende eeuw), uit Engeland? In 1513 gekocht door D.T. Walwell. BHL 5516.
19. Luik, Bu, 135 C (232 en 234), f. 171r-207r en 221r-231v (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. BHL 5516 en BHL 5517.
20. Luik, Bu, 260 (233), f. 103v-146r (1213-1300), uit Sint-Truiden, benedictijnen. BHL 5516 (en volgens BHLms: Maria 10, niet gezien).
21. Luik, BGS, 6 L 21, f. 166v-168r (veertiende? en vijftiende eeuw, 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. BHL 5516, excerpten / excerpten *Speculum historiale*.
22. Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 49, f. 182r-211v (1428-1429), uit Walcourt, Jardinet, cisterciënzers. BHL 5516.
23. Oxford, BL, Bodley 240, p. ? (in en na 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon. Excerpten uit de *vita*?<sup>9</sup>
24. Oxford, Saint John's College, 182, f. 1r-68v (midden vijftiende eeuw, 1463-1474), uit Witham, kartuizers. Geschonken door (kopiist?) John Blacman, biechtvader Hendrik VI. BHL 5516.
25. Parijs, BnF, lat. 2695, f. 119r-150r (dertiende eeuw), herkomst onbekend. BHL 5516. Delen ontbreken. In de veertiende eeuw is op f. 150v een mirakel uit het *Legendarium* van Pierre Calo toegevoegd (= Vincent van Beauvais, *Speculum historiale* XXX, 10?)
26. Parijs, BnF, lat. 2795, f. 124r-176v (dertiende eeuw), uit Bonport bij Rouen, cisterciënzers. BHL 5516.

8 Dit handschrift was nog niet opgenomen in mijn lijst uit 2006. Ik vond een verwijzing ernaar in Margot H. KING en Ludo JONGEN, *The Holy Women of Liège: A Bibliography* (Toronto: Peregrina Publishing, 2007), gepubliceerd op de website <http://www.monasticmatrix.org/commentaria/article.php?textId=2478> (geraadpleegd op 24-07-2009) en op aanwijzen van pater G. Michiels van de Keizersberg informatie in Guido HENDRIX, 'Een handschrift met Bernardusteksten in het bezit van de Abdij Keizersberg Leuven', in: M. SABBE, M. LAMBERIGTS en F. GISTELINCK (red.), *Bernardus en de Cisterciënzersfamilie in België 1090-1990: Tentoonstelling 26 oktober-8 december 1990* (Leuven: Bibliotheek van de Faculteit der Godgeleerdheid, 1990) 107-114, aldaar 113.

9 In de lijst uit 2006 heb ik Roger foutief aangewezen als de kopiist. Ook maakt de *vita* van Maria van Oignies geen deel uit van het *Sanctilogium* van John of Tynemouth, dat (gedeeltelijk) ook in dit handschrift is opgenomen. FOLKERTS, 'The Manuscript Transmission', 237. Volgens Kurtz bevat dit handschrift excerpten uit de *vita* van Maria van Oignies, maar in de meest gedetailleerde handschriftbeschrijving door Horstman wordt Maria niet genoemd. KURTZ, 'Mary of Oignies', 195, noot 3; HORSTMAN (ed.), *Nova Legenda Anglie*, lvii-lxv. Ik heb het handschrift niet geïnspecteerd omdat de Engelse overlevering buiten het onderzoeksgebied ligt.

27. Parijs, BnF, lat. 3631, f. 76r-83r (begin vijftiende eeuw), uit domus Fontis Mariae (Bourgfontaine) bij Villers-Cotterêts in Picardië, kartuizers. Verkorte versie van BHL 5516.
28. Parijs, BnF, lat. 9743, f. 23v-53r (dertiende eeuw), uit Cambron bij Bergen, cisterciënzers. BHL 5516.
29. Parijs, BnF, lat. 10870, f. 149v-153v (dit deel vijftiende eeuw, rest twaalfde en dertiende eeuw), uit Echternach bij Trier, benedictijnen. BHL 5516. Delen, waaronder proloog, ontbreken
30. Pommersfelden, Graeflich Schönborn'sche Schlossbibliothek, 30/2754, f. 89r-136r (veertiende eeuw), uit Erfurt, Sint-Petrusklooster, benedictijnen. BHL 5516. Delen ontbreken.
31. Porto, Biblioteca Pública Municipal, Cat. (1879) 22, f. ? (geen gegevens).
32. Rijsel, Archives départementales du Nord, 239, gehele handschrift (zestiende eeuw), herkomst onbekend.
33. Rijsel, BM, 450 (deel 2), f. 58v-59r (veertiende eeuw), uit Loos bij Rijsel, cisterciënzers. Verkorte *vita*.
34. Sint-Omaars, BM, 769, f. 40r-91r (dertiende en veertiende eeuw), uit Clairmarais bij Sint-Omaars, cisterciënzers. Kopiist Bernard van Ieper. BHL 5516.
35. Trier, SB, 1168/470 8°, f. 204r-221v en 221v-222v (vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers. BHL 5517d en BHLms Maria 10 en Thomas van Cantimpré, *Bonum universale de apibus* I, 22 en II, 53.
36. Troyes, BM, 401, f. 49r-73v (dit deel eind vijftiende of begin zestiende eeuw, ook delen dertiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers. BHL 5516.
37. Troyes, BM, 1434, f. ? (dertiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers. BHL 5516.
38. Wenen, ÖNB, Han-488, f. 1r-46r (dertiende eeuw), herkomst onbekend. BHL 5516.
39. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707, f. 126v-146r en 146r-149v (circa 1476-1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum* II van Johannes Gielemans. BHL 5516 en BHL 5517. Enkele stukken ontbreken.
40. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710, f. 190r-194v (1485-1487), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Historiologium Brabantinorum* van Johannes Gielemans. BHL 5517.
41. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814, f. 1103v-1104r (f. 206v-207r) (circa 1470-1482), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Sanctilogium* IV van Johannes Gielemans. Verkorte *vita*.
42. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831, f. 16r-51r, 126r-141v en 142r (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. BHL 5516, BHL 5517 en BHLms Maria 10.
43. [Brussel, KB, 5047 (3166), gehele handschrift (zeventiende eeuw). BHL 5516.]
44. [Luik, Bu, 25 (211), f. ? (nr. 20) (achttiende eeuw). Kopiist R. Bertholet, jezuïet.]
45. [Parijs, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 1979, f. 53 (achttiende eeuw). Notitie door Claude Prévôt.]

#### Odilia van Luik

BHL 6275: *Vita* en BHL 6276: *De triumpho S. Lamberti in Steppes*=historisch gedeelte in *Vita*.

1. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12848, f. 1r-91r (vijftiende eeuw), uit Rooklooster Brussel, regulieren Windesheim. BHL 6275 en 6276.
2. [Rome, Biblioteca Vallicelliana H. 06, f. 189-196 (1575-1625). BHL 6276.]

#### Petrus van Villers

*Vita* en verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*

1. Brugge, Stadsbibliotheek, 425, f. 58v-109r, aldaar ? (vijftiende en/of begin zestiende eeuw), uit Koksijde, Ten Duinen, cisterciënzers. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
2. Parijs, BA, 1067, f. 190v-219r/v?, aldaar ? (tweede helft vijftiende eeuw), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. Kopiist Antonius Vlamincx. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
3. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708, f. 214r-241v, aldaar 236r (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Novale Sanctorum* I van Johannes Gielemans. Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.
4. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12854, f. 92r-92v en f. 92v-112v (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Epistula* en *Vita*.

5. [Averbode, Abdijbibliotheek, XVII, f. ? (zeventiende eeuw). Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]
6. [Brussel, KB, 7776-81 (3894), f. 31v-98v, aldaar ? (zeventiende eeuw). Verkorte *vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]
7. [Brussel, KB, 16584 (3893), gehele handschrift, aldaar ? (achttiende eeuw). *Vita* in *Gesta sanctorum Villariensium*.]

*Simon van Aulne*

BHL 7755: *Vita*.

1. [Brussel, KB, 8965-66 (3517), f. 209r-224r (zeventiende eeuw). Uittreksel uit *vita*, *Dialogus miraculorum* van Caesarius van Heisterbach en uit *vita* van Lutgard van Tongeren.<sup>10</sup>]

*Walter van Bierbeek*

BHL 8794: *Vita* en BHL 8795: *Epitome*=Verkorte *vita*.

1. Brussel, KB, 1780-81 (3147), f. 71r-78r, 78r-79r, 79r-80v en 80v (vijftiende eeuw), misschien in of nabij Oudenburg. BHL 8794, gedicht, *miracula* en gebed.
2. Brussel, KB, 4459-70 (3161), f. 65r-65v (1320), uit Villers, cisterciënzers. Verkorte *vita*, BHL 8795.
3. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710, f. 194v-197r (1485-1487), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Historiolum Brabantinorum* van Johannes Gielemans. BHL 8794.

## **Volkstalige handschriften**

*Aleidis van Schaarbeek*

1. 's-Gravenhage, KB, 71 H 7, f. 1r-8v (tweede helft vijftiende eeuw), uit oostelijk Brabant. Middelnederlandse vertaling.

*Christina Mirabilis*

1. Amsterdam, UB, I G 56, gehele handschrift (vierde kwart dertiende eeuw), uit Nonnemielen bij Sint-Truiden, benedictinessen. Voor Femine van Hoyer. Oorspronkelijk een geheel met I G 57. Berijmde Middelnederlandse vertaling door broeder Geraert.
2. Brussel, KB, 10487-90 (5016), f. 76r-112v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend. Franse prozavertaling.
3. Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1, f. 116r-134r (tweede helft vijftiende eeuw), uit gebied tussen Maas en Rijn. Middelnederlandse prozavertaling.
4. Leiden, UB, Ltk 1211, f. 1r-17v (circa 1470-1480), uit Holland (Amsterdam?) Middelnederlandse prozavertaling.
5. Oxford, BL, Douce 114, f. 12r-26v (vijftiende eeuw), uit Nottingham, Belle Vallis, kartuizers. Middelen-gelse prozavertaling.
6. Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 307vb-316rb (1491), uit Neerbosch bij Nijmegen, Sint-Agnes, regularissen van Windesheim. Kopiist Adam Daemsz uit Gaesdonck bij Goch, regulieren van Windesheim. Voor zuster Maralde van Sallant, suppriorin (maar dit is in een colofon doorgehaald). Middelnederlandse bewerking *vita* Maria van Oignies en bewerking *vita* Christina Mirabilis ineen.
7. Würzburg, UB, m.ch.q. 144, f. 10r-36r (circa 1479), uit Amsterdam, Sint-Andries Haven der Zaligheid, kartuizers. Bezit van donaat Gherit Claesz. Middelnederlandse prozavertaling.

*Elisabeth van Spalbeek*

1. Oxford, BL, Douce 114, f. 1r-12r (vijftiende eeuw), uit Nottingham, Belle Vallis, kartuizers.

*Ida van Nijvel*

1. 's-Gravenhage, KB, 71 H 8, f. 4r-53r, 53r-55v en 56r-57r (vierde kwart vijftiende eeuw en eerste kwart zestiende eeuw), uit de Zuidelijke Nederlanden. Middelnederlandse vertaling van *vita, miracula* en lofdicht.

*Lutgard van Tongeren*

1. Amsterdam, UB, I G 57, gehele handschrift (vierde kwart dertiende eeuw), uit klooster Nonnemie-  
len bij Sint-Truiden, benedictinessen. Waarschijnlijk voor Femine van Hoye. Oorspronkelijk een ge-  
heel met I G 56. Berijmde Middelnederlandse vertaling door broeder Geraert.
2. Augsburg, UB, Cod. III 3 4° 20, f. ? (geen gegevens). Middelhoogduitse vertaling/bewerking.
3. Brussel, Bollandisten, 487, f. 102r-110v (1450-1510), uit Eigenbrakel bij Brussel, Ter Cluysen, regula-  
rissen; vanaf 1456 Brussel, Onze-Lieve-Vrouw ter Rosen geplant in Jericho, regularissen. Middelnederlandse prozavertaling.
4. Kopenhagen, KB, NKS 168 4°, gehele handschrift (circa 1274), uit Affligem, benedictijnen; later Sint-  
Truiden, benedictijnen en Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. Berijmde Middelnederlandse vertaling.
5. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 124, ge-  
hele handschrift (zestiende eeuw), herkomst onbekend; later in bezit van Hovius, aartsbisschop van  
Mechelen van 1596 tot 1620. Middelfranse vertaling.
6. [Brugge, BGS, 184bis-198, f. 114r-166v (zeventiende eeuw), herkomst onbekend. Middelnederlandse  
prozavertaling/bewerking.]

*Margaretha van Ieper*

1. Berlijn, SBB-PK, Germ. Oct. 69, f. 230r-243v (veertiende eeuw, 1391), herkomst onbekend, mis-  
schien Straatsburg?; later in bezit van Daniel Sudermann. Middelhoogduitse prozavertaling.

*Maria van Oignies*

1. Brussel, KB, 10203 (1607), f. 253r-266v (1385), herkomst onbekend; later in bezit van graaf Karel I van  
Croy-Chimay (1455-1527). *Miroir des Curés* II. Middelfranse vertaling/bewerking.
2. Douai, BM, 869, f. 89r-97r (1470-1480), uit Douai, minderbroeders. Middelfranse vertaling van ex-  
cerpten.
3. Florence, Biblioteca Nazionale Centrale, II, IV, 105, f. 78-90? (vijftiende eeuw). Italiaanse bewer-  
king.
4. olim Israel (Arnhem), I, f. 38v-54v (1454), uit Schüttorf, Mariëngaarde, zusters van het gemene le-  
ven. Verkregen van Evert Blomendaal uit Ezens, Mariënkamp, regulieren Windesheim. Bewaarplaats  
onbekend. Middelnederlandse vertaling/bewerking.
5. Kamerijk, BM, 210, f. 125v-130v (vijftiende eeuw), uit Kamerijk, Sint-Aubertusklooster, reguliere  
kanunniken. Middelfranse vertaling/bewerking.
6. Linköping, Stifts- och Landsbibliothek, XXXIX 2 of 49 fol. (begin zestiende eeuw), uit Vadstena,  
birgittinessen. Zweedse vertaling/bewerking.
7. Oxford, BL, Douce 114, f. 26v-76r (vijftiende eeuw), uit Nottingham, Belle Vallis, kartuizers. Midde-  
lengelse prozavertaling.
8. Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, T II 7, f. 181r-208v (tegen 1400, vijftiende eeuw?). Itali-  
aanse vertaling van passages, toegeschreven aan Jean Dominici.
9. Utrecht, UB, 1016 (5 D 6), f. 307vb-316rb (1491), uit Neerbosch bij Nijmegen, Sint-Agnes, regularis-  
sen van Windesheim. Kopiist Adam Daems uit Gaesdonck bij Goch, regulieren van Windesheim.  
Voor zuster Maralde van Sallant, suppriorin (maar dit is in een colofon doorgehaald). Middelneder-  
landse bewerking *vita* Maria van Oignies en bewerking *vita* Christina Mirabilis ineen.
10. Valenciennes, BM, 126, f. 291v-305v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend; later in bezit van het Huis  
van Croy. Kopiist Martinus van Loesvelt. Middelfranse vertaling/bewerking. Het slot ontbreekt.

11. [Brussel, KB, 11098 (3358), f. 138v (zeventiende eeuw). Franse vertaling/bewerking.]  
12-15. Vier handschriften met een Noorse vertaling/bewerking.<sup>11</sup>

*Extra: volkstalige exempelen Maria van Oignies*

1. Brussel, KB, 19549, f. 57v (vijftiende eeuw), herkomst onbekend. Middelnederlands exemplum over Maria van Oignies uit *Bienboec*.
2. 's-Gravenhage, KB, 73 F 27, f. 37v-39v (1470-1500), uit Maaseik, Sint-Agnes, regularissen. Middelnederlands exemplum over Maria van Oignies uit *Bienboec*.
3. Keulen, HA, 7004 nr. 216 (olim GB 4<sup>o</sup> 216), f. 51r-5v (vijftiende eeuw), uit Keulen, kruisbroeders Sint-Crux en Sint-Barbara. Middelhoogduits exemplum over Maria van Oignies uit *Bienboec* verwerkt in preek.<sup>12</sup>
4. Leiden, UB, BPL 2231, f. 55v (1425-1430), uit Gaesdonck bij Goch, regulieren Windesheim. Middelnederlands exemplum over Maria van Oignies uit *Bienboec* in *Eerste Collatieboek* Dirc van Herxen.
5. Utrecht, UB, 3 L 6, f. 38v-40v (1445), uit Amersfoort, Sint-Agatha, tertiarissen. Middelnederlands exemplum over Maria van Oignies uit *Bienboec* in *Eerste Collatieboek* Dirc van Herxen.

**Middeleeuwse handschriften in alfabetische volgorde**

*Latijnse handschriften*

1. Baltimore, Walters Art Museum, W 385 (dertiende eeuw), uit Himmenrode, cisterciënzers.
2. Basel, UB, AVIII 6 (begin vijftiende eeuw), uit Basel, kartuizers. Geschonken door broeder Leonard Wettinger van Rinfelden.
3. Basel, UB, A XI 60 (eind veertiende eeuw?), uit Basel, kartuizers.
4. Basel, UB, B IX 11 (midden veertiende eeuw), uit Basel, dominicanen.
5. Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195 (circa 1250 en 1270), uit Villers, cisterciënzers.
6. Brugge, SB, 425 (vijftiende en/of begin zestiende eeuw), uit Koksijde, Ten Duinen, cisterciënzers.
7. Brussel, Bollandisten, 398 (1413), herkomst onbekend. Decoratie wijst op oostelijke Nederlanden.
8. Brussel, KB, 858-61 (3139) (1490), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium* I van Antonius Vlaminckx.
9. Brussel, KB, 1638-49 (3139) (1493-1494), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium* IV van Antonius Vlaminckx.
10. Brussel, KB, 1770-77 (1501) (eerste helft veertiende eeuw), herkomst onbekend.
11. Brussel, KB, 1780-81 (3147) (vijftiende eeuw), misschien in of nabij Oudenburg.
12. Brussel, KB, 2864-71 (3139) (1409 en daaromtrent), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.
13. Brussel, KB, 3391-99 (3160) (1480), uit Herent bij Leuven, Bethlehem, regulieren Windesheim.
14. Brussel, KB, 4459-70 (3161) (1320), uit Villers, cisterciënzers.
15. Brussel, KB, 7917 (3189) (vijftiende eeuw), uit Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven.
16. Brussel, KB, 8060-64 (laatste decennium veertiende en eerste kwart vijftiende eeuw), uit een onbekend kartuizer klooster (nabij Trier?). Geschonken door Hermanus, reguliere kannunik van het Sint-Simeonsklooster (Trier?), eerder zegelbewaarder van de raad van Trier.
17. Brussel, KB, 8609-20 (3206) (tweede helft dertiende en veertiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen.
18. Brussel, KB, 8629-39 (3209) (1477), uit Venlo, kruisbroeders; later Hoorn, Sint-Pietersdal, kruisbroeders.

<sup>11</sup> VAN DER TOORN-PIEBENGA, 'De Vita Mariae Oigniacensis', 16, noot 8.

<sup>12</sup> Dit handschrift is mogelijk beschadigd of verloren gegaan tijdens de instorting van het Historisches Archiv der Stadt Köln in maart 2009.



19. Brussel, KB, 8751-60 (3217) (veertiende eeuw en 1442), uit Rooklooster bij Brussel, reguleren Windesheim.
20. Brussel, KB, 8763-74 (3216) (tussen 1437 en 1499), uit Trier, Sint-Albanusklooster, kartuizers.
21. Brussel, KB, 8895-96 (3220) (dertiende eeuw, 1280-1290), uit La Ramée, cisterciënzerinnen.
22. Brussel, KB, 9160 (35), 2 (1456), uit Luik, Sint-Laurentiusabdij, benedictijnen.
23. Brussel, KB, 20605 (3259) (vijftiende eeuw), herkomst onbekend.
24. Brussel, KB, II 700 (3280) (dertiende eeuw), uit Oignies, Sint-Nicolaasklooster, reguliere kanunniken.
25. Brussel, KB, II 2328 (3310) (vijftiende eeuw), uit 's-Hertogenbosch, Sint-Gregorius, broeders van het gemene leven.
26. Brussel, KB, II 2759 (3319) (1475), uit Hertogendal bij Leuven, cisterciënzerinnen (Valle ducis, volgens Van den Gheyn Hertoginnendal bij Oudergem, dominicanessen); later Villers, cisterciënzers. Kopiïste Katharina Mast. Voor Villers.
27. Brussel, KB, IV 778 (vijftiende eeuw), uit Ter Kameren bij Brussel, cisterciënzerinnen.
28. Cambridge, Corpus Christi College, 138 (veertiende eeuw), uit Engeland, waarschijnlijk Norwich.
29. Cambridge, Jesus College, 24 (veertiende eeuw), uit Engeland, Durham?
30. Charleville-Mézières, BM, 181 (veertiende eeuw), uit klooster Mont-Dieu, kartuizers.
31. Charleville-Mézières, BM, 244 (1316 en 1346), uit klooster Belval, premonstratenzers. Kopiïst Johannes van Blegney.
32. Coimbra, Biblioteca Geral da Universidade, XX Est 15 Caixa 27 (geen gegevens).
33. Dijon, BM, 661 (400) (veertiende eeuw), uit Cîteaux, cisterciënzers.
34. Dijon, BM, 662 (401) (dertiende eeuw), uit Cîteaux, cisterciënzers.
35. Durham, Durham Cathedral Library, B. IV. 39 (twaalfde en vijftiende eeuw), uit Durham, benedictijnen.
36. Groningen, UB, 23 (vijftiende eeuw, na 1446), uit Groningen, waarschijnlijk broeders van het gemene leven, huis van de biechvader van het Olde Convent, tertiariissen.
37. 's-Gravenhage, KB, 70 H 49 (1409 en vijftiende eeuw), uit Marienberg bij IJsselstein, cisterciënzers.
38. Kamerijk, BM, 839 (744) (vijftiende eeuw), uit Kamerijk, abdij van het Heilig Graf, benedictijnen.
39. Kamerijk, BM, 844 (749) (eind vijftiende eeuw, na 1492), uit Kamerijk, abdij van het Heilig Graf, benedictijnen. Kopiïst en bezitter Egidius van Herdewijck.
40. Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8<sup>o</sup> 3) (tweede kwart vijftiende eeuw en circa 1455), uit Keulen, kruisbroeders Sint-Crux en Sint-Barbara.<sup>13</sup>
41. Laon, BM, 80 (dertiende eeuw), uit Laon, Onze-Lieve-Vrouweklooster, reguliere kanunniken.
42. Laon, BM, 278 (dertiende eeuw), uit Laon, Sint-Vincentklooster, benedictijnen.
43. Laon, BM, 345 (dertiende eeuw), uit Vauclair bij Laon, cisterciënzers.
44. Leuven, Abdij Keizersberg, [zonder nummer], (dertiende eeuw), herkomst onbekend.
45. Leuven, Maurits Sabbibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 19, 20 en 21 (vijftiende eeuw), waarschijnlijk uit de priorij Heer-Izaaks-Bos bij Nijvel, reguleren Windesheim. Oorspronkelijk een geheel.
46. Londen, BL, Harley 4725 (dertiende of veertiende eeuw), uit Engeland? In 1513 gekocht door D.T. Walwell.
47. Luik, BGS, 6 L 21 (veertiende? en vijftiende eeuw, 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Eén van de kopiïsten: Christiaan van Sittard.
48. Luik, Bu, 135 C (vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders.
49. Luik, Bu, 260 (1213-1300), uit Sint-Truiden, benedictijnen.
50. München, Bayerische Staatsbibliothek, 18712 (vijftiende eeuw), (geen gegevens).
51. München, Bayerische Staatsbibliothek, 23846 (tweede helft vijftiende eeuw), (geen gegevens).
52. olim Münster, UB, 21 (Cat. Staender 214, II) (vijftiende eeuw), uit Böddecken, reguleren Windesheim. Deel april van het *Magnum legendarium Bodecense*. Verloren in WO II.

<sup>13</sup> Dit handschrift is mogelijk beschadigd of verloren gegaan tijdens de instorting van het Historisches Archiv der Stadt Köln in maart 2009.

53. olim Münster, UB, 348 (vijftiende eeuw), uit Böddecken, regulieren Windesheim. *Legendarium minus Bodecense*. Verloren in WO II.
54. Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 49 (1428–1429), uit Walcourt, Jardinnet, cisterciënzers.
55. Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 160 (1480), uit Walcourt, Jardinnet, cisterciënzers.
56. Oxford, BL, Bodley 240 (eind veertiende eeuw, in en na 1377), uit Bury Saint Edmunds, benedictijnen. Voor Roger van Huntingdon.
57. Oxford, BL, Bodley 694 (dertiende eeuw), uit Engeland.
58. Oxford, BL, Laud Misc. 222 (dertiende eeuw), waarschijnlijk uit Eberbach in het Duitse Rijngebied, cisterciënzers.
59. Oxford, Saint John's College, 182 (midden vijftiende eeuw en/of 1463–1474), uit Witham, kartuizers. Geschonken door (kopiist?) John Blacman, biechtvader van Hendrik VI.
60. Parijs, BA, 945 (1280), uit Mont-Cornillon, regularissen? of (BNM) Villers, cisterciënzers?
61. Parijs, BA, 1067 (tweede helft vijftiende eeuw), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. Kopiist Antonius Vlamincx.
62. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 1733 (1498), uit Korsendonk bij Turnhout, regulieren Windesheim. *Legendarium II* van Antonius Vlamincx.
63. Parijs, BnF lat. 2695 (dertiende eeuw), herkomst onbekend.
64. Parijs, BnF lat. 2795 (dertiende eeuw), uit Bonport bij Rouen, cisterciënzers.
65. Parijs, BnF lat. 3631 (begin vijftiende eeuw), uit domus Fontis Mariae (Bourgfontaine) bij Villers-Cotterêts in Picardië, kartuizers.
66. Parijs, BnF lat. 9743 (dertiende eeuw), uit Cambron bij Bergen, cisterciënzers.
67. Parijs, BnF lat. 10870 (twaalfde, dertiende en vijftiende eeuw), uit Echternach bij Trier, benedictijnen.
68. Pommersfelden, Graeflich Schönborn'sche Schlossbibliothek, 30/2754 (veertiende eeuw), uit Erfurt, Sint-Petrusklooster, benedictijnen.
69. Porto, Biblioteca Pública Municipal, Cat. (1879) 22 (geen gegevens).
70. Rijsel, Archives départementales du Nord, 239 (zestiende eeuw), herkomst onbekend.
71. Rijsel, BM, 450 (deel 2) (veertiende eeuw), uit Loos bij Rijsel, cisterciënzers.
72. Sint-Omaars, BM, 769 (dertiende en veertiende eeuw), uit Clairmarais bij Sint-Omaars, cisterciënzers. Kopiist Bernard van Ieper.
73. Trier, SB, 1168/470 8° (vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers.
74. Trier, SB, 1170/472 8° (vijftiende eeuw, 1487), uit Sint-Matthiasklooster bij Trier, benedictijnen. Kopiist: Scripta perf. Gunterum mutilem a.d. 1487.
75. Troyes, BM, 401 (dertiende en eind vijftiende of begin zestiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers.
76. Troyes, BM, 1434 (dertiende eeuw), uit Clairvaux, cisterciënzers.
77. Utrecht, UB, 391 (1424–1426), uit Nieuwlicht bij Utrecht, kartuizers. Kopiist Zweder van Boecholt.
78. Wenen, ÖNB, Han-488 (dertiende eeuw), herkomst onbekend.
79. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707 (circa 1476–1483), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Hagiologium Brabantinorum II* van Johannes Gielemans.
80. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708 (1483–1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *No-vale Sanctorum I* van Johannes Gielemans.
81. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710 (1485–1487), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Historiologium Brabantinorum* van Johannes Gielemans.
82. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814 (circa 1470–1482), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Sanctilogium IV* van Johannes Gielemans.
83. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.
84. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12848 (vijftiende eeuw), uit Rooklooster Brussel, regulieren Windesheim.
85. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12853 (tweede helft vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.
86. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12854 (vijftiende eeuw), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.

*Volkstalige handschriften*

1. Amsterdam, UB, I G 56 en 57 (vierde kwart dertiende eeuw), uit Nonnemielen bij Sint-Truiden, benedictinessen. Voor Femine van Hoyer. Oorspronkelijk een geheel.
  2. Augsburg, UB, Cod. III 3 4° 20 (geen gegevens).
  3. Berlijn, SBB-PK, Germ. Oct. 69, f. 230r-243v (veertiende eeuw, 1391), herkomst onbekend, misschien Straatsburg?; later in bezit van Daniel Sudermann.
  4. Brussel, Bollandisten, 487 (1450-1510), uit Eigenbrakel bij Brussel, Ter Cluysen, regularissen; vanaf 1456 Brussel, Onze-Lieve-Vrouw ter Rosen geplant in Jericho, regularissen. Kopiist Lijsbeth Vlieghe (deel handschrift).
  5. Brussel, KB, 10203 (1607) (1385), herkomst onbekend; later in bezit van graaf Karel I van Croy-Chimay (1455-1527). *Miroir des Curés* II.
  6. Brussel, KB, 10487-90 (5016) (vijftiende eeuw), herkomst onbekend.
  7. Douai, BM, 869 (1470-1480), uit Douai, minderbroeders.
  8. Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, G V 1 (tweede helft vijftiende eeuw), uit gebied tussen Maas en Rijn.
  9. Florence, Biblioteca Nazionale Centrale, II, IV, 105, f. 78-90? (vijftiende eeuw), (geen gegevens).
  10. 's-Gravenhage, KB, 71 H 7 (tweede helft vijftiende eeuw), uit oostelijk Brabant.
  11. 's-Gravenhage, KB, 71 H 8 (vierde kwart vijftiende eeuw en eerste kwart zestiende eeuw), uit de Zuidelijke Nederlanden.
  12. olim Israël (Arnhem), 1 (1454), uit Schüttorf, Mariëngaarde, zusters van het gemene leven. Verkre- gen van Evert Blomendaal uit Ezens, Mariënkamp, regulieren Windesheim. Bewaarplaats onbe- kend.
  13. Kamerijk, BM, 210 (vijftiende eeuw), uit Kamerijk, Sint-Aubertusklooster, reguliere kanunniken.
  14. Kopenhagen, KB, NKS 168 4° (circa 1274), uit Affligem, benedictijnen; later Sint-Truiden, benedic- tijnen en Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim.
  15. Leiden, UB, Ltk 1211 (circa 1470-1480), uit Holland (Amsterdam?).
  16. Leuven, Maurits Sabbebibliotheek (Faculteit Godgeleerdheid), Collectie Mechelen, BGS, 124 (zes- tiende eeuw), herkomst onbekend; later in bezit van Hovius, aartsbisshop van Mechelen van 1596 tot 1620.
  17. Linköping, Stifts- och Landsbibliothek, XXXIX 2 of 49 fol. (begin zestiende eeuw), uit Vadstena, birgittinessen.
  18. Oxford, BL, Douce 114 (vijftiende eeuw), uit Nottingham, Belle Vallis, kartuizers.
  19. Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, T II 7 (tegen 1400, vijftiende eeuw?), (geen gegevens).
  20. Utrecht, UB, 1016 (5 D 6) (1491), uit Neerbosch bij Nijmegen, Sint-Agnes, regularissen van Windes- heim. Kopiist Adam Daems uit Gaesdonck bij Goch, regulieren van Windesheim. Voor zuster Ma- ralde van Sallant, suppriorin (maar dit is in een colofon doorgehaald).
  21. Valenciennes, BM, 126 (vijftiende eeuw), herkomst onbekend; later in bezit van het Huis van Croy. Kopiist Martinus van Loesvelt.
  22. Würzburg, UB, m.ch.q. 144 (circa 1479), uit Amsterdam, Sint-Andries Haven der Zaligheid, kartui- zers. Bezit van donaat Gherit Claesz.
- 23-26. [Vier handschriften met een Noorse bewerking, (geen gegevens). Zie Van der Toorn-Piebenga.]

**Extra: Lidwina van Schiedam***Latijnse handschriften*

- BHL 4922: *Compendium* van BHL 4925; BHL 4923: *Vita* door Hugo van Rugge; BHL 4924: *Vita* door Hugo van Rugge; BHL 4925: *Vita* anon.; BHL 4926: *Vita* door Johannes Brugman en BHL 4927: *Epitome vita* van BHL 4923 = bewerking door Thomas van Kempen.
1. Aken, Öffentliche Bibliothek, Hs. 49 (1468), uit Aken, regulieren Windesheim. BHL 4927.
  2. Basel, UB, A VIII 26, f. 61r-133v (eerste helft vijftiende eeuw) uit Straatsburg, kartuizers; later Basel, kartuizers. BHL 4923.

3. Brussel, KB, 3391-99 (3160), f. 224v-229r (1480), uit Herent bij Leuven, Bethlehem, regulieren Windesheim. BHL 4922.
4. Brussel, KB, 8763-74 (3216), f. 52r-106r (tussen 1437 en 1499, dit deel 1499), uit Trier, Sint-Albanus, kartuizers. BHL 4923.
5. Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, C 19 (vijftiende eeuw), uit Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders. BHL 4926?
6. olim Eberbach, h 7 (voor 1502), uit Eberbach in Duitse Rijngebied, cisterciënzers. Wordt genoemd in de catalogus van de kloosterbibliotheek uit 1502. Verloren of bewaarplaats onbekend. BHL ?<sup>14</sup>
7. Edingburgh, National Library of Schotland, Adv. 18. 2. 3, f. 48v-71r (of 45v-68r) (vijftiende eeuw), uit Vught, Sint-Sophia, kartuizers. BHL 4927.
8. Keulen, HA, 7008 nr. 3 (olim GB 8° 3), f. 76r-158v (vijftiende eeuw), uit Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders. BHL 4927.<sup>15</sup>
9. Keulen, HA, 7004 nr. 214 (olim GB 4° 214), f. 68v-124v (1440-1458), uit Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders. BHL 4923.<sup>16</sup>
10. olim Leuven, UB, [zonder nummer] (1448), uit Zwolle, Agnietenberg, regulieren Windesheim, auto-graaf Thomas van Kempen; later Leuven, Sint-Maartensdal, regulieren Windesheim. Verloren in WO I. BHL 4927.
11. Luik, BGS, 6 F 10, f. 133r-166r (vierde kwart vijftiende eeuw), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Kopiist Christiaan van Sittard. BHL 4927.
12. Luik, BGS, 6 L 21, f. 266v-269v (veertiende? en vijftiende eeuw, 1479), uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Excerpten *Vita prior/Venite*.
13. olim Münster, UB, 21 (Cat. Staender 214, II), f. 187r-211r (vijftiende eeuw), uit Böddecken, regulieren Windesheim. Verloren in WO II. BHL 4923, redactie W.
14. Osnabrück, Bischöfliches Archiv, Frenswegen 8, f. 187v-223v (1456-1471), uit Frenswegen, regulieren Windesheim. BHL 4927.
15. Parijs, BnF lat. 10875, f. 1r-17r (vijftiende eeuw), herkomst onbekend. BHL 4925.
16. Trier, SB, 1143/445 8°, f. 193r-207v (veertiende en vijftiende eeuw), uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers. BHL 4925.
17. Utrecht, UB, 175 (olim 5 D 5) (1459), uit (later) Haarlem, Onze-Lieve-Vrouwe Visitatie, regulieren Windesheim. Kopiist Nicolaus Simonszn van Beverwijk. Geschreven in het huis van de weduwe Margareta Valcken; gecombineerd in Haarlem, Nieuwklooster, johannieters. BHL 4926.
18. Wenen, ÖNB, Ser. N. 12709, f. 1r-35v (1483-1485), uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. *Novale Sanctorum* II van Johannes Gielemans. BHL 4924.
19. [Luik, Bu, 25 (211), f. ? (nr. 16) (achttiende eeuw). Kopiist R. Bertholet, jezuïet.]

#### *Volkstalige handschriften*

1. Berlijn, SBB-PK, Germ. Qu. 1240, f. 1r-94v (vijftiende eeuw), uit Dalheim bij Paderborn, regulieren Windesheim. Middelneder(?)duitse prozavertaling van BHL 4923.
2. Gent, UB, 1080, f. 217r-242r (tweede helft vijftiende eeuw, voor 1479), uit Sint-Genesius-Rode, Zevenborren, regulieren Windesheim. Bezit van broeder Joes van Lokere. Later Groenendaal bij Brussel, regulieren Windesheim. Middelnederlandse vertaling (*Tleven*).
3. 's-Gravenhage, KB, 71 H 9, gehele handschrift (tweede helft vijftiende eeuw), uit Holland. Middelnederlandse vertaling (*Tleven*).
4. Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Lichtental 87, f. 1r-85v (1450-1454), waarschijnlijk uit Straatsburg; later Lichtental, cisterciënzinnen. Middelhoogduitse vertaling van BHL 4923.

<sup>14</sup> Dit handschrift wordt vermeld in PALMER, *Zisterzienser und ihre Bücher*, 274.

<sup>15</sup> Dit handschrift is mogelijk beschadigd of verloren gegaan tijdens de instorting van het Historisches Archiv der Stadt Köln in maart 2009.

<sup>16</sup> Dit handschrift is mogelijk beschadigd of verloren gegaan tijdens de instorting van het Historisches Archiv der Stadt Köln in maart 2009.

5. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 2261 (1465), uit Neurenberg, Sint-Catharina, regulieren. Middelhoog(?)duitse vertaling.
6. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 14712 (vijftiende eeuw). Middelhoog(?)duitse vertaling.
7. Neurenberg, SB, Cent.VII 11a, f. 252r-262r (vierde kwart vijftiende eeuw), uit Neurenberg, Sint-Catharina, dominicanessen. Middelhoogduitse vertaling van BHL 4923.
8. Oxford, BL, Marshall 119, f. 176r-246r (1475), uit Holland. Middelnederlandse lering over Lidwina van Schiedam (Onze Lieve Vrouw sprekend tot Willem Vos).
9. Trier, SB, 1185/487 4°, f. 151r-193r (midden vijftiende eeuw), uit Eberhardsklausen, regulieren Windesheim; later Besselich bij Trier, tertiarissen. Middelhoogduitse vertaling van BHL 4923.
10. Utrecht, Museum Catharijneconvent, Warmond 92 G 5, gehele handschrift (eind vijftiende eeuw), uit Heusden, Sint-Catharinaconvent, tertiarissen. Middelnederlandse vertaling (*Tleven*).

# Bijlage 3

## Variantenformules van de proloog en hoofdstuk xviii van de *vita* van Christina Mirabilis

### *Proloog*

1. in r. 1	cristi virginis cristine / cristine virginis cristi / virginis cristine cristi
2. in r. 3	iacobus / pater iacobus
3. in r. 4	achonensis / aconensis
4. in r. 4	postea / posttea
5. in r. 4-5	romane curie / curie romane
6. in r. 5-6	oingnies / oyngnies / oygnies / oyngnes / oyngines / onigines / oegnies
7. in r. 6	ipsa / illa
8. in r. 7	cristinam intellige / -
9. in r. 8	tam / -
10. in r. 10	eius / -
11. in r. 10	sepeliretur / sepileretur
12. in r. 12	optinuit / obtinuit
13. in r. 12	ut / dum
14. in r. 13-14	purgatorium sustineret unde longo tempore / -
15. in r. 13	longo / longuo / -
16. in r. 14	ita mirabiliter a domino / ita a domino mirabiliter / a domino ita mirabiliter
17. in r. 15	ignem / igne
18. in r. 16	yeme / hieme / hyeme / hyme
19. in r. 17	quandoque / ut quandoque / et quandoque
20. in r. 17	etiam / eciam / in / -
21. in r. 17	sepulchra / sepulcra
22. in r. 18	cogebatur / cogeretur / uitebatur
23. in r. 19	peracta penitentia / penitencia peracta / penitentia peracta
24. in r. 19-20	a domino gratiam / graciam a domino / a deo graciam
25. in r. 20	multotiens / multociens / multoties
26. in r. 20	defunctorum / defunctorium
27. in r. 21-22	in purgatorium vel per purgatorium / in purgatorium purgatorium / per purgatorium / in purgatorium / ad purgatorium



*Proloog*

1.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 T W1 W2 / Ke / G
2.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Ke
3.	Br1 Br3 Br4 Br5 L1 L2 T W1 / Br2 Ka G W2
4.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 T W1 W2 / L2
5.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
6.	Br1 Br4 Ka W2 / Br3 / T / L1 L2 / Br5 / G / Br2 W1
7.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka T W1 W2 / L1 L2
8.	Br1 Br3 Br4 T / Br2 Br5 G Ka Ke L1 L2 W1 W2
9.	Br1 Br2 Br3 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br4
10.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br3 T
11.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
12.	Br1 Br3 Br4 G Ke T / Br2 Br5 Ka L1 L2 W1 W2
13.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br3 T
14.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka Ke L1 L2 W1 W2 / Br3 T
15.	Br1 Br2 Br4 Br5 G L1 L2 W1 W2 / Ka / Br3 T
16.	Br1 Br3 Br4 / T / Br2 Br5 G Ka Ke L1 L2 W1 W2
17.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 T W1 W2 / Br5 L2
18.	Br1 Br4 / T / Br2 Br3 Br5 G Ka L1 W1 W2 / L2
19.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka T W1 W2 / L1 L2 / Br5
20.	Br1 Br4 Ka T W1 / Br2 Br3 G W2 / L1 L2 / Br5
21.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 / W2
22.	Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W2 / Br5 W1 / Br1
23.	Br1 Br2 Br4 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br3 / Br5 T
24.	Br1 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T / Br2
25.	Br1 Br4 W1 / Br2 Br3 G Ka L1 L2 T W2 / Br5
26.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 T W1 W2 / G
27.	Br1 / Br4 / Br2 / Br3 Br5 G Ka Ke L1 L2 T W2 / W1

28. in r. 23	sui lesione / lesione sui
29. in r. 23	usque / et usque
30. in r. 23	superna / suprema
31. in r. 23-24	regna conduceret / regna perduceret / regna conducet / conduceret regna
32. in r. 25	igitur / ergo
33. in r. 25	ut diximus prefatus / prefatus ut diximus
34. in r. 26	iacobus episcopus / iacobus / pater iacobus episopus
35. in r. 27	autem / nunc
36. in r. 27	- / reliqua
37. in r. 27-28	ordinis predicatorum / predicatorum ordinis
38. in r. 28	edificationem legentium / edificacionem legencium
39. in r. 30	descripsi / -
40. in r. 30-32	certus utique relatione narrantium nec immerito certum me dixerim cum tot plane testes habeam in pluribus que descripsi / -
41. in r. 30	utique / itaque / -
42. in r. 30	relatione narrantium / relacione narrancium / relacione narrantium / relacionem narrancium / de relatione veridicorum narrantium / -
43. in r. 31	nec immerito / nec in merito / nec merito / inde nec immerito / -
44. in r. 31	certum me / me certum / -
45. in r. 32	que / -
46. in r. 32	quod / quot
47. in r. 33	opido / opidi / oppido
48. in r. 33	ratione / racione
49. in r. 34	potuerunt / poterant / poterunt
50. in r. 34	enim / -
51. in r. 34	hec in angulo gesta sunt / gesta sunt hec in angulo
52. in r. 35	tantum / tunc
53. in r. 36	absorbuit / obsorbuit
54. in r. 36	sepelivit / -
55. in r. 37	eo amplius / in eo amplius / amplius
56. in r. 37	anni octo / octo anni
57. in r. 37	quo / quod / que
58. in r. 38	scripsi / descripsi
59. in r. 39	potuit / poterat
60. in r. 39-40	proprie / -
61. in r. 40	illius / eius / eius illius
62. in r. 40	se / -
63. in r. 42	legit hec / hec legit / legerit hec

28.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L2 TW1 W2 / G L1
29.	Br1 Br3 Br4 L1 L2 T / Br2 Br5 G Ka W1 W2
30.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Br5
31.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka W1 W2 / T / L1 L2 / G
32.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka TW1 W2 / Br5 L1 L2
33.	Br1 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Br2
34.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Br5 / Ke
35.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 TW1 W2 / L2
36.	Br1 Br2 Br3 Br5 G Ka Ke L1 L2 TW1 W2 / Br4
37.	Br1 Br2 Br3 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Br4
38.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L2 TW1 W2 / Br3 L1
39.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 TW1 W2 / G Ke
40.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka Ke L1 TW1 W2 / L2
41.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka TW1 W2 / L1 / L2
42.	Br1 Br2 Br4 G W1 W2 / Br3 T / Ka / L1 / Br5 / L2
43.	Br2 Br3 Br5 Ka L1 TW1 W2 / Br1 / Br4 / G Ke / L2
44.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 TW1 W2 / G / L2
45.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 TW2 / L2 W1
46.	Br1 Br3 Br4 / Br2 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2
47.	Br1 Br4 G Ka L1 L2 TW2 / Br3 / Br2 Br5 W1
48.	Br1 Br4 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Br2 Br3
49.	Br1 Br2 Br3 Br4 Ka TW1 W2 / Br5 G Ke L2 / L1
50.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
51.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 TW1 W2 / G
52.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Ke
53.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 TW1 W2 / G
54.	Br1 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Br2
55.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G L1 L2 TW2 / Ka / W1
56.	Br1 Br3 Br4 G L1 L2 TW1 W2 / Br2 Br5 Ka
57.	Br1 Br3 Br4 G T / Br2 Ka W1 W2 / Br5 L1 L2
58.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka TW1 W2 / L1 L2
59.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 TW1 W2 / Ke
60.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 TW1 W2 / L2
61.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 TW1 W2 / Br5 / L2
62.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L2 TW1 W2 / L1
63.	Br1 Br2 Br4 Ka L1 L2 W1 W2 / Br3 T / Br5 G

64. in r. 42-43	talibus me testibus / talibus testibus me / calibus tescibus / talibus testibus
65. in r. 44	etiam / eciam
66. in r. 44	amputandis / ampucandis
67. in r. 45	quidem / quiden
68. in r. 45-46	narrationem nostram / narracionem nostram / -
69. in r. 46	omnem hominis intellectum / hec omnem intellectum hominis
70. in r. 47	que / qui
71. in r. 47-48	fieri nequaquam / nequaquam fieri
72. in r. 48	sint possibilia / possibilia sint / sunt possibilia
73. in r. 49-50	presumpsissem / presumpsisem
74. in r. 50-51	in maioribus / in omnibus / -
75. in r. 51-52	precessisset / precessiset / prestitisset / precepisset
76. in r. 52-53	aggredientes in primis quemadmodum nutrita sit postmodum educata / -
77. in r. 52	primum / primis / -
78. in r. 53	quemadmodum / quomodo / -
79. in r. 53	nutrita / enutrita / -
80. in r. 54	illius / eius
81. in r. 55	indubitabili / indubili
82. in r. 55	relatione / relacione / ratione
83. in r. 55	didicimus exequamur / exequamur didicimus

*C. xviii (regelnummering start vanaf aanvang hoofdstuk in AASS)*

1. in r. 3	iniuste / in iuste
2. in r. 3	et / -
3. in r. 4	in elemosinam / per elemosinam / per eleemosinam
4. in r. 4	ei / sibi / -
5. in r. 5	aut / uel
6. in r. 5	bufonum / buffonum
7. in r. 6	serpentium / serpengium / serpentina / serpentiam / serpentum
8. in r. 6-7	clamabat / clamavit
9. in r. 8	tundensque / tundens que / tondensque / tondens que
10. in r. 9	anima / anima mea
11. in r. 9-10	desideras / desyderas
12. in r. 10	hiis / his
13. in r. 11	tormentum / tormentum erat
14. in r. 12	adeptum / adebtum / ablatum

64.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka T W1 W2 / Br5 / L1 / L2
65.	Br1 Br4 Br5 Ka L2 T W1 / Br2 Br3 G L1 W2
66.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L2 T W1 W2 / L1
67.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
68.	Br1 Br4 / Br3 T / Br2 Br5 G Ka Ke L1 L2 W1 W2
69.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
70.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
71.	Br1 Br3 Br4 T / Br2 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2
72.	Br1 Br2 Br3 Br4 Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5 / G
73.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
74.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Ke / Br3 T
75.	Br2 Br3 Br4 G T L1 L2 W1 W2 / Br1 / Br5 / Ka
76.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka Ke L1 T W1 W2 / L2
77.	Br3 Br4 L1 T / Br1 Br2 Br5 G Ka W1 W2 / L2
78.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 W1 W2 / T / L2
79.	Br1 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 T W1 W2 / Br2 / L2
80.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
81.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G L1 L2 T W1 W2 / Ka
82.	Br1 Br2 Br4 Br5 G L1 W1 W2 / Br3 Ka T / L2
83.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T

## C. xviii

1.	Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1 Br3
2.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
3.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka T W1 W2 / L1 L2 / Br5
4.	Br1 Br2 Br4 / T / Br3 Br5 G Ka Ke L1 L2 W1 W2
5.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka T W1 W2 / L1 L2
6.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br3
7.	Br1 Br4 W1 / L1 / Br3 / T / Br2 Br5 G Ka L2 W2
8.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
9.	Br3 Br4 Br5 / Br1 Ka T W1 W2 / L1 L2 / Br2 G
10.	Br1 Br2 Br3 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br4
11.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
12.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
13.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1 Ke
14.	Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br3 / Br1

15. in r. 12	quid / iniuste quid / quid iniuste
16. in r. 12	ederet / ederet fuit
17. in r. 13	cruciabatur pena / pena cruciabatur
18. in r. 14-15	denegaret accidit aliquando ut / -
19. in r. 14	Accidebat / Accidit / -
20. inr. 14	aliquando / autem aliquando
21. in r. 15	denegatum ab impio aliquid / denegatum aliquid ab impio / ab impio denegatum aliquid
22. in r. 15-16	auferret / auferet / auferret
23. in r. 16	etsi / et si / et / etiamsi / etiam si / eciam si
24. in r. 16-17	tamen non / non / -
25. in r. 17	dolebis / delebis
26. in r. 19	in / et
27. in r. 19	deesset / de esset
28. in r. 20	capucium / capusium / caputium
29. in r. 20	scapulari / scapulare / scapuleri
30. in r. 20	obuium / obuam
31. in r. 21	hec / hoc
32. in r. 22	debuisset / fuisset
33. in r. 22	rogabat / et rogabat
34. in r. 22	quod / qui
35. in r. 22	si / -
36. in r. 23	sin autem / sinautem
37. in r. 23-24	inuito / in uito
38. in r. 24	proprijsque / proprijs que
39. in r. 25	manice in una tunica / manice in manica / manice in una manica / manice et in una manica
40. in r. 25-26	colore dispariles vestes eius erant tunica / -
41. in r. 26	dispariles colore / dispari colore / colore dispariles / colore disparili / colore dispares / colores dispares / -
42. in r. 27	scapularium / scapulare
43. in r. 27	totum corpus / corpus totum
44. in r. 28	ad / -
45. in r. 28	nec / non
46. in r. 28	frequenter / ut frequenter
47. in r. 28-29	consutum filis nisi / consutum nisi filis / filis consutum nisi / consutum nisi
48. in r. 29	cortice / corticis
49. in r. 29	tilie / tylie / cilie



15.	Br1 Br3 Br4 Br5 L1 L2 T / G Ka W1 W2 / Br2
16.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 T W1 W2 / L2
17.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
18.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Ke
19.	Br1 Br2 Br3 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br4 T? (vlek) / Ke
20.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
21.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka W1 W2 / T / Br5 L1 L2
22.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br1 / T
23.	Br1 Br3 Br4 Br5 L1 / Br2 T / L2 / Ke W1 / G / Ka W2
24.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka T W1 W2 / G L1 L2 / Ke
25.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
26.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
27.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L2 T W1 W2 / L1
28.	Br3 G Ka L1 L2 T / Br1 / Br2 Br4 Br5 W1 W2
29.	Br2 Br3 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br4 / Br1
30.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br3
31.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br3
32.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
33.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka T W1 W2 / L1 L2
34.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
35.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L2 T W1 W2 / L1
36.	Br1 Br3 Br4 Br5 G L1 L2 T W1 / Br2 Ka W2
37.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
38.	Br2 Br3 Br4 Br5 L2 T W2 / Br1 L1 G Ka W1
39.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 T / Ke / L1 L2 W1 / G Ka W2
40.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
41.	Br3 / T / Br4 Ke L1 L2 / Br5 / Br2 W1 / G Ka W2 / Br1
42.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
43.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka T W1 W2 / Br5 L1 L2
44.	Br1 Br3 G Ka L1 T W1 / Br2 Br4 Br5 L2 W2
45.	Br1 Br3 Br4 Ka / Br2 Br5 G L1 L2 T W1 W2
46.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 T W1 W2 / G
47.	Br1 Br2 Br3 Br4 G / W1 W2 / Ka T / Br5 L1 L2
48.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka Ke L1 L2 T W2 / W1
49.	Br1 Br3 Br4 Br5 G L1 L2 T / Ka W1 W2 / Br2

50. in r. 29	vel / –
51. in r. 29	salicis vel ligneis / arboris salicis vel ligneis / solitis ligneis / vel ligneis
52. in r. 30	paruisque / paruis que / que paruis
53. in r. 30	calciamento / calciamentis
54. in r. 33	proici / projici
55. in r. 34	apposita / appositam
56. in r. 34	bulliebat / buliebat
57. in r. 34	hoc / hec
58. in r. 36	in aqua / in clarissima[?] aqua
59. in r. 36	sumebat / sumeret / sumpsit
60. in r. 36	in cibum / cibum
61. in r. 36	hiis / his
62. in r. 37	plerumque / plerum que / plerumque eciam[?]
63. in r. 37	triduo / eciam triduo

50.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 T W1 W2 / G
51.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W2 / W1 / Ke / Br5
52.	Br2 Br3 Br4 Br5 L1 L2 T W1 W2 / Br1 G / Ka
53.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
54.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
55.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br1
56.	Br1 Br2 Br3 Br4 Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5 G
57.	Br2 Br3 Br4 Br5 Ka L1 L2 T / Br1 G W1 W2
58.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T
59.	Br1 Br2 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br3 / T
60.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka T W1 W2 / L1 L2
61.	Br1 Br2 Br3 Br4 G Ka L1 L2 T W1 W2 / Br5
62.	Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / Br1 / T
63.	Br1 Br2 Br3 Br4 Br5 G Ka L1 L2 W1 W2 / T

# Bijlage 4

## Beknopte beschrijvingen van de behandelde handschriften

### *Handschrift Brussel, KB, 4459-70 (paragraaf 3.4)*

Uit Villers, cisterciënzers. Op f. 1v: (met rode inkt): anno domini .m<sup>o</sup>.c<sup>o</sup>.c<sup>o</sup>.xx<sup>o</sup>. *frater Johannes de sancto trudone monach[us] villarie[nsis]* [laatste twee woorden in marge] fecit hunc librum conscribi. dum constitutus [dit woord is geschreven door een andere hand, dezelfde als die van f. 1r; waarschijnlijk correctie op rasuur] fuit confessor in parco dominarum tempore domini iacobi abbatis [laatste vier woorden door de hand van f. 1r; waarschijnlijk correctie op rasuur] pro communi armario de elemosinis sibi largitis. quamobrem precatur lecturos in eo quod dicere uelint anima eius cum animabus omnium fidelium defunctorum per dei misericordiam et per ihesu cristi sanguinis aspersionem. et per intercessionem beate marie ac omnium sanctorum sanctorum que requiescant in pace amen amen. Daaronder, in de hand van f. 1r: Liber sancte marie de uillari in brabancia. Met zwarte inkt, door zestiende-eeuwse hand: dono datus Monasterio sancti Martinij in Louanio, loco alterius, quem Prior Villariensis habet ex Bibliotheca nostra martiniana. Fr. Sylvanus 1568.

*Datering:* 1320 (en eerder).

*Band:* Nieuwe leren band (1966), donkerbruin met 2 koperen klampen. Stempeling van ruiten en bloemetjes. Aan de binnenzijde van het voorplat is de voorkant van een oudere donkerbruine band geplakt en tegen het achterplat de achterkant. Hierop stempeling van ruiten, banden en banderol met: Regia Bibl. Belgica (19e eeuw). Voorin en achterin een nieuw perkamenten schutblad.

*Materiaal:* Perkament, 261 bladen, 165 x 130 mm (op f. 2), afgesneden aan de zij- en bovenkanten, misschien ook aan de onderkant.

*Katernformule:* **I** I<sup>8</sup> + 1 voor I (1-9) II-VI<sup>8</sup> (10-47); **2** VII<sup>8</sup> (48-55) VIII<sup>4</sup> (56-59) IX<sup>4</sup> + 2 na 4 (60-65); **3** X-XI<sup>8</sup> (66-81) XII<sup>6</sup> (82-87) XIII<sup>4</sup> + 1 voor I, 1 na 1, 2 na 2 en 1 na 3 (88-96) [óf XIII<sup>6</sup> + 1 voor I en 2 na 2 (88-96)] XIV<sup>6</sup> (97-102) XV-XVI<sup>8</sup> (103-118); XVII<sup>4</sup> + 1 na 2 (119-123) XVIII-XIX<sup>8</sup> (124-139) XX<sup>4</sup> + 1 na 4 (140-144); **4** XXI<sup>8</sup> (145-152); **5** XXII<sup>2</sup> (153-154) XXIII<sup>4</sup> (155-158); **6** XXIV<sup>8</sup> (159-166); **7** XXV<sup>4</sup> (167-180); **8** XXVI-XXVIII<sup>8</sup> (181-204) XXIX<sup>4</sup> (205-208) XXX<sup>2</sup> (209-210); **9** XXXI-XXXII<sup>8</sup> (211-226) XXXIII<sup>4</sup> (227-230) XXXIV<sup>8</sup> (231-238) XXXV<sup>6</sup> (239-244); **10** XXXVI<sup>4</sup> + 3 voor I (245-251); **11** XXXVII<sup>8</sup> + 1 voor I en 1 na 8 (252-261).

*Schrift:* Diverse vroeg-veertiende-eeuwse handen (voor 1320), ik heb onderscheiden A t/m Q (alle littera textualis, tenzij anders vermeld). Hand A: f. 1v-138v, 145r-152v en 180v. Hand B: f. 1r-v en 138v-144v. Hand D: f. 152v. Hand E: f. 153r-158v, 207v-210r en 229r-244v. Hand F (E in kubus Gumbert): f. 159r-166v. Hand G: f. 167r. Hand H: f. 167v. Hand I: f. 168r-180r. Hand J: f. 181r-207r en 211r-229r. Hand K: f. 210r-210v. Hand L: f. 245r-247r. Hand M: f. 247r. Hand N: f. 247v. Hand O: f. 248r-251v. Hand P: f. 252r-260r. Hand Q: f. 260r-261v (A in kubus Gumbert, littera bastarda). Aantekeningen in de marges van vijftiende?- en zestiende-eeuwse handen. Hand X (Sylvanus): f. 1v; hand Y: f. 152r en hand Z: f. 168r-180r.

*Opmaak en decoratie:* Eén kolom, behalve codic. eenh. 4: twee kolommen (waarvan f. 145r-150r als één kolom is beschreven, f. 150r-152v in twee kolommen). Codic. eenh. 1: 23-24 regels. Codic. eenh. 2: 24 regels. Codic. eenh. 3: 22-25 regels. Codic. eenh. 4: 29 regels. Codic. eenh. 5: 22 regels. Codic. eenh. 6: 32-37 regels. Codic. eenh. 7: 23-24 regels. Codic. eenh. 8: 22 regels. Codic. eenh. 9: 26 regels. Codic. eenh. 10: 26-27 re-

gels. Codic. eenh. 11: 30-40 regels. Rode en zwarte initialen met rood en/of zwart penwerk op f. 2r, 145r, 148v, 168r, 181r, 183v, 237r en 239v.

Op 150v en 152v staan afbeeldingen van de *arma Christi*, de folterwerktuigen van Christus.

*Literatuur*: BNM; Deschamps in: AMPE, *Jan van Ruusbroec*, 22-24, nr. 6; Foret in: GLORIEUX-DE GAND, *Cisterciënzer handschriften*, 82-83, nr. 20; VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits* 118, nr. 3161; LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, 480-487, nr. 104.

*Inhoud*:

Codicologische eenheid 1: f. 1-47 (katernen I-VI, handen A en B)

f. 1r: Index (\* achter een titel betekent: staat in de index)

f. 1v: Colofon

1. f. 2r: prologus in uita ancille *cristi* elyzabet filie regis hungarie et domine thuringie\*

Inc.: DOMinus ac saluator...

f. 47v: Expl.: ...permanet in *secula seculorum*. amen.

2. f. 47v: [De domino Francone Rubeo]

Inc.: *Dicitur de domino francone rubeo qui canonicus regularis apud sanctam gertrudem in louano satis religiosus extitit...*

Expl.: ...dicor vir sciens.

Codicologische eenheid 2: f. 48-65 (katernen VII-IX, hand A)

3. f. 48r: Incipit prologus in uita *sanctimonialis* aleidis de scarenbeka\*

Inc.: CVm res noua et inaudita in auribus multitudinis...

f. 57r: Expl.: ...ferio jdus junij in ortu solis ante primam. Anno domini millesimo. ducentesimo quinquagesimo in jubilei anno.

4. f. 57r: *Prophetya* symmachie de *cristo*

Inc.: *Dabunt autem alapas deo manibus incestis...*

f. 57r: Expl.: ...d. cccc.

5. f. 57v: *benedictio* aque\*

6. f. 57v: *benedictio* panis et salis ad salutem hominum et animalium.\*

7. f. 57v: *benedictio* domus uel loci\*

8. f. 57v: *benedictio* aque contra vermes segetum\*

9. f. 58r: [Oratio]

Inc.: LEgi dulcissime deus quod promittis...

f. 59v: Expl.: ...in *secula seculorum* amen.

10. f. 59v: [Epistola spiritualis]\*

Inc.: Dilectis in *cristo* ad quas presens...

f. 61r: Expl.: ...non ita esset indigna

11. f. 61r-62v: [Epistola spiritualis]\*

Inc.: Ihesu *cristo* dilectis ad quas...

f. 62v: Expl.: ...defectu pariter et profectu.

12. f. 62v: Incipit cursus de vna electa\*

Inc.: Mulierem fortem quis inueniet...

f. 64r: Expl.: ...posita tota deuotione dilexi. Daaronder: Iste cursus potest dici in festo beate elyzabet [...] magdalene.

13. f. 64v: [Oratio beati Audoeni]\*

Inc.: beatus audoenus grauiter [...] Crux *cristi* titulus triumphalis passionis...

f. 65r: Expl.: ...et benedictionem vocauit.

14. f. 65r: [Collatio over Walter van Bierbeek]\*

Inc.: DOMinus walterus de bierbaco homo...

- f. 65v: Expl.: ...*virgarum* sentenciam mortis expectans  
Codicologische eenheid 3: f. 66-144 (katernen X-XX, handen A en B)
15. f. 66r: *prologus* in uita uenerabilis beatrix quondam prioris de nazareth.\*  
Inc.: Venerabili domine sue dei prouidencia...  
f. 138v: Expl.: ...in omnia secula seculorum. amen
16. f. 138v [Hugo Barzellensis, *Collatio de vita religiosa*]  
Inc.: CVm constet nos ideo seculum reliquisse...  
f. 144v: Expl.: ...habitare fratres in unum. Explicit
- Codicologische eenheid 4: f. 145-152 (katern XXI, handen A en D)
17. f. 145r-148v: [Richard van Sint-Victor], *De discretione naturalium. et gratuitorum. et diuersis motibus anime*.  
Inc.: Omnes sunt gemellis fetibus...  
f. 148v: Expl.: ...quanta laude digna.
18. f. 148v: [*Uirgo quedam*]  
Inc.: Uirgo quedam annorum quindecim diuina...  
f. 150r: ...penthecosten uti putat septies.
19. f. 150r-152r: *Oratio quam fecit dominus arnulfus de louanio quintus decimus abbas villariensis Carmen de sancta cruce ad pedes*.\*  
Inc.: Salue meum salutare. salue salue ihesu care...  
Expl.: ....per cristum dominum nostrum amen.
20. f. 150v: [Aflaat]  
Inc.: Quicumque hec cotidie inspexerit in commemoratione...  
Expl.: ...ab eodem confirmatas
21. [f. 150v: [*Salve plaga*]  
Inc.: Salue plaga lateris nostri redemptoris...]
22. [f. 151v-152r: [*Summi regis*]  
Inc.: Summi regis cor aueto...]
23. f. 152v: [Aflaat]  
Inc.: Quicumque intuebitur hec arma...  
Expl.: ...vnum solum dicat pater noster
- Codicologische eenheid 5: f. 153-158 (katernen XXII-XXIII, hand E)
24. f. 153r: *Quid sit Deus*\*  
Inc.: DEus est etemitas. Nobilitas...  
f. 157r: Expl.: ...naturaliter compaciebatur.
25. f. 157r: *Sermo de passione domini*  
Inc.: *cristus* passus est pro nobis...  
f. 158v: Expl.: ...desiderium passionis.
- Codicologische eenheid 6: f. 159-166 (katern XXIV, hand F)
26. f. 159r: *Vita domni Werrici prioris de alna. viri venerabilis et deo digni*\*  
Inc.: Domnus Werricus qui corpore pauper obiuit...  
f. 166v: Expl.: ...posuerunt in monumentis. Explicit vita domni Werrici. quondam prioris sancte marie de alna Qui obiit. Nonas decembris
- Codicologische eenheid 7: f. 167-180 (katern XXV, handen G, H, I en A)
27. f. 167r: [*Collatio over Hendrik II*]\*  
Inc.: Cum autem olim monasterium villariense...  
Expl.: ...est benedictus in secula. amen.
28. f. 167v: [*Collatio*]



- Inc.: Frater quidam in cenobio villariensi...
- Expl.: ...in secula seculorum amen.
29. f. 167v: [Collatio]
- Inc.: Narratio de domino waltero decimo abbate...
- Expl.: ...potius eum edificet.
30. f. 168r: Incipit prologus fratris thome de concipreit [sic] ordinis predicatorum in vita beate cristine de opido sancti trudonis in asbania.\*
- Inc.: MEMorabilis cristi uirginis cristine vitam scribere disponentes...
- f. 180r: Expl.: ...per omnia secula seculorum. Explicit de beata cristina vita. Finito libro sit laus et gloria cristo
31. f. 180v: [Miracula over Christina Mirabilis]
- Inc.: Accidit autem post hec anno ab incarnatione domini .millesimo ducentesimo quadagesimo nono ut die quadam...
- Expl.: ...et benedicens deo et sponso sue cristine ad domum suam propriis uiribus repedauit Explicit vita sancte cristine de oppido sancti trudonis. Daaronder: Notat hoc sermone quem prelatorum talenca que debent subditis ministeriale. scilicet temptatorum consolatio infirmorum uisitatio. sacramentorum dispensatio. uerlu[?] diuini predicatio. orationis deuotio.
- Codicologische eenheid 8: f. 181-210 (katernen XXVI-XXX, handen J, E en K)
32. f. 181r: Incipi [sic] uita preclare margarete de ypris.\*
- Inc.: IN uilla flandrie que ypris dicitur fuit puella...
- f. 207r: Expl.: ...secula seculorum Amen
33. f. 207v: [Collatio over Johannes Voerloop]\*
- Inc.: IN monasterio villariensi monachus fertur fuisse cui nomen erat Johannes voerloop de louanio oriundus...
- f. 210r: Expl.: ...qui est benedictus in secula.
34. f. 210r: [Collatio over Arnoldus]
- Inc.: Frater arnoldus primus horum...
- f. 210v: Expl.: ...qui est benedictus in secula.
35. f. 210v: [Collatio over Hermannus]
- Inc.: Quodam tempore venit ad fratrem hermannum...
- Expl.: ...est benedictus in secula.
- Codicologische eenheid 9: f. 211-244 (katernen XXXI-XXXV, handen J en E)
36. f. 211r: [Vita van Antonius van Padua]\*
- Inc.: IN hispanijs ciuitate ulixpona. que ad occidentalem regni portugalie plagam...
- f. 229r: Expl.: ...per omnia secula seculorum. Amen.
37. f. 229r: De sancta clara. lectio prima\*
- Inc.: Uenerabilis cristi sponse deoque dicat uirginis clare...
- f. 237r: Expl.: ...per infinita secula seculorum amen
38. f. 237r-239v: [De ordine Carthusiensi]
- Inc.: Sicut nobis retulerunt patres...
- f. 239v: Expl.: ...spiritualibus rebus deputatur.
39. f. 239v-244v: De sancto ludouico filio regis cecilie.\*
- Inc.: IOhannes episcopus seruus seruorum dei uniuersis...
- f. 244v: Expl.: ...ydus aprilis pontificatus nostri Anno primo.
40. f. 244v: [Collationes] capitulum ad vesperam et ad matutinas
- Inc.: Inuenis et acutus inueniar...
- Expl.: ...ad corpus incoinquinatum.

Codicologische eenheid 10: f. 245-251 (katern XXXVI, handen L, M, N en O)

41. f. 245r: [Urbanus], *rationes domini pape urbani confirmantis hoc festum corporis ihesum cristi*\*  
Inc.: *cristiane religioni videtur congruere...*  
f. 247r: Expl.: ...a premissis negligentijs excusemur. explicit.
42. f. 247r: [Historische aantekeningen]  
Inc.: *Anno domini .millesimo. ducentesimo lxxx<sup>o</sup> vij<sup>o</sup> fuit...*  
Expl.: ...festum de corpore *cristi*.
43. f. 247v: [kardinaal Hugo, *Epistola*]  
Inc.: *frater .h. diuina miseratione...*  
Expl.: ...anno nono.
44. f. 247v: [Clemens V, *Epistola*]  
Inc.: *clemens quintus. Si deum in sanctis...*  
Expl.: ...sequitur in hec verba. *vrbanus*
45. f. 248r: [Urbanus], Littere papales  
Inc.: *URbanus episcopus seruus seruorum dei. salutem...*  
f. 251v: Expl.: ...Pontificatus nostri anno tercio.

Codicologische eenheid 11: f. 252-261 (katern XXXVII, handen P en Q)

46. f. 252r: [Dialoog tussen Christus en een beginn]  
Inc.: *IN beginagio tungerensi factum est uerbum ihesu cristi...*  
f. 252v: Expl.: ...deus benedictus in secula Amen.
47. f. 253r: [*Exempla*]  
Inc.: *QVi wlt contemplari deum oportet...*  
f. 255r: Expl.: ...recessit sicut venit.
48. f. 255r: [Eerste brief van Thomas van Villers aan zijn zuster]  
Inc.: *Amantissime sorori sue suus...*  
f. 257r: Expl.: ...redemptorem discretis amare.
49. f. 257r: [Tweede brief van Thomas van Villers aan zijn zuster]  
Inc.: *Dilectissime sorori sue. a. frater th. in...*  
f. 260r: Expl.: ...pauperis athlete accipite. valet. *Istas duas epistolas prescriptas scripsit nunnus thomas cantor villariensis sorori sue in parco dominarum*
50. f. 260r: [Excerpt uit kroniek van Villers]  
Inc.: *Tempore [sic] julij cesaris dira romam to[veranderd in e]rruerunt apud...*  
f. 260v: Expl.: ...ad veram fidem fecit redire
51. f. 261r-v: [Fragment uit kroniek]<sup>1</sup>

### ***Handschrift Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 (paragraaf 4.2)***

Uit Rooklooster bij Brussel, regulieren Windesheim. Op f. IIr: *liber monasterij rubee vallis*.

*Datering:* Codic. eenh. 1: tweede helft vijftiende eeuw. Codic. eenh. 2: rond 1500. Codic. eenh. 3: vierde kwart vijftiende eeuw.

*Band:* Vijftiende-eeuwse(?) donkerbruine leren band op houten platten met stempeling: drievoudige lijnen langs de vier zijden en in diagonale richting naar een rechthoekig blok in het midden, waarin medaillons met dierfiguren (onder meer vogels) zijn gestempeld. Vier bindnaden. Eén van de twee koperen klammen is nog aanwezig.

<sup>1</sup> Zie voor meer informatie over deze tekst LOURDAUX en HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini* I, 487.

**Materiaal:** Perkament (eerste blad f. I is een papieren ex libris). II + 142 + I bladen. 210 x 135/140 mm.<sup>2</sup> Contemporaine foliëring met pen in Arabische cijfers en moderne foliëring met potlood.

**Katernformule:** **1** I<sup>8</sup> + 2 voor **1** (I, II en 1-8) II<sup>8</sup> (9-16) III-V<sup>10</sup> (17-46) VI<sup>6</sup> (47-52) VII-VIII<sup>8</sup> (53-68) IX-XI<sup>10</sup> (69-98); **2** XII-XIII<sup>8</sup> (99-114) XIV<sup>10</sup> + 1 na 10 (115-125); **3** XV<sup>10</sup> (126-135) XVI<sup>8</sup> (136-142 en I<sup>\*</sup>).

**Schrift:** Zeven handen. Hand A: f. 1r-16r (textualis). Hand B1: f. 16r-19r (tot regel 9) en B2: f. 19r (vanaf regel 9)-26v (overgang op f. 19r in schriftsoort, van textualis naar EZCH kubus Gumbert). Hand C: f. 27r-30r (EH kubus Gumbert). Hand D: f. 30r-98v (textualis). Hand E: f. 99r-124v (textualis). Hand F: f. 126r-135v (cursiva). Hand G: f. 136r-142r (hybrida). Index op f. II in andere hand X. Aantekeningen in marges f. 16r-51r door hand Y. Verwijzing op f. 51r door hand G? Correcties op f. 99r-124v door hand Z. Ook correcties en katernsignaturen met lood.

**Opmaak en decoratie:** Eén kolom. Codic. eenh. 1: Hand A: 26 regels (f. 4r en 14r); hand B1: 26 regels (f. 18v) en B2: 36-41 regels (f. 20 en 26v); hand C: 33-38 regels (f. 29v en f. 27r); hand D: 34-35 regels (f. 74r en f. 50v). Codic. eenh. 2: hand E: 26 regels (f. 99r). Codic. eenh. 3: hand F: 31 regels (f. 128v en 130r); hand G: 31 regels (f. 138r). Rode initialen op f. 1r, 16r, 51v, 55r, 55v, 65r, 98v, 126r en 142r. Rode initialen met bruin en rood penwerk op f. 99r en 99v.

**Literatuur:** BNM; FRANCISCUS VAN ORTROY en ALBERTUS PONCELET, 'Catalogus codicum hagiographicorum qui Vindebonae asservantur in bibliotheca privata serenissimi Caesaris Austriaci', *Analecta Bollandiana* 14 (1895) 231-283, aldaar 237-238; VERMEEREN, 'Op zoek naar', 154-155, nr. 3.

**Inhoud:**

Codicologische eenheid 1: f. I-II + 1-98 (katernen I-XI, handen A, B1, B2, C en D)

f. II: Index, zonder het *Supplement* en het excerpt uit het *Speculum historiale* (f. 126r-142r).

1. f. 1r: vita *sancte* gudile.  
Inc.: IGitur sigiberti regis temporibus: qui fuit dagoberti regis filius...  
f. 16r: Expl.: ...que me scribentem omnes audientes respiciat et legentes. Amen. Explicit
2. f. 16r: Incipit vita *sancte cristi* ancille marie de oegines ad fulconem tholosanum episcopum. Incipit prologus.  
Inc.: Precepit dominus discipulis suis ut colligerent excerpta ne perirent Quid est fragmenta...  
f. 51r: Expl.: ...per omnia secula seculorum Amen. Daaronder in andere hand (zelfde hand als f. 136r-142r): Require circa finem libri folio videlicet 126. et deinceps quedam gesta hic ommissa. tam de vita huius *sancte* mulieris marie de oegnies. quam etiam Reuerendi magistri Jacobi de vitriaco. *Etcetera*
3. f. 51v: Incipit vita *sancti* veronis et verone sororis sue.  
Inc.: Cum venerabilium patrum sanctarumque matrum gesta fortis...  
f. 55r: Expl.: ...Tu autem domine: miserere nostri. Deo gratias.
4. f. 55r: Miraculum de *sancta* verona  
Inc.: Circa annum domini millesimum quidam custos...  
f. 55v: Expl.: ...vbi in bonis operibus vitam finiuit. deo gracias. Explicit.
5. f. 55v: Incipit prologus in vita beate *cristine* de opido *sancti* trudonis In hasbanio.  
Inc.: MEMorabilis *cristi* virginis cristine vitam...  
f. 65r: Expl.: ...per omnia secula seculorum. Amen.
6. f. 65r: Incipit *prefatio* in vita famuli dei fratris Arnulphi *conuersi* villariensis. edita a pie memorie viro religioso nomo gosuino quondam monacho et cantore eiusdem loci:  
Inc.: Sicut in *germinibus* herbarum atque lignorum que terra producit non vna...  
f. 98v: Expl.: ...per omnia secula seculorum Amen. Explicit vita serui dei .f. ar. *conuersi* villariensis.
7. f. 98v: Versus de *conuersacione* et obitu eiusdem:

<sup>2</sup> Maten gebaseerd op Vermeeren en Van Ortroy en Poncelet. VERMEEREN, 'Op zoek naar', 154; VAN ORTROY en PONCELET, 'Catalogus codicum [...] Caesaris Austriaci', 237-238.

- Inc.: *NObilis egrediens hospes de corpore mortis...*  
 f. 98v: Expl.: ...*melius quam vixerat ante*.
8. f. 98v: *Versus* de epitaphio eiusdem:  
 Inc.: *Pausat in hac tumba...*  
 f. 98v: Expl.: ...*qui quondam fleuit in are[?]* Explicit:
- Codicologische eenheid 2: f. 99-125 (katernen XII-XIV, hand E)
9. f. 99r: *Incipit vita sancti nycolai episcopi*.  
 Inc.: *Sicut omnis materies si ab imperito artifice constructa fuerit...*  
 f. 120r: Expl.: ...*per omnia secula seculorum. Amen*.
10. f. 120r.: [Exemplum]  
 Inc.: *IGitur opere precium remur...*  
 f. 122r: Expl.: ...*facta suorum sanctorum manifestat*.
11. f. 122r: [Exemplum]  
 Inc.: *Extitit preterea alius vir qui...*  
 f. 124v.: Expl.: ...*regnat in solio regni celestis. Amen. Explicit. Daaronder: Finito libro sit laus et gloria cristo. amen.*
- Codicologische eenheid 3: f. 126-142 + I\* (katernen XV-XVI, handen F en G)
12. f. 126r: *Sequuntur quedam gesta admirabilis deoque dilecte marie de willombrouc alias dicte de oeg-nies que gessit tam in vita quam post mortem. que quidem omissa sunt in vita eius. conscripta a reu-erendo viro domino Jacobo de vitriaco achonensi. postea tusculano episcopo. sedisque apostolice cardin-ali. postmodum autem suppleta ac compilata a venerabili ac deuoto religioso fratre .N. regulari canonico monasterij cantipratensis. Incipit prohemium*  
 Inc.: *PAtri ac domino per omnia reuerendissimo Egidio..*  
 f. 141v: Expl.: ...*contumeliosis tamen pijs prouocare presumpsi*.
13. f. 142: *Ex speculo hystoriali. libro xxxj<sup>o</sup>. capitulum decimum.*  
 Inc.: *ANno ab incarnatione domini millesimo cc<sup>o</sup>. xiiij<sup>o</sup>...*  
 Expl. ...*fulconi loquens ita dicit. Daarna in dezelfde hand: Precepit dominus discipulis suis etcetera ut supra folio .16.*

### ***Handschrift Trier, SB, 1168/470 8o (paragraaf 4.3)***

Uit Beatusberg bij Koblenz, kartuizers. Op f. IIr: *Iste liber est fratrum carthusiensium in monte sancti beati confluentie* (in zestiende-eeuwse hand).

*Datering:* vijftiende eeuw.

*Band:* Vijftiende-eeuwse donkerbruine lederen band op houten platten met nieuwe lederen sloten. Stem-peling: drievoudige lijnen langs de vier zijden en in diagonale richting. Ronde stempels in de hoeken en in de vakken met dierfiguren (adelaar, pelikaan) en planten.

*Materiaal:* Papier, II+30I+I bladen, 208x140 mm. Schutblad op eerste plat en f. I zijn samen een dwarslig-gend perkamenten dubbelblad met niet-geïdentificeerde tekst, zo ook het laatste schutblad (na f. 310) en het schutblad tegen het achterplat.

*Katernformule:* **1** I<sup>10</sup> + I voor I en I na IO (II + I-11) II-XIII<sup>12</sup> (12-155); **2** XIV-XVII<sup>12</sup> (156-203); **3** XVIII<sup>12</sup> (204-215) XIX<sup>10</sup> (216-225); **4** XX<sup>12</sup> (226-237) XXI<sup>14</sup> (238-251); **5** XXII<sup>14</sup> (252-265); **6** XXIII-XXV<sup>12</sup> (266-301). *Schrift:* Zeven handen. Vijf handen die de tekst schreven zijn alle vijftiende-eeuws. Hand A: f. 1-155 (littera hybrida). Hand B: f. 156-203 (littera hybrida). Hand C: f. 204-225 (littera cursiva). Hand D: f. 226-251 (lit-tera hybrida). Hand E: f. 252-301 (littera semihybrida (hybrida met lussen, S kubus Gumbert)). Hand X (zestiende-eeuws) schreef bezitterskenmerk en index op f. IIr. Hand Y op schutbladen (littera textualis).

*Opmaak en decoratie:* Eén kolom. Codic. eenh. 1: Hand A: 27–29 regels. Codic. eenh. 2: hand B: 28 regels. Codic. eenh. 3: hand C: 38–42 regels. Codic. eenh. 4–6: Hand D–F: gegevens ontbreken. Blauwe en rode open-gewerkte initialen.

*Literatuur:* M. COENS, 'Catalogus codicum hagiographicorum latinorum bibliothecae civitatis Treverensis', *Analecta Bollandiana* 52 (1934) 157–285, aldaar 229–231; Max KEUFFER en Gottfried KENTENICH, *Verzeichnis der Handschriften des historischen Archivs*. Beschreibendes Verzeichnis der Handschriften der Stadtbibliothek zu Trier 8 (Trier: Kommissionsverlag der Fr. Lintzschen Buchhandlung Friedr. Val. Lintz., 1914; anastatische herdruk: Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973) 232.

*Inhoud:*

Codicologische eenheid 1: f. II + 1–155 (katernen I–XIII, handen X en A)

f. IIr: Index

1. f. 1r–3r: [Hoofdstukkenindex *Vita Dominici*].  
f. 3r: Incipit *prologus in libro de vita obitu et miraculis Beati dominici et de ordine predicatorum*.  
Inc.: Multipharie multisque modis olim deus...  
f. 124r: Expl.: ...*indignacione contra sacerdotes*.
2. f. 124r: [*Miracula Dominici*] hec que de beato patre nostro dominico [...]³.  
Inc.: Cum beatus dominicus fratres...  
f. 133v: Expl.: ...*qui ei plenam restituerat sanitatem*.
3. f. 133v: [*Miracula Petri Martyris*] hec que de beato petro [...]⁴  
Inc.: Tempore quo beatus petrus martir...  
f. 151r.: Expl.: ...*gloriam enarravit et cetera*.  
f. 151v–152v: [Hoofdstukkenindex *Miracula Petri Martyris*].  
f. 153r–153v: [Hoofdstukkenindex *Miracula Dominici*].  
f. 154r–155v: Leeg.

Codicologische eenheid 2: f. 156–203 (katernen XIV–XVII, hand B).

4. f. 156rr: De *sancto Dunstano*  
Inc.: Vitam sancti dunstani scripsit osbernus cantuarie cantor...  
f. 171r: Expl.: ...*cunctis stupentibus adnichilante*.  
f. 171v–173v: Leeg.
5. f. 174r: De origine ac puericia *sancti ethmundi cantuariensis archiepiscopi*.  
Inc.: Sanctus ethmundus anno domini millesimo ducentesimo sexagesimo septimo de terra est elevatus...  
f. 194v: Expl.: ...*predicare noluerant sponte sua*.  
f. 195r–203v: Leeg.

Codicologische eenheid 3: f. 204–225 (katernen XVIII–XIX, hand C).

6. f. 204r–221r: Incipiunt excerpta ex vita *sancte marie* de oegnies *brabantie* [doorgestrept] In *quibus tamen nihil de necessarijs videtur omisum*.  
Inc.: PATres nostri quondam multa diligentia studuerunt...  
f. 221v: Expl.: ...*sine fine viuit et regnat Amen*
7. f. 221v: Sequitur quedam addicio abbreviatoris.  
Inc.: Ut autem sciatur quis fuerit iste iacobus de vitriaco noueris...  
f. 222v: Expl.: ...*similes laudes marie huius et iacobi habentur*.  
f. 223r–225v: Leeg.

3 Zie voor het volledige opschrift M. COENS, 'Catalogus codicum hagiographicorum latinorum bibliothecae civitatis Treverensis', *Analecta Bollandiana* 52 (1934) 157–285, aldaar 230.

4 Zie voor het volledige opschrift COENS, 'Catalogus codicum....Treverensis', 230.

Codicologische eenheid 4: f. 226–251 (katernen XX–XXI, hand D).

8. f. 226r: *Incipit prologus in vitam beate cristine virginis de opido sancti trudonis.*  
Inc.: *Memorabiliter cristi virginis cristine vitam scribere disponentes...*  
f. 235r: Expl.: *...diem necque horam et cetera.*
9. f. 235v: *Incipit vita sanctiannonis episcopi coloniensis.*  
Inc.: *Anno generis et proprie sue decus...*  
249v: Expl.: *...paucis post hec.*  
f. 250r–251v: Leeg.

Codicologische eenheid 5: f. 252–265 (katern XXII, hand E).

10. f. 252r: *De sancta Genoveva virgine.*  
Inc.: *Lustrans aliquando beatus germanus fines brithannie anglie et francie...*  
f. 252v: Expl.: *...in syon habitatio eius.*
11. f. 253r: *hec supradicta de sancta genoveva habent in legenda sanctorum, Que autem sequuntur in alio volumine sunt reperta.*  
Inc.: *sancta genoveva in nymetodorensi parochia nata...*  
f. 265r: Expl.: [...]⁵  
f. 265v: Leeg.

Codicologische eenheid 6: f. 266–301 (katernen XXIII–XXV, hand E).

12. f. 266r: *Incipit vita beati vincencii.*  
Inc.: *Beatus vincentius ex valencia clarissima hispanie...*  
f. 296r: Expl.: *...exiit illud quasi mortuum derelinquens*  
f. 296v–301v: Leeg.

### **Handschrift Luik, BGS, 6 L 21 (paragraaf 4.4)**

Uit Clairlieu bij Hoei, kruisbroeders. Op f. 1v: *Liber fratrum sancte crucis de claro loco prope et extra muros opidi huyensis leodiensis dyocesis.* Op f. 438v: *Liber conventus fratrum cruciferorum conuentus huyensis.*  
*Datering:* Codic. eenh. 5: veertiende eeuw?. Codic. eenh. 7–8: 1479. Het overige: vierde kwart vijftiende eeuw.

*Band:* Nieuwe kartonnen band met leer op rug en sierpapier. 3 bindnaden.

*Materiaal:* Papier en perkament, 438 bladen. 154 x 116 mm. Codic. eenh. 1, 2 en 5 enkel perkament. Watermerken: Codic. eenh. 3: wapenschild met lelies en kroon erboven (f. 29, 36, 45, 48). Codic. eenh. 4: geen watermerk gezien. Codic. eenh. 6: wapenschild met diagonale banen (f. 217) en wapenschild met lelies en visen? en kroon erboven (f. 233, 244, 245). Codic. eenh. 7: P (f. 264, 274, 288). Codic. eenh. 8: watermerk P met gespleten poot en ‘vlammetje’ bovenop (f. 302?, 306?, 307, 326, 343, 364, 369, 371, 374?, 375, 377, 384?, 387?, 389, 393, 395, 403, 411, 415?, 422?, 432, 433?, 434), watermerk halve cirkel in vouw (f. 355) en watermerk bestaande uit twee s-figuren onder elkaar (f. 348, 387). Foliëring 1–438 met potlood. Contemporaine foliëring in de bovenhoek I–ccccxiii op f. 13–236 en ccxxiiii–ccccxi op f. 250–437 (CCxlix dubbel en ccc-clxxxv ontbreekt), met op sommige bladen dezelfde telling onderaan in Arabische cijfers. Daarnaast nog contemporaine foliëring 200–211 op f. 237–248 en I–lxxxix (doorgehaald) op f. 290–378.

*Katernformule:* I I<sup>10</sup> + I na 6 en I na 11 (1–12); 2 II<sup>6</sup> + I na 6 (13–19); 3 III<sup>10</sup> + I na 4 (20–30) IV<sup>6</sup> + I na 3 en I na 6 (31–38) V<sup>10</sup> + I na 5 (39–49); 4 VI<sup>12</sup> + I na 10 en I na 12 (50–63); 5 VII<sup>10</sup> + I voor I (64–74) VIII–IX<sup>10</sup> (75–94) X–XI<sup>14</sup> (95–122) XII–XIII<sup>12</sup> (123–146) XIV<sup>12</sup> + I na 4, I na 7, I na 8 en I na 9 (147–163) XV<sup>16</sup> + I na 1, I na 6 en I na 15 (164–182) XVI<sup>16</sup> (183–198) XVII<sup>14</sup> + I na 14 (199–213); 6 XVIII<sup>12</sup> (214–225) XIX<sup>10</sup> + I na



5 (226-236) XX<sup>12</sup> + 1 na 12 (237-249); 7 XXI<sup>12</sup> (250-261) XXII<sup>14</sup> + 1 na 11 en 1 na 13 (262-277) XXIII<sup>12</sup> (278-289); 8 XXIV<sup>10</sup> (290-299) XXV<sup>12</sup> (300-311) XXVI<sup>8</sup> (312-319) XXVII<sup>10</sup> (320-329) XXVIII<sup>12</sup> (330-341) XXIX-XXX<sup>12</sup> (342-365) XXXI<sup>14</sup> (366-379) XXXII<sup>12</sup> (380-391) XXXIII<sup>10</sup> (392-401) XXXIV<sup>12</sup> - 1 na 11 (402-412) XXXV<sup>12</sup> (413-424) XXXVI<sup>12</sup> + 2 na 12 (425-438).

*Schrift*: Zeven handen, veertiende? en vijftiende eeuw. Hand A: f. 2r-49v, evenals de doorlopende contemporaine foliëring? (vierde kwart vijftiende eeuw, na 1479) Hand B1: 50r-63v, 266v-277v, 280r (regel 31)-289v en 427r-437v; hand B2 (met lussen): 278r-280r (regel 30) en 288v (vierde kwart vijftiende eeuw). Hand C: f. 64r. Hand D1: 64v-146v, 184r-188r, 189v-197v en 201r-205r; hand D2 (met lussen): f. 147r-184r, 188v-189v, 198r-200v en 205r (regel 12)-209r (veertiende eeuw?). Hand E: f. 209r (regel 3)-213v. Hand F: f. 214r-249v. Hand G van Christiaan van Sittard: f. 250r-266r en 290r-426v (1479).

*Opmaak en decoratie*: Eén kolom. Codic. eenh. 1-3: hand A: 24-31 regels. Codic. eenh. 4: hand B1: 24-29 regels. Codic. eenh. 5: hand C: n.v.t.; hand D1 en D2: 32-35 regels; hand E: 26 regels. Codic. eenh. 6: hand F: 27-28 regels. Codic. eenh. 7-8: hand G: 27-33 regels; hand B1 en B2: 24-29 regels. Rode initialen.

*Literatuur*: VAN ASSELDONK, 'Handschriften van kruisheren', 73-77; BNM; DEPAIRE, *La bibliothèque des Croisiers* II, 127-129; TOURNOY en IJSEWIJN, *I codici del Petrarca*, 70-79; [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be).

*Inhoud*:

Codicologische eenheid 1: f. 1-12 (katern I, hand A)

f. 2r-12v: Index

Codicologische eenheid 2: f. 13-19 (katern II, hand A)

1. f. 13r: [*In honore summi regis*]  
Inc.: IN honore summi regis...  
f. 15v: Expl.: ...*per omnia secula seculorum Amen*
2. f. 16r: [*Ad colendum mente pura*]  
Inc.: AD colendum mente pura. summi regis vnicam...  
f. 17v: Expl.: ...*in celesti lumine*.
3. f. 18r: [Vers]  
Inc.: Carmina *per* tacita labor cum pace petita...  
f. 19v: Expl.: ...*Sanguine conspersos nos bene letifica*

Codicologische eenheid 3: f. 20-49 (katernen III-V, hand A)

4. f. 20r: [Loppo van Zierikzee?], Casus *per modum questionis proponitur et est talis*  
Inc.: Utrum liceat pueros ante pubertatis annos ad religionis...  
f. 33v: Expl.: ...*Insuper de materia ista valde multa possent scribi et colligi et vix scriberentur in duobus sextemis Hec tamen modica sufficiunt quaeso dilecte magister noster Accipiat gratanter loppo zierrixee humilis seruitor vester*
5. f. 34r: [Helinand van Froidmont, *Epistola ad lapsum*]  
Inc.: LAmentationes et ve carmine nichil ad te Carmen...  
f. 46r: Expl.: ...*precioso sanguine redempti sumus*.
6. f. 46r: [Vijf *exempla* uit Koenraad van Eberbach, *Exordium magnum ordinis cisterciensis*?]<sup>6</sup>  
Inc.: Cum vir magnificus cenomannensis vrbis episcopus...  
f. 49v: Expl.: ...*abbatis sui municio insufficienter prouideret*

Codicologische eenheid 4: f. 50-63 (katern VI, hand B1)

7. f. 50r: [Petrus de Bruyne],<sup>7</sup> In *fratrum ordinis deifere virginis marie de carmelo subsequens tabulare*.

<sup>6</sup> Het is mij niet bekend of de *exempla* deel uitmaken van het geschrift van Helinand van Froidmont of apart zijn gekopieerd. De identificatie van de *exempla* is gedaan door J. Gustin in diens nog onuitgegeven catalogus van de Bibliotheek van het Groot-Seminarie te Luik (6 L 21 is daarin nummer 158). Zie voor een inhoudsoverzicht van het handschrift op basis van die catalogus: [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be) (geraadpleegd op 26-09-2008).

<sup>7</sup> Identificatie door J. Gustin. Zie [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be) (geraadpleegd op 26-09-2008).

- exordialis prefaciuncula incipit feliciter  
 Inc.: UEtustissimorum religiosorum fratrum deifere virginis marie de carmelo...  
 f. 54r: Expl.: ...*Per omnia regnante seculorum secula Amen* Explicit tabulare fratrum ordinis deifere virginis marie de carmelo
8. f. 54r: Oratio contra pestem  
 Inc.: STella celi exstirpauit que lactauit dominum...  
 Expl.: ...cedunt dire mortis vlcere.
9. f. 54v: [Exemplum]  
 Inc.: ACcidit autem in partibus gallicanis sicut audiui...  
 f. 56r: Expl.: spiritus vtrum ex deo sint
10. f. 56r: Exemplum de hominis qui hospitatus est apud cristum  
 Inc.: Contrarium autem accidit...  
 f. 58r: Expl.: ...in secula seculorum Amen
11. f. 58r: De vita abbreviata ludouici regis francie  
 Inc.: BEatus ludouicus quondam rex francorum magnificus...  
 f. 60r: Expl.: ...miraculis gloriosis Deo gracias semper amen
12. f. 60r: Doctrina sancti ludouici regis francie quam tradidit filio suo primogenito  
 Inc.: CARE fili primum documentum quod te doceo...  
 f. 61v: Expl.: ...videre et laudare sine fine Amen
13. f. 61v: [Franciscus Petrarca, *Epistola ad Sagramorem de Pomeriis*]<sup>8</sup>  
 Inc.: FRanciscus [sic] petriarcha [sic] ad quemdam monachum olim...  
 f. 63r: Expl.: ...hec te tua agitur salute
14. f. 63r: [Uit vita van Ethmundus]  
 Inc.: LEgitur de sancto ethmundo cantuarensi...  
 f. 63r: Expl.: ...est non parum dulcedinis reliquit
- Codicologische eenheid 5: f. 64–213 (katernen VII–XVII, handen C, D1, D2 en E)
15. f. 64r: [Gebed]  
 Inc.: O bone ihesum...  
 f. 64r: Expl.: ...amaritudinem mi[?]
16. f. 64v: [Exempla. Onder meer? uit Vincent van Beauvais, *Speculum historiale*.<sup>9</sup>]  
 Inc.: Episcopus quidam audiuit duos ex plebe sua uiros...  
 [f. 74v en 135r: leeg]  
 f. 213v: Expl.: ...eternalis incendij flamma excipiat.
- Codicologische eenheid 6: f. 214–249 (katernen XVIII–XX, hand F)
17. f. 214: [Pseudo-Petrarca, *Aronus et Marina*]  
 Inc.: ARonus senes amore procreande sobilis marinam virginem duxit uxorem...  
 f. 224: Expl.: ...abstinentiaque seruauit finis est Per franciscum petrarcham poetam laureatam
18. f. 224r: Exemplum de beato augustino puerum videntem [sic] super litus maioris  
 Inc.: EO tempore quo beatus augustinus librum de trinitate...  
 f. 224v: Expl.: ...puer predixerat mox aduertit
19. f. 224v: Exemplum de corde augustini  
 Inc.: LEgitur in historia sancti sigisberti londoniensis archiepiscopi...  
 f. 225r: Expl.: ...mox omnibus videntibus se mouere incipit hinc inde sicut piscis in aqua.
20. f. 225v: Incipit prologus in vita beate cristine virginis cognomento mirabilis

8 TOURNOY en IJSEWIJN, *I codici del Petrarca*, 76.

9 Identificatie door J. Gustin. Zie [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be) (geraadpleegd op 26-09-2008).

- Inc.: *Memorabilis cristi virginis cristine vitam scribere...*  
 f. 240r.: Expl.: ...*per omnia secula seculorum Amen* Explicit *vita sancte cristine virginis cognomento mirabilis* edita a *fratre thoma predicatore* qui *librum de apibus compilauit deo gracias*
21. f. 240r.: Incipiant *lectiones de sancto thoma de aquino*  
 Inc.: *Sanctus thomas de aquino ordinis fratrum predicatorum doctor egregius de illustri...*  
 f. 241v: Expl.: ...*Domine aliam mercedem non recipiam nisi te ipsum.*
22. f. 241v: In *translacione sancti thome*  
 Inc.: *Exultemus in domino dilectissimi et in sancti thome de aquino doctoris...*  
 f. 243r: Expl.: ...*erat sacrum corpus perpetua largicione donauit*
23. f. 243r: [Bonifatius IX] In *visitatione beate marie virginis*  
 Inc.: *Ut sacri ewangelij pandit hystoria celi regina...*  
 f. 246r: Expl.: ...*in vteris in spiritu puntarent et eciam prophetarent*
24. f. 246v: [*Exemplum uit Koenraad van Eberbach, Exordium magnum ordinis cisterciensis*]<sup>10</sup> De *domino guerrico quondam monacho clareuallis postea abbate ignacij*  
 Inc.: *Accidit quadam vice cum dominus guerricus...*  
 f. 248v: Expl.: ...*sicut pie credimus satiari promeruit*
25. f. 248v: De *humilitate cuiusdam conuersi*  
 Inc.: *CONuersus quidam de fratribus clareuallis innocentis vite...*  
 f. 249v: Expl.: ...*uidisset enim signis et prodigijs choruscantem.*
- Codicologische eenheid 7: f. 250–289 (katernen XXI–XXIII, handen G, B1 en B2)
26. f. 250r: *Epistola domini francisci petrarche laureati poete ad dominum iohannem florentium poetam de historia guleldis [sic] mulieris maxime constancie et paciencie in preconium omnium laudabilium laudabilium [= met rood doorgehaald] mulierum*  
 Inc.: *Librum tuum quem nostro materno eloquio vt opino olim...*  
 f. 259r: Expl.: ...*rusticana hec muliercula passa est* Explicit *epistula* [vanaf hier gerubriceerd:] *domini francisci petrarche laureati poete ad dominum iohannem florentinum poetam* [tot hier gerubriceerd] [doorgehaald met rood:] de *consts constancia et paciencia* [tot hier doorgehaald] de *constancia et paciencia* *maximis griseldis mulieris in.* [rest regel leeggelaten]  
 [Colofon:] *Scriptus per cristianum conuentus huyensis natum in sittart de parentibus suis thoma qui est mercator et eius vxore vocata elizabet schotten illic habitantibus finitisque anno domini m cccc et lxxix tercio kalendis februarii de mane ante aut circa nonam horam Qui rogat si quid incorrectum et male scriptum inuentum fuerit in dicto libello vel epistula vt indulgeatur ac parcatur ei quia sicut alia exemplaria siue libri ex quibus scripsit sepe incorrecti erant et inlegibilia sic et istud presens [= met rood doorgehaald] exemplar erat incorrectum et inlegibile ex quo iste liber est scriptus*  
 f. 259v: leeg
27. f. 260r: De *tribus canonicis*  
 Inc.: *SEnonis in ecclesiam beati prothomartyris stephani fuerunt tres canonici...*  
 f. 266r: Expl.: ...*viuit et regnat per omnia seculorum Amen*
28. f. 266v: *Desperatio*  
 Inc.: *LEgitur in vita venerabilis virginis lyedwildis de schiedam quod quidam ciuitatis schiedam scabinatus officio...*  
 f. 269v: Expl.: ...*nocturna tempora discemebat* Explicit
29. f. 269v: [Arnold Gheylouen van Rotterdam], Incipit *gnotiseleton* [sic] *id est scito te ipsum magistri hugonis de sancto victore iuxta parisius.*  
 Inc.: *Nostis karissimi quod omnis sapiencia a domino deo...*

<sup>10</sup> Identificatie door J. Gustin. Zie [www.cicweb.be](http://www.cicweb.be) (geraadpleegd op 26-09-2008).

- f. 275r: Expl.: ...eterne glorie coronam Amen Amen
30. f. 275v: [Over de instelling van het feest van Corpus Christi]  
Inc.: NOTandum quod festum corporis cristi in ciuitate leodiensi fuit inchoatum...  
[f. 276 is een los abusievelijk ingevoegd blad en onderbreekt de tekst die van f. 275v doorloopt op f. 277r. f. 276r: Inc.: ...agnitio sui de celo... f. 276v: Expl.: ...Leprosos enim ipsi non...].  
f. 277r: Expl.: ...ad laudem et honorem domini nostri ihesu cristi
31. f. 277r: Copia bulle apostolice sorori Eue recluse ecclesie sancti martini leodij que institit apud sanctissimum dominum nostrum papam vrbantum 4<sup>um</sup> per institutionem festi sanctissimi corporis et sanguinis domini nostri ihesu cristi per eundem dominum nostrum papam remisse  
Inc.: URbanus episcopus seruus seruorum dei Dilectissime in cristo filie Eue recluse...  
f. 277v: Expl.: ...Datum apud vrbem veterem vi ydus septembris Pontificatus nostri anno quarto
32. f. 278r: [Pauselijke bul]  
Inc.: URbanus episcopus seruus seruorum dei: Venerabilibus fratribus patriarchis archiepiscopis episcopis et alijs ecclesiarum prelati Transiturus de hoc mundo ad...  
f. 281r: Expl.: ...penitencijs misericorditer relaxamus
33. f. 281r: Bulla domini martini pape quinti  
Inc.: Attinus episcopus seruus seruorum dei ad perpetuam rei memoriam Ineffabile sacramentum...  
f. 282v: Expl.: ...Datum rome apud sanctos apostolicos vij<sup>o</sup> kalendis iunij: pontificatus nostri anno xij<sup>o</sup> scilicet anno domini m cccc<sup>o</sup> xxix<sup>o</sup>
34. f. 282v: [Pauselijke bul]  
Inc.: EUgenius episcopus seruus seruorum dei Ad perpetuam rei memoriam Excellentissimum corporis...  
f. 284r: Expl.: ...Datum rome apud sanctum petrum anno tercio
35. f. 284r: Hec est vera copia secunda uel tertia post originalem et ex originali fideliter scripta per manum illius qui libros papales huiusmodi vidit tenuit et excopiauit  
Inc.: PRe creditur ymmo hec est fides catholica ut qui...  
f. 286r: Expl.: ...latro pependit a dextris
36. f. 286r: [Exemplum]  
Inc.: LEgitur de quodam deuoto religioso infirmante cui propter vomitum non dabatur...  
f. 288r: Expl.: ...diuine caritatis in nobis  
[op f. 288v is abusievelijk een stuk tekst gekopieerd dat ook op 279r staat. In de marge staat: vacat. Bij het plannen van het katern is er vermoedelijk iets misgegaan.]
37. f. 288v: [Exemplum]  
Inc.: FUit preteritis temporibus quod...  
f. 289v: Expl.: ...qui est benedictus in secula Amen
- Codicologische eenheid 8: f. 290-438 (katernen XXIV-XXXVI, handen G en B1)
38. f. 290r: [Onbekend]  
[Abrupt begin] Inc.: [...]Jesse iuuenibus onerosa ibique secrecius in sufficiencia ministravit...  
Expl.: ...eis vicem laboris retribuunt et doloris
39. f. 290v [Exempla uit Vitae patrum]  
Inc.: LEgitur in vitas patrum de quodam heremita...  
f. 327r: Expl.: ...ad domum parentum suorum reuersa est  
[Colofon:] Finitus est liber per cristianum de zittart seniore filium parentum suorum Anno domini 1479 quinto nonas [= met rood doorgehaald] Idus ianuarij circa horam 3 ante vespas in conuentu cruciferorum opidi [= met rood doorgehaald] huyensis
40. f. 327v: [Vervolg exempla uit Vitae patrum]  
[Tot aan het eerstvolgende exemplum is de tekst doorgehaald, abrupt begin] Inc.: [...]tempora diceret.

f. 345v: Expl.: ...Nudum martinum iacobum lazarum peregrinum

[Colofon:] *Scriptum per cristianum natum in sittart filium thome qui est mercator habentis matrem dicti cristiani in uxorem nominatam elizabet scotten Ipse enim rogat vt parcatur aut indulgeatur ei si quid minus superfluum aut incorrectum scripsit Completus seu finitus est libellus supradictus Anno domini m cccc [met rood doorgehaald:] et lxxviiij [einde doorhaling] et lxxix viij kalendis februarij hora 3 in conuentu cruciferorum extra muro [sic] egregie civitatis huyensis Quemadmodum scilicet sicut enim teutonicus loquitur post gallicum aut ytalicum habet gallicum vel ytalicum quod tamen non intelligit vel sicut pueri dicunt suum pater noster vel aue marie quod non intelligit sic in hoc libello scripsi et legi que non intellexi vel sepe locutus fui vel dixi plura latine que non intellexi quare indulgendum est*

41. f. 346r [Cyrillus, *Proverbia*]

Inc.: *Sequunt aliqua prouerbia Cirilli episcopi...*

Expl.: ...*Quin et effundens*

42. f. 346r: Incipit prologus in vita beate cristine virginis cognomento mirabilis

Inc.: *MEMorabilis cristi virginis cristine vitam...*

f. 358v: Expl.: ...*per omnia secula seculorum Amen Explicit vita sancte cristine virginis comomento [sic] mirabilis edita a fratre thoma predicatore qui librum de apibus compilauit copilauit [= doorgehaald met rood] Deo gracias*

[Colofon:] *Ego cristianus de sittart scripsi librum aut legendam precedentem ex mandato generalis aut prioris huyensis in conuentu dicto huyensi qui prior fuit conuentualis coloniensis et ibidem supprior Postea vero fuit factus prior primus conuentus hornensis et sepe diffinitor Post hoc fuit factus prior huyensis vt dixi aut generalis qui venerandus pater tunc visitauit conuentum nostrum namurcensem Quem librum ego antedictus frater cristianus conuentus huyensis natus in sittart de parentibus quorum nomina sunt thomas qui est mercator et elizabet schotten vxor eiusdem thome Isti primo solebant se occupare faciendo vestimenta et talia suendo et reficiendo talia et aliquando cum necesse aut proficuum erat in rure agro aut ot [= doorgehaald] orto Postea vero cum mercancijs scilicet faciendo kandelas et vendendo huyusmodi non solum predicta sed alia plura faciebant ad profectum hominum scilicet species vendendo butirum oleum caseum sal et plura alia que causa breuitatis dimitto scribere Et quamuis hec omnia faciebant tamen non omnino dimittebant suere et lanam et parare pro pannis faciendis vnde non solum faciebant laneum pannum sed eciam lineum sic laborando non solum subueniebant se sed eciam filios [= doorgehaald] pueros suos cum alijs egenis et depauperatis ex infortunio non solum intranijs sed extraneis et de remotis partibus etcetera Finitus anno domini 1479 vi idus frebu [= doorgehaald] februarij hora 8 In marge, dwars: *Exemplar aliquando fuit incorrectione**

43. f. 359r: [Dionysius de Kartuizer, *De exemplis et documentis authenticis*]

Inc. *Sapiencia sanctorum narrant populi laudem eorum...*

[f. 369v: Colofon: *Scriptum per cristianum huyensis conuentus natum zittart*]

f. 426v: Expl.: ...*omnia deus sublimis et benedictus amen*

[Colofon:] *Explicit tractatus [vanaf hier doorgehaald met rood, onderstippeld met inkt en onleesbaar gemaakt door letters te vervangen:] tractatus [de t's zijn door hoge s vervangen] patris [i is vervangen door l] dionisii [i vervangen door l, n vervangen door p, ii vervangen door q; dlopisq] cartusiensis [a is vervangen door q, r door d, t door hoge s, s door hoge s, n door p: cqdsusiēpsis] [tot hier doorgehaald] de exemplis et documentis autenticis finitus nec non completus per me cristianum zittart opidi iuxta 8us[?] ad cruciferos p[doorgehaald] in huyo extra antiquos muros anno domini m cccc lxxix 4 idus octobris*

44. f. 427r: Incipit tractatus de conuersione beate katherine ad cristum ex gestis eius repertis in monasterio montis synay Vbi venerabile corpus eius requiescit

Inc.: *BEndictus deus qui ex habundancia sue caritis [sic]...*

f. 430v: Expl.: ...*Et hijs peractis katherina ex extasi ad se reuersa.*

f. 431: leeg

45. f. 432r [*Miraculum* over Catharina]  
Inc.: ANtistes quidem mediolanensis sobinus nomine vir vite venerabilis sicut refert petrus rauenen-  
nas...  
f. 434r: Expl.: ...infinita secula seculorum amen
46. f. 434r [Uit *vita* van Coleta]  
Inc.: LEgitur in vita virginis venerabilis colete de ordine *sancte* clare...  
f. 437v: Expl.: ...fuit visus neque repertus

### **Handschrift Utrecht, UB, 1016 (5 D 6) (paragraaf 4.5)**

Uit Neerbosch bij Nijmegen, regularissen Sint-Agnes. Op f. 323v: *Item* Dit boeck heeft gescreuen te laue gades heren Adam n [sic] Daemsz Conuentuel inder Gaesdonck een natuerlick brueder here Johanne vanden haeff ons Rectoires. ende een geselle des voergenoemden rectoires Geeyndet Inden jaer ons heren Mcccc ende xcj<sup>o</sup> opter octauen *sancte* peter ende *sancte* pauwel der heiliger apostelen

*Datering:* 1491

*Band:* Perkament en papier op karton, 220 x 298 mm.

*Materiaal:* Papier, I + 324 + I bladen, 210 x 288 mm (op f. 219). Foliëring in potlood 1-323 (tussen f. 190 en 191: 190a). Watermerk: kroon op standaard met ui-vormig bovenstuk en zeshoekige voet (o.m. op f. 79, 196, 226).<sup>11</sup> Klavieren op f. 50, 150, 166, 295 en verdwenen klavieren op f. 126 en 191.

*Katernformule:* I I-XV<sup>12</sup> (1-180) XVI<sup>10</sup> + I voor I (181-190a); 2 XVII-XIX<sup>12</sup> (191-226) XX<sup>14</sup> (227-240) XXI-XXVI<sup>12</sup> (241-312) XXVII<sup>1</sup> + I na I (313-314) XXVIII<sup>8</sup> + I na 8 (315-323).

*Schrift:* Drie handen. Hand A van Adam Daemsz: gehele handschrift. Hand B: toevoeging aan hoofdstuktitel in marge op f. 309r. Hand C: (in ieder geval) bovenste colofon op f. 323v). Littera hybrida.

*Opmaak en decoratie:* Twee kolommen, 65 x 200 mm (op f. 190a), 35 regels (op f. 219). Blauwe initialen met rood of zwart (bruin) penwerk en gele inkleuring op f. 1r, 21v, 52v, 95v, 126v, 172v, 191r, 210r. Rode initiaal met zwart (bruin) penwerk op f. 307v. Rode initiaal zonder penwerk op f. 316v. Titels en initialen van hoofdstukken in rood, sommige hoofdletters en woorden met rood aangezet of onderstreept. Ook rode paragraaftekens.

*Literatuur:* BNM; GUMBERT, *CMD-NL II: Texte*, 213 nr. 721; VAN DER HORST, *Handschriften en Oude Drukken*, 230-231, nr. 109.; OTTEN, *Van claren ouden verluchten*, 56-57, 77-78 en 171-181, nr. 11; STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 79-82; VAN DER VET, *Het Biënboec*, 415-417.

*Inhoud:*

Codicologische eenheid 1: f. 1-190a (katernen I-XVI)

1. f. 1ra: Hier begint dat irste ondersceit des boecks geheiten de illustribus viris van claren ouden verluchten mamen des oirdens van cystersen. Ende dit boeck is seer oirbelick ende profitelick. ende een fundament van alre geestelicheit gelikerwijs als onse heer ihesus heft gegeuen in sijne leringe een forme der volcomenre penitencie. Dat irste capittel.

Inc.: Die ewighe god ende de ewighen vaders soen. ihesus christus onse heer die scepper alre dingen...

f. 190vb: Expl.: ...leeft ende regnirt wair god ewelike ende sonder eynde amen Deo gracias semper

Codicologische eenheid 2: f. 191-323 (katernen XVII-XXXVIII)

2. f. 191ra: Hier begynt der byen boeck.

Inc.: Die meisters die weten wal dat die coninc der byen geen angel en heft....

<sup>11</sup> STUTVOET-JOANKNECHT, *Der Byen Boeck*, 79\*: Watermerk: kan met kroon, lijkt op Briquet nr. 4591 (Brussel 1490), onder meer op ff. 190r (onbeschreven), 191v, 217r, 218r, 219r, 226r. J.T.J. M. Otten stelde in zijn doctoraalscriptie vast dat boven de voet van de kelk twee dwarsstrepen staan in plaats van een zoals bij Briquet 4591. OTTEN, *Van claren ouden*, 171.



- f. 295ra: Expl.: ...leeft *ende* regnirt god ouer alle werelde ewelick sonder eynd amen. Deo *gracias* *semper*.
3. f. 295rb: Hier volgen nae exempelen van den heligen sacrament.  
 [1] Inc.: INt iaer ons heren durent virhondert *ende* seuenendedartich of daer omtrent geuiel in aluer-nien dat vrancrijck toe hoirt...  
 f. 295rb: Expl.: ...*ende* eynden oir leuen opten staenden voet qualiken.  
 [2] f. 295rb: Inc.: Inden iaer ons heren durent virhondert *ende* sesende dartich geuiel te greynobele...  
 f. 295va: Expl.: ...sach een nyebaren kint vten scharensteen vliegen.  
 [3] f. 295va: Inc.: Omtrent den iaren ons heren durent virhondert *ende* virendedartich was inden land van brytannien...  
 f. 295vb: Expl.: ...*ende* streeck blideliken thuys wart mit sinen vader.  
 [4] f. 295vb: Inc.: Dese voirscreuen *vincencius* was van valecin wt hispanien gebaren...  
 f. 296ra: Expl.: ...*ende* dair mit willen wjs een eynde maken.  
 [5] f. 296ra: Inc.: Het geboirden op eenre tijt daer dees helige man stont...  
 f. 296rb: Expl.: ...*ende* voirt meer sijn leuen te beteren.  
 [6] f. 296rb: Inc.: Op een tijt las dese helige man mys...  
 f. 296rb: Expl.: ...*ende* worden *verwandelt* in slangen. *ende* liepen ewech.  
 [7] f. 296rb: Inc.: Het gheboirden op een tijt dat dese helige man eenre *cleyne* stat...  
 f. 296va-b: Expl.: ...doir onsen heer *ihesum christum* die regnirt *ende* leuet in ewicheit amen.
4. f. 296vb: Van gwidonis geest *ende* apenbaringe  
 Inc.: Sunde *augustinus* sprict inden boeck vander gelouen tot *petrum* aldus. Dit is mirakel...  
 f. 307va-b: Expl.: ...Alle mensche spiegel *hen* hir aen want wat sonden die men hier mit *penitenci* of mit rouwe niet en betert. dat moet voldaeen werden hijr nae int vegevr of inder hellen. want al is god goedertieren in deser tijt. hie is rechtueerdich nae deser tijt. meer daen enich hert begripen mach. want een leere spreckt beter is die sonde te scouwen daen nae dat sie gedaen is te beteren.
5. f. 307vb: Van der heliger maria van ogines gebaren wt walslandt dat irste *capittel*  
 Inc.: Het sijn zomige beestige menschen die den geest gods niet en hebben...  
 f. 316ra: Expl.: ...leeft *ende* regnirt god ouer alle werelde amen. Deo *gracias* *semper*.
6. f. 316va: Hier volgen ander exempelen.  
 [1] Inc.: Men vynd bescreuen in eenre epistolen die den keyser wart gesand hoe int iaer ons heren durent twe hondert *ende* elf...  
 f. 318vb: Expl.: ...Veel ander dingen sijn mit vlite van den voirscreuen geest gescreuen.  
 [2] f. 318vb: Een ander mirakel.  
 f. 319ra: Inc.: Deses gelijck by nae is geuallen inden bisdom van laudunen by gwjsiam in een dorp wiege geheiten...  
 f. 319vb: Expl.: ...drie moniken by namen genoemt cortelic daer solden comen. dat alsoe gesciet is.  
 [3] f. 319vb: Een ander mirakel:  
 Inc.: Nae wenich iaren als ic dit boeck gemact had. geuielt bij ons bij mechelen dat een mordenaer henrick geheiten...  
 f. 322rb: Expl.: ...In oir is een onredelike raserie een dwase begeerte *ende* een boze fantazie.  
 [4] f. 322rb: Een ander mirakel  
 Inc.: Twe mijnre brueders die ic *ende* mijn nabueren wal kenden. dat gelouige mans sijn...  
 f. 322va: Expl.: ... Emde[sic] dit zagen *ende* hoirden gauwen hier van getuech der wairheit sonder emigen[sic] twiuel.  
 [5] f. 322va: Item een ander mirakel:  
 Inc.: Het was een aut simpel wairachtich *ende* een gelouich man gerit edulbarts zoen geheiten ...  
 f. 323ra: Expl.: ...*ende* daer nae en conden sij niet gesien waer die geest wt of in was gegaen.

[6] f. 323ra: Een ander myrakel.

Inc.: Hvden opten dage inden bijsdom van ludick in een dorp herck geheiten gelegen drie milen van den derp daer die wonderlike cristina was gebaren...

f. 323rb: Expl.: ...ende dair nae leefden sie weder om als een ander.

[7] f. 323ra: Item een ander mirakel.

Inc.: Petrus damianus vertelt in eenre epistolen ende het staet gescreuen inden croniken der roem-scher pauzen...

f. 323vb: Expl.: ...mer al sijn leuen lanck had hie nae den vleische geleeft. ende daer om was hie een beer. Deo gracias semper

# Literatuur

## Gebruikte afkortingen

AASS:	<i>Acta Sanctorum</i>
BHLms:	<i>Bibliotheca Hagiographica Latina Manuscripta</i>
BNM:	<i>Bibliotheca Neerlandica Manuscripta</i>
NBV:	Nieuwe Bijbelvertaling
<i>Prior vita</i> :	<i>Prior vita Lidwinae</i>
<i>Supplementum</i> :	<i>Supplementum ad vitam Mariae Oigniacensis</i>
VAV:	<i>Vita Arnulfi Villariensis</i>
VCM:	<i>Vita Christinae Mirabilis</i>
VIL:	<i>Vita Idae Lovaniensis</i>
VJC:	<i>Vita Julianae Corneliensis</i>
VLA:	<i>Vita Lutgardis Aquiriensis</i>
VMO:	<i>Vita Mariae Oigniacensis</i>
VWB:	<i>Vita Walteri de Birbeke</i>

## Edities

- D. Dionysii carthusiani liber vtilissimus de quatuor Hominis nouissimis, Nempe I. Morte. II. Iudicio. III. Inferni poenis. IV. Gaudijs coeli. Eiusdem Colloquium particulari iudicio animarum. Nunc demum omnia recognita, & à plurimis, quibus scatebant, mendis sedulo repurgata* (Keulen: Bernardi Gualtheri, 1626).
- De beata Ida de Rameia virgine*, in: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae regiae Bruxellensis I: Codices latini membranei II* (Brussel: Polleunis, Ceuterick en Lefebure, 1889) 222–226. [excerpten]
- Vincentius Bellovacensis: Speculum Historiale Bibliotheca Mundi seu Speculi Maioris Vincentii Burgundi praesulis Bellovacensis, ordinis praedicatorum, theologi ac doctoris eximii, tomus quartus, qui speculum historiale inscribitur...* [etc.] (Douai: Baltazar Bellerus, 1624; anastatische herdruk: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1965).
- Vita Elizabeth sanctimonialis in Erkenrode, Ordinis Cisterciensis, Leodiensis dioecesis*, in: *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae regiae Bruxellensis I: Codices latini membranei I* (Brussel: Polleunis, Ceuterick en Lefebure, 1886) 362–378.
- Vita b. Walteri de Birbeke*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Ianuarius III (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1863) 60–63.
- ASSELDONK, Ant. VAN (ed.), ‘N° I. Handschriften van Kruisheeren uit de XV<sup>e</sup> en XVI<sup>e</sup> eeuw: over het ontstaan der Orde van het H. Kruis’, *Clairlieu* 1 (1943) 84–102.
- ASSELDONK, Ant. VAN (ed.), ‘N° II. Handschriften van Kruisheeren uit de XV<sup>e</sup> en XVI<sup>e</sup> eeuw over het ontstaan der Orde v. h. H. Kruis’, *Clairlieu* 3 (1945) 32–45.
- BANKS, Mary Macleod (ed.), *An Alphabet of Tales. An English 15th century translation of the Alphabetum Narrationum of Etienne de Besançon. From Additional Ms. 25,719 of the British Museum I–II*. Early English Text Society. Original Series 126–127 (Londen: Kegan Paul, Trench, Trübner en Co., 1904–1905).
- BORMANS, J. H. (ed.), *Leven van Sinte Christina de Wonderbare, in oud-Dietsche rijmen, naer een perkementen handschrift uit de XIVde of XVde eeuw; met inleiding, aantekeningen en andere bijvoegsels, voor de eerste maal uitgegeven door J. H. Bormans* (Gent: Annoot-Braeckman, 1850).

- BROWN, Jennifer N. (ed.), *Three Women of Liège: A Critical Edition of and Commentary on the Middle English Lives of Elizabeth of Spalbeek, Christina Mirabilis, and Marie d'Oignies*. Medieval Women: Texts and Contexts 23 (Turnhout: Brepols, 2008).
- COLVENERIUS, Georgius (ed.), *Thomae Cantipratani, S. Theol. Doctoris, Ordinis Praedicatorum, et Episcopi suffraganei Cameracensis, Bonum universale de apibus. In quo ex mirifica apum... [etc.]* (Douai: Baltazar Bellerus, 1627).
- DESCHAMPS, J. (ed.), 'Een Middelnederlandse prozavertaling van de "Vita sanctae Christinae Mirabilis" van Thomas van Cantimpré', *Jaarboek van de Federatie der Geschied- en Oudheidkundige kringen in Limburg* 30 (1975) 69-103.
- DOLMANS, P. (ed.), *Vita b. Goberti Confessoris*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Augustus IV (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 377-395.
- FOSTER Edward E. (ed.), *Three purgatory poems: The Gast of Guy; Sir Owain; The Vision of Tundale*. The Middle English Texts Series (Kalamazoo, Mich.: Medieval Institute Publications, 2004).
- GYSELING, Maurits, en Willy PIJNENBURG (ed.), *Sente Lutgart: Bouwstoffen voor een woordenarchief van de Nederlandse taal*. Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) Reeks II: Literaire handschriften 5 (Leiden: Nijhoff, 1985).
- GYSELING, Maurits, en Willy PIJNENBURG (ed.), *Sinte Lutgart, Sinte Kerstine, Nederrijns moraalboek*. Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) Reeks II: Literaire handschriften 6 (Leiden: Nijhoff, 1987).
- HENRÍQUEZ, Chrysóstomo (ed.), *Quinque prudentes virgines, sive B. Beatricis de Nazareth, B. Aleydis de Scarenbecka, B. Idae de Nivelis, B. Idae de Lovanio, B. Idae de Levvis, Ordinis Cisterc. praeclara gesta, ex antiquis M.S. eruta*. (Antwerpen: Johannes Cnobbaert, 1630).
- HENSCHENIUS, Godefridus (ed.), *De B. Juliana virgine priorissa Montis-Cornelii apud Leodium*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Aprilis I (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1866) 442-475.
- HENSCHENIUS, Godefridus (ed.), *Vita ven. Catharinae*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Maii I (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1866) 538-539.
- HENSCHENIUS, Godefridus (ed.), *Vita b. Aleidis Scharembecanae*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Iunius II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 471-477.
- HENSCHENIUS, Godefridus (ed.), *Vita S. Lutgardis virgine Cisterciensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Iunius IV (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 189-210.
- HERMANS, Cornelius Rudolphus (ed.), *Annales canonicorum regularium S. Augustini, ordinis S. Crucis. Ex monumentis authenticis, reverendissimo patre magistro generali, Fr. Henrico van den Wijmelenberg, approbante et opitulante I* (s-Hertogenbosch: P. Stokvis, 1858).
- HORSTMAN[N], C. (ed.), 'Prosalegenden: Die Legenden des ms. Douce 114. (Dialekt von Nottinghamshire?)', *Anglia: Zeitschrift für Englische Philologie* 8 (1885) 102-196.
- HORSTMAN, Carl, (ed.), *Nova legenda Anglie: as collected by John of Tynemouth, John Capgrave, and others, and first printed, with new lives by Wynkyn de Worde, a.d. mdxvi: now re-edited with fresh material from MS. and printed sources* (Oxford: Clarendon Press, 1901).
- JONGEN, Ludo, Cees SCHOTEL en Josephine FRANKEN (ed.), *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam: De Middelnederlandse tekst naar de bewaarde bronnen uitgegeven, vertaald en van commentaar voorzien*. Middelnederlandse tekstedities 2 (Hilversum: Verloren, 1994).
- KNEEPKENS, C. H. (ed.), 'Erasmus Ghoyee, Divi Gerlaci vita et miracula', in: MULDER-BAKKER, *De kluizenaar in de eik*, 137-138, 140-142 en 148-214 (even pagina's).
- MISONNE, Daniel (ed.), 'Office liturgique neumé de la Bienheureuse Marie d'Oignies à l'Abbaye de Villers au XIIIe siècle', in: *Album J. Balon* (Namen: Les anciens établissements Godenne, 1968) 169-189. Herdrukt in *Revue Benedictine* 111 (2001) 267-273.
- PAPEBROCHIUS, Daniel (ed.), *Vita ven. Idae virg. cisterc.*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Aprilis II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1865) 158-189.
- PAPEBROCHIUS, Daniel (ed.), *Prior vita B. Lidwinae virg.*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Aprilis II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1865) 270-301.
- PAPEBROCHIUS, Daniel (ed.), *Vita Posterior*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum [...]* Aprilis II (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1865) 303-363.

- PAPEBROCHIUS, Daniel (ed.), *Vita b. Mariae Oigniacensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius V (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 547-572.
- PAPEBROCHIUS, Daniel (ed.), *Supplementum ad Vitam s. Mariae Oigniacensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius V (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 572-583.
- PAPEBROCHIUS, Daniel (ed.), *Vita b. Arnulfi Villariensis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iunius VII (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1867) 558-579.
- PINIUS, Joannes (ed.), *Vita s. Christinae mirabilis virginis*, in: J. BOLLANDUS, G. HENSCHENIUS e.a. (ed.), *Acta Sanctorum* [...] Iulius V (3e druk: Parijs en Rome: Victor Palmé, 1868) 650-660.
- POHL, Michael Iosephus (ed.), *Thomae Hemerken a Kempis canonici regularis ordinis S. Avgvstini: Sermones ad novicios; Vita Lidewigis Virginis adiectis epilegomenis adnotatione critica indicibus tabulis photorgaphicis ex autographo edidit Michael Iosephus Pohl. Thomae Hemerken a Kempis canonici regularis ordinis S. Avgvstini: Opera omnia voluminibus septem edidit additoque volumine de vita et scriptis eius dispvtavit Michael Iosephus Pohl VI* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1905).
- REYSENS, L. (ed.), *Vita Beatricis: De autobiografie van de Z. Beatrijs van Tienen O. Cist., 1200-1268: In de Latijnse bewerking van de anonieme biechtvader der abdij van Nazareth te Lier voor het eerst volledig en kritisch uitgegeven. Studiën en tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf 15* (Antwerpen: Ruusbroecgenootschap, 1964) [bevat tevens excerpten uit de *vita* van Ida van Nijvel].
- SCHMIDT, Paul Gerhard (ed.), *Die Vita der Margareta Contracta, einer Magdeburger Rekluse des 13. Jahrhunderts. Studien zur katholischen Bistums- und Klostergeschichte 36* (Leipzig: Benno Verlag, 1992).
- STRACKE, D.A. (ed.), 'Proza-fragment van S. Lutgart's leven', *Ons Geestelijk Erf* 11 (1937) 281-299.
- STRANGE, Josephus (ed.) *Caesarii Heisterbacensis monachi ordinis cisterciensis Dialogus Miraculorum: Textum ad quatuor codicum manuscriptorum editionisque principis fidem accurate recognovit Josephus Strange II* (Keulen, Bonn en Brussel: J.M. Heberle, 1851; anastatische herdruk: The Gregg Press Incorporated: Ridgewood, N.J., 1966).
- SURIUS, Laurentius (ed.), *De probatis sanctorum vitis; Quas tam ex MSS. Codicibus, quam ex editis Authoribus R.P.Fr. Lavrentius Scripsit carthusiae Coloniensis professus; Primum edidit & in duodecim menses distribuit. Ivnius* (4e druk: Keulen: Ioannis Krepis & Hermannii Mylij, 1618).
- VEKEMAN, Herman (ed.), *Ida van Leuven (ca. 1211-ca. 1290): Latijnse vita, vertaling, inleiding en commentaar* (Budel: Damon, 2006).
- WAITZ, G. (ed.), *Chronica Villariensis monasterii*, in: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores XXV* (Hannover: Hahn, 1880; anastatische herdruk: Stuttgart en New York: Hiersemann, 1964) 195-219.
- WAITZ, G. (ed.), *Ex gestis sanctorum Villariensium*, in: *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores XXV* (Hannover: Hahn, 1880; anastatische herdruk: Stuttgart en New York: Hiersemann, 1964) 220-235.
- WEILER, Anton G. (ed.), *Arnoldi Gheyloven Roterodami Gnotosolitos e codice Seminarii Leodiensis 6 F 18 editus. Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis 212* (Turnhout: Brepols, 2008).
- WILLAERT, Frank en Imme DROS (ed.), *Hadewijch: Visioenen. Nederlandse klassieken 8* (Amsterdam: Prometheus en Amsterdam: Bakker, 1996).

## Secundaire literatuur

- Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis ediderunt Socii Bollandiani I-IV. Subsidia hagiographica* 6, 12 en 70 (Brussel: [z. n.], 1898-1986).
- Bibliothèque de l'Université de Liège: Catalogue des manuscrits* (Luik: H. Vaillant-Carmanne, 1875).
- Contributions à l'Histoire des Bibliothèques et de la Lecture aux Pays-Bas avant 1600 – Studies over het Boekenbezit en Boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600. Archives et bibliothèques de Belgique – Archief- en Bibliothekwezen in België: Numéro spécial – Extranummer 11* (Brussel: A.B.B., 1974).
- Les manuscrits des Croisiers de Huy, Liège et Cuyk au XVe siècle: Catalogue: Exposition 24 Février-15 Marz 1951* (Luik, Union Liégeoise du Livre et de l'Estampe, 1951).
- Menologium cisterciense a monachis ordinis cisterciensis strictioris observantiae compositum et a capitulo generali anno 1951 approbatum* (Westmalle: Ex Typographia Ordinis, 1952).

- AERTS, J., 'Is de Heilige Christina de Wonderbare te Sint-Truiden of te Brustem geboren?', in: CLERINX, *Christina de Wonderbare*, 99-104.
- AIGRAIN, René, *L'hagiographie: Ses sources: ses méthodes: son histoire* ([Parijs]: Bloud & Gay, 1953; ongewijzigde herdruk: Brussel: Bollandisten, 2000).
- AMPE, A[lbert], 'Walter Bosch, monnik van Affligem, en zijn twee bewerkingen van Jan van Boendales Brabantse Yeesten', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 60 (1977) 3-84.
- AMPE, Albert, *Jan van Ruusbroec 1293-1381: tentoonstellingscatalogus*. Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de koninklijke Bibliotheek Albert I, C 182 (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1981).
- ASSELDONK, Ant. van, 'Handschriften van kruisheren: De Luikse tentoonstelling in 1951', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruisheren* 14 (1956) 65-87.
- AXTERS, Stephanus, 'De anonieme beginn van Tongeren en haar mystieke dialoog', *Ons Geestelijk Erf* 15 (1941) 88-97.
- AXTERS, Stephanus, *Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden I: De vroomheid tot rond het jaar 1300* (Antwerpen: De Sikkels, 1950).
- AXTERS, Stephanus G., *Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224-1500*. Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 49 (Leuven: Bureau de la R.H.E. en Bibliothèque de l'Université, 1970).
- BAKKER, F.J., *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594*. Groninger historische reeks 3 (Assen en Maastricht: Van Gorcum, 1988).
- BAUER, Dieter R., en Klaus HERBERS (red.), *Hagiographie im Kontext: Wirkungsweisen und Möglichkeiten historischer Auswertung*. Beiträge zur Hagiographie 1 (Stuttgart: Steiner, 2000).
- BAXENDALE, Sallie, 'The intriguing case of Christina the Astonishing', *Neurology* 70 (2008) 2004-2007.
- BEEK, Lydeke van, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 120 (Hilversum: Verloren, 2009).
- BELL, Rudolph M., *Holy Anorexia* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).
- BÉRION, Nicole, 'The Right of Women to Give Religious Instruction in the Thirteenth Century', in: Beverly Mayne KIENZLE en Pamela J. WALKER (red.), *Women Preachers and Prophets through Two Millennia of Christianity* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1998) 134-145.
- BERLIOZ, Jacques, 'Introduction à la recherche dans les exempla médiévaux', in: Jacques BERLIOZ en Marie Anne POLO DE BEAULIEU (red.), *Les Exempla médiévaux: Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach* (Carcassonne: Garat/Hesiod, 1992) 15-74.
- BERTELOOT, Amand, Hans van DIJK en Jasmin HLATKY (red.), 'Een boec dat men te Latin heet Aurea Legenda': Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea. Niederlande-Studien 31 (Münster: Waxmann, 2003).
- BILSEN, B. van, en W. DE WOLF, 'Heiligverklaring', in: L. BRINKHOFF e.a. (red.), *Liturgisch woordenboek I*. Roman's woordenboeken (Roermond en Maaseik: Romen, 1958-1962), 973-976.
- BLOKHUIS, B.A., *De vitae van de Angelsaksische heiligen van Ely in de twaalfde eeuw: Hagiografie in context* (onuitgegeven proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2004).
- BLOM, A., *Nikolaas van Myra en zijn tijd* (Hilversum: Verloren, 1999).
- BLUMENFELD-KOSINSKI, Renate, en Timea SZELL (red.), *Images of Sainthood in Medieval Europe* (Ithaca en Londen: Cornell University Press, 1991).
- BOLLMANN, Anne, 'Mijt dijt spynnen soe suldi den hemel gewinnen: Die Arbeit als normierender und frömmigkeitszentrierender Einfluß in den Frauengemeinschaften der Devotio moderna', in: Rudolf SUNTRUP en Jan R. VEENSTRA (red.), *Normative Zentrierung – Normative Centering*. Medieval to Early Modern Culture 2 (Frankfurt am Main: Lang, 2002) 85-124.
- BOLLMANN, A.M., *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio moderna: Volkssprachige Schwesternbücher in literarhistorischer Perspektive* (onuitgegeven proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2004).
- BOLTON, Brenda M., 'Vitae Matrum: A further aspect of the Frauenfrage', in: Derek BAKER (red.), *Medieval Women: Dedicated and presented to Professor Rosalind M. T. Hill on the occasion of her seventieth birthday*. Studies in Church History: Subsidia 1 (Oxford: Basil Blackwell, 1978) 253-273.
- BOLTON, Brenda, 'Spiegels van vroomheid: Relieken van Maria van Oignies', in: Marit MONTEIRO, Gerard ROOIJAKKERS en Joost ROSENDAAL (red.), *De dynamiek van religie en cultuur: Geschiedenis van het Nederlandse katholicisme* (Kampen: Kok, 1993) 124-137.



- BOLTON, Brenda, 'Mary of Oignies: A Friend to the Saints', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 199-220.
- BOON, Jozef, *Het spel van Sinte Christina, de Wonderbare: Een legendespel in drie bedrijven*. Opbouwen 71 (Brugge: De Kinkhoren, 1950).
- BORMANS, J.H., 'Ontdekking, lotgevallen, nadere beschrijving en een paar uittreksels van 't Hs. bevattende de ouddietsche berijming der levens van de H. Lutgardis en de H. Christina', *De Middelaer, of Bydragen ter bevordering van taal, onderwys en geschiedenis* 1 (1840-41) 142-150.
- BORMANS, J.H., 'Nadere beschrijving en een paar uittreksels van 't Hs. bevattende de levens der HH. Lutgardis en Christina', *De Middelaer* 1 (1840-41) 185-200.
- BOSCH, P. VAN DEN, *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de vijftiende eeuw* (Diest: Lichtland, 1968).
- BRÉMOND, Claude, Jacques LE GOFF en Jean-Claude SCHMITT, *L'“exemplum”*. Typologie des sources du Moyen Âge occidental 40 (Turnhout: Brepols, 1982).
- BROOKE, Christopher N.L., 'The Church of the Middle Ages. 1000-1500' in: NEILL en WEBER, *The Layman*, 111-134.
- BRUNEL-LOBRICHON, G., A.-F. LEURQUIN-LABIE en M. THIRY-STASSIN, 'L'hagiographie de langue française sur le Continent, IXe-Xve siècle', in: PHILIPPART, *Hagiographies* II, 291-371.
- BUDNY, Mildred, en Timothy GRAHAM, 'Dunstan as Hagiographical Subject or Osbern as Author? The Scribal Portrait in an Early Copy of Osbern's *Vita Sancti Dunstani*', *Gesta* 32 (1993) 83-96.
- BUUREN, A.M.J. VAN, 'Lutgart van Tongeren', in: R.E.V. STUIP en C. VELLEKOOP (red.), *Andere Structuren, andere heiligen. Het veranderende beeld van de heilige in de Middeleeuwen*. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvisstiek 2 (Utrecht: Verloren, 1983) 260-264.
- BYNUM, Carolyne Walker, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1982).
- BYNUM, Carolyne Walker, *Holy Feast and Holy Fast: The religious significance of food to medieval women* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1987).
- BYNUM, Carolyne Walker, *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion* (New York: Zone Books, 1991).
- CACIOLA, Nancy, 'Mystics, Demoniacs, and the Physiology of Spirit Possession in Medieval Europe', *Comparative Studies in Society and History* 42 (2000) 268-306.
- CALZÀ, Maria Grazia, *Dem Weiblichen ist das Verstehen des Göttlichen “auf den Leib” geschrieben: die Begine Maria von Oignies (-1213) in der hagiographischen Darstellung Jakobs von Vitry (-1240)*. Bibliotheca academica: Sammlung interdisziplinärer Studien 3 (Würzburg: Ergon Verlag, 2000).
- CARASSO-KOK, Marijke, 'Een goed geordend verhaal: Jacobus de Voragine en de Legenda aurea', in: MULDER-BAKKER en CARASSO-KOK, *Gouden Legenden*, 27-48.
- CARRUTHERS, Mary, *The Book of Memory: A Study in Medieval Culture*. Cambridge Studies in Medieval literature (2e herziene druk: Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- CAWLEY, Martinus, en Barbara NEWMAN, *Send me God: the Lives of Ida the Compassionate of Nivelles, Nun of La Ramée, Arnulf, Lay Brother of Villers, and Abundus, Monk of Villers*. Medieval Women: Texts and Contexts 6 (Turnhout: Brepols, 2003).
- CLARK, Katherine, 'Purgatory, Punishment, and the Discourse of Holy Widowhood in the High and Later Middle Ages', *Journal of the History of Sexuality* 16 (2007) 169-203.
- CLERCQ, Carlo DE, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique IV: Catalogue des manuscrits du Grand Séminaire de Malines* (Gembloers en Parijs: J. Ducolot en Société d'édition Les belles lettres, 1937).
- CLERINX, P. (red.), *Christina de Wonderbare. Gedenkboek 1150-1950: Studiën en essays onder leiding van P. Clerinx* C. SS. R. (Leuven: Bibliotheca Alfonsiana, 1950).
- CLERINX, P., 'De Geschiedenis van Christina's Relieken', in: idem, *Christina de Wonderbare*, 66-77.
- COAKLEY, John, 'Gender and the Authority of Friars: The Significance of Holy Women for Thirteenth-Century Franciscans and Dominicans', *Church History* 60 (1991) 445-460.
- COAKLEY, John W., *Women, Men, and Spiritual Power: Female Saints and Their Male Collaborators* (New York: Columbia University Press, 2006).
- COCHELIN, Isabelle, 'Sainteté laïque: l'exemple de Juette de Huy (1158-1228)', *Le Moyen Âge* 95 (1989) 397-417.

- COENS, M., 'Les saints particulièrement honorés à l'abbaye de Saint-Trond', *Analecta Bollandiana* 72 (1954) 85-133 en 397-426.
- COENS, M., 'Les manuscrits de Corneille Duyn donnés jadis à Héribert Rosweyde et conservés actuellement à Bruxelles', *Analecta Bollandiana* 77 (1959) 108-134.
- CONSTABLE, Giles, 'Twelfth-Century Spirituality and the Late Middle Ages', in: O.B. HARDISON Jr. (red.), *Medieval and Renaissance Studies: Proceedings of the Southeastern Institute of Medieval and Renaissance Studies*. Medieval and Renaissance Studies 5 (Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1971) 27-60. Herdrukt in: Giles CONSTABLE, *Religious Life and Thought (11th-12th centuries)*. Collected Studies Series 89 (Londen:Variorum Reprints, 1979).
- CONSTABLE, Giles, 'The Popularity of Twelfth-Century Spiritual Writers in the Late Middle Ages', in: Anthony MOLHO en John A. TEDESCHI (red.), *Renaissance: Studies in Honor of Hans Baron*. Biblioteca storica Sansoni: Nuova serie 49 (DeKalb, Ill.: Northern Illinois University Press en Florence: Sansoni, 1971) 5-28. Herdrukt in: Giles CONSTABLE, *Religious Life and Thought (11th-12th centuries)*. Collected Studies Series 89 (Londen:Variorum Reprints, 1979).
- CONSTABLE, Giles, *The Reformation of the Twelfth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- DAMEN, C., 'Studie over Sint Gerlach van Houthem', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 92-93 (1956-1957) 49-113.
- DAMROSCH, David, 'Non Alia sed Aliter: The Hermeneutics of Gender in Bernard of Clairvaux', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL (red.), *Images of Sainthood*, 181-195.
- DEPAIRE, Jean-Paul, *La bibliothèque des Croisiers de Huy, de Liège et de Namur I [zonder ondertitel]; II: Catalogue* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Luik, 1969-1970).
- DEPAIRE, J.P., 'Les incunables dans les anciennes bibliothèques des Croisiers de Huy, de Liège et de Namur', in: *Contributions à l'Histoire*, 69-78.
- DEPLOIGE, Jeroen, 'Intériorisation religieuse et propagande hagiographique dans les Pays-Bas méridionaux du 11<sup>e</sup> au 13<sup>e</sup> siècle', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 94 (1999) 808-831.
- DEPLOIGE, Jeroen, 'Priests, Prophets, and Magicians: Max Weber and Pierre Bourdieu vs Hildegard of Bingen', in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 3-22.
- DEROLEZ, Albert, Benjamin VICTOR en Wouter BRACKE (red.), *Corpus Catalogorum Belgii: The Medieval Booklists of the Southern Low Countries II: Provinces of Liège, Luxembourg and Namur* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1994).
- DEROLEZ, Albert, Benjamin VICTOR, Wouter BRACKE en Jan-Willem KLEIN (red.), *Corpus Catalogorum Belgii: The Medieval Booklists of the Southern Low Countries IV: Provinces of Brabant and Hainault* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 2001).
- DESCHAMPS, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken: Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis: Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970: Catalogus* (2e druk: Leiden: E.J. Brill, 1972).
- D'HAENENS, Albert, 'Femmes excédentaires et vocation religieuse dans l'ancien diocèse de Liège lors de l'essor urbain (fin du XII<sup>e</sup>-début du XIII<sup>e</sup> siècle). Le cas d'Ide de Nivelles (1200-1231)', in: Hervé HASQUIN (red.), *Hommages à la Wallonie: Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle*. Éditions de l'Université de Bruxelles: Faculté de Philosophie et Lettres 80 (Brussel: Université Libre de Bruxelles, 1981) 217-235.
- DIJK, Amideus VAN, 'Jan Brugman als biograaf van de heilige Lidwina', *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* 5 (1948) 273-305.
- DIJK, Mathilde VAN, *Een rij van spiegels. De heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 71 (Hilversum:Verloren, 2000).
- DIJK, R.Th.M. VAN, en Th. MERTENS, 'Termen uit het kerkelijk leven van de late Middeleeuwen', in: MERTENS, *Boeken voor de eeuwigheid*, 341-359 en 490-492.
- DIJK, Rudolf VAN, 'Een geest van innerlijke vernieuwing: de Moderne Devotie', in: Rudolf VAN DIJK en Mariska VONK (red.), *Moderne devoten in monnikspij: Klooster en Colligatie van Sibculo 1406-1580*. Publicaties van de IJsselacademie 203 (Kampen: IJsselacademie en Nijmegen:Titus Brandsma Instituut, 2007) 29-44.

- DIMIER, A., 'Une découverte concernant le bienheureux Simon d'Aulne', *Cîteaux: commentarii cistercienses* 21 (1970) 302-305.
- DINZELBACHER, Peter, 'Ida von Nijvels Brueckenvision', *Ons Geestelijk Erf* 52 (1978) 179-194.
- DOR, Juliette, Lesley JOHNSON en Jocelyn WOGAN-BROWNE (red.), *New Trends in Feminine Spirituality: The Holy Women of Liège and their Impact*. Medieval Women: Texts and Contexts 2 (Turnhout: Brepols, 1999).
- ECHARD, Siân, en Stephen PARTRIDGE, 'Introduction: Varieties of Editing: History, Theory, and Technology', in: idem (red.), *The Book Unbound: Editing and Reading Medieval Manuscripts and Texts* (Toronto, Buffalo en Londen: University of Toronto Press, 2004) xi-xxi.
- ELM, Kaspar, 'Vita regularis sine regula: Bedeutung, Rechtsstellung und Selbstverständnis des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Semireligiosentums', in: František ŠMAHEL en Elisabeth MÜLLER-LUCKNER (red.), *Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter*. Schriften des Historischen Kollegs: Kolloquien 39 (München: R. Oldenbourg Verlag, 1998) 239-273.
- ELM, Kaspar, 'Entstehung und Reform des belgisch-niederländischen Kreuzherrenordens: Ein Literaturbericht', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 82 (1971) 292-313.
- ELSLANDER, A. VAN, 'Paul Valentijn Hendrik Karel de Keyser: Gent 14 oktober 1891-Gent 22 februari 1966', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1974) 84-93.
- ENGEL, Hildo VAN, en Gerrit VERHOEVEN (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 110 (Hilversum: Verloren, 2008).
- ENGEL, Hildo VAN, en Gerrit VERHOEVEN, 'Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden', in: idem (red.), *Monastiek observantisme*, 9-15.
- EVANS, M. W., 'The Labyrinths of Giles van der Hecken', in: J. B. TRAPP (red.), *Manuscripts in the fifty years after the invention of printing: Some papers read at a colloquium at the Warburg Institute on 12-13 March 1982* (Londen: The Warburg Institute, 1983) 34-41.
- FEISS, Hugh, 'The Supplement to James of Vitry's *Life of Mary of Oignies* by Thomas of Cantimpré', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 129-166.
- FEISS, Hugh, 'The Liturgical Office of Mary of Oignies by Goswin of Bossut', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 175-196.
- FLEITH, Barbara, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda Aurea*. Subsidia Hagiographica 72 (Brussel: Société des Bollandistes, 1991).
- FOLKERTS, Suzan, 'Een vrome vrouw als rolmodel voor geestelijken: Christina de Wonderbare van Sint-Truiden', *Ons Geestelijk Erf* 78 (2004) 5-24.
- FOLKERTS, Suzan, 'Vrome leken en foute priesters', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 19:4 (2005) 225-233.
- FOLKERTS, Suzan, 'The Manuscript Transmission of the *Vita Mariae Oigniacensis* in the Later Middle Ages', in: MULDER-BAKKER, *Mary of Oignies*, 221-241.
- FRAETERS, Veerle, 'Medioneerlandistiek in context: literair-historici op zoek naar Hermes en Philologia', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120 (2004) 298-308.
- GANCK, Roger DE, 'The Biographer of Beatrice of Nazareth', *Cistercian Studies* 23 (1988) 319-329.
- GEARY, Patrick J., *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the end of the first Millennium* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994).
- GEHRKE, Pamela, *Saints and Scribes: Medieval Hagiography in Its Manuscript Context*. University of California Publications in Modern Philology 126 (Chicago: University of California Press, 1993).
- GENETTE, Gerard, *Paratexts. Threshold of Interpretation*. Literature, culture, theory, 20 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Vertaling van *Seuils*. Poétique (Parijs: Seuil, 1987) door Jane E. Lewin.
- GHEYN, J. VAN DEN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique III: Théologie* (Brussel: Henri Lamertin, 1903).
- GHEYN, J. VAN DEN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique V: Histoire – hagiographie* (Brussel: Henri Lamertin, 1905).
- GLORIEUX-DE GAND, Thérèse, *Cisterciënzer handschriften van de Koninklijke bibliotheek van België: Catalogus*. Catalogi van tentoonstellingen georganiseerd in de koninklijke Bibliotheek Albert I 226 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1990).

- GODDING, Robert, 'Vie apostolique et société urbaine à l'aube du XIIIe siècle', *Nouvelle Revue Théologique* 104 (1982) 692-721.
- GOODICH, Michael E., *Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 25 (Stuttgart: A. Hiersemann, 1982).
- GOOSSENS, Jan, 'De doorbraak van het vagevuur in de Middelnederlandse en Middellatijnse letterkunde van het Luiks-Brabantse gebied', *Ons Geestelijk Erf* 78 (2004) 265-291.
- GÖRLACH, M., 'Middle English Legends, 1220-1530', in: PHILIPPART, *Hagiographies* I, 429-485.
- GORISSEN, F., *Stede-atlas van Nijmegen*. Werken uitgegeven door Gelre 29 (Arnhem, S. Gouda Quint – D. Brouwer en zoon, 1956). Vertaling van *Niederrheinischer Städteatlas II: Geldrische Städte* I. Publikationen der gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 51 (Kleef: Boss, 1956) door P.B.M. Sliepenbeek.
- GOUDRIAAN, Koen, 'Het Leven van Liduina en de Moderne Devotie', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003) 161-236.
- GOULLET, Monique, *Écriture et réécriture hagiographiques: Essai sur les réécritures de Vies de saints dans l'Occident latin médiéval (VIII-XIII s.)*. Hagiologia: Études sur la Sainteté en Occident – Studies on Western Sainthood 4 (Turnhout: Brepols, 2005).
- GRÉGOIRE, Réginald, *Agioграфия silvestrina medievale*. Bibliotheca Montisfani 8 (Fabriano: Montisfani, 1983).
- GRIJS, F.J.A. DE, 'Heiligen, wat zijn dat eigenlijk?', in: R.E.V. STUIP en C. VELLEKOOP (red.), *Andere structuren, andere heiligen*. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek 2 (Utrecht: Verloren, 1983) 13-32.
- GRUNDMANN, Herbert, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter: Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*. Historische Studien 267 (Berlijn: Eberling, 1935; anastatische herdruk: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970).
- GRUNDMANN, Herbert, 'Zur Vita s. Gerlaci', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 18 (1962) 539-554.
- GRZEBIEN, Thomas W., *Penance, Purgatory, Mysticism and Miracles: The Life, Hagiography, and Spirituality of Thomas of Cantimpré (1200-1270)* (onuitgegeven proefschrift University of Notre Dame, Ind., 1989; Ann Arbor, Mich.: University Microfilms International, 1991).
- GUMBERT, J.P., *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden: Brill, 1974).
- GUMBERT, J.P., 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Contributions à l'Histoire*, 159-186.
- GUMBERT, J.P., *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas: Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications des dates II: Les manuscrits d'origine Néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier [CMD-NL II]: Texte* (Leiden etc.: E.J. Brill, 1988).
- GUMBERT, J. P., *Codicologische eenheden – opzet voor een terminologie*. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, 67, nr. 2 (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2004).
- HAAFTEN, Norbert B.P.J. VAN, *Stemmatologie met de computer* Rapport Faculteit der Exacte Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam WS-574 (Amsterdam: VU Amsterdam, 2003).
- HAAS, Alois M., *Mystik im Kontext* (München, Wilhelm Fink Verlag, 2004).
- HAASS, Robert, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen im niederländisch-niederrheinischen Raum und der Kreuzherrenorden', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 144/145 (1946/1947) 44-62.
- HAZEN, K., 'De biografen van de Heilige Christina', in: CLERINX, *Christina de Wonderbare*, 78-98.
- HALKIN, F., 'Legendarii Bodecensis menses duo in codice Paderbornensi', *Analecta Bollandiana* 52 (1934) 321-333.
- HAMBURGER, Jeffrey F., 'The "Various Writings of Humanity": Johannes Tauler on Hildegard of Bingen's *Scivias*', in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 167-191.
- HANNA III, Ralph, 'Miscellaneity and Vernacularity: Conditions of Literary Production in Late Medieval England', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 37-51.
- HAZEBROUCK-SOUCHE, Veronique, *Spiritualité, sainteté et patriotisme: Glorification du Brabant dans l'oeuvre hagiographique de Jean Gielemans (1427-1487)*. Hagiologia 6 (Turnhout: Brepols, 2007).
- HEENE, Katrien, 'Ad sanguinis effusionem: Automutilatie en gender in middeleeuwse heiligenlevens', *Queeste* 6 (1999) 1-22.

- HEENE, Katrien, 'De litterali et morali earum instructio: Women's Literacy in Thirteenth-Century Latin Aagogic Texts', in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 145–166.
- HEENE, Katrien, 'Hagiografisch herschrijven in de vijftiende eeuw?: De casus Johannes Brinckerinck', *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 252–284.
- HEFFERNAN, Thomas J., *Sacred Biography: Saints and their Biographers in the Middle Ages* (New York en Oxford: Oxford University Press, 1988).
- HEMPTINNE, Thérèse DE, en María Eugenia GÓNGORA (red.), *The Voice of Silence: Women's Literacy in a Men's Church*. Medieval Church Studies 9 (Turnhout: Brepols, 2004).
- HENDRIX, Guido, 'Gielemans, Johannes', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek van België* 13 (Brussel: Paleis der Academiën, 1990) 317–332.
- HENDRIX, Guido, 'Een handschrift met Bernardusteksten in het bezit van de Abdij Keizersberg Leuven', in: M. SABBE, M. LAMBERIGTS en F. GISTELINCK (red.), *Bernardus en de Cisterciënzerfamilie in België 1090–1990: Tentoonstelling 26 oktober–8 december 1990* (Leuven: Bibliotheek van de Faculteit der Godgeleerdheid, 1990) 107–114.
- HERBERS, Klaus, 'Hagiographie im Kontext – Konzeption und Zielvorstellung', in: BAUER en HERBERS, *Hagiographie im Kontext*, ix–xxviii.
- HERMANS, Jos M. M., 'Handschriften van Aa tot Zenne', in: ANNY RAMAN en Eugène MANNING (red.), *Miscellanea Martin Wittek: Album de codicologie et de paléographie offert à Martin Wittek* (Leuven: Peeters, 1993) 213–226.
- HOGENELST, Dini, en Frits VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen* (3e druk: Amsterdam: Prometheus, 2002).
- HORST, K. VAN DER, e.a., *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek: Samengesteld bij het 400-jarig bestaan van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584–1984* (2e druk: Utrecht: Universiteitsbibliotheek, 1984).
- HÖVELMANN, Gregor, 'Die Handschriften der Klosterbibliothek Gaesdonck. Ein Versuch, den ursprünglichen Bestand zu rekonstruieren, mit einem Anhang über die Schreibtätigkeit des Gaesdoncker Konvents', [overdruk uit] *Gaesdoncker Blätter* 21 (1968) 44–75.
- HUOT, Sylvia, *The Romance of the Rose and its medieval readers: Interpretation, reception, manuscript transmission*. Cambridge Studies in Medieval Literature 16 (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).
- JASPERS, Dany, *Elisabeth van Spalbeek en de Onze-Lieve-Vrouw van Lourdeskapel* (Hasselt: Erfgoedcel Hasselt, z.j.).
- JONGEN, Ludo, 'Middle Dutch prose hagiographies: some remarks on the function of references to sources in *Vitae* from the Northern Netherlands', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 34 (1991) 127–141.
- JONGEN, Ludo, en Wybren SCHEEPSMA, 'Wachten op de hemelse Bruidegom. De Diepenveense nonnenviten in literairhistorisch perspectief', in: MERTENS, *Boeken voor de eeuwigheid*, 295–317 en 467–476.
- JONGEN, Ludo, 'Uit het oog, uit het hart? Over twee heilige maagden: Lutgard en Liedewij', in: MULDER-BAKKER en CARASSO-KOK, *Gouden Legenden*, 127–157.
- JONGEN, Ludo, 'Die spindeldürre Jungfrau und ein nudeldicker Eremit: Über Liedewij von Schiedam und die modernen Devoten', in: Angelika LEHMANN-BENZ, Ulrike ZELLMANN en Urban KÜSTERS (red.), *Schnittpunkte: Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter* (New York, München en Berlin: Waxmann Münster, 2003) 83–93.
- JONKMAN, Joost, en Ludo JONGEN, 'Waarom leed Liedewij in godsnaam?: Enige opmerkingen over het ziekbed van de maagd van Schiedam (1380–1433)', *Ons Geestelijk Erf* 79 (2008) 189–205.
- JOOSTING, J.G.Ch., *Inventaris van het Oud-Archief der Nijmeegsche Broederschappen* (Nijmegen: MacDonald, 1891).
- JOSTES, A. E., *Die Historisierung der Devotio moderna im 15. und 16. Jahrhundert: Verbandsbewußtsein und Selbstverständnis in der Windesheimer Kongregation* (onuitgegeven proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2008).
- KELLY Stephen en John J. THOMPSON (red.), *Imagining the Book*. Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 7 (Turnhout: Brepols, 2005).
- KELLY, Stephen, en John J. THOMPSON, 'Imagined Histories of the Book: Current Paradigms and Future Directions', in: idem, *Imagining the Book*, 1–14.



- KERBY-FULTON, Kathryn, 'Prophet and Reformer: "Smoke in the Vineyard"', in: Barbara NEWMAN (red.), *Voice of the Living Light: Hildegard of Bingen and Her World* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1998) 70-90.
- KEUFFER, Max, en Gottfried KENTENICH, *Verzeichnis der Handschriften des historischen Archivs*. Beschreibendes Verzeichnis der Handschriften der Stadtbibliothek zu Trier 8 (Trier: Kommissionsverlag der Fr. Lintz-schen Buchhandlung Friedr. Val. Lintz., 1914; anastatische herdruk: Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973).
- KIECKHEFER, Richard, *Unquiet Souls: Fourteenth-Century Saints and their religious Milieu* (Chicago en Londen: University of Chicago Press, 1984).
- KIECKHEFER, Richard, 'Imitators of Christ: Sainthood in the Christian Tradition', in: Richard KIECKHEFER en George D. BOND (red.), *Sainthood: Its Manifestations in World Religions* (Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press, 1988) 1-42.
- KIECKHEFER, Richard, 'Holiness and the Culture of Devotion: Remarks on Some Late Medieval Male Saints', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL (red.), *Images of Sainthood*, 288-305.
- KIENHORST, Hans, 'Middeleeuwse verzamelhandschriften als codicologisch object', in: SONNEMANS, *Middel-eeuwse verzamelhandschriften*, 39-60.
- KIENHORST, Hans, 'Manuscriture – Hoe moet zo'n boek genoemd worden? Een vernieuwde kijk op Middelnederlandse verzamelhandschriften als codicologisch object', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 83:3 (2005) 785-818.
- KING, Margot H., 'The Sacramental Witness of Christina Mirabilis: The Mystic Growth of a Fool for Christ's Sake', in: John A. NICHOLS en Lilian Thomas SHANK (red.), *Peaceweavers. Medieval Religious Women 2*. Cistercian Studies Series 72 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1987) 145-164.
- KING, Margot H., en Ludo JONGEN, *The Holy Women of Liège: A Bibliography* (Toronto: Peregrina Publishing, 2007), <http://www.monasticmatrix.org/commentaria/article.php?textId=2478>.
- KITTELL, Ellen E., en Mary A. SUYDAM (red.), *The Texture of Society: Medieval Women in the Southern Low Countries* (New York: Palgrave, 2004).
- KLEINBERG, Aviad M., *Prophets in their own Country: Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages* (Chicago en Londen: University of Chicago Press, 1992).
- KOCK, Th., *Die Buchkultur der Devotio moderna: Handschriftenproduktion, Literaturversorgung und Bibliotheksaufbau im Zeitalter des Medienwechsels*. Tradition, Reform, Innovation 2 (2e druk: Frankfurt am Main: Lang, 2002).
- KOCK, Thomas, 'Selbstvergewisserung und Memoria in der Devotio moderna: Die Traditions-codices der brabantischen Augustiner-Chorherrenstifte', in: Werner VERBEKE, Ludo MILIS en Jean GOOSSENS (red.), *Medieval narrative sources: A gateway into the medieval mind*. Mediaevalia Lovaniensia: Series I, Studia 34 (Leuven: Leuven University Press, 2005) 181-204.
- KOHL, Wilhelm, Ernest PERSOONS en Anton G. WEILER, *Monasticon Windeshemense II: Deutsches Sprachgebiet* (Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1977).
- KORTEWEG, Anne S. (red.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1992).
- KOWALCZEWSKI, Jan, en Margot H. KING, 'Thirteenth Century Asceticism: Marie d'Oignies and Lutgard of Awyières [sic] as Active and Passive Ascetics: with extracts from their vitae', *Vox Benedictina* 3 (1986) 21-26.
- KURTZ, Patricia Deery, 'Mary of Oignies, Christine the Marvelous, and medieval heresy', *Mystics Quarterly* 14 (1988) 186-196.
- KWAKKEL, Erik, *Die dietsche boeke die ons toebehoeren: De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel*. Miscellanea Neerlandica 27 (Leuven: Peeters, 2002).
- LAMBOT, C., 'La Bulle d'Urbain IV à Ève de Saint-Martin sur l'institution de la Fête-Dieu', *Scriptorium* 2 (1948) 69-77.
- LANGBROEK, Erika, Annelies ROELEVELD en Evert WATTEL, *Valentin and Namelos discover their parentage: Narrative elements in the family tree of an international medieval tale*. Rapport Faculteit der Exakte Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam WS-531 (Amsterdam: VU Amsterdam, 1999).
- LAPIDGE, M., en R. C. LOVE, 'The Latin Hagiography in England and Wales (600-1550)', in: PHILIPPART, *Hagiographies III*, 203-325.



- LAUWERS, Michel, 'Paroles de femmes, sainteté féminine: l'église du XIIIe siècle face aux béguines' in: Gaston BRAIVE en Jean-Marie CAUCHIES (red.), *La critique historique à l'épreuve: liber discipulorum Jacques Paquet*. Travaux et recherches 17 (Brussel: Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 1989) 99-115.
- LAUWERS, Michel, 'Expérience béguinale et récit hagiographique: A propos de la "Vita Mariae Oigniacensis" de Jacques de Vitry (vers 1215)', *Journal des Savants* (1989) 61-101.
- LAUWERS, Michel, 'Entre Béguinisme et Mysticisme: La Vie de Marie d'Oignies (†1213) de Jacques de Vitry ou la définition d'une sainteté féminine', *Ons Geestelijk Erf* 66 (1992) 46-70.
- LAUWERS, Michel, 'Christina Mirabilis', in: *Lexikon für Theologie und Kirche* 2 (Freiburg etc.: Herder, 1994) 1138-1139.
- LAVIGNE, E., *Kroniek van de abdij van Sint-Thuiden II: 1138-1558: Vertaling van de 'Gesta abbatum Trudonensium' met annotaties van prof. dr. W. Jappe Alberts en prof. dr. C. G. M. Jansen* (Leeuwarden en Maastricht: Eisma, 1988).
- L[ÉCHAT], R[obertus], 'Les Bienheureux de l'abbaye de Villers', *Analecta Bollandiana* 42 (1924) 371-386.
- LE GOFF, Jacques, *La naissance du Purgatoire*. Bibliothèque des Histoires (Parijs: Éditions Gallimard, 1981).
- LESCHER, Bruce, 'Laybrothers: Questions Then, Questions Now', *Cistercian Studies Quarterly* 23 (1988) 63-85.
- LETTINCK, Nico, *Geschiedbeschouwing en de beleving van de eigen tijd in de eerste helft van de twaalfde eeuw* (Amsterdam: Verloren, 1983).
- LIFSHTIZ, Felize, 'Beyond Positivism and Genre: "Hagiographical" Texts as Historical Narrative', *Viator* 25 (1994) 95-113.
- LOENEN, Ria van, 'Johannes Gielemans (1427-1487) en de heiligen van de Brabanders', in: MULDER-BAKKER en CARASSO-KOK, *Gouden Legendes*, 139-149.
- LOOS, Ike de, 'Saints in Brabant: a survey of local Proper chants', *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap* 55 (2001) 9-39.
- LOURDAUX, W., 'De broeders van het gemene leven', *Bijdragen. Tijdschrift voor Filosofie en Theologie* 33 (1972) 372-416.
- LOURDAUX, W., 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de moderne devoten', in: *Contributions à l'Histoire des*, 247-325.
- LOURDAUX, Willem, en Marcel HAVERALS, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio: Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15de-18de eeuw)=A Contribution to the Study of Intellectual Life in the Netherlands (15th-18th C) I: De bewaarde handschriften=The surviving manuscripts; II: De geschiedenis van de bibliotheek en de evolutie van haar inhoud=The history of the library and of its contents*. Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, Series A, 8 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1978-1982).
- LUGT, Maaïke van der, *Le ver, le démon et la vierge: Les théories médiévales de la génération extraordinaire. Une étude sur les rapports entre théologie, philosophie naturelle et médecine* (Parijs: Les belles lettres, 2004).
- MAKOWSKI, Elizabeth, 'Mulieres religiosae, Strictly Speaking: Some Fourteenth-Century Canonical Options', *Catholic Historical Review* 85 (1999) 1-14.
- MANTINGH, Erwin, *Een monnik met een rol: Willem van Affligem, het Kopenhaagse Leven van Lutgart en de fictie van een meerdaagse voorlezing*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 73 (Hilversum: Verloren, 2000).
- MCGUIRE, Brian Patrick, 'The Cistercians and Friendship: An Opening to Women', in: John A. NICHOLS en Lilian Thomas SHANK (red.), *Hidden Springs: Cistercian Monastic Women*. Medieval Religious Women 3. Cistercian Studies Series 113 (Kalamazoo: Cistercian Publications, 1995) 171-200.
- MCGUIRE, Brian P., 'Introduction', in: Anthelme PiÉBOURG e.a., *Le Grand Exorde de Cîteaux ou récit des débuts de l'ordre cistercien*. Cîteaux - Commentarii cistercienses, Studia et documenta 7 (Turnhout: Brepols, 1998) xi-xxxv.
- MCMANARA, Jo Ann, 'The Need to Give: Suffering and Female Sanctity in the Middle Ages', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL, *Images of Sainthood*, 199-221.
- MEYER, Gustav, en Max BURCKHARDT, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Basel: Beschreibendes Verzeichnis: Abteilung B: Theologische Pergamenthandschriften II: Signaturen B VIII 11-B XI 26* (Basel: Verlag der Universitätsbibliothek, 1966).

- MIENS, Alcantara, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse Begijnen- en Begardenbeweging: Vergelijkende Studie: XIIde-XIIIde eeuw* (Antwerpen: Standaard-Boekhandel, 1947).
- MERTENS, Th., *Preken met de pen en lezen met de pen: Moderne devotie en geestelijke literatuur: Lezing door dr. Th. Mertens op het jaarlijks Colloquium van het 'Geert Groote Genootschap' te Deventer, zaterdag 22 april 1989 in de Broederkerk* (Deventer: Geert Groote Genootschap, 1989).
- MERTENS, Th. (red.), *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8 (Amsterdam: Prometheus, 1993).
- MERTENS, Th., 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: idem e.a., *Boeken voor de eeuwigheid*, 8-35.
- MERTENS, Th. (red.), *Richtlijnen voor de uitgave van Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1994).
- MOL, Hans, 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap', in: VAN ENGEN en VERHOEVEN, *Monastiek observantisme*, 213-231.
- MOONEY, Catherine M. (red.), *Gendered Voices: Medieval Saints and their Interpreters* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999).
- MOONEY, Catherine M., 'Voice, Gender, and the Portrayal of Sanctity', in: idem (red.), *Gendered Voices: Medieval Saints and their Interpreters* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999) 1-15.
- MOREAU, E. DE, *L'abbaye de Villers-en-Brabant aux XIIe et XIIIe siècles: Étude d'histoire religieuse et économique* (Brussel: Librairie Albert Dewit, 1909).
- MORETUS, H., 'De magno legendario Bodecensi', *Analecta Bollandiana* 27 (1908), 257-358.
- MOSTERT, M., 'De Geschiedenis', in: Manuel STOFFERS (red.), *De Middeleeuwse Ideeënwereld 1000-1300*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 63 (Heerlen: Open Universiteit en Hilversum: Verloren, 1994) 295-316.
- MUESSIG, Carolyn, 'Paradigms of sanctity for Thirteenth-Century Women', in: Beverly Mayne KIENZLE (red.), *Models of Holiness in Medieval Sermons: Proceedings of the International Symposium (Kalamazoo, 4-7 May 1995)*. Textes et Études du Moyen Âge 5 (Louvain-la-Neuve: Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, 1996) 85-102.
- MULDER-BAKKER, Anneke B. (red.), *De kluizenaar in de eik: Gerlach van Houthem en zijn verering*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 45 (Hilversum: Verloren, 1995).
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'De overgeleverde tekst en zijn wordingsgeschiedenis', in: idem, *De kluizenaar in de eik*, 25-49.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'Sint-Gerlachs stede', in: idem, *De kluizenaar in de eik*, 73-99.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'De verering', in: idem, *De kluizenaar in de eik*, 119-135.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'Heilige personen, hun cultus en hun vitae: Een inspirerend onderzoeksterrein voor historici', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 200-211.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'Heilige maagden aan de Maas', in: B. EBELS-HOVING, C.G. SANTING en C.P. H. M. TILMANS (red.), *Genoechlicke ende lustige historiën: Laatmiddeleeuwse Geschiedschrijving in Nederland*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 4 (Hilversum: Verloren, 1997) 121-139.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., en Marijke CARASSO-KOK (red.), *Gouden Legenden: Heiligenlevens en Heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1997).
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'De stichtige punten van Kreupele Margriet', *Amsterdämer Beiträge zur alteren Germanistik* 47 (1997) 131-142.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'The prime of their lives: Women and age, wisdom and religious careers in Northern Europe', in: DOR, JOHNSON en WOGAN-BROWNE, *New Trends*, 215-236.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'The Metamorphosis of Woman: Transmission of Knowledge and the Problems of Gender', *Gender & History* 12 (2000) 642-664.
- MULDER-BAKKER, Anneke B. (red.), *The Invention of Saintliness*. Routledge Studies in Medieval Religion and Culture 2 (Londen en New York: Routledge, 2002).
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'The invention of saintliness. Texts and contexts', in: idem, *The Invention of Saintliness*, 3-23.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'Saints without a past: Sacred places and intercessory power in saints' Lives from the Low Countries', in: idem, *The Invention of Saintliness*, 38-57.

- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'Introduction', in: idem (red.), *Seeing and Knowing: Women and Learning in Medieval Europe 1200-1550*. Medieval Women: Texts and Contexts 11 (Turnhout: Brepols, 2004) 1-19.
- MULDER-BAKKER, Anneke B., *Lives of the anchoresses: The Rise of the Urban Recluse in Medieval Europe*. Vertaald door Myra Heerspink Scholz (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005).
- MULDER-BAKKER, Anneke B., 'General Introduction', in: idem, *Mary of Oignies*, 1-30.
- MULDER-BAKKER, Anneke B. (red.), *Mary of Oignies: Mother of Salvation*. Medieval Women: Texts and Contexts 7 (Turnhout: Brepols, 2006).
- MUNK OLSEN, Birger, 'L'élément codicologique', in: Philippe HOFFMANN en Christine HUNZINGER (red.), *Recherches de codicologie comparée: La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident* (Parijs: Presses de l'École Normale Supérieure, 1998) 105-129.
- NAHMER, Dieter von der, *Die Lateinische Heiligenvita: Eine Einführung in die Lateinische Hagiographie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994).
- NANDA, Serena, en Richard L. WARMS, *Cultural Anthropology* (9e druk, Belmont, CA etc.: Thomson Wadsworth, 2007).
- NEILL, Stephen Charles, en Hans-Ruedi WEBER (red.), *The Layman in Christian History. A Project of the Department on the Laity of the World Council of Churches* (Londen: S.C.M. Press, 1963).
- NEWMAN, Barbara, *From Virile Woman to Woman Christ: Studies in Medieval Religion and Literature* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995).
- NEWMAN, Barbara, 'Possessed by the Spirit: Devout women, Demoniacs, and the Apostolic life in the Thirteenth Century', *Speculum* 73 (1998) 733-770.
- NEWMAN, Barbara, 'Hildegard and her Hagiographers: The Remaking of Female Sainthood', in: Catherine M. MOONEY (red.), *Gendered Voices: Medieval Saints and Their Interpreters* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999) 16-34.
- NEWMAN, Barbara, 'Preface: Goswin of Villers and the Visionary Network', in: CAWLEY en NEWMAN, *Send me God*, xxix-xlix.
- NEWMAN, Barbara, en Margot KING, *The Collected Saints' Lives of Thomas of Cantimpré: Christina the Astonishing, Lutgard of Aywieres, Margaret of Ypres, and Abbot John of Cantimpré*. Medieval Women: Texts and Contexts 19 (Turnhout: Brepols, 2008).
- NEWMAN, Barbara, 'Introduction', in: NEWMAN en KING, *The Collected Saints' Lives*, 3-51.
- NEWMAN, Martha, 'Crucified by the Virtues: Monks, Lay Brothers, and Women in Thirteenth-Century Cistercian Saints' Lives', in: S. FARMER en C. BRAUN PASTERNAK (red.), *Gender and Difference in the Middle Ages*. Medieval Cultures 32 (Minneapolis en Londen: University of Minnesota Press, 2003) 182-209.
- NICHOLS, Stephen G., 'Introduction: Philology in a Manuscript Culture', *Speculum* 65:1 (1990) 1-10.
- NICHOLS, Stephen G., en Siegfried WENZEL (red.), *The Whole Book: Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Recentiores: Later Latin Texts and Contexts 6 (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996).
- NICHOLS, Stephen G. en Siegfried WENZEL, 'Introduction', in: idem (red.), *The Whole Book*, 1-6.
- NIP, Renée, *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (†1087): Studie van de bronnen en diplomatische editie van BHL 703 (Handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 982)*. Publications de la Fondation Encyclopédie Bénédictine 3 (Leuven: Encyclopédie Bénédictine en Turnhout: Brepols, 2004).
- OBBEMA, P. F. J., 'The IJsselstein Manuscripts in the Orange-Nassau Library', in: J. P. GUMBERT en M. J. M. de HAAN (red.), *Varia Codicologica: Essays presented to G. I. Liefstinck* 1. Litterae Textuales: A series on manuscripts and their texts (Amsterdam: Van Gendt, 1972) 61-74.
- OBBEMA, P. F. J., *Grenzen verleggen: Nijmeegs onderzoek naar de handschriften van de Moderne devotie: Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de hulpwetenschappen der geschiedenis aan de Katholieke universiteit te Nijmegen op vrijdag 1 mei 1987* (Leiden: [z. n.], 1987).
- O'DONNELL, James, 'Retractions', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 169-173.
- OERLE, H. van, "'Tleven van Liedwy die maghet van Scyedam'", *Ons Geestelijk Erf* 54 (1980) 241-266.
- OOSTROM, Frits van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006).
- O'ROURKE, Jason, 'Imagining Book Production in Fourteenth-Century Herefordshire: The Scribe of

- British Library, MS Harley 2253 and his 'Organising Principles', in: KELLY en THOMPSON (red.), *Imagining the Book*, 45–60.
- ORTROY, FRANCISCUS VAN, en Albertus PONCELET, 'Catalogus codicum hagiographicorum qui Vindebonae asservantur in bibliotheca privata serenissimi Caesaris Austriaci', *Analecta Bollandiana* 14 (1895) 231–283.
- OTTEN, J.T.J.M., *Van claren ouden verluchten mannen des oirdens van cijstersen. Gebruik en verspreiding van het Exordium Magnum cisterciense en met name van de 15de eeuwse vertalingen ervan* (onuitgegeven doctoraal-scriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1987).
- PALMER, Nigel F., *"Visio Tnugdali": The German and Dutch Translations and their Circulation in the Later Middle Ages*. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 76 (München en Zürich: Artemis Verlag, 1982).
- PALMER, Nigel F., *Zisterzienser und ihre Bücher. Die mittelalterliche Bibliotheksgeschichte von Kloster Eberbach im Rheingau unter besonderer Berücksichtigung der in Oxford und London aufbewahrten Handschriften* (Regensburg: Schnell & Steiner, 1998).
- PASCH, A. VAN DE, 'De tekst van de constituties der Kruisheren van 1248', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire – Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 117 (1952) 1–95.
- PASSENIER, Anke, "'Women on the Loose": Stereotypes of Women in the Story of the Medieval Beguines', in: Ria KLOPPENBORG en Wouter J. HANEGRAAFF (red.), *Female Stereotypes in Religious Traditions*. Studies in the History of Religions 66 (Leiden, New York en Keulen: Brill, 1995) 61–88.
- PASSENIER, Anke E., 'The Life of Christina Mirabilis: Miracles and the Construction of Marginality', in: Anne-Marie KORTE (red.), *Women and Miracle Stories: A Multidisciplinary Exploration* (Leiden: Brill, 2001) 145–178.
- PEARSALL, Derek, 'The Whole Book: Late Medieval English Manuscript Miscellanies and their Modern Interpreters', in: KELLY en THOMPSON (red.), *Imagining the Book*, 17–29.
- PETERS, Ursula, *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts* (Tübingen: Niemeyer, 1988).
- PETRAKOPOULOS, Anja, 'Sanctity and Motherhood: Elizabeth of Thuringia', in: Anneke B. MULDER-BAKKER (red.), *Sanctity and Motherhood: Essays on Holy Mothers in the Middle Ages*. Garland Medieval Casebooks 14 (New York en Londen: Garland Publishing, 1995) 259–296.
- PHILIPPART, Guy, *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques*. Typologie des sources du Moyen Âge occidental 24–25 (Turnhout: Brepols, 1977).
- PHILIPPART, Guy, (red.), *Hagiographies: histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550 I* (Turnhout: Brepols, 1994); *II* (Turnhout: Brepols, 1996); *III* (Turnhout: Brepols, 2001).
- PHILIPPEN, L.J.M., 'Begijnhoven en Spiritualiteit', *Ons Geestelijk Erf* 3 (1929) 165–196.
- PONCELET, Albertus, *De codicibus hagiographicis Iohannis Gielemans canonici regularis in Rubia Valle prope Bruxellas adiectis anecdotis*. Subsidia hagiographica 3a (Brussel: Polleunis et Ceuterick, 1895; overdruk uit *Analecta Bollandiana* 14 (1895) 5–70).
- PONCELET, Albertus, *Catalogus codicum hagiographicorum latinorum Bibliothecae Vaticanae*. Subsidia Hagiographica 11 (Brussel: Polleunis en Ceuterick, 1910).
- PONCELET, Albertus, 'Le Légendier de Pierre Calo', *Analecta Bollandiana* 29 (1910) 5–116.
- REINHARDT, Tanja, *Die habsburgische Heiligen des Jakob Mennel* (onuitgegeven proefschrift Universiteit Freiburg, 2002), <http://www.freidok.uni-freiburg.de/volltexte/2438>.
- RENARD, Étienne, e.a. (red.), *"Scribere sanctorum gesta": Recueil d'études d'hagiographie médiévale offert à Guy Philippart*. Hagiologia: Études sur la Sainteté en Occident – Studies on Western Sainthood 3 (Turnhout: Brepols, 2005).
- RENER, M., 'Lateinische Hagiographie im deutschsprachigen Raum von 1200–1450', in: PHILIPPART, *Hagiographies I*, 199–265.
- RENN, Thomas, 'Hagiography and Feminine Spirituality in the Low Countries', *Cîteaux: commentarii cistercienses* 39 (1988) 285–295.
- REYSPENS, L., 'Nog een dertiende eeuwse mystieke cisterciënsernon', *Ons Geestelijk Erf* 23 (1949) 225–246.
- ROISIN, S., 'La méthode hagiographique de Thomas de Cantimpré', in: *Miscellanea historica in honorem Alber-*

- ti de Meyer Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi iam annos xxv professoris I. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 3e série, 22 (Leuven en Brussel: Bibliotheque de l'Université, 1945) 546-557.
- ROISIN, Simone, *L'hagiographie cistercienne dans le diocèse de Liège au XIIIe siècle*. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 3e Série 27 (Leuven: Bibliothèque de l'Université en Brussel: Éditions Universitaires Les Presses de Belgique, 1947).
- ROOIJEN, Henri van, *Theodorus van Celles: Een tijds- en levensbeeld* (Cuyk: Van Lindert's Drukkerij en boekhandel, 1936).
- RUH, Kurt (red.), *Überlieferungsgeschichtliche Prosaforschung: Beiträge der Würzburger Forschergruppe zur Methode und Auswertung* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1985).
- RUH, Kurt, 'Überlieferungsgeschichte mittelalterlicher Texte als methodischer Ansatz zu einer erweiterten Konzeption von Literaturgeschichte', in: idem (red.), *Überlieferungsgeschichtliche Prosaforschung*, 262-272.
- RUHRBERG, Christine, *Der literarische Körper der Heiligen: Leben und Viten der Christina von Stommeln*. Bibliotheca Germanica 35 (Tübingen: Francke, 1995).
- SALEMANS, Ben J. P., 'Cladistics or the Resurrection of the Method of Lachmann: On Building the Stemma of Yvain', in: Pieter van REENEN en Margot van MULKEN (red.), *Studies in Stemmatology* (Amsterdam en Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1996) 3-70.
- SANDERS, J. G. M., *Waterland als woestijn: Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595*. Hollandse Studiën 25 (Hilversum: Verloren, 1990).
- SCHEEPSMA, Wybren, *Deemoed en devotie: De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XVII (Amsterdam: Prometheus, 1997).
- SCHEEPSMA, Wybren, 'Illustere voorbeelden. De invloed van de *Legenda aurea* op de geschriften van de koorvrouwen van Windesheim', in: Amand BERTELOOT, Hans van DIJK en Jasmin HLATKY (red.), "*Een boec dat men te Latin heet Aurea Legenda*": Beiträge zur niederländischen Übersetzung der *Legenda aurea*. Niederlande-Studien 31 (Münster: Waxmann, 2003) 261-282.
- SCHEEPSMA, Wybren, 'Mystical networks in the Middle Ages? On the first women writers in Dutch and their literary contacts', in: Suzan van DIJK e.a. (red.), *'I have heard about you': Foreign women's writing crossing the Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf* (Hilversum: Verloren, 2004) 43-60.
- SCHEEPSMA, Wybren, 'Check and Double-Check: An Unknown Vision Cycle by a Religious Woman from the Low Countries', in: DE HEMPTINNE en GÓNGORA, *The Voice of Silence*, 207-221.
- SCHEEPSMA, Wybren, *De Limburgse sermoenen (ca. 1300): De oudste preken in het Nederlands* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005).
- SCHEPERS, Kees, *Bedudinghe op Cantica Canticorum: Vertaling en bewerking van Glossa tripartita super Cantica: Teksthistorische studies en kritische editie I: Teksthistorische studies*. Miscellanea neerlandica 34 (Leuven: Peeters, 2006).
- SCHEURKOGEL, L., 'De overlevering van de Noord- en Zuidnederlandse *Legenda aurea*. Een tussentijds verslag', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde: Nieuwe reeks* 26 (1997) 60-118.
- SCHEVICKHAVEN, [H.D.J.] VAN, 'Het klooster te Neerbosch', in: *Het schependom van Nijmegen in woord en beeld: Geschiedkundige en hedendaagse beschrijving van hees, Neerbosch en Hatert: met wandelkaart* ([Hees]: Vereniging "Dorpsbelang", [1912]) 15-23.
- SCHMALE, Franz-Josef, *Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung: Eine Einführung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1985).
- SCHMITT, Jean-Claude, *Ghosts in the Middle Ages: The Living and the Dead in Medieval Society* (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1998). Vertaling van *Les revenants: les vivants et les morts dans la société médiévale* ([Parijs]: Éditions Gallimard, 1994) door Teresa Lavender Fagan.
- SCHREINER, Klaus, 'Verschriftlichung als Faktor monastischer Reform: Funktionen von Schriftlichkeit im Ordenswesen des hohen und späten Mittelalters', in: Hagen KELLER, Klaus GRUBMÜLLER en Nikolaus STAUBACH (red.), *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter: Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*. Münsterse Mittelalter-Schriften 65 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1992) 37-75.
- SHAILOR, Barbara A., 'A Cataloger's View', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 153-167.
- SIMONS, Walter, en Joanna E. ZIEGLER, 'Phenomenal religion in the thirteenth century and its image: Elisa-



- beth of Spalbeek and the passion cult', in: W.J. SHEILS en Diana WOOD (red.), *Women in the Church: Papers read at the 1989 summer meeting and 1990 winter meeting of the Ecclesiastical History Society*. Studies in Church History 27 (Oxford: Basil Blackwell, 1990) 117-126.
- SIMONS, Walter, 'Een zeker bestaan: de Zuidnederlandse begijnen en de Frauenfrage, 13de-18de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17 (1991) 125-146.
- SIMONS, Walter, 'Reading a saint's body: rapture and bodily movement in the vitae of thirteenth-century beguines', in: S. KAY en M. RUBIN (red.), *Framing medieval bodies* (Manchester en New York: Manchester University Press, 1994) 1-23.
- SIMONS, Walter, *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001).
- SLEIDERINK, Remco, 'Een straf van God: Elisabeth van Spalbeek en de dood van de Franse kroonprins', *Ma-doc* 11 (1997) 42-53.
- SONNEMANS, Gerard (red.), *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden: Congres Nijmegen 14 oktober 1994*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 51 (Hilversum: Verloren, 1996).
- SONNEMANS, Gerard, 'Inleiding', in: idem, *Middeleeuwse verzamelhandschriften*, 7-20.
- SONNEMANS, Gerard, 'What's in a name? Het belang van opschriften in verzamelhandschriften', in: idem, *Middeleeuwse verzamelhandschriften*, 61-78.
- SPAAPEN, B., 'De hymne *Haec est virgo consecrata*', *Ons Geestelijk Erf* 20 (1946) 183-189.
- SPAAPEN, B., en St. DIRNE, 'De vereering van de H. Lutgardis in en buiten de orde van Cîteaux. - Bouwstoffen', *Ons Geestelijk Erf* 20 (1946) 324-368.
- SPAAPEN, B., en St. DIRNE, 'De vereering van de H. Lutgardis. Aanvullingen', *Ons Geestelijk Erf* 20 (1946) 434-450.
- SPIJKER, Ienje van 't, *Als door een speciaal stempel: Traditie en vernieuwing in heiligenlevens uit Noord-West-Frankrijk (1050-1150)*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 23 (Hilversum: Verloren, 1990).
- SPIJKER, Ineke van 't, *Fictions of the Inner Self. Religious Literature and Formation of the Self in the Eleventh and Twelfth Century*. Disputatio 4 (Turnhout: Brepols, 2005).
- SPIJKER, Ineke van 't, 'Model Reading: Saints' Lives and Literature of Religious Formation in the Eleventh and Twelfth Centuries', in: RENARD, "*Scribere sanctorum gesta*", 135-156.
- STAUBACH, Nikolaus, 'Pragmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio moderna', in: Hagen KELLER en Joachim WOLLASCH (red.), *Frühmittelalterliche Studien: Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 25 (Berlijn en New York: Walter de Gruyter, 1991) 418-461.
- STAUBACH, Nikolaus, 'Die Devotio moderna als Textgemeinschaft', in: Angelika LEHMANN-BENZ, Ulrike ZELLMANN en Urban KÜSTERS (red.), *Schnittpunkte: Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5 (Münster etc.: Waxmann, 2003) 19-40.
- STEIN, Robert, *Politiek en historiografie: Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven: Peeters, 1994).
- STIENNON, Jacques, 'Introduction à l'étude des scriptoria des Croisiers de Liège et de Huy au XVe siècle', in: *Les manuscrits des Croisiers de Huy, Liège et Cuyk*, 25-53.
- STIENNON, Jacques, 'Catalogue de l'exposition', in: *Les manuscrits des Croisiers de Huy, Liège et Cuyk*, 63-84.
- STOOKER, K., en Th. VERBEIJ, *Collecties op orde. Middel nederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I: Studie; II: Repertorium*. Miscellanea Neerlandica 16 (Leuven: Peeters, 1997).
- STRACKE, D.A., 'Arnulf van Leuven, O. Cist. versus gelukz. Hermann Jozef, O. Praem.', *Ons Geestelijk Erf* 24 (1950) 27-50.
- STUTVOET-JOANKNECHT, Christina Maria, *Der Byen Boeck: De Middel nederlandse vertalingen van Bonum universale de apibus van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1990).
- SWEETMAN, Robert, 'Thomas of Cantimpré, *Mulieres Religiosae*, and Purgatorial Piety: Hagiographical *Vitae* and the Beguine "Voice"', in: Jacqueline BROWN en William P. STONEMAN (red.), *A Distinct Voice: Medieval Studies in Honor of Leonard E. Boyle, O.P.* (Notre-Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1997) 606-628.
- SWEETMAN, Robert, 'Christine of Saint-Trond's Preaching Apostolate: Thomas of Cantimpré's Hagiograp-



- hical Method Revisited', *Vox Benedictina* 9 (1992) 67-97. Herdruk in: Elspeth DURIE, Dewey KRAMER en Margot KING (red.), *On Pilgrimage: The Best of Vox Benedictina 1984-1993: A Journal of Feminine and Monastic spirituality* (Toronto: Peregrina, 1994) 411-432.
- SWEETMAN, Robert, 'Visions of Purgatory and their Role in the *Bonum universale de apibus* of Thomas of Cantimpré', *Ons Geestelijk Erf* 67 (1993) 20-33.
- TIGELAAR, Jaap, 'Roelants dood, Brabants lof', in: Bart BESAMUSCA en Jaap TIGELAAR (red.), *Karolus Rex: Studies over de middeleeuwse verhaaltradities rond Karel de Grote*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 83 (Hilversum: Verloren, 2005) 37-50.
- TIGELAAR, Jaap, *Brabants historie ontvouwd: Die alder excellenste cronyke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 98 (Hilversum: Verloren, 2006).
- TOEPPER, Michael, *Die Konversen der Zisterzienser: Untersuchungen über ihren Beitrag zur mittelalterlichen Blüte des Ordens*. Berliner Historische Studies 10. Ordensstudien IV (Berlijn: Ducker & Humblot, 1983).
- TOORN-PIEBENGA, G.A. VAN DER, 'De Vita Mariae Oigniacensis in Scandinavië', *Ons Geestelijk Erf* 65 (1991) 13-22.
- TOURNOY, Gilbert, en Jozef IJSEWIJN, *I codici del Petrarca nel Belgio*. Censimento dei Codici Petrarcheschi 10 (Padua: Editrice Antenore, 1988).
- TUBACH, Frederic C., *Index exemplorum: A handbook of medieval religious tales*. FF Communications 204 (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1969).
- VANDENBROECK, Paul, e.a., *Hooglied: De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw. Vereniging voor tentoonstellingen: Paleis voor Schone Kunsten Brussel: 25 februari-22 mei 1994. Creatrices 1* (Brussel: Paleis voor Schone Kunsten en (Gent): Snoeck-Ducaju & Zoon, 1994).
- VANDENBROECK, Paul, "Dit raken van Mij die onraakbaar ben ...", in: idem, *Hooglied*, 15-154.
- VAN ENGEN, John, 'New Devotion in the Low Countries', *Ons Geestelijk Erf* 77 (2003) 235-263.
- VAN ENGEN, John, *Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008).
- VAUCHEZ, André, 'Jacques de Voragine et les saints du XIIIe siècle dans la Légende Dorée', in: Brenda DUNN-LARDEAU (red.), *Legenda aurea: sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la Legenda aurea: texte latin et branches vernaculaires à l'Université du Québec à Montréal 11-12 mai 1983*. Cahiers d'études médiévales. Cahier spécial 2 (Montréal: Bellarmin en Parijs: J.Vrin, 1986) 27-56.
- VAUCHEZ, André, 'Prosélytisme et action antihérétique en milieu féminin au XIIIe siècle: La "Vie de Marie d'Oignies" (†1213) par Jacques de Vitry', in: Jacques MARX (red.), *Propagande et contre-propagande religieuses: Table ronde organisée par l'Institut d'Études Médiévales de l'Université de Nancy II et le C.E.R.C.O.M. (25-26 juin 1983)*. Problèmes d'histoire du Christianisme 17 (Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1987) 95-110.
- VAUCHEZ, André, *The Laity in the Middle Ages: Religious beliefs and devotional practices* (Notre Dame en London: University of Notre Dame Press, 1993). Vertaling van: *Les laïcs au moyen âge: Pratiques et expériences religieuses* (Parijs: Éditions du Cerf, 1987) door Daniel E. Bornstein en Margery J. Schneider.
- VAUCHEZ, André, *Sainthood in the Later Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). Vertaling van: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge: d'Après les procès de canonisation et les documents hagiographiques* (Rome en Parijs: École française de Rome, 1988) door Jean Birrell.
- VAUCHEZ, André, 'Heilige: A. Westkirche: I. Heiligkeit', in: *Lexikon des Mittelalters* IV (München en Zürich: Artemis Verlag, 1989) 2014-2015.
- VAUCHEZ, André, 'Lay People's Sanctity in Western Europe: Evolution of a Pattern (Twelfth and Thirteenth Centuries)', in: BLUMENFELD-KOSINSKI en SZELL, *Images of Sainthood*, 21-32.
- VAUCHEZ, André, *Saints, prophètes et visionnaires: Le pouvoir surnaturel au Moyen Âge* (Parijs: Albin Michel, 1999).
- VENNEBUSCH, Joachim, *Die homiletischen und hagiographischen Handschriften des Stadtarchivs Köln 1: Handschriften der Gymnasialbibliothek*. Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln: Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs 6 (Keulen, Weimar en Wenen: Böhlau-Verlag, 1993).
- VERDEYEN, Paul, *Willem van Saint-Thierry en de liefde: Eerste mysticus van de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, 2001).

- VERMASSEN, Valerie, 'Ad erudiendum Dei populum. Het *Passionale sanctorum* van Zweder van Boecholt uit de Utrechtse kartuis Nieuwlicht (1424-1426)', *Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies* 20 (2006) 23-43.
- VERMEEREN, P.J. H., 'Op zoek naar de Librije van Rooklooster', *Het Boek* 35 (1962) 134-173.
- VET, Wouter Antonie van der, *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1902).
- VINKEN, M., *De spiritualiteit der Kruissheren* (Antwerpen: Sheed & Ward, 1953).
- VINKEN, M., 'Croisiers', in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* 13 (1956) kolom 1042-1062.
- WACKERS, Paul, 'Het belang van de studie van verzamelhandschriften', in: SONNEMANS, *Middeleeuwse verzamelmhandschriften*, 23-37.
- WAHA, M. DE, 'Gudule', in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* 22 (Parijs: Letouzy et Ané, 1988) 639-641.
- WALTERS, Barbara R., 'Women Religious *Virtuosae* from the Middle Ages: A Case Pattern and Analytic Model of Types', *Sociology of Religion: A Quarterly Review* 63 (2002) 69-89.
- WANKENNE, André, *Vie de Marie d'Oignies par Jacques de Vitry: Supplément par Thomas de Cantimpré* (Namen: Société des Études Classiques, 1989).
- WATT, Diane, *Secretaries of God: Women Prophets in Late Medieval and Early Modern England* (Cambridge: D. S. Brewer, 1997).
- WEBER, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I* (Tübingen: Mohr, 1920; anastatische herdruk: Tübingen: Mohr, 1978).
- WEBER, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft: rationalen und soziologischen Grundlagen der Musik*. (4e herziene druk, bezorgd door Johannes Winckelmann: Tübingen: Mohr, 1956).
- WEILER, Anton G. en Noël GEIRNAERT, *Monasticon Windeshemense III: Niederlande* (Brussel: Archives et Bibliothèques de Belgique, 1980).
- WEILER, Anton G., *Het morele veld van de Moderne Devotie, weerspiegeld in de Gnotosolitos parvus van Arnold Gheylouven van Rotterdam, 1423: Een Summa van moraaltheologie, kerkelijk recht en spiritualiteit voor studenten in Leuven en Deventer*. *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 96 (Hilversum: Verloren, 2006).
- WENZEL, Siegfried, 'Sermon Collections and Their Taxonomy', in: NICHOLS en WENZEL, *The Whole Book*, 7-21.
- WIERDA, Lydia, *De Sarijs-handschriften: Een studie naar een groep laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (voorheen toegeschreven aan de Agnietenberg bij Zwolle) (Zwolle: Waanders, 1995).
- WIETHAUS, Ulrike, 'The Death Song of Marie d'Oignies: Mystical Sound and Hagiographical Politics in Medieval Lorraine', in: KITTELL en SUYDAM, *The Texture of Society*, 153-179.
- WIJSMAN, Hanno, *Handschriften voor het hertogdom: De mooiste verluchte manuscripten van Brabantse hertogen, edellieden, kloosterlingen en stedelingen* (Alphen aan de Maas: Veerhuis, 2006).
- WILLIAMS, George Hunston, 'The Ancient Church, AD 30-313', in: NEILL en WEBER, *The Layman*, 28-56.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'German and Dutch legends of the Middle Ages: a survey', in: HANS BEKKER-NIELSEN (red.), *Hagiography and Medieval Literature: A Symposium* (Odense: Odense University Press, 1981) 66-75.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters: Studien zur ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. *Texte und Textgeschichte* 20 (Tübingen: Max Niemeyer, 1986).
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Frauenmystik und Ordensreform im 15. Jahrhundert', in: JOACHIM HEINZLE (red.), *Literarische Interessenbildung im Mittelalter: DFG-Symposion 1991*. *Germanistische Symposien Berichtsbände* 14 (Stuttgart en Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1993) 301-313.
- WILLIAMS-KRAPP, W., 'Deutschsprachige Hagiographie von ca. 1350 bis ca. 1550', in: PHILIPPART, *Hagiographies I*, 267-288.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Observanzbewegungen, monastische Spiritualität und geistliche Literatur im 15. Jahrhundert', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 20:1 (1995) 1-15.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Der Codex als Ware. Wirtschaftliche Aspekte der Handschriftenproduktion im Bereich der Devotio moderna', in: Christel MEIER, Dagmar HÜPPER en Hagen KELLER (red.), *Der Codex im Gebrauch: (Akten des Internationalen Kolloquiums 11.-13. Juni 1992)*. *Münstersche Mittelalter-Schriften* 70 (München: Wilhelm Fink Verlag, 1996) 143-162.

- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Die Überlieferungsgeschichtliche Methode – Rückblick und Ausblick', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 25 (2000) 1–21.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Kultpflege und literarische Überlieferung', in: BAUER en HERBERS, *Hagiographie im Kontext*, 241–244.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Literary genre and degrees of saintliness: The perception of holiness in writings by and about female mystics', in: MULDER-BAKKER, *The Invention of Saintliness*, 206–218.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Ein puch verschriben ze deutsch in brabantzer zunge: Zur Rezeption von mystischem Schrifttum aus dem *niderlant* im *oberlant*', in: Angelika LEHMANN-BENZ, Ulrike ZELLMANN en Urban KÜSTERS (red.), *Schnittpunkte: Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5 (Münster etc.: Waxmann, 2003) 41–53.
- WILLIAMS-KRAPP, Werner, 'Late Medieval German Manuscript Culture and Vernacular Hagiography', in: RENARD, "Scribere sanctorum gesta", 343–355.
- WOGAN-BROWNE, Jocelyn, en Marie-Élisabeth HENNEAU, 'Introduction: Liège, the Medieval "Woman Question", and the Question of Medieval Women', in: DOR, JOHNSON en WOGAN-BROWNE, *New Trends*, 1–32.
- ZARRI, Gabriella, 'Living Saints: A Typology of Female Sanctity in the Early Sixteenth Century', in: Daniel BORNSTEIN en Roberto RUSCONI (red.), *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*. Women in Culture and Society (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1996) 219–303.
- ZIEGLER, Joanna E., 'On the Artistic Nature of Elisabeth of Spalbeek's Ecstasy: The Low Countries Do Matter', in: KITTELL en SUYDAM, *The Texture of Society*, 181–202.

## Elektronische databanken

- Acta Sanctorum Database* (ProQuest LLC, 1999–2009), <http://acta.chadwyck.co.uk> (met abonnement).
- Bibliotheca Hagiographica Latina Manuscripta* (Société des Bollandistes, 1998), <http://bhlms.fltr.ucl.ac.be>.
- Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (Universiteit Leiden), <http://bnm.leidenuniv.nl>.
- On-linegids van de middeleeuwse handschriften in Wallonië-Brussel*, <http://www.cicweb.be>.
- Narrative Sources 3.3: The Narrative Sources from the Medieval Low Countries – De verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden – Les sources narratives des Pays-Bas médiévaux* (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis Universiteit Gent, Instituut voor Middeleeuwse Studies Katholieke Universiteit Leuven en Afdeling Geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, 1996–2004), <http://www.narrative-sources.be>.

# Summary

This study is entitled: ‘Written Example. The Transmission and Appropriation of the *Vita* of Christina Mirabilis in the Later Middle Ages’. It focuses on the reception of the *Vita* of Christina Mirabilis (‘The Astonishing’) in the thirteenth to fifteenth centuries.

Christina was a laywoman who acted as a prophetess and penitential preacher. She was considered a saint by her contemporaries and her hagiographer Thomas of Cantimpré. She and other thirteenth-century laywomen like Mary of Oignies belonged to a group of so-called *mulieres religiosae*. Their *Vitae* have been studied over the past decennia as examples of the new spiritual movements, lay piety, mysticism, and the history of the beguines. The focus has been on gender aspects, especially the interaction between the male hagiographers and the female saints, although some attention has been given to holy lay brothers like Arnulf of Villers as well. This study approaches the *Vitae* of Christina and other *mulieres religiosae* as not so much those of female saints but as those of lay saints in order to include the *Vitae* of their male counterparts. The central question is: who transmitted and read the *Vitae* of Christina and other lay saints and how does the reception and appropriation of the *Vita* of Christina manifest itself in manuscripts?

To answer these questions, the manuscripts are taken as the main source material (no early prints of the *Vita* of Christina are known). According to the authors of the collection *Imagining the Book*,<sup>1</sup> hand-written books can be considered as platforms which were used by scribes, readers and others to act and interact with the text and one another. Each copy of the text is unique, not only because of their various wordings, but also because each manuscript is composed differently and contains a different compilation of texts. The meaning of a text changed when its context of surrounding texts changed. The *Vita* of Christina was transmitted in eighteen Latin manuscripts and seven vernacular manuscripts. The Latin *Vita* was translated into Middle English, Middle French, and – on three occasions – Middle Dutch.

To begin with, the *Vita* of Christina is introduced. Since this study concentrates not so much on the context of origin as on the context of transmission and reception, more attention is given to the type(s) of saintliness and the hagiographical themes in the *Vita* than to its historical context and author. The themes treated are penitence, mediation for the souls in purgatory, and the authority of lay saints as prophets. In addition to the *Vita* of Christina, the *Vitae* of Arnulf of Villers, Mary of Oignies, and Ida of Nivelles receive special attention. Also, a comparison is made between these *Vitae* and the *Vita* of Lidwina of Schiedam, a fifteenth-century counterpart of the thirteenth-century lay saints, in or-

der to explain the popularity of the themes in the later Middle Ages. Lay saints served as examples of the *vita apostolica* and as mirrors of humility for priests.

Secondly, the manuscript transmission of the *Vitae* of lay saints from the Southern Low Countries is examined. Of 112 manuscripts, 33 stem from the period prior to 1375 and 72 from the period 1375–1525. The first group is dominated by manuscripts of Cistercian provenance, while the second primarily features manuscripts from reformed religious orders or reform movements like the Devotio Moderna. The *Vitae* of Mary of Oignies and Christina Mirabilis, women who were not bound to a religious order, were the most successfully transmitted. Another remarkable finding is that nearly all Latin manuscripts have a male religious provenance. We can state that *Vitae* of lay saints, mostly females, were read by clergymen, *not* by female religious (vernacular versions had a more diverse public). The figures regarding the spread of Christina's *Vita* exhibit the same pattern. A collation of copies of her *Vita* confirms a division into two groups according to period and context. The fifteenth-century copies originating from the reform movements differ in several aspects from the older copies from Cistercian circles.

Thirdly, five manuscripts are analysed in detail in order to formulate conclusions about the transmission and appropriation of the *Vita* of Christina. The Cistercian interest in Christina's *Vita* is studied by means of a manuscript dating from 1320 from the monastery of Villers. This manuscript contains texts on Cistercian spirituality and the history of their own community. It can be defined as a *memoria* manuscript. Other manuscripts analysed all date from the fifteenth century. A legendary from Rooklooster in Brabant, a convent of canons regular of the Devotio Moderna, serves as an example of historiographical and hagiographical works in which saints were used to attest to the holiness of the land and inhabitants of the duchy of Brabant. In this and another legendary from the same monastery, namely Johannes Gielemans' *Hagiologium Brabantinorum*, Christina was adopted as a Brabant saint. Another group of manuscripts consists of legendaries and miscellanies, which primarily contain *Vitae* of 'new' saints. These saints are seen as representatives of the new spirituality and the religious reform movements of the later Middle Ages. A manuscript from the Carthusian monastery of Beatusberg near Koblenz is treated in detail, as it not only placed the *Vita* of Christina in the context of other new saints but also in the context of two other lay saints, namely Mary of Oignies and Arnulf of Villers. In this manuscript, the *Vita* of Mary was transformed into an example collection, which shows that hagiography was used as example literature.

Another manuscript in which the *Vita* of Christina was appropriated by a new public is a collection from the monastery of Clairlieu near Hoei of the Order of the Holy Cross. This manuscript had a share in the formation and confirmation of the spiritual identity of the Brothers of the Holy Cross. It contains texts on the origin of the order as well as all kinds of theological works. The *Vita* of Christina, copied no less than two times in this codex, became a part of the identity of the Brothers of the Holy Cross. The last manuscript analysed is a Middle Dutch codex from Neerbosch, a convent of canonesses regular of the Chapter of Windesheim. It contains a translation of the *Vita* of Christina that was unknown until now. Research has revealed that its author made use of the *Vita* of Mary of Oignies and Henricus Bate's *Speculum naturale*, which contains a shortened version of the

*Vita* by Thomas of Cantimpré. The manuscript as a whole was designed as an example collection with a focus on purgatory. The *Vitae* of Christina and Mary were used as example literature, just like the aforementioned manuscript from Beatusberg.

In conclusion, the *Vita* of Christina Mirabilis had different functions and meanings in different socio-religious contexts. It played a part in forming regional and spiritual identities and was used as example literature, especially with respect to purgatory. For clerics, the *Vita* of Christina was a mirror with which they could reflect on their office. One of the most important conclusions is that Christina was not so much an example for other religious women as she was for religious men.



# Register

## Personen en geschriften

(voor *vitae* zie de naam van de heilige)

Abbo van Middelburch 110, 179, 190, 193, 241

Abundus van Villers 119, 120

Adam Daemsz 114, 202–205, 213–215, 218–220, 223, 248, 249, 253, 280

*Ad collendum mente puris* 196

Afra van Augsburg 154

Albertus van Luik 161

Albertus Magnus 194

Aldegundis van Maubeuge 153, 168

*Die alder excellenste cronyke* 69, 155, 162–165

Aleidis van Schaarbeek 23, 38, 41, 51, 65, 68, 70, 87, 88, 91–93, 118, 120, 121, 123, 128–130, 133, 135, 178, 239, 248, 267

Alexander III 27

Alexis 154

Alijt Lauwers 204

Amalberga van Maubeuge 154, 157

Amalberga van Temse 164

Andreas van Schiedam 80–81

Angela van Foligno 40, 173–175, 178, 187

Anno van Keulen 181, 182, 185, 187

Antonius Geens 149

Antonius van Padua 128, 129, 172–174, 187, 269

Antonius Vlaminckx 240, 242, 243

Apollonia van Alexandrië 154

Arnold, biechtvader Angela van Foligno

– *Memoriale* 174

Arnold Cortte 175

Arnold Gheyloven van Rotterdam

– *Gnotosolitos parvus* 189, 277

Arnold van Luik 60, 218

– *Alphabetum narrationum* 60, 95

Arnt, priester 216

Arnulf van Leuven 128

Arnulf van Metz 161, 164

Arnulf van Villers 23, 35, 36, 41–43, 50, 59, 61–65, 68, 70, 75, 87–90, 92, 117, 119, 122, 123, 132–135, 140, 157, 159, 163, 169–171, 182, 240

Augustinus 130, 149, 177, 194, 276

– *Confessiones* 175

– *De vera religione* 176

Barbara van Nicomedia 16, 168, 179, 200

Bartholomeus van Tienen 166, 240

Beatrijs, non Sint-Catharinaklooster Sint-Truiden 34

Beatrijs van Nazareth 23, 41, 50, 64, 87, 88, 90, 92, 118, 121, 128–130, 133, 166, 240, 268

Begga 161, 168

Berlindis van Meerbeke 164, 166

Bernard van Clairvaux 38, 122, 174, 194

Bernard van Ieper 247, 252

Bonifatius IX 189, 277

Bruno van Keulen 181, 187

*Der byen boeck (Bienboec)* 94, 212–220, 227, 237–239, 250, 280

Carolus van Villers 119

Cassiodorus 146, 147

Catharina van Alexandrië 154, 168, 190, 279, 280

Catharina van Siena 40, 123, 172, 175–176, 178, 195, 200

– *Dialogo della divina Provvidenza* 176

Catharina van Vrouwenpark 23, 41, 89, 171, 241

Caesarius van Heisterbach 61, 118, 218

– *Dialogus miraculorum* 49, 60–61, 65, 89, 94, 163, 248

– *Libri VIII miraculorum* 61, 95

Christiaan van Sittard 110, 188–195, 199, 241, 251, 254, 275, 277–279

Christina van Bolsena 139

Christina van Stommelen 40

Christina Mirabilis van Sint-Truiden 31–44, 97–117, 137–140, 208–214 en *passim*

*Chronica monasterii Villariensis* 118

Clara van Assisi 40, 128, 129, 154, 172, 269

Clemens I van Rome 46

Clovis 163

Coleta 190, 280

Conradus van Grunenberg 179

Conradus van Konstanz 179

Conradus van Marburg 174

Dante

– *La divina commedia* 70

*De dignitate sedis Lateranensis ecclesiae* 166

*De laude Brabantiae* 162–164, 169

*De quadam virgine ordinis Cisterciensis* 128

Derick van Hoen 166

Dionysius de Kartuizer 101, 139, 142, 193, 194, 199, 200, 221

– *Exhortatorium novitiorum* 195

– *De exemplis et documentis authenticis* 190, 191, 194, 199, 279

– *Dialogus de iudicio particulari animarum post mortem* 139

– *Liber utilissimus de quatuor hominis novissimis* 139

Dirc van Herxen

– *Eerste Collatieboek* 94, 217, 250

- Disibodus 180  
 Dominicus Guzman 172, 181, 185, 187, 273  
 Dorothea van Caesarea 154  
 Dunstanus van Canterbury 182, 185, 273  
 Dymrna van Geel 154  
 Egidius van Damme 150  
 Egidius van Herdewijck 245, 251  
 Egidius van Oignies 136, 177  
 Elisabeth van Schönau 178  
 Elisabeth Schotten 190, 277  
 Elisabeth van Spalbeek 23, 41, 43, 51, 52, 71, 72, 87, 88, 90, 92, 94, 97, 120-121, 123, 135, 137, 171, 175, 176, 222, 242, 248  
 Elisabeth van Thüringen 41, 153, 154, 173, 174, 178, 179, 187, 267  
 Elisabeth van Wans 171  
 Ermelindis van Meldert 153, 164  
 Etheldraeda van Ely 153  
 Ethmundus van Canterbury 182, 185, 188, 273, 276  
 Eva van Luik 121, 135, 189, 278  
 Evert Blomendaal 207, 249, 253  
 Femine van Hoye 93, 138, 210, 248, 249, 253  
 Filips de Goede 77, 163  
 Florens Radewijns 172  
 Franciscus van Assisi 37, 83, 172-174, 187  
 Franco van Archennes 23, 42, 43, 88-90, 92, 118, 242  
 Frederik Barbarossa 196  
 Fulco van Gent 184  
 Fulco van Toulouse 183  
 Geert Grote 25, 146, 148, 149, 172  
 Genoveva van Parijs 182, 185, 274  
 Geraert, minderbroeder 10, 93, 112, 116, 134, 138-140, 200, 210, 211, 248, 249  
 Gerard Zerbolt van Zutphen 147, 204  
 – *De libris teutonicalibus* 204  
 Gerardus van Renen 179  
 Gerardus Roelants 149  
 Gerlach van Houthem 23, 42, 43, 52, 64, 65, 71, 72, 88-90, 92, 120, 136-137, 243  
 Gertrudis van Nijvel 153, 157, 161, 166, 168  
*Gesta abbatum Trudonensium* 39, 137, 139  
*Gesta sanctorum Villariensium* 61, 63, 89, 118, 119, 157, 170, 172, 240, 242, 243, 247  
 Gherit Claesz 93, 156, 200, 248, 253  
 Gielis van der Hecken 169  
 – *Labyrinthi* 168-169  
 Gobert van Aspremont 23, 42, 43, 49, 65, 88-90, 92, 118, 132-135, 243  
 Godfried van Bouillon 164  
 Godfried Pachomius 119, 129  
 Godfried Sacrista 119  
 Goswin van Bossut 41, 45, 50, 58, 59, 63-64, 68, 75, 117, 119, 122  
 Gregorius de Grote 175  
 – *Cura pastoralis* 71  
 – *Dialogi* 70  
 Gregorius XI 176  
 Gudila (Goedele) van Brussel 154, 157-161, 169, 271  
 Guigo de Kartuizer  
 – *Consuetudines* 145-146  
 Gummarus van Lier 154, 161  
 Gunter, kopiist 245, 252  
 Halena 161  
 Helena, moeder van Constantijn 156, 176, 195-199  
 Helinand van Froidmont 188, 199, 275  
 Hendrik, meester lekenbroeders Lieu-Saint-Bernard 117  
 Hendrik van Susa (Hostiensis) 29  
 Hendrik II van Brabant 166, 268  
 Hendrik III van Engeland 182  
 Henricus Bate van Mechelen  
 – *Speculum divinatorum quorundam naturalium* 87, 139, 193, 209-213, 242  
 Henricus van 's-Hertogenbosch 179  
 Henricus Pomerius 172  
 Hermanus van Nuwenburg 88, 100, 105, 108, 178, 179, 241, 245, 250  
 Hiëronymus 179  
 Hildegard van Bingen 51, 52, 54, 57, 153, 180  
 Hubertus van Lobbes 157  
 Hugo van Rugge 79-82, 189, 253  
 Hugo van Sint-Victor 177, 189  
 – *Soliloquium dilectionis de arra anime* 175  
 Humbelina 135, 137  
 Ida van Boulogne 164  
 Ida van Gorsleeuw 23, 41, 76, 88, 90-92, 118, 123, 135, 155, 163, 164, 177, 195, 243  
 Ida van Leuven 23, 41, 43, 44, 72, 88, 90, 92, 118, 133, 135, 163, 164, 176, 243  
 Ida van Nijvel 23, 30, 41, 50, 52, 53, 59, 65, 68-71, 75, 87-93, 117, 118, 123, 130, 132, 133, 135, 154, 163, 164, 166, 168, 170, 178, 221-223, 244, 249  
 Iduberga 166  
*In honore summi regis* 196, 198, 199, 275  
 Innocentius III 49, 68, 197, 199  
 Innocentius IV 196  
 Isidorus van Sevilla  
 – *Liber secundus soliloquiorum* 175  
 Ivetta (Jutta) van Borgloon 34, 38, 212  
 Ivetta van Hoei 23, 41, 43, 72, 88, 90, 92, 121, 135, 244  
 Jacob de Voragine  
 – *Legenda aurea* 150-152, 154, 204  
 Jacob van Vitry 29, 31, 41, 44, 45, 48, 50, 53, 57, 59, 60, 67, 73-76, 89, 135-136, 158, 160, 161, 166, 172, 177, 183-185, 194, 207, 208, 271, 272  
 – *Historia Occidentalis* 60  
 – *Sermones de sanctis* 195  
 Jacomijne Costers 217  
 Jan Cele 139  
 Jan van den Hoff 216  
 Jan van Ruusbroec 169, 172  
 Joes van Lokere 94, 254  
 Johan van Gulick 203

- Johanna van Brabant 169
- Johannes, biechtvader Margaretha van Maagdenburg 174
- Johannes van Blegney 246, 251
- Johannes Brinckerinck 152
- Johannes Busch 82, 172
- *Liber de viris illustribus* 78
- Johannes Brugman 77, 79, 81–83, 253
- Johannes Cassianus
- *Collationes* 175
- Johannes Diaconus van Napels 158
- Johannes Dominici 92
- Johannes Engel 80
- Johannes Gerson 194
- Johannes Gielemans 112, 149–151, 159–173, 199, 224
- *Hagiologium Brabantinorum* 41, 98, 100, 112, 151, 153, 156, 158–162, 164, 168, 170–172, 177, 225, 239–244, 245, 247, 252
- *Historiologium Brabantinorum* 61, 151, 164–166, 171, 177, 240, 247, 248, 252
- *Novale Sanctorum* 151, 157, 170–173, 198, 240–243, 247, 252, 254
- *Primordiale monasterii Rubee Vallis* 172
- *Sanctilogium* 87, 89, 150–151, 159, 164, 170, 240, 241, 243–245, 247, 252
- Johannes Gobius
- *De spiritu Guidonis* 200, 202, 216, 217, 223
- Johannes van den Haeff 202–203, 215
- Johannes van Hildesheim
- *Historia trium regum* 204
- Johannes van Lausanne 58
- Johannes van Lier 43
- Johannes Meisters 203
- Johannes van Nijvel, echtgenoot Maria van Oignies 73
- Johannes van Nijvel 166
- Johannes Novelan 195
- Johannes Scutken 204
- Johannes van Sint-Truiden 124, 126, 128
- Johannes van Tynemouth
- *Sanctilogium* 152, 246
- Johannes Vlimmer 130
- John Blacman 97, 241, 242, 246, 252
- Juliana van Cornillon 23, 41, 43, 58, 76, 87, 88, 90–92, 120, 121, 135, 169, 244
- Karel de Grote 56, 158, 161, 164, 166, 179
- Karel Martel 168
- Karel I van Croy-Chimay 92, 136, 249, 253
- Katharina Mast 91, 244, 251
- Koenraad van Eberbach 199, 201, 223
- *Exordium magnum* 189, 201, 214, 219, 223, 275, 277
- Lambertus van Maastricht 161
- Leonard Wettinger van Rinfelden 87, 106, 241, 250
- Lidwina van Schiedam 23, 76–83, 86–88, 94, 144, 152, 172, 179, 189, 190, 194, 195, 199, 223, 224, 253, 277
- Lijsbeth Vlieghe 156, 253
- Lodewijk van Toulouse 128, 129, 161
- Lodewijk de Vrome 158
- Lodewijk II van Loon 34, 162, 212, 213
- Lodewijk IV van Thüringen 174
- Lodewijk IX de Heilige 161
- Loppo van Zierikzee 188, 275
- Lutgard van Tongeren 23, 27, 28, 37, 39, 41, 43, 44, 51, 58–59, 65, 67–68, 76, 78, 87, 88, 90–94, 117, 118, 123, 132, 134–136, 140, 142, 153, 156, 161, 163, 170, 176, 178, 180, 244, 248, 249
- Madalberta van Maubeuge 154
- Magnum legendarium Bodecence* 86, 151, 241, 251
- Magnum legendarium Flandrense* 150, 152
- Malachias van Connor 174, 187
- Maralde van Sallant 93, 202, 203, 219, 248, 249, 253
- Maralda van Vighen 203
- Margareta Valcken 254
- Margaretha van Ieper 23, 41, 43, 88, 90, 92, 94, 120, 128, 129, 168, 180, 181, 245, 249, 269
- Margaretha Contracta van Maagdenburg 40, 41, 91, 123, 173, 174, 178, 187
- Maria Aegyptiaca 154
- Maria van Oignies 84, 135–136, 165, 182–186, 205–208, 245, 249, 250 en *passim*
- Marquard van Lindau
- *De decem praeceptis* 204
- Martinus van Loesvelt 92, 249, 253
- Martinus van Tours 55, 64, 174, 187
- Maximiliaan van Oostenrijk 164
- Miroir des Curés* 92, 249, 253
- Nicasius van Reims 154
- Nicolaas van Haarlem 193, 199
- Nicolaas van Myra 158, 159, 174, 176, 272
- Nicolaus Simonszn van Beverwijk 254
- Oda van Amay 153, 154, 164
- Oda van Sint-Oedenrode 154, 161
- Odilia, martelares 176, 195
- Odilia van Luik 23, 41, 88, 90, 92, 121, 135, 247
- Ontcommen 156
- Origenes 179
- Osbernus van Canterbury 182, 273
- Paula 154
- Paulus Sylvanus 124, 125, 129, 130, 266
- Perpetua en Felicitas 67, 153
- Petrarca 188, 194, 276
- *Historia Griseldis* 189, 190, 277
- Petrus Calo
- *Legendarium* 150, 158, 246
- Petrus Damianus 216, 282
- Petrus Martyr van Verona 181, 187, 273
- Petrus van Villers 23, 42, 43, 88, 90, 92, 117, 118, 247
- Petrus Waldo 45
- Pharelt van Gent: zie Veerle van Gent
- Philips van Clairvaux 121
- Pippijn van Herstal 168
- Pippijn van Landen 157

- Possidius  
 – *Indiculus Possidii* 130  
 Pseudo-Petrarca 188  
 – *Aronus et Marina* 189, 276  
*Quid sit Deus* 130, 131, 268  
 Raimundus van Capua 175, 176  
 Raimundus Petri 175  
 Raineldis van Saintes 168  
 Reynoffel 164  
 Richard van Sint-Victor 176, 177, 268  
 Roger van Huntingdon 87, 97, 241, 242, 245, 246, 252  
 Rogerus, minderbroeder 175  
 Rombaut van Mechelen 154, 161  
 Rudolf van Zahringen 196  
 Rumoldus van Mechelen: zie Rombaut van Mechelen  
 Rupertus van Bingen 180  
*Salve plaga* 128, 268  
 Simon van Aulne 23, 42, 43, 49, 52, 88–90, 92, 94, 118, 132, 133, 248  
*Speculum exemplorum* 171, 172  
 Stefan van Bourbon 60, 61, 218  
*Summi regis* 128, 268  
 Thecla 66, 156, 200  
 Theodardus van Maastricht 161  
 Theodoor van Celles 196–197  
 Theodorik, koning 146  
 Theodorik van Apolda 174  
 Thomas, vader van Christiaan van Sittard 190, 277  
 Thomas van Aquino 92, 189, 277  
 Thomas Becket 182  
 Thomas van Cantimpré 9–10, 13, 31–44, 57–58, 62, 66–68, 73, 87, 88, 93, 94, 98–102, 117, 132, 136–139, 157, 158, 162, 166, 177, 199, 207, 208, 211, 213, 217, 219, 223  
 – *Bonum universale de apibus* 60, 66, 67, 71, 94, 163, 184, 201, 202, 212–220, 247  
 Thomas van Kempen 79–82, 152, 172, 179, 190, 223, 253, 254  
 – *De imitatione Christi* 25  
 Thomas, abt van abdij Sint-Truiden 36  
 Thomas, monnik in Villers 129, 270  
 Urbanus IV 189, 270, 278  
 Urbanus VI 176  
 Ursula 153, 195  
*Der vader boec* 194, 204  
*Van claren ouden verluchten mannen* 214, 215, 219, 280  
*Van guidonis geest ende apenbaringe* 200, 202, 216  
 Veerle van Gent 153, 154, 164  
*Een verclaringhe van den duytschen boeken* 204  
 Veronus van Lembeek en Verona, zijn zus 157–159, 271  
 Vincent van Beauvais 199, 218  
 – *Speculum historiale* 60, 150, 158, 160, 166–168, 184, 188–189, 200, 245, 246, 271, 276  
 Vincent Ferrer 172, 194, 274  
*Vitae patrum* 151, 153, 154, 183, 190, 191, 194, 199, 278  
 Waldburgis van Heidenheim 153  
 Waldetrudis van Bergen 153, 154, 168  
 Walter van Bierbeek 23, 42, 43, 61, 65, 89, 92, 94, 129, 130, 132, 163, 166, 248, 267  
 Walter Bosch 162  
*Wechwijs naer den hemelschen Jherusalem* 204  
 Wermhoud van Boskoop 82  
 Werricus van Aulne 128, 129, 268  
 Willem van Affligem 134  
 Willem van Aquitanië 161  
 Willem Daneels 169  
 Willem van Saint-Thierry 36  
 Wivina van Groot-Bijgaarden 161  
 Wolfram van Eschenbach  
 – *Parzival* 72  
 Wolter van Nijmegen 176, 195  
 Zweder van Boecholt 151, 245, 252  
 – *Passionale* 151, 153
- Religieuze instellingen**  
 Affligem, benedictijnen 93, 95, 134, 249, 253  
 Aken, regulieren 253  
 Amersfoort, Sint-Agatha, tertiariissen 94, 250  
 Amsterdam, Sint-Andries Haven der Zaligheid, kartuizers 93, 156, 200, 248, 253  
 Antwerpen, kartuizers 163  
 Arrouaise, benedictijnen 150  
 Aywieres, cisterciënzerinnen 58, 134  
 Basel, dominicanen 86, 106, 180, 241, 250  
 Basel, kartuizers 87, 96, 97, 106, 180, 241, 242, 250, 253  
 Beatusberg, kartuizers 26, 96, 97, 100, 105, 112, 143, 158, 171, 178, 180–187, 223, 224, 226, 241, 247, 252, 254, 272  
 Belval, premonstratenzers 95, 246, 251  
 Besselich, tertiariissen 94, 255  
 Blandinium, benedictijnen 182  
 Bodeken, regulieren 86, 96, 97, 149, 151, 241, 242, 251, 252, 254  
 Bonport, cisterciënzers 95, 121, 246, 252  
 Bourgfontaine, kartuizers 96, 247, 252  
 Brielle, Sint-Elisabeth, regulieren 79  
 Brussel, Onze-Lieve-Vrouw ter Rosen geplant in Jericho, regularissen 93, 154, 156, 249, 253  
 Bury Saint Edmunds, benedictijnen 87, 96, 97, 152, 241, 242, 245, 246, 252  
 Cambron, cisterciënzers 95, 121, 150, 247, 252  
 Cîteaux, cisterciënzers 95, 121, 214, 245, 246, 251  
 Clairlieu, kruisbroeders 26, 41, 96, 100, 110, 116, 154, 176–177, 179, 187–200, 224, 225, 241–243, 246, 251, 254, 274  
 Clairmarais, cisterciënzers 95, 150, 247, 252  
 Clairvaux, cisterciënzers 95, 96, 119, 122, 123, 201, 215, 240, 247, 252  
 Dalheim, regulieren 94, 254  
 Disibodenberg, benedictijnen 180

- Douai, minderbroeders 92, 96, 249, 253  
 Durham, benedictijnen 96, 242, 251  
 Eberbach, cisterciënzers 88, 95, 119, 157, 201, 240, 252, 254  
 Eberhardsklausen, regulieren 94, 255  
 Echternach, benedictijnen 96, 247, 252  
 Ely, benedictijnen 182  
 Erfurt, Sint-Petrus, benedictijnen 95, 247, 252  
 Ezens, Mariënkamp, regulieren 93, 207, 249, 253  
 Frenswegen, regulieren 254  
 Gaesdonck, regulieren 94, 114, 202-204, 248-250, 253, 280  
 Geldern, Nazareth, regularissen 202  
 Glastonbury, benedictijnen 182  
 Groenendaal, regulieren 94, 169, 172, 189, 254  
 Groningen, Fraterhuis, broeders van het gemene leven 96, 99, 100, 108, 241, 251  
 Groningen, Olde Convent, tertiariissen 96, 108, 241, 251  
 Haarlem, Nieuwklooster, johannieters 254  
 Haarlem, Onze-Lieve-Vrouwe Visitatie, regulieren 254  
 Heer-Izaaks-Bos, regulieren 53, 90, 96, 158, 160, 166, 184, 244, 246, 251  
 Herent, Bethlehem, regulieren 96, 245, 250, 254  
 's-Hertogenbosch, Sint-Gregorius, broeders van het gemene leven 96, 97, 100, 108, 153, 194, 241, 251  
 Hertogendal, cisterciënzerinnen 91, 96, 244, 251  
 Heusden, Sint-Catharina, tertiariissen 94, 255  
 Himmenrode, cisterciënzers 43, 95, 122, 245, 250  
 Hoorn, Sint-Pietersdal, kruisbroeders 177, 193, 246, 250  
 IJsselstein, Mariënborg, cisterciënzers 96, 121-123, 154, 175, 242, 246, 251  
 Jardinet, cisterciënzers 96, 122, 134, 245, 246, 252  
 Kamerijk, Heilig Graf, benedictijnen 96, 99, 100, 110, 241, 245, 251  
 Kamerijk, Sint-Aubertus, regulieren 92, 96, 249, 253  
 Keulen, Sint-Crux en Sint-Barbara, kruisbroeders 94, 96, 97, 100, 110, 178, 179, 190, 193, 241, 250, 251, 254  
 Keulen, Sint-Barbara, kartuizers 151, 244  
 Korsendonk, regulieren 90, 96, 119, 149, 151, 162, 168, 169, 177, 239, 240, 242-244, 247, 250, 252  
 Laon, Sint-Vincent, benedictijnen 95, 246, 251  
 Laon, Onze-Lieve-Vrouw, regulieren 95, 246, 251  
 Leuven, Sint-Maartensdal, regulieren 124-125, 129-131, 149, 223, 254  
 Lichtental, cisterciënzerinnen 94, 254  
 Lieu-Saint-Bernard, cisterciënzers 117  
 Loos, cisterciënzers 95, 122, 247, 252  
 Luik, Sint-Lambertus, regulieren 196  
 Luik, Sint-Laurentius, benedictijnen 96, 244, 251  
 Luik, Sint-Maarten, regulieren 58  
 Maaseik, Sint-Agnes, regularissen 13, 94, 250  
 Marchiennes, benedictijnen 150  
 Mont-Cornillon, regularissen 135, 244, 252  
 Mont-Dieu, kartuizers 95, 246, 251  
 Neerbosch, Sint-Agnes, regularissen 26, 93, 96, 114, 203-204, 215, 218, 220, 222-226, 248, 249, 253, 280  
 Neurenberg, Sint-Catharina, dominicanessen 94, 255  
 Neurenberg, regularissen 94, 255  
 Nieuwlicht, kartuizers 96, 151, 153, 197, 240, 245, 252  
 Nijmegen, Mariënborg, regularissen 204, 220  
 Nonnemielen, cisterciënzerinnen (zie ook Sint-Truiden, Sint-Catharina) 93, 95, 112, 134, 137, 138, 140, 141, 210  
 Nottingham, Belle Vallis, kartuizers 92, 96, 97, 248, 249, 253  
 Oignies, Sint-Nicolaas, regulieren 73, 135, 136, 246, 251  
 Parijs, kruisbroeders 195  
 Parijs, Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, regulieren 11, 87, 139, 209, 242  
 Pontigny, cisterciënzers 182  
 La Ramée, cisterciënzerinnen 68, 91, 95, 243, 244, 251  
 Rooklooster, regulieren 26, 87, 90, 93, 96-98, 100, 103, 119, 132, 143, 146, 147, 149, 150, 153, 154, 156-162, 164, 168-172, 174, 175, 177, 184, 224, 239-254, 270  
 Schüttorf, Mariëngaarde, zusters van het gemene leven 92, 96, 207, 249, 253  
 Sint-Rupertsberg, benedictijnen 180-181  
 Sint-Truiden, benedictijnen 36, 39, 93, 95, 134, 137, 139, 246, 251, 253  
 Sint-Truiden, Sint-Catharina, cisterciënzerinnen (zie ook Nonnemielen) 9, 10, 34, 39, 100, 134, 137, 140, 210  
 Straatsburg, kartuizers 253  
 Ten Duinen, cisterciënzers 96, 118, 119, 150, 247, 250  
 Ter Cluysen, regularissen 93, 96, 156, 249, 253  
 Ter Doest, cisterciënzers 150  
 Ter Kameren, cisterciënzerinnen 10, 41, 91, 96, 98, 99, 100, 108, 123, 124, 138, 178, 180, 222, 223, 239, 244, 245, 250, 251  
 Trier, Sint-Matthias, benedictijnen 96, 245, 252  
 Trier, Sint-Albanus, kartuizers 96, 105, 180, 181, 245, 254  
 Utrecht, Sint-Hiëronymus, broeders van het gemene leven 98, 100, 106, 153, 241, 245, 250  
 Utrecht, Sint-Salvator, regulieren 151  
 Vadstena, birgittinessen 91, 96, 249, 253  
 Vauclair, cisterciënzers 95, 122, 246, 251  
 Venlo, kruisbroeders 96, 177, 246, 250  
 Villers, cisterciënzers 11, 24, 43, 61, 88, 89, 96, 99, 106, 117-120, 122-133, 135, 142, 169-171, 178, 180, 198, 222, 224, 240, 241, 244, 251, 252  
 Vught, Sint-Sophia, kartuizers 254  
 Witham, kartuizers 96, 97, 241, 242, 246, 252  
 Zevenborren, Sint-Genesius-Rode, regulieren 88, 94, 168, 169

Zutphen, Heer-Hendriks- of Wolfshuis, tertiariissen  
220  
Zwolle, Agnietenberg, reguleren 254

### Handschriften

Aken, Öffentliche Bibliothek, Hs. 49 253  
Amsterdam, UB, I G 56 en 57 93, 95, 112, 116, 210,  
248, 249, 253  
Augsburg, UB, Cod. III 3 4° 20 93, 249, 253  
Averbode, Abdijbibliotheek, XVII 240, 242, 243,  
248  
Baltimore, Walters Art Museum, W 385 245, 250  
Basel, UB, A VIII 6 100, 106  
Basel, UB, A VIII 26 253  
Basel, UB, A XI 60 242, 250  
Basel, UB, B IX 11 86, 100, 106, 241, 250  
Berlijn, SBB-PK, Germ. Oct. 69 94, 249, 253  
Berlijn, SBB-PK, Germ. Qu. 1240 94, 254  
Berlijn, SBB-PK, Theol. Lat. Qu. 195 119, 123, 157,  
240  
Brugge, BGS, 184bis-198 249  
Brugge, SB, 425 118, 240, 242, 243, 247, 250  
Brussel, Bollandisten, 398 173-174, 196, 223, 245, 250  
Brussel, Bollandisten, 487 25, 93, 156, 249, 253  
Brussel, KB, 858-61 240, 250  
Brussel, KB, 1638-49 240, 250  
Brussel, KB, 1770-77 244, 250  
Brussel, KB, 1780-81 61, 248, 250  
Brussel, KB, 2864-71 154, 175, 242, 250  
Brussel, KB, 3391-99 245, 250, 254  
Brussel, KB, 4459-70 11, 61, 99-103, 106, 123-131,  
239-241, 245, 248, 250, 266-270  
Brussel, KB, 5047 247  
Brussel, KB, 7776-81 240, 242, 243, 248  
Brussel, KB, 7917 98, 100-103, 106, 153, 241, 245, 250  
Brussel, KB, 8060-64 88, 101, 103, 105, 108, 178-  
181, 241, 245, 250  
Brussel KB, 8609-20 41, 70, 91, 98-101, 103, 108,  
123, 124, 178, 239, 241, 244, 245, 250  
Brussel, KB, 8629-39 177, 246, 250  
Brussel, KB, 8751-60 168, 245, 251  
Brussel, KB, 8763-74 180, 245, 251, 254  
Brussel, KB, 8895-96 70, 91, 243, 244, 251  
Brussel, KB, 8965-66 49, 89, 248  
Brussel, KB, 9160 244, 251  
Brussel, KB, 10202 92, 136  
Brussel, KB, 10203 92, 249, 253  
Brussel, KB, 10487-90 93, 114, 117, 248, 253  
Brussel, KB, 10953-55 166  
Brussel, KB, 11098 250  
Brussel, KB, 16584 240, 243, 248  
Brussel, KB, 19549 94, 250  
Brussel, KB, 20605 246, 251  
Brussel, KB, II 700 246, 251  
Brussel, KB, II 1658 88, 122  
Brussel, KB, II 2328 100, 101, 104, 105, 108, 153,  
158, 194, 241, 251  
Brussel, KB, II 2759 91, 244, 251

Brussel, KB, IV 778 91, 239, 251  
Cambridge, Corpus Christi College, 138 242, 251  
Cambridge, Jesus College, 24 241, 251  
Charleville-Mézières, BM, 181 246, 251  
Charleville-Mézières, BM, 244 246, 251  
Coimbra, Biblioteca Geral da Universidade, XX Est  
15 Caixa 27 246, 251  
Dijon, BM, 661 (400) 245, 251  
Dijon, BM, 662 (401) 246, 251  
Douai, BM, 869 92, 249, 253  
Durham, Durham Cathedral Library, B. IV. 39 242,  
251  
Düsseldorf, Hauptstaatsarchiv, GV I 93, 200, 248,  
253  
Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, C  
19 254  
olim Eberbach, h 7 254  
Edinburgh, National Library of Schotland, Adv. 18.  
2. 3 254  
Fabriano, Monastero di S. Silvestro in Montefano,  
21 86  
Florence, Biblioteca Nazionale Centrale, II, IV,  
105 92, 249, 253  
Gent, CBR, 165 240  
Gent, UB, 1080 94, 254  
's-Gravenhage, MMW, 10 A 18-19 204  
's-Gravenhage, KB, 70 H 49 123, 154, 175-176, 242,  
246, 251  
's-Gravenhage, KB, 71 H 7 93, 248, 253  
's-Gravenhage, KB, 71 H 8 93, 154, 249, 253  
's-Gravenhage, KB, 71 H 9 94, 254  
's-Gravenhage, KB, 73 F 27 94, 250  
's-Gravenhage, KB, 135 F 11 220  
Groningen, UB, 23 96, 99-100, 102, 108, 241, 251  
Groningen, UB, 121 163  
olim Israel (Arnhem), I 92, 207, 249, 253  
Kamerijk, BM, 210 92, 249, 253  
Kamerijk, BM, 839 (744) 99, 100, 101, 110, 241, 251  
Kamerijk, BM, 844 (749) 245, 251  
Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Lichtental  
87 94, 254  
Kassel, GHB, Theol. Fol. 56 204  
Keulen, HA, 7004 nr. 214 (olim GB 4° 214) 254  
Keulen, HA, 7004 nr. 216 94, 250, 254  
Keulen, HA, 7008 nr. 3 100, 102, 110, 179, 190, 193,  
241, 251, 254  
Keulen, HA, 7010 nr. 172 (olim W 172) 244  
Kopenhagen, KB, NKS 168 4° 93, 249, 253  
Laon, BM, 278 246, 251  
Laon, BM, 345 246, 251  
Leiden, UB, BPL 48E 94  
Leiden, UB, BPL 2231 94, 250  
Leiden, UB, Ltk 1211 93, 114, 116, 200, 213, 248, 253  
Leuven, Abdij Keizersberg, [zonder nummer] 88,  
246, 251  
Leuven, Maurits Sabbebibliotheek, Collectie  
Mechelen, BGS, 19, 20 en 21 53, 84, 158, 160,  
166-168, 177, 186, 244, 246, 251



- Leuven, Maurits Sabbebibliotheek, Collectie Mechelen, BGS, 124 93, 249, 253  
 olim Leuven, UB, [zonder nummer] 254  
 Linköping, Stifts- och Landsbibliothek, XXXIX 2 of 49 fol. 91, 249, 253  
 Londen, BL, Harley 4725 246, 251  
 Luik, Bu, 6 F 10 190, 194, 254  
 Luik, BGS, 6 F 22 194  
 Luik, BGS, 6 G 8 194  
 Luik, BGS, 6 L 21 79, 98, 100, 102, 104, 105, 110, 179, 187-200, 241, 246, 251, 254, 274-280  
 Luik, BGS, 6 L 33 196  
 Luik, BGS, 6 N 4 191, 194, 195  
 Luik, BGS, 6 N 16 194  
 Luik, Bu, 25 244, 245, 247, 254  
 Luik, Bu, 135 C 41, 154, 176-177, 195, 242, 243, 246, 251  
 Luik, Bu, 260 246, 251  
 Luik, Bu, 334 C 194, 195  
 Luik, Bu, 358 C 194, 195  
 München, Bayerische Staatsbibliothek, 18712 244, 251  
 München, Bayerische Staatsbibliothek, 23846 244, 251  
 olim Münster, UB, 21 86, 241, 251, 254  
 olim Münster, UB, 348 242, 252  
 Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 49 246, 252  
 Namen, Musée provincial des Arts anciens du Namurois, Fonds de la Ville, 160 134, 245, 252  
 Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 2261 94, 255  
 Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 14712 94, 255  
 Neurenberg, SB, Cent.VII 11a 94, 255  
 Nijmegen, GA, I a 23 204  
 Nijmegen, UB, 315 204  
 Osnabrück, Bischöfliches Archiv, Frenswegen 8 254  
 Oxford, BL, Bodley 240 87, 97, 152, 241, 242, 245, 246, 252  
 Oxford, BL, Bodley 694 242, 252  
 Oxford, BL, Douce 114 92-94, 97, 248, 253  
 Oxford, BL, Douce 373 168  
 Oxford, BL, Laud Misc. 222 119, 157, 240, 252  
 Oxford, BL, Marshall 119 94, 255  
 Oxford, Saint John's College, 182 97, 241, 242, 252  
 Parijs, BA, 413 11, 87, 139, 209-210, 242  
 Parijs, BA, 945 244, 252  
 Parijs, BA, 1067 119, 240, 242, 243, 247, 252  
 Parijs, Bibliothèque Mazarine, 1733 239, 243, 244, 252  
 Parijs, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 1979 247  
 Parijs, BnF, lat. 2695 246, 252  
 Parijs, BnF, lat. 2795 246, 252  
 Parijs, BnF, lat. 3631 247, 252  
 Parijs, BnF, lat. 9743 247, 252  
 Parijs, BnF, lat. 10870 247, 252  
 Parijs, BnF, lat. 10875 254  
 Pommersfelden, Graeflich Schönborn'sche Schlossbibliothek, 30/2754 247, 252  
 Porto, Biblioteca Pública Municipal, Cat. (1879) 22 247, 252  
 Rijsel, Archives départementales du Nord, 239 247, 252  
 Rijsel, BM, 450 247, 252  
 Rome, Biblioteca Vallicelliana H. 06 247  
 Siena, Biblioteca Comunale degli Intronati, T II 7 92, 249, 253  
 Sint-Omaars, BM, 769 247, 252  
 Sint-Petersburg, BSS, Goll. Q.v.I, I 204  
 Trier, SB, 1143/445 8° 254  
 Trier, SB, 1168/470 8° 100, 101, 103, 105, 112, 158, 178, 181-187, 241, 247, 252, 272-274  
 Trier, SB, 1170/472 8° 245, 252  
 Trier, SB, 1177/479 8° 86, 242, 244, 245  
 Trier, SB, 1185/487 4° 94, 255  
 Troyes, BM, 401 247, 252  
 Troyes, BM, 1434 119, 122, 123, 240, 247, 252  
 Utrecht, Museum Catharijneconvent, Warmond 92 G 5 94, 255  
 Utrecht, UB, 3 L 6 94, 250  
 Utrecht, UB, 175 254  
 Utrecht, UB, 391 151, 240, 245, 252  
 Utrecht, UB, 1016 93, 114, 201-220, 227-238, 248, 249, 253, 280-282  
 Utrecht, UB, 1017 220  
 Valenciennes, BM, 126 92, 249, 253  
 Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Palatini latini, 866 158  
 Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Regensini latini, 583 158  
 Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, IX.18 158  
 Wenen, ÖNB, Han-488 247, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12706 159-162  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12707 98, 100-102, 112, 156, 159-162, 171, 177, 239-241, 243, 244, 245, 247, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12708 119, 157, 170-171, 240-243, 247, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12709 171-172, 254  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12710 61, 164, 166, 177, 240, 247, 248, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12811 159  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12814 87, 89, 240, 241, 243-245, 247, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12831 64, 100, 101, 112, 156-160, 177, 240, 241, 247, 252, 270-272  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12848 247, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12853 243, 244, 252  
 Wenen, ÖNB, Ser. N. 12854 132, 240, 243, 247, 252  
 Würzburg, UB, m.ch.q. 144 93, 156, 200, 218, 248, 253

# Curriculum vitae

Suzan Folkerts (Groningen, 1976) studeerde Geschiedenis en Mediaevistiek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na haar studie was zij als onderzoeker en docent werkzaam bij de afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen en vervaardigde in dat verband tekstbeschrijvingen voor het repertorium *Narrative Sources*. Zij verrichtte haar promotieonderzoek aan het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen van dezelfde universiteit en werkte enige tijd als gastonderzoeker bij het Ruusbroecgenootschap aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel is zij als postdoconderzoeker verbonden aan het European Research Council Starting Grant project 'Holy Writ and Lay Readers. A Social History of Vernacular Bible Translations in the Late Middle Ages' (Rijksuniversiteit Groningen, afdeling Nederlandse taal en cultuur).

Suzan Folkerts

## Voorbeeld op schrift

*Voorbeeld op schrift* gaat over laatmiddeleeuwse manuscripten met de levensbeschrijving van de dertiende-eeuwse profetes Christina Mirabilis ('de wonderbaarlijke'). Hoewel zij nooit officieel heilig is verklaard, werd Christina door tijdgenoten als heilige en als inspirerend voorbeeld beschouwd. Zij leefde in de Zuidelijke Nederlanden, maar haar heiligenleven is in een veel ruimer gebied overgeleverd. In haar boek onderzoekt Suzan Folkerts waarom, door wie en in welke kringen het heiligenleven van Christina in de eeuwen na het ontstaan werd overgeschreven en gebruikt. Om antwoorden te vinden, zijn niet alleen de afschriften van de tekst, maar ook de handschriften in hun geheel onderzocht. Een van de conclusies luidt, dat het heiligenleven van Christina niet zozeer tot voorbeeld diende voor vrouwen alswel voor mannen. *Voorbeeld op schrift* combineert de terreinen van de cultuur- en godsdienstgeschiedenis, handschriftenkunde en geestelijke letterkunde van de late middeleeuwen.

